ANTHONY
D. SMITH

NACIONALIZMAS XX AMŽIUJE

Pradai

ALK

ANTHONY
D. SMITH

NACIONALIZMAS
XX AMŽIUJE

ANTHONY
D. SMITH

NACIONALIZMAS XX AMŽIUJE

Iš anglų kalbos
vertė
ALGIRDAS DEGUTIS

Pradai

UDK 323.14
Sm 28

Versta iš: Anthony D. Smith. *Nationalism in the Twentieth Century.*– New York: New York University Press, 1979. Leidžiama suderinus su Basil Blackwell Ltd.

Knyga išleista
ATVIROS LIETUVOS FONDO
lėšomis

ISBN 9986–405–17–3

TURINYS

Anthony D. Smitho nacionalizmo samprata. *Saulius Pivoras* vii

Pratarmė 3

1 skyrius. TAUTINIO IDEALO RAIDA 8

Švietėjai ir romantikai 12
Radikalai ir tradicionalistai 16
Imperializmas ir atsiskyrimas 17
Populizmas ir antikolonializmas 20
Nacionalizmo vientisumas 23

2 skyrius. NACIONALIZMAS IR TŪKSTANTMETIS 25

Milenarinės šaknys 29
Modernistinės temos 36
Neotradicionalizmas, reformizmas ir asimiliacija 45
Mesianiniai elementai 57

3 skyrius. FAŠIZMO IŠŠŪKIS 62

Industrinis tribalizmas 63
Tautos samprata 68
Smurto kultas 74
Nacionalizmo ir fašizmo palyginimas 77
Istoriniai ryšiai 91
Volk ir rasė 95
Nacistinis apvertimas 102
Iracionalizmas ir Didysis karas 109
Išvados 114

4 skyrius. SPALVA, RASĖ IR TAUTINIS TAPATUMAS 116

Nacionalizmas, rasizmas ir etnocentrizmas 117
Rasiniai iššūkiai nacionalizmui 124
Spalva ir panafrikietiškas tapatumas 137

5 skyrius. KOMUNISTINIS NACIONALIZMAS 150

Ideologinė konvergencija 151
Socialinės šaknys 164
Dabartiniai santykiai 175

6 skyrius. ETNINIS ATGIMIMAS VAKARUOSE 191

Mažumos ir "masinė visuomenė" 192
Nacionalizmo atgimimas 193
Naujoji techninė inteligentija 201
Atsilikimas ir istoriškumas 203
Imperijų žlugimas ir demokratijų nesėkmės 205
Išvados 209

7 skyrius. BIUROKRATINIS CIKLAS 211

Dvi "tautos" prasmės 212
Biurokratinis nacionalizmas 215
Benamiškumas ir anarchija 219
Naujasis romantizmas 224
Fašistinė alternatyva 227
Biurokratinis ciklas 228
Tauta kaip buferis 231

8 skyrius. INTERNACIONALIZMAS 233

"Patenkinti" nacionalizmai? 233
Nacionalinių valstybių pasaulyje 237
Tarptautinio skaldymosi padariniai 243
Supranacionalizmas 246
Išvados 248

Pastabos 250

Bibliografija 302

Rodyklė 331

Apie autorių 351

Anthony D.Smitho nacionalizmo samprata

Nors mūsų dienomis visoje Europoje, o ką kalbėti apie Aziją ir Afriką, vėl iškilo daug jau lyg ir išspręstų tautinių problemų, vis dėlto socialiniuose moksluose nacionalizmo tyrimai iki šiol yra vieni iš labiausiai apleistų barų. Literatūros nacionalizmo tema gana gausu, bet ji dažniausiai publicistinio reportažinio, poleminio arba apologetinio pobūdžio. Tokia literatūra vyravo Vidurio ir Rytų Europoje. Prancūzai, kurie savo tautiškumą kildina iš neatmenamų laikų, nepatyrė jų tautai, kaip etnosocialinei bei etnokultūrinei bendrijai, gresiančių ilgalaikių pavojų, tad ir savo kultūrą tapatino su pasauline. O nacionalizmo problema jiems atrodė nelabai patraukli ir kaip mokslinio domėjimosi objektas, ji buvo svetima ir netgi nesuprantama. Vokiečių mokslininkai prarado galimybę ką nors reikšminga pasakyti apie nacionalizmą dėl nacizmo, laikomo tiesioginiu nacionalizmo įpėdiniu, nusikaltimų, už kuriuos jie irgi prisiėmė atsakomybę. Todėl prof. A.D.Smithas (g. 1933 m.), aštuntajame dešimtmetyje pradėdamas tyrinėti nacionalizmą (1971 m. išėjo pirmoji jo knyga), pasigedo išsamesnių tyrinėjimų. Nuoseklesnių tyrimų tradiciją kūrė amerikiečių bei anglų istorikai ir sociologai Carltonas J.Hayesas, Hansas Kohnas, Karlas W.Deutschas, Reinhardas Bendixas, Georgas L.Mosse'as, Louisas L.Snyderis, Boydas S.Shaferis, Elie Kedourie, Hughas Seton-Watsonas, Ernestas Gellneris ir kt. Jų darbai tapo A.Smitho atramos tašku.

Pats *nacionalizmo* terminas gali šokiruoti kai kuriuos lietuvių skaitytojus arba būti netinkamai suprastas. Prof. A.Smithas nacionalizmo nevertina tik neigiamai - pavyzdžiui, tauta laikoma absoliučia vertybe, kurią įtvirtinant pateisinami visi veiksmai. Lietuvos visuomeninėje sąmonėje nacionalizmas beveik tik taip ir suprantamas. Bet Vakarų socialiniuose moksluose prigijo visai kitokia nacionalizmo samprata. Čia *nacionalizmo* sąvoka apibūdina visą su tautinėmis bendrijomis ir tautiniais santykiais susijusių problemų kompleksą. Tai ir nacionalizmo metafizika, psichologija, tautinių mažumų problemos ir netgi tarptautiniai santykiai (tarptautinių santykių nagrinėjimą su nacionalizmo reiškinio analize siejo garsus amerikiečių politologas Hansas Joachimas Morgenthau). Labai dažnai nacionalizmas gretinamas su liberalizmu, socializmu, komunizmu ar fašizmu. Tada jis suprantamas kaip politinė ideologija, sąjūdis, taip pat ir kaip visuomenės gyvenimo būdas. Be to, nacionalizmas *sensu stricto* yra laikomas moderniu reiškiniu, t.y. siejamas su moderniąja epocha, arba Naujaisiais laikais, kurių pradžia paprastai laikoma Didžioji prancūzų revoliucija (1789 m.), nors visiško sutarimo šiuo klausimu ir nėra. Pasak *Encyclopaedia Britannica,* "nacionalizmas yra visiškai modernus reiškinys. Jis atsiranda iš įsitikinimo, kad tauta yra pirminis politinės ištikimybės pagrindas" (*The New Encyclopaedia Britannica,* 1991, vol. 8, p. 552). Nors ir lygintinas su liberalizmu etc., nacionalizmas yra "vienas iš svarbiausių, o gal ir pats svarbiausias, vienintelis lemiamasis moderniosios istorijos veiksnys" (ten pat, t. 27, p. 469). Nacionalizmas yra ir mokslinių tyrimų objektas. Nuo 1973 m. Kanadoje leidžiamas mokslinis žurnalas *Nacionalizmo tyrimų Kanados apžvalga* (*Canadian Review of Studies in Nationalism*), yra išleista nacionalizmo bibliografijų, sisteminių tyrimų apžvalgų, netgi enciklopedija. *Nacionalizmo* terminas turėtų būti vartojamas ir Lietuvos socialiniuose moksluose, nes jokie lietuviški pakaitalai, pavyzdžiui, *tautinis atgimimas* ar *tautinis sąjūdis*, jo nepakeičia ir patys turi nacionalistinės ideologijos atspalvių. Terminologinis atsiribojimas yra, nors ir ne toks akivaizdus, bet tikras žingsnis į naują, beje, savanorišką užsisklendimą ir atsiribojimą nuo Vakarų. Juo labiau, kad menkutė lietuviška termino vartosenos

užuomazga glūdėjo P.Kuraičio, P.Leono, M.Römerio, J.Keliuočio straipsniuose[1]. Pastaruoju metu nacionalizmą globalinio polilogo perspektyvoje mėgina įvertinti prof. V.Kavolis[2].

Prof. A.Smithas nacionalizmo tyrimus pradėjo nacionalizmo teorijų apžvalga ir kritika knygoje *Nacionalizmo teorijos.* Tuo metu savo teorijos mokslininkas nekūrė, o veikiau atliko tam tikrus parengiamuosius darbus. Jis manė, kad nacionalizmą galima studijuoti kaip ideologinį sąjūdį. Bet tuo neapsiribodamas, A.Smithas išskyrė modernųjį nacionalizmą, kurį apibūdino kaip policentrinį, t.y. tokį, kuris siekia įsitraukti į pasaulinę tautų bendriją ir čia rasti savo vietą, o senovės ir viduramžių nacionalizmas (ar potencialūs jo šaltiniai) buvo etnocentrinis, laikantis savo tautą pasaulio centru ir pagrindu. Šis požiūris keitėsi, tapo per siauras, todėl prof. A.Smithas susidomėjo etnologine teorija, kurios savitą variantą plėtojo paskutinėse trijose savo knygose, ypač *Etninėse tautų ištakose* (*The Ethnic Origins of Nations*). Čia anglų sociologas bandė ieškoti moderniųjų tautų pagrindų ir kartu nustatyti materialius nacionalizmo elementus. Ši A.Smitho nacionalizmo sociologija orientavosi į diurkheimišką tradiciją, linkusią pripažinti tik vadinamuosius objektyvius veiksnius, nors ir nesirėmė tik ja. Beje, etnologinė teorija reiškė ir tam tikrą nacionalizmo modernumo kritiką. Kita vertus, palyginti su rusų etnologo J.Bromlėjaus darbais, materialiais nacionalizmo elementais A.Smithas laikė ne tik daiktiškus (teritorija, ekonomikos priemonės ir pan.), bet ir simboliškus dalykus. J.Bromlėjus tik tradiciniu miglotu marksisto stiliumi pašnekėjo apie psichikos reikšmę ir pan., o A.Smithas išsamiai aprašė reikšmių ansamblių vaidmenį. Apskritai A.Smitho požiūris į vėberiškąją tradiciją ir į marksistinę sociologiją, perėmusią ir modifikavusią diurkheimišką tradiciją, gana neapibrėžtas. Vėberiškosios ir marksistinės tradicijų skirtumas, beje, gerai matyti iš jų tautos apibrėžimo.

---

[1] Kuraitis P. "Nacionalizmas krikščioniškos doktrinos šviesoje". — *Lietuvos katalikų mokslų akademijos darbai.* — K., 1936, t.2, p. 305-323.
Keliuotis J. "Nacionalizmas". — *Naujoji Romuva.* — 1934, n.159.
Leonas P. "Tautiškumas ir nacionalizmas". — *Kultūra.* — 1933, n.11/12.
Römer M. "Nacionalizmas ir valstybė". — *Kultūra.* — 1932, n. 5-7.
[2] Kavolis V. "Nacionalizmas, modernizacija ir civilizacijų polilogas". — *Proskyna,* 1992, n. 5(23), p. 302-310.

Pasak M.Weberio, *tautos* terminą galima kaip nors apibrėžti, bet šito tikrai negalima padaryti nurodant bendras tautos narių empirines savybes. Šis terminas pirmiausia reiškia tai, kad tam tikrų bendrijų individai gali išsiugdyti savitą solidarumo suvokimą kitų bendrijų akivaizdoje. Šiuo požiūriu *tautos* sąvoka priklauso vertybių pasauliui[1]. Priešpriešinkime J.Stalino apibrėžimą, kurio visiškai nekvestionavo nė vienas marksistinės tradicijos sociologas. Pasak jo, *tauta* yra istoriškai susidariusi, stabili žmonių bendrija, kuriai būdingas kalbos, teritorijos, ekonominio gyvenimo ir psichinės sanklodos, atsiskleidžiančios viena kultūra, bendrumas. Bet savaime suprantama, kad tauta, kaip ir visi kiti istoriniai reiškiniai, kinta, turi savo istoriją, pradžią ir pabaigą. Reikia pabrėžti, kad išvardyti bruožai, paimti pavieniui, neapibūdina tautos. Jeigu nors vieno iš jų trūksta, tai tauta nustoja buvusi tauta[2]. Gerai matome ne tik skirtingų dalykų pabrėžimą, bet ir visai skirtingus, priešingus pamatinius požiūrių principus. Weberis pabrėžia asmeninio tautos pasirinkimo momentą (tauta yra laisvai jai įsipareigojančių piliečių visuomenė), o Stalinas primygtinai nurodo formalią tautos požymių visumą. Tad nacionalistinės metafizikos jis nekvestionuoja, o tik materialistiškai ją pertvarko. A.Smithas, iš esmės pripažindamas Weberio išeities tezę, nedetalizuoja savo metodologinio požiūrio nacionalizmui skirtose knygose ir akcentuoja ne abstrakčius individualiai vertybinius, o etnokultūrinius ir politinius nacionalizmo aspektus. Bet dviejų tradicijų sankirtos neįvertinimas šiek tiek silpnina anglų sociologo metodologinį ir metodinį griežtumą.

Jis itin domėjosi tautinės simbolikos (tautinės istorijos personažų, tautinio kraštovaizdžio elementų, tautiškų kultūros motyvų ir pan.) vaidmeniu tautinio tapatumo genezėje. Tiesa, prof. A.Smithas neparodė sąmoningos tautinių simbolių kūrimo technikos, kaip tai darė Georgeas L.Mosse'as, Ericas J.Hobsbawmas ar Benedictas Andersonas. Nors savo metodą profesorius kartais pavadina lyginamuoju, bet jis nėra toks, palyginti su tokiu lyginamosios sociologijos ir istorijos meistru kaip Barringtonas Moore'as (jaunesnysis). Iš esmės A.Smithas yra

---

[1] Wiatr J. *Narod i panstwo.* — Warszawa, 1969, p. 200.
[2] Ten pat, p. 82.

universalaus, vieningais teoriniais postulatais grindžiamo socialinio mokslo atstovas. Toks jau yra šio sociologo savitumas.

Nacionalizmas XX amžiuje yra A.Smitho tyrinėjimų vidurinioji pakopa, kurioje nacionalizmą jis aiškina kaip ideologinį judėjimą, siekiantį autonomijos, vieningumo ir individualumo tam tikrai socialinei grupei, kurios kai kurie nariai suvokia ją kaip tikrą arba potencialią tautą (žr. šios knygos 117 p.). Mokslininkas čia daug polemizuoja su populiariais, masinėje sąmonėje įsitvirtinusiais stereotipiniais teiginiais (apie milenaristus, nacionalizmo bei fašizmo tapatinimą ir pan.). Tai nėra tuščias ginčas, o mokslinio argumentacijos griežtumo ir aiškumo siekis. Ypač subtiliai ir pagrįstai A.Smithas grindžia nacionalizmo atskyrimą nuo fašizmo, įdomiai ir patraukliai aprašo negrų nacionalizmą, kur rasė buvo labai svarbus tautinės savimonės elementas. Iš čia išplaukia labai reikšminga mokslininko išvada, kad juodųjų afrikiečių nacionalizmas nėra tapatus rasizmui ir kad iš tikrųjų rasistinių sąjūdžių buvo visai nedaug. Gana netikėtos ir įspūdingos atrodo išvados apie ideologiškai paneigtus, o iš tikrųjų labai gyvybingus nacionalistinius komunizmo aspektus. Priešingai daugelio Vakarų intelektualų pažiūroms, prof. A.Smithas faktais įrodo to paties nacionalizmo stiprybę Vakaruose. Pasak jo, nei internacionalizmas, nei supranacionalizmas nežada greitai įgyvendinti kosmopolitinių utopijų.

Saulius Pivoras

NACIONALIZMAS XX AMŽIUJE

PRATARMĖ

Tradicijos ir religinio autoriteto žlugimas daugelyje pasaulio dalių paskatino ieškoti naujų išganymo ir pažangos būdų. Kai kurie iš šių išganymo būdų yra asmeniniai ir individualūs, kiti — visuomeniniai ir bendruomeniniai. Vienos bendruomeninės ideologijos turi ribotų ir vietinių tikslų, o kitos pretenduoja į universalumą ir globališkumą.

Turbūt svarbiausia ir pastoviausia iš ribotesnių moderniųjų* ideologijų — nacionalizmas. Nacionalizmas derina specifinei bendruomenei skirtą programą su universalesne kultūrinių grupių vizija. Todėl jis laikosi vidurio tarp grynai vietinių sąjūdžių, tokių kaip populizmas ir natyvizmas, ir didžiųjų "pasaulio išganymo" ideologijų — rasistinio fašizmo ir socializmo arba komunizmo. Jis taip pat skiriasi nuo šių universalesnių ideologijų tuo, kad remiasi pirmykščiais masių sentimentais ir labiau pabrėžia praktinio pertvarkymo dalykus negu utopines ar chiliastines vizijas.

Mano tikslas — šioje knygoje parodyti sąvokinius bei istorinius ryšius, siejančius nacionalizmą su kitomis ideologijomis, ypač su fašizmu ir komunizmu, ir bent iš dalies paaiškinti, kodėl nacionalizmas šiandieną vis dar yra pa-

---

* Žodžiai "modernus", "modernybė" nusako naują epochą, susijusią su industrializacija, sekuliarizacija ir racionalizmu, pradžia — XVIII amžiaus pabaiga. (*Čia ir toliau — pastabos redaktoriaus.*)

trauklus daugybei žmonių įvairiose pasaulio šalyse. XX amžiuje nacionalizmas atlaikė fašizmo, rasizmo ir komunizmo mestą iššūkį ir dabar išgyvena savotišką atgimimą. Nacionalistinis judėjimas ir jo ideologija taip pat patyrė nepaprastą tiek turinio, tiek ir struktūros plėtimąsi ir įvairėjimą. Šiandieną galima surasti įvairiausių nacionalizmo tipų: pradedant etniniu separatizmu bei konservatyviu biurokratiniu Vakarų nacionalizmu ir baigiant populistiniu bei komunistiniu kai kurių besivystančių šalių nacionalizmu. Tačiau "nacionalistinis" šių įvairių judėjimų atspalvis lengvai išryškėja, ir kaip tik šis nacionalistinis jų komponentas beveik visada nustelbia kitus.

Tiek analitiškai, tiek chronologiškai ši knyga tęsia mano ankstesnius nacionalizmo atmainų ir tipologijų svarstymus knygoje *Nacionalizmo teorijos* (1971). Ji detalizuoja pagrindinius nacionalizmo apibrėžimus, pateiktus ankstesnėje knygoje, ir mėgina atskleisti įvairias maskuotes, kuriomis nacionalizmas skleidėsi šiame amžiuje. Tai daroma lyginant nacionalistines idėjas bei veikimo būdus su kitais, giminingais judėjimais, taip pat susiejant šias idėjas bei veikimo būdus su jų specifiniu socialiniu bei kultūriniu kontekstu. Mano tikslas visais atžvilgiais išlieka analitinis ir lyginamasis, nes, mano įsitikinimu, šie uždaviniai yra būtina sąlyga formuluojant bendresnes viso nacionalizmo reiškinio teorijas. Bendros teorijos formulavimas turi dar palaukti tolesnių nacionalizmo ištakų studijų. Tuo tarpu čia mano tikslas yra parodyti dabartinę nacionalistinio judėjimo kaip visumos raidą atskleidžiant lemiamus jo iškilimo "momentus" šiame šimtmetyje, o paskutiniuose skyriuose pateikti kai kurias hipotezes dėl bendrų sąlygų, palaikančių nacionalizmo patvarumą šiandieną, — sąlygų, kurios, mano teigimu, jau nėra tos pačios, kurios paskatino nacionalizmo *atsiradimą* XVIII amžiaus Europoje, XIX amžiaus Azijoje ar net XX amžiaus Afrikoje. Mat nors kai kurie šių pradinių sąlygų komponentai

apskritai išliko, jų formos pasikeitė: atsirado naujų elementų, netgi naujų sąlygų, darančių poveikį nacionalizmo raidai ir skatinančių jo atgimimą. Todėl atsiranda būtinybė plėtoti naujus modelius bei teorijas, paaiškinančias nacionalizmo patvarumo ir atgimimo faktą tiek bendroje, tiek regioninėje plotmėje.

Šie bendri metodologiniai sumetimai ir nulėmė knygos struktūrą. Pirmuose dviejuose skyriuose mėginu apibrėžti pagrindines šiuolaikinių nacionalistinių ideologijų sroves. Pirmame skyriuje aptariamos svarbiausios visos nacionalistinės minties prielaidos ir analizuojama, kaip tautinius idealus interpretavo ir plėtojo įvairios grupės įvairiose situacijose XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiuje. Antrame skyriuje plačiau paaiškinami kai kurie pagrindiniai nacionalizmo motyvai gretinant jo idealus su senųjų religinių milenarizmų chiliastinėmis vizijomis. Priešingai kai kurioms nuomonėms, nacionalizmas parodomas kaip optimistinė, pasaulietiška ir praktiška ideologija, kuri savo dvasia labai tolima milenarinių judėjimų antgamtiniam pesimizmui.

Trijuose kituose skyriuose nagrinėjami pagrindiniai iššūkiai, mesti nacionalizmui mūsų amžiuje. Pirmasis iš jų — fašizmas — yra vienas iš didžiųjų "pasaulio išganymo" judėjimų, ypač savo rasistine nacizmo forma; ir jis labai skiriasi nuo nacionalizmo savo sąvokomis. Po to nagrinėjami gausūs šiuos du sąjūdžius siejantys istoriniai ryšiai, ypač tarpukario Europoje; taip pat aptariamas perėjimas nuo nacionalizmo prie fašizmo, ypač Vokietijoje, ir jo bendros priežastys. Fašizmo sugebėjimui suardyti nacionalizmą — tiesa, laikinai — stipriai talkino rasistinės idėjos, todėl kitame skyriuje analizuojami rasizmo ir nacionalizmo santykiai. Vėlgi rasizmą reikia atskirti nuo nacionalizmo norint surasti jų bendras šaknis ir suprasti, kodėl rasizmas gali tiek varžytis su tautiniais jausmais, tiek ir juos skatinti. Tam tikromis aplinkybėmis rasės ir spalvos jausmas gali net atgaivinti prarastą tautinį tapatumą,

kaip tai buvo su afrikiečiais ir juodaodžiais panafrikietiškame judėjime. Trečia, naujesnis iššūkis nacionalizmui — kitas didysis "pasaulio išganymo" judėjimas — yra komunizmas. Tarp marksizmo ir nacionalizmo esama nemaža paralelių, leidžiančių tam tikrą jų simbiozę, o socialinės bei politinės sąlygos daugelyje besivystančių šalių yra gana palankios "komunistiniam nacionalizmui" pakilti. Tačiau net ten jų sąjunga dažnai nelengva ir ten pripažintos komunizmo atmainos pernelyg praranda savo prigimtį, kad atsispirtų populistinio nacionalizmo reikalavimams.

Paskutiniuose trijuose skyriuose nagrinėjamos pagrindinės šiandienos nacionalizmo patvarumo ir net atgimimo priežastys. Pirmiausia tai dabartinių Vakarų "neonacionalizmų" problema: kodėl jie dabar iškyla gerai sutvarkytose, industrializuotose, paprastai demokratinėse valstybėse, kurių piliečiai labai išsilavinę? Atsakymo ieškoma socialinėje tų sąjūdžių vadovybės sudėtyje bei bendroje geopolitinio nuosmukio situacijoje, kurioje dabar atsiduria šios valstybės ir kuri neleidžia joms susidoroti su mažumų keliamais reikalavimais. Antra — ir platesniu požiūriu nacionalizmo patrauklumas šiandieną paaiškinamas tiek "vidaus", tiek "išorės" faktoriais. Iš vidaus nacionalizmas minta labai senais etninio bendrumo sentimentais bei ciklišku nuasmenintos modernios biurokratijos veikimu. Pastaroji išaukština valstybės autoritetą, šitaip kurdama biurokratinį nacionalizmą. Tačiau, kita vertus, ji taip pat kuria sąlygas maištui prieš protą bei skrydžiui į romantinį protestą, kuris vėlgi gali virsti etniniu nacionalizmu. Išoriškai pasaulinės valstybių sistemos augimas išryškina jėgų balanso svarbą ir supriešina nacionalinius elitus varžantis dėl statuso pasaulyje. Išaiškėja, kad supranacionalizmas virsta tradicinio nacionalizmo analogu kontinentiniu mastu. Todėl, nepaisant masinės industrializacijos ir aukšto išsilavinimo lygio, vargu ar greitai būsime nacionalizmo baigties liudytojai.

Dalykas tas, kad pasiekėme tašką, kur, išliekant bet kurios formos pasaulinei valstybių sistemai, nacionalizmas tampa save atgaminančiu reiškiniu. Taigi, kosmopolitinėms viltims, kad nacionalizmas greitai nunyks, lemta žlugti, nes jos paremtos nesugebėjimu suprasti tos svarbos, kurią šiandieną turi etninių sentimentų, pasaulietinių idealų ir kintančių modernizacijos elementų bei jos socialinių padarinių derinys. Būtent šiose plotmėse galime pradėti išskirti bendrą visų nacionalizmo apraiškų giją.

Anthony D. Smith
London, 1978 vasaris

1 skyrius

TAUTINIO IDEALO RAIDA

Iš visų vizijų bei tikėjimų, kurie varžosi dėl žmonių palankumo moderniajame pasaulyje, labiausiai paplitęs ir patvariausias yra tautinis idealas. Kiti tikėjimai yra pasiekę ryškesnių laikinų laimėjimų ar tvirčiau įsitvirtinę kurioje nors vienoje šalyje. Kitos vizijos yra pažadinusios žmones baisesniems ir herojiškesniems veiksmams. Bet nė vienai iš jų nepavyko taip prasiskverbti į kiekvieną pasaulio dalį ir taip sugebėti patraukti prie savo idealų tiek įvairiausios visuomeninės padėties žmonių visose šalyse. Joks kitas idealas nesugebėjo skleistis tokia daugybe įvairių pavidalų ar laikinai atslūgti tik tam, kad pakiltų sustiprėjęs ir sutvirtėjęs. Jokia kita vizija nepaliko tokios žymės pasaulio žemėlapyje ar mūsų pačių tapatumo suvokime. Mes tapatiname save pirmiausia ir labiausiai su savo "tauta". Mūsų gyvenimą daugiausia reguliuoja nacionalinė valstybė, kurioje esame gimę. Karą ir taiką, prekybą ir susisiekimą, švietimą ir gerovę kiekvienam iš mūsų lemia nacionalinė valstybė, kurioje gyvename. Nuo pat vaikystės mums diegiama savo šalies meilė, mes mokomi savo ypatingų tautinių dorybių. Ir nors brandžiame gyvenime

pasitaiko šio patriotinio idealo atskalūnų ir kai kurie tampa "išdavikais", didžioji dauguma piliečių išlaiko savo tautai tylų lojalumą, kuris krizės momentu gali išaugti iki karšto atsidavimo ir aistringo paklusnumo pareigos šauksmui.

Kas yra šis tautinis idealas, kuris sugeba pažadinti tokį lojalumą tokioje daugybėje šalių ir kaip jis atsirado? Juk tai nebuvo žmogui kažkas įgimta ar natūralu, kaip jo kūno sudėjimas ar šeima. Pirmą kartą aiškiai šis idealas buvo išdėstytas per Prancūzijos revoliuciją. Čia skaitome, kad vienintelis suverenas yra tauta, kad žmogus pirmiausia turi būti lojalus tautai ir kad tik tauta gali kurti įstatymus savo piliečiams[1]. Čia taip pat pirmąkart išgirstame kvietimą prie ginklų tėvynei (*patrie*) ginti ir idėją, kad Prancūzijos "pilietis" turi tam tikras teises ir pareigas savo tautai[2]. Nors Prancūzijos revoliucija ne pirmoji išskleidė vėliavą ar sukūrė himną, bet tai buvo pirmas kartas, kai savivaldūs piliečiai šitai darė "tautos" reikalui, o ne dinastijos garbei. Ir tai buvo pirmas kartas, kai piliečiai siekė primesti bendrą kultūrą ir kalbą visiems savo šalies regionams ir sulaužyti visus barjerus tarp šių regionų, kad taptų viena tauta, atsidavusia vieninteliam idealui[3].

Bet kas buvo tas tautinis idealas? Iš esmės tai buvo tikėjimas, kad visi tie, kurie turi bendrą istoriją ir kultūrą, turi būti autonomiški, susivieniję ir skirtingi savo pripažintose tėvynėse. Bet prancūzai, kaip ir anglai, galėjo pasiremti tikrai bendra istorija ir kultūra, o kitos priklausomos gyventojų grupės to negalėjo padaryti. Prancūzams nereikėjo pabrėžti savo skirtingumo ar tapatumo. Jie galėjo sutelkti dėmesį į savivaldos ir vienybės tikslą — absoliutistinio *ancien régime** nuvertimą ir feodalinių barjerų tarp regionų pašalinimą. Tačiau vokiečiai, italai ir graikai, kurie po Napoleono užkariavimų greitai griebėsi šio tautinio idealo, negalėjo pasiremti nei tokiu

---

* Senoji tvarka (*pranc.*).

pat giliu bendros istorijos ir kultūros pojūčiu, nei net ta minimalia teritorine vienybe, kurią turėjo prancūzai su jų beveik "natūraliomis" ribomis[4]. Todėl jiems reikėjo skirti kur kas daugiau dėmesio žadinant savo tėvynainių naujo "tautinio" jų tapatumo ir savitumo jausmą. Tad iš pat pradžių "tautinio idealo" turinys pradėjo plėstis, kad atitiktų naujus interesus ir kitus poreikius.

Tautinio idealo raidos istorija — tai jo nepaliaujamos plėtros ir transformacijos istorija siekiant prisitaikyti prie viena po kitos einančių šalininkų ir pasišventėlių bangų įvairių interesų bei poreikių. Bet ji yra ir protėjiško sugebėjimo istorija, išlaikant savo tapatumą per visas jo transformacijas, atlaikant įvairiausius kitų tikėjimų bei idealų iššūkius.

"Tautinio idealo" ištakose glūdi tam tikra pasaulio vizija ir tam tikros kultūros tipas. Pagal šią viziją žmonija "iš tikrųjų" ir "natūraliai" padalinta į skirtingas istorines bei kultūrines bendruomenes, vadinamas tautomis. Kiekviena tauta yra savita ir unikali. Kiekviena turi įdėti savo ypatingą indėlį į visumą, į tautų šeimą. Kiekviena tauta apibrėžia savo narių tapatumą, nes jos specifinė kultūra formuoja individą. Šitos kultūros raktas — istorija, ypatingos sekos įvykių jausmas, būdingas vienai po kitos einančioms tam tikros grupės kartoms. Kaip tik istorinė kultūra susieja dabarties ir ateities kartas kaip grandinės grandis su visomis tomis, kurios buvo prieš jas, ir, vadinasi, ji yra tai, kas formavo tautos charakterį ir papročius visais laikais. Tautinio idealo požiūriu žmogus įgyja savo tapatumą per savo santykį su protėviais ir tais įvykiais, kurie suformavo jų charakterį. Todėl tautinis idealas įkūnija tiek viziją pasaulio, padalinto į šalia esančias ir skirtingas tautas, tiek ir kultūrą, pabrėžiančią unikalaus įvykio vaidmenį formuojant tautinį charakterį.

Tačiau tautinis idealas apima daugiau nei specifinę pasaulio viziją ar savitą istorinio įvykio kultūrą. Jis taip pat reika-

lingas tam tikros rūšies solidarumo bei politinės programos. Tautinis idealas neišvengiamai veda prie "nacionalizmo" — tam tikros veiksmų programos tautiniam idealui pasiekti ir išlaikyti. Solidarumas, kurio trokšta nacionalistas, paremtas žemės nuosavybe: ne kokios nors, bet istorinės žemės, praeities kartų žemės, žemės, regėjusios tautos genijaus suklestėjimą. Todėl nacionalistas nori atgauti tą žemę, paversti ją saugia "tėvyne" tautai ir joje "kurti" tautą. Tad solidarumas, kurio jis trokšta, grindžiamas teritorija. Be teritorijos neįmanoma sukurti tos brolybės ir solidarumo, kurių reikalingas nacionalinis idealas. Neįmanoma įdiegti žmonėms giminystės ir brolybės jausmo nepririšant jų prie vietos, kurią jie jaučia esant sava, prie tėvynės, kuri jiems priklauso istorijos teise. Jie taip pat negali realizuoti savo ypatingo tapatumo ir kultūros ateityje, jei neturi pripažintos gimtosios žemės.

Bet kad tai būtų įgyvendinta, gimtoji žemė turi būti laisva. Jos negali valdyti kiti, priklausantys kitokiai istorinei kultūrai. Todėl nacionalistą traukia politika, kova už jo tėvynės savivaldą ir nepriklausomybę. Ne visi nacionalistai nori visiškos nepriklausomybės. Kai kurie teikia pirmenybę "savivaldos" [*home rule*] autonomijai arba federacijai su kita valstybe. Bet visi siekia jų teisės į tėvynę pripažinimo ir laisvės nuo kišimosi į jų vidaus, ypač kultūros, reikalus. O kadangi tokį pripažinimą ir laisvę dažnai sunku užsitikrinti būnant federacijoje su stipresne valstybe, nacionalistai paprastai teikia pirmenybę visiškam atsiskyrimui, kad sukurtų nepriklausomą savo valstybę, už kurios gynybą ir tvarkymą jie bus visiškai atsakingi. Tokioje valstybėje jie galės laisvai kurti tokias institucijas, kurios geriausiai atitiks ypatingus jų tautos ir jos istorinės kultūros poreikius.

Taigi nacionalizmą sudaro keturi elementai: tam tikra vizija, kultūra, solidarumas ir politika. Jis atitinka ideologinius, kultūrinius, socialinius ir politinius siekius ir poreikius. Jo

sėkmė per pastaruosius du šimtmečius iš dalies paaiškinama jo tenkinamų poreikių mastu. Bet tiek pat svarbu ir tai, kokiu būdu nacionalistai pajėgia pritaikyti šią viziją, kultūrą, solidarumą ir programą įvairioms situacijoms ir interesams. Kaip tik dėl šio lankstumo nacionalizmas nuo 1789 m. iki šiandien nuolat iškyla ir plinta padedamas savo ideologinių varžovų.

Pagrindinė šios knygos tema — nacionalizmo, nepaisant kitų tikėjimų jam mestų rimtų iššūkių, atgimimas ir iškilimas XX amžiuje. Tolesniuose knygos skyriuose išsamiau nagrinėsiu tautinio idealo prigimtį ir jo ištakas, be to, pagrindinius iššūkius, kurie jam buvo mesti mūsų amžiuje. Tiesa, nacionalizmas patyrė laikiną nuosmukį Europoje po abiejų pasaulinių karų, ir net šiandieną jis susiduria su rimtais išmėginimais kai kuriose Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos šalyse. Ir vis dėlto jam visada pavykdavo atsilaikyti prieš kitas ideologijas ir vėl iškilti naujais pavidalais ir su kitokiais akcentais. Baigdamas mėginsiu pateikti keletą hipotezių, paaiškinančių nacionalizmo atgijimą ir jo neblėstantį patrauklumą šiandieną. Tačiau neįmanoma suprasti nacionalizmo vaidmens šiuolaikinėse ideologinėse kovose neatsižvelgiant į jo istorinį kontekstą bei jo atsiradimo ir raidos pagrindines sroves XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiuje. Todėl žemiau pateikiamoje trumpoje apžvalgoje pamėginsiu išskirti kai kurias pagrindines šios istorinės raidos fazes ir sroves.

ŠVIETĖJAI IR ROMANTIKAI

Kai Rousseau* ir prancūzų revoliucionieriai pradėjo ieškoti savo tautinio idealo, jie dirbo ne intelektualinėje tuštu-

* Apie tekste minimus asmenis ir judėjimus žr. rodyklėje.

moje. Liuterio Biblijos vertimas į vokiečių kalbą paskatino domėtis gimtosiomis kalbomis vietoj lotynų kalbos, o Renesanso humanizmas paskleidė žavėjimąsi antikine literatūra ir menu. Blėstant religiniam nepakantumui XVII amžiaus pabaigoje, ankstyvojo Švietimo domėjimasis pagoniškąja antika įžiebė keletą reikšmingų kultūrinių ginčų. Pirmasis iš jų, ginčas tarp antikos ir modernybės gerbėjų, rėmėsi antikos ir XVIII amžiaus dorybių palyginimu ir krypo prie optimistinės išvados, kad antiką įmanoma pralenkti menais ir mokslais. Antrasis ginčas vyko dėl santykinių graikų ir romėnų nuopelnų, ypač po to, kai tyrinėtojai ir menininkai, tokie kaip Stuartas ir Revettas, atvėrė Europos akis į graikų meno grynumą ir kilnumą[5]. Trečias ginčas, susipinantis su kitais, buvo dalijimasis į tuos, kurie labiau vertino imperinį arba "augustiškąjį" antikos idealą, kurį įkūnija Romos imperija, ir tuos, kurie teikė pirmenybę "respublikoniško" idealo "dorėniniam" paprastumui ir skaisčiam orumui, kurio pavyzdžiais buvo laikoma Sparta, ankstyvoji Romos respublika ir kartais Atėnai.

Pastarasis ginčas, žinoma, turėjo tuometinių politinių aliuzijų, ir galima įžvelgti aiškią raidos liniją nuo kultūrinio bei socialinio Rousseau ar Diderot respublikoniško nacionalizmo iki apibrėžtesnio politinio nacionalizmo, reiškiamo tokių menininkų kaip Davidas ir tokių rašytojų kaip Sieyèsas[6].

Kultūriškai skirtingų tautų, kurioms visoms reikėjo socialinės vienybės, pasaulio vizija sudarė "tautinio" idealo embrioną, o žirondistams ir jakobinams tereikėjo įgyvendinti šį idealą politinėje organizacijoje. Savo veiksmams patvirtinti ir pateisinti jiems reikėjo tik prisiminti savaip interpretuojamus antikos pavyzdžius, kurie įkūnija, kaip jiems atrodė, jų idealus. Tai, kuo jie žavėjosi Spartos ar ankstyvosios Romos gyvenime, buvo paprastas Cincinato gyvenimo būdas, Leonido karinė narsa, Bruto ar Katono pasiaukojimas. Didžiausią įspūdį jiems darė pilietiškumo dvasia, kurią jie

įžvelgė šiose visuomenėse, ir bendruomenės viršenybė prieš jos individualius narius, kurie savo noru pripažįsta savo pavaldumą bendruomenei. Su savo apibrėžtomis ir pripažintomis teritorinėmis ribomis antikinis *polis* atrodė savanoriškos bendruomenės idealo ir tikrosios "tautinio" solidarumo dvasios įsikūnijimas[7].

Šis atsigręžimas į antiką XVIII amžiuje jokiu būdu neapsiribojo kuriuo nors atskiru visuomenės sluoksniu. Karaliai, valdininkai, aukštuomenė ir pirkliai reiškė bendrą Europos susižavėjimą klasikiniu pasauliu, Didžiąja kelione* ir atradimais Herkulaneume, Pompėjoje, Palmyroje bei Atėnuose. Tačiau po 1760 m. kai kurių intelektualų ir viduriniųjų klasių vaizduotę pradėjo traukti rimtesnis požiūris į antikinį idealą. Savo iškeltus "respublikoniškus" neoklasicizmo idealus jie itin nukreipė prieš korumpuotų oligarchijų ir griežto absoliutizmo visoje Vakarų Europoje hedonizmą, cinizmą ir dirbtinumą. Ypač kontinente neoklasicistiniai respublikonai kėlė maištą prieš despotinio valdymo savivalę, prieš hierarchijos ir visuomenės suskaldymo dirbtinumą, ir visais šiais požiūriais jie susilaukė kylančių viduriniųjų klasių pritarimo[8].

Prancūzijoje pagrindinis radikaliosios inteligentijos sąjungininkas buvo gamybininkas ir verslininkas, kuris troško suvienytos respublikos, laisvos nuo vidinių barjerų bei aristokratinių privilegijų. Vokietijoje inteligentija iš pradžių buvo labiau izoliuota ir susiskaldžiusi, bet ir čia kilo viduriniojі klasė, kuri kartu su žemesniąja dvasininkija reiškė atsargų pritarimą konstitucinei reformai bei didesniam kultūros germanizavimui[9]. Rytuose, Lenkijoje ir Vengrijoje, turtą ir žemę praradę aristokratai po 1800 m. pradėjo telktis tautinio idealo vardan[10]. Taip pat ir Balkanuose ištremtąją inteligentiją ko-

---

* *Grand Tour* (*angl.*) — tradicinė XVIII-XIX a. šiaurės europiečio kelionė po Italiją ir Graikiją susipažinti su antikos paminklais.

voje už nepriklausomybę nuo Otomanų valdžios greitai pradėjo remti pasiturintys pirkliai bei verslininkai, daug žemesniosios dvasininkijos[11]. Tautinis idealas buvo perkeltas net į Lotynų Ameriką, kur pačios Ispanijos karas su Napoleonu dėl nepriklausomybės nuo 1808 m. leido Bolívarui ir San Martinui pakelti turtingesnius miesto kreolus kovai su imperine Ispanijos valdžia[12].

Tokių įvairių sluoksnių prisidėjimas prie tautinio idealo vertė pamažu plėsti ir keisti jo turinį, ir todėl po 1800 m. neoklasikinis prancūzų radikalų pavyzdys nustojo būti vieninteliu jo modeliu. Iškilo ne tokie demokratiški ir mistiškesni tautinio idealo variantai, ypač Centrinėje ir Rytų Europoje; ir dažnai manoma, kad šią "romantiškesnę" nacionalizmo atmainą lėmė stoka šiose šalyse stiprios buržuazijos, kuri būtų galėjusi paremti inteligentiją[13]. Tačiau kiti faktoriai, ne vien tik klasinė struktūra, turėjo ne mažesnę įtaką kylant romantiniam ir "organiškam" nacionalizmui. Juk kaip tik XVIII amžiaus pabaigos Anglija, šalis, kurios buržuazija buvo labiausiai iškilusi, pirmoji išplėtojo galingą romantinį sąjūdį[14]. Tarp kitų faktorių buvo politinis pasipriešinimas — ne tik Napoleono valdymui, bet visoms revoliucinėms ir racionalistinėms naujovėms, kurias tas valdymas diegė. Be to, daugelis jo užkariautų tautų buvo padalytos ir suskaldytos, bet jų inteligentija galėjo remtis tokia pat sena kaip ir Prancūzijos istorija bei kalba, pradedančia kilti iš literatūrinės užmaršties. Todėl Vokietijoje, Lenkijoje, Italijoje ir Balkanuose pradėta labiau pabrėžti istorinę kultūrą, domėtis etniniais papročiais, gimtosiomis kalbomis, ilgėtis gentinio ir viduramžiško iškilmingumo ir bendrumo, religingumo, — o tai jau daugmaž savo veikaluose buvo numatę Rousseau ir Herderis — šios dvi grandys tarp Švietimo neoklasicistų ir romantinių medievistų[15]. Išties ši pirmoji fazė, kai atsirado tautinis idealas, prasidėjusi 1750 m. ir išblėsusi Napoleono laikais, yra kartu ir "neoklasikinė", ir "ikiromantinė"; neoklasi-

kinis taurios antikos ilgesys eina išvien su ankstyvuoju gotikos atgimimu, ir jie abu sintezuojami į stiprų politinį idealą[16].

RADIKALAI IR TRADICIONALISTAI

Antroji fazė prasideda išsivadavimo karais su Napoleonu ir trunka iki 1848 m. Dabar pabrėžiami daugiausia susivienijimo ir politinės nepriklausomybės siekiai: vengrai, vokiečiai, lenkai, italai, graikai, serbai, argentiniečiai ir čiliečiai reikalauja nutraukti svetimųjų valdymą ir skelbti teritorinį vientisumą kaip demokratinę teisę ir istorinį poreikį. Dažniausiai nacionalistai savo reikalavimus grindžia tiek radikaliais, tiek ir konservatyviais principais, nors Lotynų Amerikoje, kovojant su tradicionalistine katalikiškąja Ispanija, iš pradžių viršų ėmė radikalios demokratinės Švietimo ir Prancūzijos revoliucijos idėjos[17]. Rytų Europoje radikalius intelektualus paprastai nustelbdavo tradiciškiau nusiteikę sluoksniai — aukštuomenė ir žemesnioji dvasininkija. Kovojant su "apšviestaisiais despotais" Austro-Vengrijoje, Rusijoje ir Prūsijoje jų tautinis radikalizmas greit įgavo mistinių ir net mesianistinių bruožų. Šitaip svajonė apie prisikėlusią Lenkiją, prilygintą kenčiančiam ir nukryžiuotam Kristui Išganytojui, įkvėpė Mickiewiczių ir jo bendraminčius tremtyje po nepavykusio 1830 m. sukilimo[18]. Balkanuose ankstesniam klasikiniam Koraiso ar Rhigaso romantizmui metė iššūkį tradicionalistiškesnės "bizantiškos" svajonės, dvasininkams ir valstiečių vadams Graikijoje ir vietiniams vadams Serbijoje pradėjus vadovauti nacionalinei, o kartu ir religinei stačiatikybės kovai su islamu[19]. Vokietijoje taip pat po 1810 m. buvo religinis atgimimas. Vokiečių nacionalistai, pavyzdžiui, Jahnas, Arndtas ir Mülleris, rėmėsi romantiniu Tiecko, Schlegelio ir Novalio medievizmu ir svajojo apie viduramžių vo-

kiečių Reicho restauravimą. Ta pati romantinė organiškos vienybės ir krikščioniškojo germanizmo vizija įkvėpė Wagnerį bei *völkisch* propagandistus po 1848 m.[20] Italijoje kilo panašus noras pritaikyti katalikybę ir popiežiškąjį paveldą tokių konservatorių kaip Gioberti veikaluose; ir net tokie radikalai kaip Mazzini tautinės nepriklausomybės ilgesiui suteikė religinį atspalvį. Visoje Europoje, nuo Airijos iki Karamzino Rusijos, tautinis idealas buvo plečiamas tiek, kad apimtų ir tradicionalizmo kultą[21].

Bet tai buvo taip pat liberalaus ir radikalaus nacionalizmo epocha. Mazzini ir jo sekėjai tarp karbonarų, nepaisant jų miglotumo ir nenuoseklumo, pasisakė už suvienytą, demokratinę Italiją su respublikos konstitucija, pagrįstą prancūzų pavyzdžiais. Mazzini'o organizacija "Jaunoji Europa" suteikė politinį pavidalą Herderio įsitikinimui kiekvieną tautą esant ypatingą ir Rousseau žavėjimuisi ypatingomis institucijomis bei papročiais tokių tautų kaip žydai, korsikiečiai ir lenkai[22]. Pačioje Prancūzijoje liberalią nacionalistinę tradiciją tęsė istorikas Michelet, priešingai teokratinėms ir kontrrevoliucinėms tokių konservatorių kaip de Maistre'as ir Bonaldas vizijoms[23]. Vokietijoje taip pat atsirado Reinlando viduriniosios klasės tautinių aspiracijų reiškėjų, tokių liberalių konstitucionalistų kaip Rotteckas ir Welckeris. Tačiau po 1830 m. liberalią prancūzų įtaką išstūmė konservatyvesni anglosaksiškieji modeliai, o istorikai, tokie kaip Dahlmannas, pradėjo kelti hierarchiškesnį ir monarchistiškesnį tautinį idealą[24]. Bet iki 1848 m. kylantis tautinis idealas daugumoje Europos šalių buvo susijęs pirmiausia su liberalizmu.

IMPERIALIZMAS IR ATSISKYRIMAS

Reakcija po 1848 m. revoliucijų, skilimas tarp nacionalizmo ir liberalizmo, išryškėjęs tais metais, ir, visų svarbiau-

sia, vidinės šalių konsolidacijos ir išorinės aneksijos politika greitai pakirto liberalųjį nacionalistinį idealą. Kaip galima buvo tikėtis, šie pokyčiai sustiprino tradicionalistines nacionalizmo atmainas, bet jie taip pat sukūrė naują, imperialistinį, nacionalizmą ir regėjo nacionalinių atsiskyrimo sąjūdžių pakilimą Rytų Europoje.

Nuo 1848 m. iki XIX amžiaus pabaigos tradicionalistinis nacionalizmas buvo galinga Europos politikos jėga, ir ją galima buvo atrasti net tolimoje Japonijoje. Valdančioji klasė ir monarchas buvo garbinami kaip tautos įsikūnijimas, o jos hierarchija ir tradicijos išreiškė istorinės kultūros ir visuomeninės vienybės esmę. Tuo pat metu šios rūšies nacionalizmui buvo būdingas agresyvus polinkis moderninti su stipriomis militaristinėmis gaidomis. Kai kurios iš šių temų išryškėjo Rusijos slavofilų kūriniuose, tačiau klasikinė jų tėvynė — Bismarcko Vokietija, kur Lagarde'as ir pirmiausia Treitschke stipriai gynė vokiečių valstybės ir tautos vienybę; čia neliko organiško nacionalizmo, kurį skelbė ankstesnis Burke'o liberalus konstitucionalizmas[25].

Kaip priešybę šiam dinastiniam ir karingam nacionalizmui įvairios priklausomos bendrijos [*subject peoples*] pradėjo kelti savus tautinius idealus. Iš esmės joms rūpėjo gyventojų grupių, pasižyminčių savitomis istorinėmis kultūromis, teisė atsiskirti nuo imperijos ir sukurti savo pačių tautines valstybes. Etninis šio secesinio nacionalizmo turinys toli peržengė viską, ką numatė Kanto "apsisprendimo teisės" principas net po to, kai jį pataisė Fichte ir jo sekėjai. Be to, jis neapsiribojo romantiniu vokiškuoju kalbos kriterijumi. Serbams ir kroatams, lenkams ir čekams, vengrams, rumunams, bulgarams, ukrainiečiams ir žydams, be kalbos kriterijaus, tautinio idealo turinį apibrėžti padėjo religija, papročiai ir, svarbiausia, istoriniai etninių mažumų, prispaustų didžiulių imperijų, antagonizmai[26]. Etninio atsiskyrimo šalininkai buvo

tuo pat metu ir demokratai, ir konservatoriai. Jie kovojo su tironų priespauda ir savivale visų istorinės tautos žmonių vardu, tačiau pati būtinybė pabrėžti prieš valdovus ir niekintojus savo kilmės skirtingumą ir istorinį tapatumą neišvengiamai suteikdavo jų maištui mistinį ir praeitimi dvelkiantį atspalvį. Istorijos, papročių ir kalbos gelbėjimas lėmė tai, kad praeitis ne tik tarnavo jiems, bet ir formavo jų ateitį[27].

Kadangi šie etniniai secesionizmai dažnai laikomi visų nacionalizmų įkūnijimu ir kriterijumi bei jų klasikine išraiška, privalome atsiminti, kad iš tikrųjų jie tėra tik viena iš XIX amžiuje plitusių tautinio idealo atmainų. Pačioje Europoje iškilo ir kitos atmainos. Viena iš jų — naujasis imperialistinis nacionalizmas — turėjo globalinių padarinių. Ypač po 1870 m. mintis apie imperinę pareigą aneksuoti, šviesti ir vakarietinti svetimas užjūrių tautas, kad jos taptų priimtinais metropolinės šalies piliečiais, susilaukė karšto pritarimo keliose Vakarų Europos valstybėse. Klasikinis pavyzdys — Prancūzija. Afrikoje prancūzų kolonijinė politika siekė "asimiliuoti" afrikietiškąjį elitą tokiose šalyse kaip Senegalas ir Dramblio Kaulo Krantas ir paversti jį tamsiaodžiais prancūzais, kurie turėtų tokias pačias politines teises kaip metropolijos prancūzai. Šiuo tikslu Afrikos *evolués** buvo mokomi prancūzų istorijos ir mylėti prancūzų literatūrą bei kalbą[28]. Šiurkščiai tai išryškėjo rusų administracijai siekiant rusifikuoti ir dažnai sukrikščioninti nerusiškas etnines grupes, kurias caristinė ekspansija aneksavo Kaukaze ir Centrinėje Azijoje XIX amžiaus viduryje. Tačiau čia priemonės buvo kur kas drastiškesnės. Masiškai plūdo rusų kolonistai ir buvo reikalaujama vartoti rusų kalbą kaip *lingua franca* — tai metodai, kurie netrukus sukėlė didelį islamo ir tiurkų tautų nepasitenkinimą[29].

Tam tikra prasme imperialistinis nacionalizmas buvo pats

---

* *Evolué* (*pranc.*) — neeuropietis, įgijęs europietišką išsilavinimą.

savaime prieštaringas. Jis žvelgė į pasaulį kaip į viena šalia kitos egzistuojančias tautas, kurios visos turi savą istorinę kultūrą, tačiau, siekdamas imperinės asimiliacijos ir homogeniškumo, buvo priverstas tą kultūrą naikinti. Britai, atrodo, iš tikrųjų buvo suvokę šią problemą. Bent jau jie mėgino — nesėkmingai — išvengti šio prieštaravimo vykdydami, ypač Afrikoje, netiesioginio valdymo per vietinius vadus politiką. Tačiau net ir šiuo atveju tautinis idealas neišvengiamai buvo iškreiptas, o rasinio darvinizmo epochoje jis netrukus išpuoselėjo rasistinius idealus, kurie grasino sugriauti visą nacionalizmo sampratą[30].

POPULIZMAS IR ANTIKOLONIALIZMAS

Po ekonominės XIX a. aštuntojo dešimtmečio krizės ir imperinės karštligės atsirado dvi naujos nacionalizmo versijos, darysiančios didelę įtaką kitame amžiuje, — populizmas ir antikolonializmas.

Populizmas buvo daugiausia žemesniųjų sluoksnių ir kai kurių šaknis praradusių intelektualų reakcija į masinės industrializacijos pavojaus realybę. Didelių miestų ir lūšnynų augimas, miestus užliejusi nedarbo banga, akademinio proletariato gausėjimas — visa tai buvo susiję su pramoninio kapitalizmo plitimu ir kėlė didelį pavojų šių šaknis praradusių sluoksnių išlikimui ir statusui. Populizmas idealizavo smulkų verslininką ir garbino kaimo bei mažų miestų gyvenimą kaip atsvarą didžiajai pramonei, miestams bei sąjungoms. Todėl, kai kuriems intelektualams pradėjus tapatinti mažąjį žmogų su "liaudimi", o liaudį — su "tauta", agituojant sugrįžti prie kaimo ir miestelių gyvenimo paprastumo, šios rūšies populistinis nacionalizmas susilaukė masių paramos.

Tiesa, yra kelios populizmo atmainos. Populizmas, kuris

klestėjo tarp smulkių Amerikos fermerių, esminį jų priešiškumą kapitalizmui ir miesto gyvenimui išreiškė demokratinės ksenofobijos forma. Kitas populizmas — inteligentijos populizmas, apeliuojantis į valstietiją ir garbinantis bendruomenines valstietiškas institucijas, atsirado Rusijoje XIX a. aštuntajame dešimtmetyje ir inspiravo keletą komunistinio nacionalizmo rūšių neišsivysčiusiose šalyse šiame šimtmetyje[31]. Pagaliau buvo populistinis neseniai urbanizuotų žemesnių vidurinių klasių nacionalizmas, ypač tokiuose etniškai mišriuose kraštuose kaip Centrinė ir Rytų Europa. Čia rasistiniai demagogai greitai įvarė baimės dėl bedarbių ir šaknų neturinčių imigrantų ir sutapatino "tikrąją" tautą su etniniais bei rasiniais elementais, įsišaknijusiais tėvų žemėje, kaip tik tuo metu, kai migrantai labiausiai jautėsi netekę šaknų. Čia yra viena iš jungčių tarp nacionalizmo ir rasinio fašizmo ir vienas iš kelių, galų gale atvedančių prie galutinio tautinio idealo sužlugdymo[32].

XIX a. aštuntajame dešimtmetyje išryškėjo ir pirmieji reakcijos krustelėjimai dėl Europos imperinio nacionalizmo Azijoje ir Afrikoje. Išblėsus pradinei rezistencijai prieš kolonijinį skverbimąsi, tarp suvakarietinto elito ėmė kilti naujos rūšies liberalus nacionalizmas. Pavyzdžiui, Indijoje suanglinta inteligentija suvienijo jėgas su kylančia prekybininkų klase 1885 m. sukurdama Kongreso partiją. Iš pradžių jų reikalavimai buvo daugiausia liberalūs ir konstituciniai, jie mėgino išsikovoti didesnį atstovavimą ir lygesnes teises Imperijoje. Tik vėliau dėl tradicionalistiškesnio nacionalizmo, kuriam vadovavo Tilakas, įtakos liberalai iškėlė antikolonijinę vėliavą ir pradėjo reikalauti nepriklausomybės[33]. Panašiai plėtojosi įvykiai ir britų Vakarų Afrikoje. Pirmiausia naujam miestų elitui labiau rūpėjo adekvatesnis atstovavimas Siera Leonės, Aukso Kranto ir Nigerijos įstatymų leidybos bei kolonijinės administracijos organuose. Dėl Hortono ir Blydeno įtakos jie norėjo įrodyti Afrikos tautų lygiavertiškumą

krikščioniškiesiems Vakarams; ir tik vėliau, po Didžiojo karo, jie pradėjo reikalauti savivaldos ir nepriklausomybės kolonijoms[34].

XIX amžiuje Azijos ir Afrikos šalys, iš dalies išskyrus Indiją, buvo dar beveik nepaliestos industrializmo ar prekinio kapitalizmo, ir visa ten buvusi vietinė buržuazija daugiausia tenkino užsienio interesus[35]. Todėl nacionalinį idealą puoselėjo tik nedidelis būrys intelektualų, studentų ir profesionalų, kurių politinis išprusimas paprastai rėmėsi liberaliais demokratiniais bei krikščioniškais principais, skelbiamais (bent jau teoriškai) imperinių šeimininkų. Tad ir jų nacionalizmas, kad ir apskritai orientuotas į liberalumą bei demokratiškumą, stokojo gilesnio kultūrinio turinio ir patrauklumo masėms. Tik sąjunga su tradicionalistiniais religiniais ar rasiniais sentimentais galėjo nacionalinį idealą padaryti priimtiną masėms ir istoriškai turiningą.

Tad XIX amžiaus antrojoje pusėje už Europos ribų iškilo trys nacionalizmo tipai. Pirmasis buvo panašus į europietiškąjį tradicionalizmą, ir jis prigijo Japonijoje, kur imperatoriai ir jų patarėjai moderniais metodais bei idėjomis mėgino išlaikyti Japonijos nacionalinės kultūros tradicinį turinį — priešingai negu Kinijoje, kur senosios dinastinės "civilizacijos" sampratos dar nebuvo pranokęs naujasis "tautos" idealas[36]. Antrasis nacionalizmo tipas susiklostė daugiausia Vidurio Rytuose, kur Rytų Europos stiliaus etninį secesionizmą perėmė armėnai, gruzinai, o vėliau arabai[37]. Pagaliau suvakarietinta inteligentija Indijoje, Egipte ir Vakarų Afrikoje pradėjo pirmąją liberalią konstitucionalistinę antikolonijinio nacionalizmo fazę, kuri atitiko jų, kaip modernizacijos puoselėtojų, padėtį laikotarpiu iki nepriklausomybės[38].

NACIONALIZMO VIENTISUMAS

Net iš šios trumpos apžvalgos matyti, kaip lengvai tautinis idealas buvo plečiamas ir įvairinamas pritaikant jį įvairioms geopolitinėms situacijoms bei socialiniams poreikiams. Iš tikrųjų niekada nėra buvę vienos nacionalizmo atmainos, ir yra bergždžias dalykas ieškoti kokios nors "tikros" doktrinos ar "tikro" judėjimo, kurie būtų kriterijumi visiems vėlesniems atvejams[39]. Nuo pirmųjų jo ištakų XVIII amžiuje mes randame įvairių šio idealo sampratų Bolingbroke'o ir Burke'o, Montesquieu, Rousseau ir Sieyèso, Jeffersono, Herderio ir Fichte's, Alfieri'o ir Mazzini'o kūriniuose. Dar šio šimtmečio ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Carltonas Hayesas parodė šį ideologinį turtingumą ir įvairovę[40]. Todėl nenuostabu, kad idealas, kuris neturi pagrindinės tradicijos, vienintelio pranašo arba biblinio teksto ar kanono, buvo tiek daug transformuojamas[41].

Nepaisant šios protėjiškos įvairovės, šitos nacionalizmo atmainos glaudžiai viena su kita siejasi. Jos yra skirtingi vienos ideologinės šeimos, ypatingos vizijos, kultūros, solidarumo ir [politinės] programos nariai. Nors kiekvienas nacionalizmas prideda savų motyvų bei teorijų, jis visada išlieka "tautos" istorijos ir lemties doktrina — tautos kaip esybės, priešpriešintos kitoms svarbioms Naujųjų laikų kolektyvinėms esybėms — "sektai", "valstybei", "rasei" ar "klasei".

Tolesniuose skyriuose bus kaip tik mėginama atskleisti šį nacionalinį idealą bei jo doktriną atsižvelgiant į ideologinius iššūkius, su kuriais jis susidūrė šiame šimtmetyje ir kuriuos jam metė kitų kolektyvių junginių pretenzijos. Nepaisant jo įvairių pavidalų, nacionalizmas iškyla kaip vientisas darinys su aiškiais kontūrais, kai jis paeiliui susiduria su milenaristinių, fašistinių, rasistinių ir komunistinių judėjimų iššūkiais. Jau XIX amžiuje nacionalizmas turėjo atremti

ortodoksinių religinių vadovų bei kai kurių liberalių demokratų kritiką. Vėliau jam metė iššūkį marksistinis socializmas. Tačiau tik šiame šimtmetyje šis iššūkis tapo totalinis. Nacionalizmas turėjo atlaikyti pirmiausia rasistinio fašizmo, o po to besivystančio komunizmo antpuolį. Abiem atvejais jis patyrė ir pragyveno krizę, kurią sukėlė šie du priešingi "pasaulio išganymo" sąjūdžiai, traukdamasis, plėsdamasis bei keisdamasis, priklausomai nuo situacijos keliamų reikalavimų. Taip elgdamasis, jis lengvai skolinosi savo varžovų mitus bei šūkius, o ir pats buvo dažnai jų išnaudojamas. Tačiau jis visada juos pergyvendavo, pasirodydavo patrauklesnis, lankstesnis ir atkaklesnis už savo varžovus.

2 skyrius

NACIONALIZMAS IR TŪKSTANTMETIS

Troškimas turėti tobulą laisvės ir teisingumo karalystę čia ir dabar jau turi ilgą ir iškilią istoriją. Jį aptinkame šumerų Gilgamešo epe, senose izraelitų pranašystėse, jį įkūnija Jėzaus ir jo mokinių pavyzdys bei mokymas. Viduramžiais Europoje plito chiliastiniai ir revoliuciniai judėjimai, smerkiantys popiežišką korupciją, skelbiantys greitą šio pasaulio pabaigą ir dieviškąjį jo pakeitimą kitu pasauliu, įkūnijančiu absoliutų skaistumą ir teisingumą. Tik tie tikintieji, kurie atgailauja dėl savo blogų darbų, sulauksią netrukus ateisiančios tūkstantmetės Kristaus ir jo šventųjų viešpatijos; kitų laukia prakeikimas arba skaistykla iki antrojo ir paskutinio prisikėlimo. Dieviškame tūkstantmetyje negalėjo būti vietos netikiams, pagedusiems arba materialistams, nes tik išrinktieji patirs išganymo džiaugsmus[1].

Šiuos viduramžių milenarizmus bei vėlesniuosius, kurie klestėjo Afrikoje ir Azijoje, viešpataujant kolonijinei tvarkai, yra nagrinėję daug tyrinėtojų tiek dėl jų esminių panašumų, tiek ir dėl daugybės jų skirtumų: kultūrinio konteksto ir periodo, reiškiamo aktyvumo masto ir mesijo figūros iškėlimo ar neiškėlimo. Nepaisant visų šių akivaizdžių skirtumų, vis

dėlto galima pagrįstai išskirti tam tikrus bendrus bruožus, dėl kurių mes galime šiuos judėjimus apibūdinti kaip "milenarinius". Gali būti paranku apibrėžti šiuos judėjimus labai bendrai kaip išganymo (*salvation*) judėjimus, skelbiančius neišvengiamą šio sugedusio pasaulio pabaigą ir naujo žemiškojo tobulumo aukso amžiaus atėjimą Dievui padedant jo išrinktiesiems. Šiame apibrėžime neminimi nei tūkstantmetė karalystė, nei mesijas, nes viduramžių judėjimuose mesijo vaidmuo nebuvo pabrėžiamas, o kolonijiniai judėjimai nesirėmė šventųjų viešpatavimu, šiuos dažnai pakeisdavo protėvių grįžimu. Tačiau visi šie judėjimai buvo įkvėpti tikėjimo apokalipse, kai šis blogio pasaulis bus akimirksniu nušluotas ir Dievas sukurs, tiesiogiai ar per savo atstovą, žemiškojo tobulumo ir teisingumo aukso amžių[2].

Be šio bendro panašumo, daugumai milenarinių judėjimų būdingi tam tikri bruožai, kuriuos puikiai apibendrino Yonina Talmon[3]. Pirma, milenarizmas remiasi linijine laiko samprata. Jis numato revoliucinį šuolį į tobulą ateitį iš praeities, kuri sugedusi ir dviprasmiška. Antra, išsigelbėjimas turi būti žemiškas. Išrinktieji gali būti išganyti šioje žemėje, o Dievo karalystė įsteigta čia ir dabar per žemiškuosius vaisius, kaip tai taip vaizdingai išreiškia "krovinio kulto"* simbolika. Trečia, išganymas buvo laikomas kolektyviniu, bet apribotu. Išganomi ne individas, ne visas pasaulis, bet ypatinga grupė, "išrinktieji", gerosios naujienos skelbėjai, laukę, budėję ir meldę teismo valandos. Ketvirta, milenarizmas visur ir visada antgamtinis. Tik Dievas galįs tikrai išganyti; tik Jis galįs įsteigti šią karalystę. Žmogus negali pats išsigelbėti; jis gali tik pasiruošti tam. Malda, budėjimas ir atgaila gali padėti, tačiau nuosprendis — prakeikimas ar išrinkimas — priklauso tik Dievui. Penktas bruožas, kiek modifikuojantis ketvirtąjį, yra tikėjimas esant tarpininką, kuris gali būti mesijas, prana-

* *Cargo cult* (*angl.*) — apie tai žr. p. 33

šas, kaip Joakimas Florietis ar Ndungumoi Fidžio salose, arba atpirkėjas-vadas, kaip Simonas Kimbangu ar André Matswa Konge. Milenariniai judėjimai paprastai dar iškelia politinį organizatorių ir lėšų rinkėją, kuris gali būti kitokia figūra nei charizmatinis vadovas. Pagaliau, nors judėjimas gali įvairuoti nuo stabilios, atsiskyrėliškos sektos iki amorfiško, efemeriško ir užuomazginio grupuočių tinklo, čia visada yra atsidavusių tikinčiųjų branduolys, fanatiški charizmatinio tarpininko sekėjai. Štai tokie pagrindiniai bruožai būdingi visiems iracionaliems, antinominiams masiniams sąjūdžiams, kurie atsirado daugelyje periodų ir daugelyje religinių tradicijų.

Vis labiau domėdamiesi šiais judėjimais, kai kurie tyrinėtojai priėjo išvadą, kad yra pagrindo juos traktuoti kaip pasaulietinių masinių judėjimų, tokių kaip nacionalizmas ir komunizmas, pirmtakus ar net pradininkus. Vis dažniau pasaulietinius ideologinius judėjimus pradėta laikyti ankstesnių milenarizmų paveldėtojais ir pakaitalais ir buvo mėginta europietiškąją nacionalizmo ir komunizmo geneologiją kildinti iš viduramžių chiliazmų. Šį požiūrį kiek išplėtus, kilo idėja apie trejopą raidą: nuo milenarizmo prie nacionalizmo ir po to prie komunizmo, kiekvienai pakopai atitinkant masių socialinę sąmonę tam tikru istoriniu periodu[4]. Jų ryšys galėjo būti laikinis ar paprasčiausiai evoliucinis — vis dėlto tokio ryšio idėja, atspindinti dar ir sąmonės raidą, pasirodė labai patraukli.

Savaime suprantama, šiuos argumentus kelia tiek konservatoriai, tiek ir radikalai. Konservatoriui tariamas milenarinis elementas nacionalizme pastarąjį visiškai pasmerkia, o radikalui tas pats bruožas gelbsti šiaip jau pavojingą nukrypimą nuo tikrojo kelio. Konservatoriui, tokiam kaip Kedourie, nacionalizmas yra pasaulietinis krikščioniškojo milenarizmo paveldėtojas ir įpėdinis, kuris yra atsakingas už visus nacionalizmo absurdus[5]. Socialistams, tokiems kaip

Hobsbawmas ir Worsley, "ikipolitiniai" milenarizmai yra pranašai tikrų politinių judėjimų, tokių kaip nacionalizmas, kurie savo ruožtu yra pranašai iškilsiančio, esant tinkamoms socialinėms sąlygoms, visuotinio sąjūdžio už socializmą ir komunizmą[6]. Tačiau tiek "pasaulietinio paveldėjimo", tiek "trejopos raidos" tezės vienodai suteikia pagrindinį vaidmenį milenariniam elementui apibrėžiant ir įkvepiant nacionalistinį judėjimą. Milenarizmas, trumpai kalbant, yra galingiausias nacionalizmo šaltinis.

Kaip tik šia madinga koncepcija aš norėčiau suabejoti. "Milenarizmas" toli gražu nebuvo pagrindinis nacionalizmo motyvas ir pirminis šaltinis; iš tikrųjų jis vaidino šalutinį vaidmenį atsirandant ir plintant nacionalistinėms idėjoms bei judėjimams — kad ir kaip plačiai milenarizmas būtų apibrėžiamas. Nacionalizmas neskelbia greitos šio pasaulio pabaigos ir kito pasaulio atėjimo; jis neapsiriboja tikinčiųjų išsigelbėjimu; jam svetimas antgamtiškumas; ir, nepaisant Fichte's ar Mazzini'o retorikos, jis netraktuoja savęs kaip kuriančio "Dievo karalystę" žemėje, o tik kaip mėginantį padaryti žemę pakenčiamesne buveine tam tikrai asmenų grupei. Tiesa, kad kai kurie, paprastai ateistiniai, bet kartu "mesianiniai" vieningo kosmopolitinio pasaulio skelbėjai, matydami, jog pasaulis dar nepasiruošęs jų aukštiems idealams, perkėlė savo aistringus lūkesčius į savo "tautą", suteikdami jos nacionalizmui romantišką ir veržlų atspalvį. Šia siauresne prasme ir tik šia prasme galima sakyti, kad mesianinis "milenarizmas" prasiskverbė į nacionalizmą. Tačiau jo nesieja jokie ryšiai su tikruoju religiniu milenarizmu, ir todėl klaidinga laikyti nacionalizmą pasaulietiniu milenarizmo paveldėtoju ar raidos forma, nes su milenarizmu jį sieja tokie silpni ryšiai. Nesuprasime nacionalizmo žvelgdami į jį per milenarizmo prizmę; mums reikėtų greičiau nagrinėti tradiciškesnius religinius nacionalizmo šaltinius, taip pat kai kurias naujas nereligines idėjas, kurios susidūrė su tradiciniais įsitikini-

mais. Nacionalizmas gali būti suprastas tik kaip kelių šaltinių srovių — religinių ir nereliginių — susiliejimas, joms pradėjus konfliktuoti moderniosios epochos aušroje; ir kaip tik dėl šio skirtingų srovių susiliejimo nacionalizmas gali suderinti įvairius elementus, keistis ir vis dėlto visada būti atpažįstama ideologija.

MILENARINĖS ŠAKNYS

Požiūris, kuriuo noriu abejoti — kad "milenaristinė" nacionalizmo teorija — tiek konservatyvioji, tiek ir radikalioji, — yra grindžiama dviejų rūšių argumentais: tais, kurie remiasi abiejų sąjūdžių giminingumu, ir tais, kurie nurodo jų kovariantiškumą. Pirmieji mėgina įrodyti abiejų sąjūdžių idėjų ir jų padarinių panašumą; antrieji siekia parodyti didelę jų koreliaciją, nes chiliastinis milenarizmas visada būna nacionalizmo iškilimo įžanga. Pradėsiu nuo gimininingumo argumentų.

Pirma, manoma, kad nacionalizmas ir milenarizmas skleidžia ir kuria panašią naują aistringą moralę. Abu su puritonišku užsidegimu pritaria žemiškojo socialinio teisingumo idealui ir skelbia universalią kosminės meilės ir revoliucinės brolybės etiką. Milenarams tai yra Kristaus viską apimančios meilės imitacija; nacionalistams tai yra socialinės vienybės ir brolybės forma, trečiasis iš prancūzų revoliucionierių įrašytų idealų. Abiejuose sąjūdžiuose dorybingi išrinktieji savo morale atsiskiria nuo individualistinio ir materialistinio pasaulio. Naujoji etika reikalauja iš jai atsidavusiųjų nutraukti visus ryšius su šeima, klase, bažnyčia ir valstybe tam, kad siela būtų išvaduota nuo sugadintos ir degraduojančios praeities. Išrinktieji gali dalyvauti džiaugsmingame būsimajame išganyme tik visiškai vidujai išvalydami sielą bei uoliai kovodami ir atsiduodami. Tik griežtai išsižadėdamas šio gyvenimo

džiaugsmų ir visiškai atsiduodamas — kūnu ir siela — naujajam dorybės ir brolybės gyvenimui, tikintysis gali viltis atpirkimo. Be to, teisingumo karalystė žemėje gali būti įkurta tik per kolektyvinę dorybę[7].

Tad ideologiškai milenarizmas ir nacionalizmas kalba ta pačia kalba ir skleidžia tą pačią dvasią. Pranciškonų spiritualistai buvo atsidavę maldai, skurdui ir skaistybei; jų nacionalistiniai paveldėtojai jakobinų Prancūzijoje ir Arndto Vokietijoje žengė tuo pačiu savęs išsižadėjimo ir organizuotos brolybės keliu. Taip pat esama ryškių sąsajų tarp šių sąjūdžių visuomeninių padarinių. Abu sutelkia ir vienija daugybę žmonių, kurie iki tol buvo išsibarstę po save aprūpinančius kaimus bei mažus prekybinius miestelius ir buvo visiškai atsiskyrę nuo politinių įvykių didžiuosiuose miestuose. Milenarinės Biblijos giedojimo evangelinės grupės subūrė kaimiečius, įkvėpė jiems bendrų idealų ir bendrų nuoskaudų pajautą ir tokiu būdu suardė jų gyvenimo siaurą lokališkumą. Tiesa, milenarizmas yra daugiausia "ikipolitinis" judėjimas. Jis neturi pasaulietinės valdžios teorijos. Tačiau jis sugebėjo suburti politiškai nepatyrusius ir nebylius kaimiečius bei varguomenę — ar tai būtų atsilikusių regionų bežemiai proletarai, nauji imigrantai, baudžiauninkai bei pusiau feodaliniai valstiečiai, ar etninės mažumos. Vieną iš tokių atvejų — kai Bakongo gentis siekė atkurti senąją savo karalystę — Konge tyrinėjo Balandier, pavadinęs jį "sakraliniu nacionalizmu"[8]. Čia kimbangizmas taip pat padėjo sutelkti ir supolitinti kaimo gyventojus ir buvo glaudžiai susijęs su jų etniniu nacionalizmu. Iš tikrųjų nacionalizmo patrauklumą iš dalies lemia jo sugebėjimas sutelkti ir suvienyti bendram tikslui šiaip jau skirtingus interesus ir šitaip pakirsti ir nuslopinti visas grupiškumo bei regioniškumo formas. Kitaip sakant, nacionalistai paprasčiausiai tęsia darbą, kurį pradėjo chiliastai: jie kuria dideles sąjungas ir ardo senuosius lokalinius saitus bei sutarimus[9].

Glaudžiai susijusi su abiejų rūšių judėjimų sutelkiančiu vaidmeniu yra jų tendencija suartinti elitą su masėmis. Naujoji moralė pasirodo tokia viską apimanti ir aktuali, kad ji nušluoja visus socialinius barjerus, taip pat nuosavybės ir statuso. Be to, milenarinių sąjūdžių vadai ateina ne iš aukštesniųjų klasių; dažniausiai tai būna ambicingi, bet neprasimušę žemesnės viduriniosios klasės žmonės arba susvetimėję, marginaliniai nepritapėliai. Jie kuria idealų visų rūšių lokalinių skundų ir nepasitenkinimų židinį, ypač visuomenėje, kuri neturi legalių kanalų tokiems skundams reikšti. Jų, kaip autsaiderių, nešališka padėtis leidžia jiems visus atskirus interesus ir skundus paversti vieningu stipriu judėjimu. Koks nors Sabbatai Zvi galėjo patraukti žydus tiek iš Turkijos, tiek ir iš Lenkijos; jo sionistiniai sekėjai gali suburti į vieną avidę žydus iš Rusijos, Vokietijos, Maroko ir Jemeno, nors kiekviena iš šių grupių turi savo ypatingą istoriją ir gyvenseną. Tokiu būdu nešališkas elitas tampa tapatus ir susitapatina su savo sekėjais, o buvę turtingumo ir statuso skirtumai praranda savo reikšmę naujoje, kovos užgrūdintoje moralinėje bendruomenėje[10].

Ir ideologiškai nacionalizmas yra toks pat revoliucinis kaip milenarizmas. Jis siekia apversti neprivilegijuotųjų statusą, padaryti paskutinįjį pirmuoju. Jis skelbia naujos eros pradžią, kai bendruomenė atgims, ir etninę brolybę, kai tikrieji tikintieji ras išganymą ir taiką. Reformos nepakanka; revoliucija čia pat. Tik visiškas senosios tvarkos sugriovimas galįs garantuoti žmogaus tobulėjimo galimybę ir Dievo karalystės atėjimą ir tik žmogaus atsidavimas ir veiklumas galįs paruošti tą širdies revoliuciją, kurios siekia abu judėjimai[11].

Kovariantiškumo argumentai krypsta ta pačia linkme. Jie parodo, kad daugeliu atvejų nacionalizmas ir milenarizmas sutampa. Turbūt žinomiausi pavyzdžiai yra iš Kongo. Kimbangizmas klestėjo mūsų amžiaus trečiajame dešimtmetyje, o

netrukus prasidėjo Simono Mpadžio kakistų, po to ir matsvanistų sąjūdžiai. Pats Simonas Kimbangu gimė 1889 m. Neišlaikęs anglų misijos egzaminų, 1921 m. buvo "paliestas Dievo malonės". Nuo tada jis tapo katechetu, gydytoju ir pranašu, burdamas ksenofobines Biblijos giedojimo kongregacijas, kurios praktikavo suaugusiųjų krikštą ir išpažintį. Pasiskelbęs Ki Kongo mesijumi, jis kovojo su magija, atgaivino protėvių kultą ir pranašavo greitą šio pagedusio pasaulio pabaigą. Netrukus jo sekėjai pradėjo konfliktuoti su belgų valdininkais, ypač jiems pradėjus skelbti, kad ištikimybė Dievui draudžia kokį nors lojalumą greitam žlugimui pasmerktai kolonijinei administracijai. Belgai Kimbangu areštavo, teisė, pasmerkė ir ištrėmė; jis mirė kalėjime 1950 m. Jo šalininkai susilaukė panašaus likimo: A.Matswa 1930 m. buvo deportuotas į Čadą, Mpadis keturis kartus buvo kalinamas. Pasak Balandier, tai įrodo neišvengiamą ryšį tarp šių milenarinių judėjimų ir Bakongo bei kaimyninių genčių nacionalizmų, prasiveržusių didžiulės ekonominės krizės ir kolonijinės eksploatacijos periodais[12].

Panašūs ryšiai tarp milenarinių sąjūdžių ir prasidedančio nacionalizmo gali būti atskleisti Niasalende* ir Sudane. Pasak Sheppersono ir Price'o, natyvistinis Johno Chilembwe'o maištas prieš baltųjų valdžią Niasalende 1915 m. daugiausia buvo įkvėptas keliaujančio evangeliko misionieriaus Josepho Bootho, kuris, atrodo, per pirmąjį šio šimtmečio dešimtmetį išplatino *Watchtower*** sąjūdžio idėjas Pietų Afrikoje[13]. Neabejotina, kad tikėjimas greitu Karalystės atėjimu atliko svarbų vaidmenį Chilembwe'o religiniame natyvizme[14]. Panašiai islamiškasis tikėjimas mahdžio chiliastinės karalystės atėjimu darė poveikį ankstyvosioms nacionalizmo fazėms ne tik pačiame Sudane, jis siekė netgi Senegalą ir

---

* Toks buvo Malavio pavadinimas iki nepriklausomybės (1964 m.).
** Kitaip — *Kitawala* sąjūdis, dar žinomas kaip Jehovos liudytojų judėjimas. Tai religinis sąjūdis, 1908 m. prasidėjęs JAV, o vėliau išplitęs daugelyje Afrikos šalių.

abu Kamerūnus. Čia taip pat regime milenarinius pranašus, ardančius egzistuojančius giminystės ryšius ir ruošiančius vyrų bei moterų protus radikaliai politinei permainai[15].

Teigiama, kad ir Azijoje milenarizmas dažnai būdavo prasidedančio nacionalizmo pirmtakas. Antai Birmoje po 1930 m. Saya Sano valstiečių maišto iškart prasidėjo intelektualų paskatintas nacionalistinis Thakino sąjūdis. Saya Sanas tuo tarpu pasiskelbė atgimusiu Buda — karaliumi ir pakvietė valstiečius išvyti britus, tačiau jo maištas buvo greitai nuslopintas[16]. Kinijoje Taipingų sukilimas 1850 m. suderino krikščionių ir kinų idėjas ir buvo kinų nacionalizmo pirmtakas[17]. Ir tolimose Centrinės Azijos stepėse, Altajaus kalnuose Oiratchanas, paskutinis iš didžiųjų oiratų valdovų, 1904 m. "pasirodė" ant balto žirgo oiratų piemeniui Čot Čelpanovui ir pranešė apie carinio valdymo galą. Mažos, bejėgės ir nuskurdusios oiratų genties "baltasis tikėjimas" — burkanizmas — puolė rusų ortodoksiją ir rusų valdžią, žavėjosi japonų pergalėmis ir siekė mesianistinio sugrįžimo prie senųjų gimtųjų legendų ir tradicijų, kylančių iš Čingischano palikuonių[18].

Antikolonijinio nacionalizmo pėdsakų galima rasti ir Melanezijos milenariniuose "krovinio kultuose"[19]. Antai 1885 m. garsus fidžietis Ndungumojus pareiškė esąs kūniškai nepažeidžiamas, pasivadino pranašu ir ėmė skelbti būsimąjį Europos pirklių ir misionierių nusilenkimą jų fidžietiškiems valdiniams, kai tik šiuos pasieks materialūs tiekimai, arba "krovinys". Ndungumojaus sekėjai įtikėjo, kad Biblija yra jų kūrinys, kurį baltieji iš jų pavogė kartu su jų turtais ir gėrybėmis. Ndungumojus sugebėjo greitai surinkti lėšų tradicinėms prestižo šventėms bei paramilitarinėms pajėgoms; tačiau jam įsakius savo šalininkams sudeginti javus ir taip pasiruošti mileniumo atėjimui, jis buvo netrukus ištremtas ir įkalintas[20].

Europoje kai kurie milenariniai sąjūdžiai taip pat turėjo

politinį atspalvį. Antai po šiurpiųjų Chmelnickio skerdynių 1648-1650 m. tūkstančius Lenkijos žydų subūrė apsišaukusio mesijo — Sabbatai Zvi iš Smirnos — žinia. Jis, remdamasis kabalistiniu *Zohar* tekstu, pasiskelbė esąs dieviškumo emanacija. Nors jį pasmerkė rabinai, o sultonas privertė jį atsiversti į islamo tikėjimą, fizinio ir ekonominio smurto iškankintos masės ir toliau juo tikėjo, kaip vėliau jos tikėjo Herzliu[21]. Panašiai XVII amžiaus Anglijoje Pilietinio karo konvulsijose iškilo nuožmiai milenarinės Penktosios monarchijos ir ranterių sektos, skelbiančios senos tvarkos galą Anglijoje ir naujos, iš tironų ir popiežiaus išvaduotos tvarkos atėjimą. Jų skelbtoji žinia sutapo su anglų nacionalizmo iškilimu, ypač tarp levelerių, kurie kalbėjo apie prigimtines anglo teises ir apie atkūrimą saksoniškų privilegijų, kurias sutrypė "normanų jungas"[22].

Be chronologinių sutapimų, nacionalizmas ir milenarizmas turi daug panašumo savo socialine sandara. Abu apeliuoja į neprivilegijuotuosius sluoksnius[23]. Savo narius jie renka iš kaimo gyventojų, labiausiai kenčiančių nuo kolonijinio išnaudojimo. Nacionalizmas ir milenarizmas patraukia tiek socialinių, tiek geografinių visuomenės paribių žmones. Jie išreiškia nevilties šauksmą žmonių, šimtmečiais paliktų ekonominėje užmarštyje ir politinėje priespaudoje, ir atokios periferijos priešišką reakciją į turtingą ir stiprų centrą. Net šiandieniai "autonomistiniai" separatistų sąjūdžiai Britanijoje, Prancūzijoje, Ispanijoje ir Kanadoje gali būti laikomi naujaisiais apleistosios periferijos maišto pasireiškimais[24].

Ir čia galime įžvelgti dar glaudesnį ryšį tarp šių dviejų protesto rūšių: vieno iš jų nesėkmė būna kito pakilimo priežastis. Kai karšti milenarizmo lūkesčiai žlunga, situacija pradedama vertinti realistiškiau. Pralaimėjimas verčia daugiau domėtis realia perėjimo į aukso amžių mechanika. Veikla tampa ne vien kompensacinė, ne vien emocinė iškrova politinėje aklavietėje. Naujas pasaulietinis išmanymas, pasisem-

tas iš bendravimo su toliau pažengusiomis visuomenėmis, suteikia kylančiam nacionalizmui daugiau grėsmingumo ir efektyvumo. Paskutinės cikliškumo sampratų, kuriomis remiasi milenarizmas, liekanos užleidžia vietą "prometėjiškesniam" požiūriui, kuris vertina žmogaus kūrybinę galią pakelti iššūkius ir vykdyti pokyčius. Senąsias pasyviąsias religines sampratas pakeičia politinė socialinio nepasitenkinimo išraiška nacionalizmui tampant pirmąja šios naujos politinės savivokos faze[25].

Iš tikrųjų, pačios nacionalizmo ištakos Europoje eina iš senųjų milenarinių tradicijų supolitinimo. Nuo pat Biblijos pranašų vizijų ir vienuoliškojo esėjų chiliazmo, nuo Apreiškimų knygos apokalipsės ir Kalabrijos abato, Joakimo Floriečio, milenaristinių spekuliacijų XI amžiaus pabaigoje plėtojosi ypatinga krikščioniškoji chiliazmo ir religinės revoliucijos tradicija[26]. Pasak Joakimo, esamas pasaulis yra sugedęs nepaisant Kristaus pirmojo atėjimo; netrukus jis būsiąs nušluotas, o su juo kartu — popiežius, Bažnyčia ir karaliai ir prasidėsiąs Trečiasis visuotinės meilės amžius[27]. Iš Joakimo tą pačią antinominę žinią skleidė pranciškonai spiritualistai Italijoje, Laisvos dvasios broliai Vakarų Europoje, anabaptistai XVI amžiaus Miunsteryje ir Penktosios monarchijos žmonės XVII amžiaus Anglijoje, ir ji tapo pagrindine Europos filosofijos srove. Ji iškilo Descartes'o ir Spinozos racionalizme, vėl pasirodė Kanto ir romantiniuose Lessingo bei Fichte's kūriniuose ir nuo tada įsiliejo į pagrindinę nacionalizmo srovę. Per šimtmečius išraiška keitėsi, tačiau vizija išliko. Išliko tas pats tobulumo žemėje vaizdinys ir atitinkamas žmogaus ir visuomenės tobulinimo siekinys. Šiandieną ši žinia pranešama visuomeninės pažangos ir nacionalinio išsivadavimo kalba, bet tai tėra supasaulietinta joakimiškojo chiliazmo versija su jos mesianistiniu tikėjimu, kad dorybė ir teroras gali sukurti žemėje teisingumo karalystę[28].

MODERNISTINĖS TEMOS

Tačiau vienas dalykas teigti, kad mesianistinė paskata yra visų tautinių atgimimų elementas, ir visai kitas dalykas tapatinti šią paskatą su milenarizmu ir pripažinti, kad tai yra nacionalizmo ištaka ar pirminis jo genezės veiksnys. Dabar atkreipsiu dėmesį į pagrindines šio požiūrio klaidas, tikėdamasis pasiūlyti alternatyvias hipotezes apie šiuolaikinio nacionalizmo ištakas ir prigimtį.

Jeigu pirmiausia svarstysime kovariantiškumo argumentus, pamatysime, jog koreliacija tarp milenarinių ir nacionalistinių judėjimų iš tikrųjų yra per daug negatyvi, kad patvirtintų jų laikinį ryšį. Viena vertus, po daugybės milenarinių sąjūdžių — Europoje viduramžiais, Ramiojo vandenyno salose ir Afrikoje — nebuvo bent kiek reikšmingą laiko tarpą nacionalistinių sąjūdžių toje pačioje teritorijoje, ir daugeliu atvejų nacionalizmas jei ir prasidėdavo, tai kitoje teritorijoje. Antai po Italijoje iškilusių milenarinių pranciškonų spiritualistų sąjūdžių XIII amžiuje keletą šimtmečių nebuvo itališkojo nacionalizmo, panašiai buvo ir su Miunsterio anabaptistais Vokietijoje[29].

Tiesa, husitų sąjūdis turėjo tam tikrų etnocentrinių bruožų, tačiau tikrasis čekų nacionalizmo sąjūdis prasidėjo tik praėjus keturiems amžiams. Įvairūs "krovinio kulto" milenarizmai taip pat nesukėlė kokio nors apibrėžto nacionalizmo, nors čia būta stiprių antikolonijinių motyvų; panašiai Afrikoje daugybė milenarinių sąjūdžių, tokių kaip Harriso ar matsvanistų sektos, nebuvo pagrindas, ant kurio vėliau būtų susikūręs koks nors nacionalizmas. Iš tikrųjų tokios sektos kaip lumpa ar matsvanistai netgi konfliktavo su nacionalistiniu judėjimu ir nauja nepriklausoma valstybe[30].

Kita vertus, daugybė nacionalistinių judėjimų atsirado ne iš milenarizmo. Antai dviejų šimtmečių tarpas ir socialinės bei geografinės aplinkos skirtingumas atskiria milenarinį žy-

dų mesianistinį Sabbatai Zvi sąjūdį XVII amžiaus šeštajame dešimtmetyje nuo sionistinio judėjimo. Panašiai keletas šimtmečių skiria Žanos d'Ark religinį etnicizmą nuo to nacionalizmo, kuris iškilo Prancūzijos revoliucijos laikais, arba mesianistinį XVI amžiaus Šveicarijos protestantiškųjų reformatorių entuziazmą nuo XVIII amžiaus pabaigos šveicarų nacionalizmo[31]. Daugeliu atvejų sunku atrasti kokį nors milenarinį judėjimą, vykusį iki nacionalizmo pakilimo; nedaug tokių atvejų rasime Indijoje ar tarp totorių, nė vieno — Belgijoje, Norvegijoje, Egipte, Rumunijoje, Graikijoje, Japonijoje, Armėnijoje ar Argentinoje. Tiesą sakant, didžioji dauguma nacionalizmų neturi jokių ankstesnių ryšių su milenarizmu.

Kartais susiduriame su tais atvejais, kai nesėkmę patyręs nacionalizmas, atrodo, sukelia milenarinius sąjūdžius. Taip galbūt galima paaiškinti *Mau Mau* judėjimą, Saya Sano sukilimą Birmoje, kuris įvyko po pirmųjų GBAT* nacionalistinių kampanijų, ir Kimbangu maištą bakongų gentyje[32]. Tik labiausiai atsilikusiuose kraštuose, tarp tokių nuošalių tautų kaip oiratai ir niasai, galime rasti tą milenarizmo peraugimą į nacionalizmą, kurį postuluoja šios teorijos; ir jų nacionalizmas atrodo esąs primityvus ir trumpalaikis dalykas. Net 1640 m. Anglijos revoliucijos milenariniai pakilimai eina po galingo anglų tautinio jausmo prasiveržimo Henriko VIII ir Elžbietos laikais; įdomu pažymėti, kad tas jausmas, nors plačiai pasklidęs, nevirto plačiu nacionalistiniu sąjūdžiu po 1660 m.[33] Jei čia apskritai esama ryšio, tai milenarizmas yra greičiau ankstesniojo nacionalizmo padarinys, o ne atvirkščiai.

Pagaliau yra argumentas, kuris kildina Europos nacionalizmą iš jo krikščioniškojo milenarizmo "šaknų". Bet čia turime atsižvelgti į tai, kad svarbus tarpas skiria paskutinius

* Generalinė Birmos asociacijų taryba, įkurta Pirmojo pasaulinio karo metais ir tapusi nacionalinio išsivaduojamojo sąjūdžio organizatore.

didžiuosius to chiliazmo prasiveržimus XVII amžiuje nuo pirmųjų nacionalistinių sąjūdžių Prancūzijos revoliucijos laikais. Per tuos pusantro šimto metų pasklido Švietimas, iškilo absoliutistinė valstybė, sumažėjo religijos autoritetas ir išaugo miestų prekyba ir merkantilizmas. Šis laikotarpis turėjo savų maištininkų ir svajotojų, bet jie ne itin linko prie milenarinės tradicijos, patyrusios tokią nesėkmę praeityje; o ir krikščioniškoji Europa nei parodė didesnį revoliucinį įkarštį, nei sukūrė daugiau maištautojų negu, pavyzdžiui, Otomanų imperija ar Indija per tą patį laikotarpį. Maištavimas buvo labiau įprastas XVIII amžiaus pabaigoje; bet tai neturi nieko bendra su milenarine tradicija, kuri kažkokiu būdu prasiskverbė į Europos filosofines diskusijas. Iš tikrųjų įsivaizduoti, kad dekartiškieji disputai galėjo turėti kokią nors įtaką šiems vėlesniems maištams arba buvo susiję su milenariniais ar nacionalistiniais judėjimais, reikštų priskirti filosofinėms idėjoms didesnę galią ir įtaką, negu jos turi[34].

Taigi tarp milenarizmo ir nacionalizmo yra labai mažas kovariantiškumas, o jų ideologijas ir padarinius skirianti praraja — didžiulė.

Pirmiausia nacionalizmas, kitaip negu milenarizmas, paprastai apeliuoja į labiau išsilavinusius ir pasiturinčius miestelėnų sluoksnius. Yra ir valstietiškojo nacionalizmo atvejų, kai inteligentija kreipėsi į valstietiją, o ne į kitas grupes, pavyzdžiui, Kinijoje ar Kuboje; bet net ir šiais atvejais nacionalizmas pirmiausia prasidėjo miestuose. Daugiausia tai yra miesto "viduriniųjų klasių" judėjimas ta prasme, kad pirmieji jo šalininkai atsiranda miestų viduriniuosiuose sluoksniuose, miestiečiai jį organizuoja kaimuose ir toliau jam vadovauja miesto "kadrai", net kai susikuria jo padaliniai kaimuose. Profesinės grupės, kurioms dažniausiai atstovaujama nacionalistiniuose judėjimuose, būna valstybės tarnautojai ir pareigūnai, teisininkai ir žurnalistai, mokytojai ir kiti specialistai, kai

kurie verslininkai ir žemesnioji bei vidurinioji dvasininkija[35]. Visos šios grupės nuolat iškelia ambicingus ir neblogą padėtį užimančius vyrus bei moteris, ir jie mėgina įsiveržti į valdžios ir privilegijų centrus, sumonopolintus senosios aukštuomenės ar dvasininkijos šeimų arba valdančio užsieniečio atstovų. Tai nereiškia, kad nacionalizmas negali taip pat remtis ar pasinaudoti valstietijos ar ką tik urbanizuoto proletariato nepasitenkinimu, kaip tai darė Tilakas ir Gandhis XX amžiaus pradžios Indijoje. Tačiau, kaip jie greitai suprato, tokia strategija yra ne tik naudinga, bet ir žalinga, nes naujųjų šalininkų iškelta socialinių ir ekonominių reikalavimų platforma grasino atstumti labiau pasiturinčius ir senesnius Kongreso partijos šalininkus. Nacionalistinis judėjimas retai išsižada pagrindinio savo paramos bastiono — žemesnio viduriniojo sluoksnio ir naujojo elito koalicijos, iš kurios ateina pirmieji jo nariai. Vadinasi, nors nacionalizmas tampa "neklasine" ideologija tuo atžvilgiu, kad jo idealai tinkami visiems socialiniams sluoksniams ir yra pakankamai lankstūs, galintys patenkinti visokius interesus, jis kyla kaip "viduriniosios klasės" judėjimas prieš aristokratus ar kolonizatorius ir gali niekada nesiekti tapti "masiniu" ar daugybės klasių judėjimu. Todėl klaidinga nacionalizmą laikyti jėga, kuri būtinai suvienija elitą su masėmis; tai gali būti nacionalizmo retorika, bet tikrovė dažnai būna visai kitokia. Lygiai taip pat negalime tapatinti nacionalizmo ir milenarizmo socialinės bazės, nes, kaip matėme, pastarasis apeliuoja į periferijos neprivilegijuotuosius, o ne į kylančius miesto sluoksnius[36].

Tačiau nacionalizmas nėra tik miesto ir profesinių sluoksnių judėjimas: iš esmės jis yra išsilavinusių, modernios, pasaulietinės, ypač Vakarų kultūros ir mokslo įtaką patyrusių žmonių programa. Tie, kurie mėgina įžvelgti per daug glaudų ryšį tarp chiliastų ir nacionalistų, neatsižvelgia į Švietimo ir, dar svarbiau, į švietėjų vaidmenį. Kiekvienoje visuomenėje

sąlytis su Vakarų mintimi iškėlė racionalistų ir švietėjų sluoksnį, kurių visas *raison d'etre** koncentruojasi į jų karštą troškimą pakelti savo visuomenės kultūrinį lygį iki vakarietiškojo. Tad pasaulietinis, vakarietiškas išsilavinimas pabrėžia atotrūkį tarp sueuropietinto elito ir didžiosios valstiečių ar proletariato daugumos. Nepaisant apologetų pareiškimų, įėjimas į apsišvietusiųjų gildiją su savo ypatingomis kultūros kontaktų problemomis yra iš tikrųjų gerokai apribotas. Laisvalaikis, galimybės, sugebėjimai ir paskatos siekti bent kiek išsamesnio vakarietiško išsilavinimo — šie dalykai yra taip pasiskirstę, kad dauguma atsilikusių kraštų gyventojų turi nuolat pasilikti anapus jų. O ir pati toji reikšmė, kurią nacionalizmas teikia pilietinio išsilavinimo dorybėms bendruomenės gyvenime, padeda tik patiems ambicingiausiems ir ryžtingiausiems neprivilegijuotųjų vaikams[37].

Argumentas, kad nacionalizmas, kaip ir milenarizmas, suvienija ir sutelkia gyventojus, taip pat turi būti tikslinamas. Viena vertus, nacionalizmas, itin pabrėždamas bendruomenės aktyvumą, iš tiesų išjudina politinei veiklai tuos sluoksnius, kurie prieš tai buvo pasyviai paklusnūs. Tačiau nacionalistų siekiama vienybė iš esmės skiriasi nuo chiliastų trokštamos vienybės. Pastarieji siekia brolybės tarp išrinktųjų, kurie tiki karalyste ir jos atėjimu; tuo tarpu nacionalistai siekia suvienyti tos pačios kultūros žmones į atskirą teritorinį vienetą. Tačiau nei teritorija, nei etniškumas apskritai nėra svarbus dalykas milenarinėse svajonėse. Išskyrus kelis atvejus, pavyzdžiui, jau nacionalistiškai nusiteikusius bakongiečius ar žydus, etniškumas ir teritorija vaidino neabejojamai mažą vaidmenį milenarizmo pakilimuose. "Išrinktieji" yra Dievo pasirinktieji žmonės, o ne išrinktoji etninė bendrija. Daugeliu atvejų milenariniai judėjimai įveikia etnines sienas ir net politines teritorijas. Kur siekiama protėvių sugrįžimo ir jis su-

* Buvimo priežastis (*pranc.*).

tapatinamas su naująja Jeruzale, ten remiamasi daugiau gentine negu etnine-kultūrine tradicija. Be to, visiems tiems, kurie įtemptai laukia apokalipsės, dangiškoji ateities šviesa turėsianti sunaikinti praeitį su visais jos materialistiniais teritorijos ir kilmės ryšiais[38].

Kitaip yra su nacionalizmu. Istorija ir etninė tradicija vaidina svarbiausią vaidmenį nacionalistiniame mąstyme, nes tėvynės nepriklausomybės poreikis yra vienas iš pagrindinių nacionalistinio judėjimo reikalavimų. Nuo pat savo pradžios nacionalizmas fetišizuoja etninius, tautosakos, gimtosios žemės, kalbos, religijos, papročių ir postuluojamos kilmės ryšius, kad tik būtų patvirtinti ir atgaivinti platesniu teritoriniu mastu tie broliški solidarumo jausmai, kuriuos komunikacijų stoka, lokališkumas ir grupiškumas išardė ir suskaidė[39]. Jei ketinama formuoti tikrąjį priklausomybės tam tikrai žmonių bendrijai jausmą ten, kur žmonių skaičius, jų išsibarstymas ir heterogeniškumas priešinasi visokiam solidarumo jausmui, ir jei kokie nors seni ir pusiau užmiršti etniniai ryšiai ar teritoriniai prisiminimai gali būti atgaivinti ir įkvėpti naujos gyvybės ir prasmės, etniškumas ir teritorija natūraliai virs pagrindiniais sutelkimo ir vienijimosi židiniais. Iš tiesų, poreikis sukurti istorines šaknis ir suformuoti tėvynės jausmą yra toks svarbus, kad nacionalistai privers mokslą išrasti etniškumą ir politinę istoriją, kurių buvo likę tik migloti prisiminimai[40]. Vadinasi, milenarizmas savo nuoširdumu ir fanatiška aistra dėl pertvarkytos ateities nusigręžia nuo praeities laiko ir dabarties erdvės, o nacionalizmas itin siekia atgaivinti tolimą praeitį, kuri gali padėti kurti ateitį ir ištaisyti neteisingą dabarties politinę ir teritorinę tvarką. Kitaip sakant, nacionalizmas mėgina pateikti visuminį bendruomenės raidos vaizdą ir susieti bendruomenės praeitį, dabartį ir ateitį.

Dabar reikia paliesti įdomiausius ir labiausiai ginčytinus šių dviejų judėjimų skirtumus — pagrindines ideologines jų

pažiūras. Neabejotina, kad tiek nacionalistiniai, tiek milenariniai judėjimai turi melioristinę srovę; lygiai taip pat nepaneigiamas jų naujos moralės atkaklumas, aistringumas ir pasiaukojamas aktyvumas. Abu yra, nors kiekvienas savaip, revoliuciniai judėjimai, jeigu "revoliuciją" suprasime kaip socialinį pasikeitimą, kai senoji tvarka nuverčiama ir netrukus pakeičiama kita tvarka. Tačiau, kai pradedame nagrinėti šių revoliucinių veiksmų priežastis, tikslus ir metodus, skirtumai nusveria šį bendrą emocinį panašumą. Ir kaip tik šie skirtumai sugriauna tiek milenarinio nacionalizmo "pasaulietinio paveldėtojo", tiek "trejopos raidos" teorijas.

Pagrindinis dviejų judėjimų tikslų skirtumas susijęs su dabarties pasaulio vieta jų schemose. Milenaristai neturės nieko bendro su šiuo pasauliu; jis esąs iš prigimties pagedęs ir pasmerktas. Nacionalistai, kita vertus, pripažįsta esamą padėtį, bent jau kaip pradinį tašką. Todėl pesimistinės, eschatologinės chiliastų vizijos smarkiai skiriasi nuo žemiškesnių, ribotesnių, nors dažnai retoriškai puošnių nacionalistų pretenzijų. Tiesa, Mazzini, Mickiewiczius ir Arndtas kildavo į lyrikos viršūnes apdainuodami soteriologines atgimusios Italijos, Lenkijos ar Vokietijos savybes; ir, žinoma, senesnioji religinė, nors nebūtinai milenarinė, tradicija turėjo įtakos formuojantis šiems idealams[41]. Vis dėlto realieji nacionalistų reikalavimai ir jų atitinkami veiksmai rodo, kad tautinės valstybės kūrimas visai nelaukia tos dienos, kai senasis pasaulis bus išardytas ir jo vietoje bus pastatyta tūkstantmetė Šventųjų Karalystė. Nepaisant kai kurių ideologų lyrinių skraidymų, jų realiai siūloma tautiškumo vizija yra tikrai šio pasaulio vizija ir kyla iš jo. Jos žinia — tai visiškai pasaulietiška, šiapusė viltis socialiai ir politiškai išsivaduoti iš "svetimųjų" tironijos ir korupcijos. Ne pasaulis pats savaime yra sugedęs ar pasmerktas, bet tik svetimšalis, įsiveržėlis ir kolonizatorius. Kartą pašalinusi šias "deformacijas", bendruomenė gali vėl save

surasti ir užgydyti savo istorines žaizdas, kai pradės įkūnyti savo autentišką energiją ir atrasti savo tikrąjį tapatumą.

Šiais sentimentais nacionalistai parodo, kad pasaulyje jie jaučiasi kaip namuose. Optimistinė, nors ir atsargi gerovės pajauta taip pat formuoja jų požiūrį į ateitį. Jie tvirtai jaučia, kad savo kolektyviniams tikslams gali pakinkyti tą veržlią savikliovos moralę — konkurencijos ir individo mobilumo kapitalizmo struktūrose etiką, kuri būdinga industrinei visuomenei. Milenarinės vizijos atmeta iš principo visą pasaulietinę etiką, o nacionalizmas ją "aneksuoja". Ji tampa vandeniu, pilamu ant jo malūno, ir, panašiai kaip marksizmas, nacionalizmas pasinaudoja ja tam, kad peržengtų jos aplinkos sąlygas. "Tautos kūrimas" — tai kaip tik šio pasaulio teigimas[42].

Tačiau milenarizmas, ir čia mes paliečiame reikalo esmę, savo gelmėje yra nevilties šauksmas. Pasaulis pasmerktas, teigia jis, o žmogus be Dievo-Atpirkėjo ar be Jo Pateptojo negali pakilti virš savo materialių aplinkybių. Kelios laimingos sielos, jei jos laiku imasi atgailos, dar gali būti išgelbėtos; tačiau žmogus ir jo kūriniai, visuomenė su savo filosofijomis pražus su paskutiniu trimito garsu. Šiandieną Miunsterio ar Andalūzijos "karalystės" gali atrodyti kaip mikrokosminiai teisingos ir laisvos visuomenės prototipai žemėje, bet realiems jų dalyviams reikalai atrodė visai kitaip, apie ką byloja jų baimės ir nevilties aktai. Argi Andalūzijos anarchistiški darbininkai neskelbė priešiškumo santuokai iki naujojo pasaulio įsisteigimo[43]?

Taigi nėra jokio chronologinio ar tipologinio perėjimo iš milenarizmo į nacionalizmą. Jų požiūriai atspindi visiškai skirtingas vertybes ir skirtingas socialines sąlygas. Galimas dalykas, kad "kaip *vyraujanti* protesto forma milenarizmas visada užleidžia kelią pasaulietinėms formoms ir todėl tampa marginalinis ir paprastai taikingesnis ir nežemiškesnis" (išskirta originale). Taip pat galimas dalykas, kad apskritai

milenariniai judėjimai atsiranda tuose sluoksniuose ir grupėse, kurių sąmonė "archaiškiausia", vartojant Hobsbawmo terminą. Jie blėsta modernėjant ir šioms grupėms: jie tuo labiau išliks, kuo labiau regionas atsilikęs kultūriškai ir socialiai"[44].

Bet tai nieko nepasako apie nacionalizmo vaidmenį tokioje modernėjimo raidoje. Tai nepaaiškina, kokiu būdu įvyksta perėjimas nuo "archaiškos" prie "politinės" būklės, ir juo labiau, kodėl kaip tik nacionalizmas tampa vyraujančia protesto forma. Tačiau nacionalizmas yra kur kas daugiau nei antikolonializmo ideologija ar nepakanta svetimšalių buvimui. Jis siekia suformuoti tautą, sukurti laisvų ir savarankiškų tautų pasaulį, kur kiekviena iš jų būtų unikali ir darni, pajėgi duoti žmonijai ką nors ypatinga. Todėl nacionalizmas pradeda iš vidaus kritikuodamas esamą padėtį. Jis apgailestauja dėl laisvės stokos, bendrumo stokos, tapatumo praradimo ir, priešingai visam tam, jis nurodo būtiną poreikį rinktis, planuoti, dalyvauti ir išsivaduoti. Pagaliau nacionalizmas yra kolektyvinės savitarpio pagalbos filosofija tiems, kuriuos vienija bendra istorija; o visuomenės kritika, kurios jis imasi, yra socialinės ir politinės priklausomybės kritika[45].

O chiliastų nedomina visuomenės ir politikos kritika. Svajodami apie jų panaikinimą, jie bėga tiek nuo vienos, tiek nuo kitos. Jie taip aukštai pakyla savo mistiniame skrydyje virš šio pasaulio rūpesčių, taip giliai panyra į savo manicheišką pesimizmą, kad jiems belieka tikėtis iš dievybės tik greito ir visiško šios netobulumo ir tamsos viešpatijos sunaikinimo. Tik keli iš šių sąjūdžių palieka žmogaus pastangoms išsivaduoti bent kiek didesnį nei pasyvaus laukimo vaidmenį. Toks nuo dievybės priklausomas misticizmas, kol jis virsta vidiniu pasyviu pietizmu, kiekvienu atveju garantuoja savo žlugimą, nes jo lūkesčiui, atsiradusiam iš aklo nusivylimo šiuo pasauliu, lemta greitai išblėsti[46].

Miestelėno statusas, pasaulietinis, pilietinis lavinimas, bendras etniškumas ir bendra teritorija, kolektyvinė savitarpio pagalba, optimistinis pasaulio teigimas — tai pagrindiniai nacionalistų rūpesčiai ir medžiaga, iš kurios "atgimsta" tautos. Tautiškumo mitas yra ir praktinis, ir romantinis, socialinės inžinerijos projektas ir kartu kultūrinė misija. Milenarizmo nedomina nei viena, nei kita; jis nepripažįsta arba beveik nepripažįsta tokių temų. Jis prasiveržia tose epochose ir tose teritorijose, kur tokie dalykai nėra aktualūs. Kai jie tampa svarbūs, jie išstumia milenarizmo skaudulius į paribius ir užgožia jo svajones. Ir nors nacionalizmo vizija turi "mesianistinį" elementą, jis yra kur kas mažiau svarbus ir kur kas daugiau priklauso nuo nemilenarinių šaltinių, negu kai kas nori mus įtikinti.

NEOTRADICIONALIZMAS, REFORMIZMAS IR ASIMILIACIJA

Jeigu milenarinės svajonės nėra pagrindinis nacionalistinių mitų ir rūpesčių šaltinis, tai ar yra kitų minties tradicijų, iš kurių nacionalizmas semiasi savo peną ir savo tipiškas temas?

Norėčiau atkreipti dėmesį į tris alternatyvias dvasines tradicijas, kuriomis nacionalizmas naudojasi; dvi iš jų yra religinio pobūdžio, trečioji — klasikinė ir savo inspiracijomis daugiausia pasaulietiška. Iš religinių tradicijų viena buvo puritoniška ir dažnai fundamentalistinė, kita — gynybiška, bet reformistinė, dažnai su racionalizmo atspalviu. Iš pirmosios kilo daug "neotradicionalistinių" judėjimų ir režimų, ypač islamo šalyse, jie įnešė stiprų ksenofobijos elementą ir sugebėjo paveikti daugelio naujų valstybių vadų pasaulietinį nacionalizmą. Reformistinės bei evoliucionistinės religinės idėjos bei veikla prisidėjo vykdant švietimo reformas ir to-

kiu būdu suteikė antrąjį įkvėpimo šaltinį, ypač viduriniosios klasės liberalioms nacionalizmo atmainoms. Trečioji, klasikinė, tradicija savo tiesioginį vaidmenį atliko daugiausia Europoje. Į neeuropietiškas šalis klasicizmas atėjo per kolonializmo patirtį, nes daugelis administratorių žavėjosi antikine klasika arba buvo persiėmę Švietimo pagoniškumo. Nenuostabu, kad šioje atmosferoje kai kurias optimistiškesnes vietinio elito sielas patraukė kosmopolitinis vieningos, nors neišvengiamai vakarietiškos civilizacijos idealas. Kai šie žmonės suprato, kad jų suvakarietinimo entuziazmo neremia nei Vakarų tautos, nei jų valdžia, daugelis iš jų grįžo su savo beveik "mesianiniu" įkarščiu prie savo temos ir dažnai niekino vietines bendruomenes, suteikdami kylančiam nacionalizmui "ateistinę" ir racionalistinę aistrą.

Tad tokios yra tradicijos, suteikusios nacionalizmui jo pagrindinius įkvėpimo šaltinius. Norėčiau trumpai aptarti kiekvieną iš jų.

Neotradicionalizmas

"Neotradicionalizmas" daro įtaką nacionalistinei ideologijai ir veiklai arba tiesiogiai — per fundamentalistinius judėjimus ir režimus, arba netiesiogiai — per pasaulietinių nacionalistinių vadų poreikį išnaudoti "masių" energiją ir emocijas. Pastaruoju atveju iki šiol modernistinė, pasaulietinė ideologija, taikydamasi prie valstiečių ar darbininkų imigrantų socialinės sąmonės, būna priversta įgyti atavistinį ir net fundamentalistinį atspalvį.

Neotradicionalistinių judėjimų pavyzdžių galima rasti islamiškose ir budistinėse šalyse. Vienas iš žinomiausių — Musulmonų brolija. Savo populiarumo viršūnėje Egipte šio amžiaus penktojo dešimtmečio pabaigoje ji, sakoma, turėjusi beveik milijoną šalininkų[47]. Jos ideologija yra puritoniška, ka-

ringa, fundamentalistinė ir populistinė. Ji atmeta tiek sufizmo iškraipymus, tiek islamo reformos racionalizmą ir vahabizmo* tradicijos pavyzdžiu iškelia islamą ir islamiškąją tvarką virš visų kitų priklausomybių, taip pat ir virš arabų tautos. Brolija nori skleisti masėms tikrąjį, nesugadintą islamą. Todėl ji organizuoja socialinės rūpybos programas, siekia griežtos kultūrinės cenzūros ir moterų valdymo, reikalauja griežtų bausmių už Korano priesakų sulaužymą ir atmeta svetimąjį kapitalizmą[48]. Fašistiškumas ir totalitariškumas dar būdingesni Brolijos organizacijai, kurią sudaro "klanai" ir "šeimos", grupuotės ir jų kuopelės, slapti būreliai, atsidavę savo vadui, tuo metu — Hasanui al Banai, o visa valdžia sukoncentruota judėjimo ir vado rankose. Musulmonų broliui kaip tik judėjimas ir jo vadas, o ne bendruomenės sutarimas apibrėžia lojalumą ir valdo jo klusnumą.

Mėginimas susieti Broliją ir jos antrininkus Pakistane, tokius kaip elitiškesnis *Jama'at-i-Islami* ar Allamo Mashrikio *Khaksaro* paramilitarinis populizmas, su ankstesniuoju krikščioniškuoju milenarizmu yra labiau abejotinas[49]. Tokius fundamentalistinius judėjimus geriau traktuoti kaip restauracinius, siekiančius atgaivinti labiau religinį negu tautinį bendrumą pasitelkiant griežtą ištikimybę tradicijai, masinio poveikio ir organizavimo taktiką ir viską apimančią socialinę programą. Tokie sąjūdžiai, kaip al Afganio panislamiškasis kryžiaus žygis, nėra nei milenariniai, nei nacionalistiniai, nors jie ir panašūs į pastaruosius tam tikrais atžvilgiais. Tačiau jie padeda sukurti politinį klimatą, kuris palankus nacionalizmo augimui, ir jie gali pastarąjį paveikti tradicionalistiškesnės pasaulėžiūros linkme[50].

Analogiški judėjimai buvo iškilę budistinėje ir induistinėje tradicijose šio šimtmečio pradžioje. Taip pat ir šie

---

* *Vahabizmas* — musulmonų sunitų sektos rel. polit. doktrina, atsiradusi XVIII a. pab. Saudo Arabijoje. Ji reikalauja sugrąžinti pirminį grynumą.

neotradicionalizmai patys savaime nebuvo nei grynai milenariniai, nei itin nacionalistiniai, nors jie padėjo nacionalistiniams tikslams. Pavyzdžiui, 1921 m. *pongyi*, arba politiniai Birmos vienuoliai, susiorganizavo į *Sangha Sametggi tarybą* ir pradėjo užiminėti svarbiausius postus politinėse partijose. Vadovaujant U Ottamai, *pongyi* transformavo tradicinį budistų vadavimosi iš kančių siekį į kampaniją už socialinių ir politinių blogybių, ypač svetimšalių valdymo, panaikinimą; jie pasirodė labai įtakingi supolitinant kaimo gyventojus ir organizuojant masinį budistų sąjūdį[51]. Jų nedomino nepriklausomos Birmos valstybės kūrimas pats savaime, bet jų rėmimasis religinėmis tradicijomis iškėlė prasidedančiam Birmos nacionalizmui jo pirmąją, religinę, problemą — budistinį draudimą avėti batus pagodoje — ir kuriam laikui pristabdė moderniškesnį GBAT nacionalistų lyderiavimą[52]. Be to, jų gandiškoji masių technika ir parama antibritiškam *Khilafato* sąjūdžiui, nors pačios savaime nebūdamos specifiškai nacionalistinės, prisidėjo ir darė įtaką, kad kylantis pasaulietinis nacionalizmas kryptų tradicionalizmo link[53].

Tiek pat svarbu buvo, kad tokie suvakarietiškėję lyderiai kaip Tilakas ir Gandhis Indijoje šio amžiaus pradžioje naudojosi tradicijomis. Tilako apeliavimas į Šyvos ir Kali kultus buvo ne vien mėginimas manipuliuoti atavistiniais masių jausmais[54]. Tilakas suprato, kad tik per induizmą, kuris buvo artimas kaimo masių poreikiams, Indija galėjo būti tikrai suvienyta ir atgaivinta. Todėl jis buvo visiškai pasirengęs transformuoti asketišką *Bagavadgitos* dvasią ir etiką į aktyvizmo ir "nesuinteresuoto" terorizmo apologiją, jei tokiu būdu jis būtų galėjęs sutelkti indų mases ir prieš bramanų vadovybę, ir prieš britus[55]. Japonijoje taip pat Meidzi imperatorių patarėjai po 1868 m. pradėjo skelbti, kad tik "retradicionalizuotos" masės galėtų būti sutelkiamos visuomeniniams tikslams. Todėl buvo būtina atgaivinti sinto kultą, diegiant tiek imper-

atoriaus garbinimą, tiek lojalumą naujam dariniui — Japonijos nacionalinei valstybei[56]. Tai galbūt taip pat paaiškina, kodėl daug dažnai agnostiškų ar krikščioniškų arabų nacionalistų — nuo al Jazijo ir al Afganio iki Nassero ir Michelio Aflako — skyrė islamui ypatingą vietą arabų panteone ir siekė sutaikyti lojalumą religinei bendruomenei, arba *umma*, su arabų tautiniu jausmu[57].

Kalbant trumpai, "neotradicionalizmas" tokiose skirtingose šalyse kaip Indija, Japonija ir Egiptas suformavo gyvybišką ideologinį atramos tašką ir darė didelę įtaką nacionalizmo pakilimui. Tik keliose nevakarietiškose teritorijose pasaulietinis nacionalizmas galėjo nepaisyti ar paminti savo kaimo gyventojų ar ką tik urbanizuotų sluoksnių ikipramoninius sentimentus. Tiesą sakant, kuo labiau išsimokslinę ir turtingesni sluoksniai vakarietiškėjo miestuose, tuo stipriau kaimo masės prisirišdavo prie savo tradicijų[58]. O ten, kur užsienio valdytojai pasirodydavo užsispyrę, nacionalistai suprato, jog tam, kad nepriklausomybė būtų iškovota, jie turi sužadinti šias mases remdamiesi jų religiniais jausmais arba "religijos pakaitalais", pavyzdžiui, komunistiniu nacionalizmu.

Reformizmas

Religijos reformavimo ir naujo interpretavimo sąjūdžiai užima ypatingą vietą nacionalizmo genezėje. Jie dažnai būna prieš atsirandant tautiniams idealams ir remiasi panašiomis idėjomis. Nacionalistinio sąjūdžio vadus, kaip ir reformatorius, dažnai iškelia tie patys socialiniai sluoksniai, o ir organizacinėje sandaroje esama daug panašumų. Gali kilti pagunda žvelgti į nacionalizmą veikiau kaip į pasaulietinį religinės reformos, o ne milenarizmo paveldėtoją.

Tačiau ir tai būtų reikalo supaprastinimas. Tiek nacionalistiniai, tiek ir reformizmo sąjūdžiai yra per daug sudėtingi,

dviprasmiški ir įvairūs, kad būtų galima juos paaiškinti remiantis vieninga priežastine grandine. Be to, reformizmas ir nacionalizmas gali būti suprasti kaip nuoseklūs atsakai į tam tikrus aspektus modernizacijos, kurią lėmė kontaktai su imperialistiniais ir revoliuciniais Vakarais. Peršasi santūresnė hipotezė: kovariantiškumo ir artimumo požiūriu religinės reformos sąjūdžiai reikšmingai prisidėjo kuriant *ankstyvojo* nacionalizmo struktūrą, idealus ir socialinę bazę[59].

Keletas pavyzdžių gali pailiustruoti, ką aš turiu omenyje. XIX amžiaus Vokietijoje buvo ryški "konservatyvios reformos" srovė tiek tarp romantikų, tiek tarp *völkisch* įpėdinių. Šiai srovei daug davė emocionaliosios krikščionybės gaivinimas, kurio apie 1800-uosius metus ėmėsi Schleiermacheris ir Fichte, taip pat ir Novalio, Tiecko ir brolių Schlegelių puoselėtas viduramžių kultas. Panteistinė ar deistinė krikščionybė ir jos emocinės interpretacijos sukūrė grįžimo prie "organiškos" gotiškosios praeities klimatą, sužadindamos entuziazmą, kuris pagavo net Goethe jo jaunystėje. Tai savo ruožtu padėjo iškilti ankstyvajam romantiniam Müllerio, Fichte's, Arndto ir Jahno nacionalizmui, kuris populistiškai atsigręžė į viduramžiškus socialinės vienybės modelius[60]. Vėliau tokie pat religiniai perinterpretavimai sužadino "liaudiškų" (*völkisch*) autorių rasinį nacionalizmą. Po 1850 m. suemocinta ir germanizuota krikščionybė buvo vis labiau tapatinama su ediškąja* ir nordiškąja ikikrikščioniškųjų germanų genčių religija. Šį sutapatinimą randame Wagnerio rasistiniuose protrūkiuose, Paulo de Lagarde'o heterodoksinėse ir evoliucionistinėse *völkisch* spekuliacijose, taip pat populiaraus J.Langbehno mistiniame *Volk* spiritualizme[61]. Panašiu būdu kai kurie slavofilų konservatoriai Rusijoje derino savo ortodoksinę religiją su romantinėmis ir hėgeliškojo evoliucionizmo idėjomis. Tai vertė juos atmesti oficialias ca-

* *Edos* — senosios islandų poezijos tekstai.

ro ir bažnyčios doktrinas ir kurti rusų visuomenės kaip organinės bendrijos, besiremiančios ypatingomis rusų dvasinėmis vertybėmis, prisodrintomis humanizuotos krikščionybės, viziją. Tik laikydamasi šių dvasinių vertybių, kurias įkūnija, slavofilų manymu, valstietija, Rusija galinti išvengti to susiskaidymo ir tų socialinių konfliktų, kurie drasko Vakarų visuomenes[62]. Dostojevskio mistiškuose kūriniuose vienuoliškos ortodoksijos kultas ir kilnaus valstiečio kančia įgauna nepaprastą išraišką; tačiau ir prozaiškesni slavofilai, tokie kaip Chomiakovas, Aksakovas ir Strachovas, taip pat palaikė šį konservatyvų religinį valstietiškos bendruomenės vaidmens gaivinant ir gelbstint Rusiją interpretavimą[63].

Panašios raidos nuo konservatyvaus reformizmo prie pasaulietinio nacionalizmo pavyzdį galima rasti Egipte, kur *Salafiyya* sąjūdis, vadovaujamas Rashido Rido, apie 1900-uosius mėgino grįžti prie grynojo pirmykščio islamo, laisvo nuo apnašų ir obskurantizmo[64]. Skatindamas tyrinėti arabų istoriją ir bendruomenę, jis padėjo kilti nacionalizmui. Panašiai Afrikoje "etiopinių" bažnyčių, ypač metodistų, atsiskyrimas nuo misijos bažnyčių buvo iš esmės konservatyvios reformos sąjūdis. Jis pakeitė liturgiją ir maldas, pritaikydamas jas Afrikos sąlygoms, bet nepalietė pagrindinių teologinių dogmų. Net vėliau, iškilus sinkretiniams kultams, sutapatinusiems šias dogmas su afrikietiškuoju protėvių garbinimu, etiopinio sąjūdžio reikšmę kylančiam nacionalizmui lėmė jo reikalavimas suteikti afrikiečiams teisę patiems tvarkyti savo kongregacijas ir jo teikiama parama autentiškajai Afrikos kultūrai[65]. Abiem šiais atvejais religinės ir kultūrinės reformos padėjo iškilti pasaulietiniam nacionalizmui[66].

Taip pat yra radikalesnių religinės reformos atmainų. Pavyzdžiui, Indijoje vakarietinantis M. Royaus reformizmas lėmė Chandra Seno vadovaujamos Brahmo Samaj organizacijos įkūrimą. Ši organizacija smerkė stabų garbinimą ir po-

liteizmą; iš tiesų jos nepaprastas racionalizmas privertė Dayanandą Saraswatį įkurti 1875 m. konkuruojančią organizaciją — Arya Samaj. Ši taip pat netoleravo induizmo prietarų ir politeizmo, bet siekė sukurti išgrynintą tautinę religiją remdamasi *Vedomis* ir *Varnomis*[67]. Abi organizacijos buvo antibrahmaniškos ir socialiai reformistinės, abi pripažino kompromisą tarp vakarietiško išsilavinimo ir rytietiškų idėjų bei ritualo. Jų ginčai smarkiai lėmė ankstyvojo Kongreso nacionalistinį klimatą[68].

Panašūs prieštaravimai žydų reformistiniame XIX amžiaus vidurio sąjūdyje tarp tokių radikalų kaip Holdheimas, Friedlanderis ir Abrahamas Geigeris ir tokių konservatorių kaip Tiktinas ir Zechariahas Frankelis padėjo paruošti dirvą sionizmui išplisti Centrinėje Europoje[69]. Daugelis jų disputų vyko dėl hebrajų kalbos vartojimo maldose, dėl grįžimo į Sioną ir dėl Mesijo prigimties. Tuo pat metu Jostas, Zunzas ir Graetzas atgaivino žydų istoriografiją. Kartu su hėgeliškomis Nachmano Krochmalo pažiūromis jie pateikė evoliucionistinę judaizmo interpretaciją, kuri savo ruožtu turėjo poveikio ankstyviesiems sionistams: Luzzatto, Smolenskinui, Mosesui Hessui[70]. Net nuošaliausiose totorių ir tiurkų srityse aplink Kazanę, Kryme ir Centrinėje Azijoje religinis Marjanio ir Gasprinskio reformizmas paskatino socialinį ir kultūrinį prisikėlimą, kuris daug prisidėjo prie pantiurkiškojo ir totoriškojo nacionalizmo XIX a. paskutiniame dešimtmetyje[71].

Reformizmas ir ankstyvasis nacionalizmas artimi tiek ideologiniu, tiek socialiniu požiūriais. Abu judėjimai naudojasi evoliucine schema. Reformistų požiūriu, žmogaus vertė didėja jam vis geriau suprantant Dievybę ir savo tikslą istorijoje; panašiai ir nacionalistai žvelgia į nepaliaujamą nacionalinės autonomijos ir tapatumo siekimą, prisikėlimą tikrajam bendrumui ir solidarumui[72]. Todėl abu yra optimistiniai nebūdami apokaliptiniai. Abu deda daug vilčių į žmo-

gaus orumą, švietimą ir apsivalymą, siekdami sukurti "naują žmogų", pasikliaujantį savimi ir laisvą. Juos vienija savigarbos ir savikliovos etika, ir jie abu siekia sujungti vietines vertybes su vakarietišku mokslu[73]. Abu judėjimai pripažįsta racionalistinę etiką ir konkurencinę modernybės prigimtį, tačiau siekia panaudoti ją kilnesniems, kolektyviniams tikslams.

Yra ir socialinių panašumų. Reformistiniai sąjūdžiai teikia pirmenybę tvirtoms religinėms denominacijoms arba laisvoms asociacijoms, palyginti su siauromis sektomis arba kuopelėmis, kurios būdingos milenariniams ar komunistiniams judėjimams. Šių laisvesnių organizacijų pavyzdžiais gali būti teologinės seminarijos, rašytojų būreliai prie žurnalų, kaip dirvininkai Rusijoje, kurie būrėsi prie brolių Dostojevskių žurnalų *Vremia* ir *Epocha*, arba kaip Rashido Rido *al Manar* žurnalistai Egipte ir socialinių reformų draugijos, tokios kaip Brahmo Samaj ar Jaunimo budistinė asociacija Birmoje[74]. Nacionalistai taip pat dažnai veikia laisvose, eksperimentinėse ir net suskaidytose organizacijose. Žinoma, krizės metu judėjimas reikalingas griežtesnio paklusnumo, tačiau mažiau audringais laikais nacionalistai savo tikslams naudoja iš dalies sutampančias, dažnai prieštaringas priemones. Tada jie buriasi prie mokslinių draugijų, propagandinių žurnalų, politinių teisių grupių, partijų ir kongresų, tokių kaip *Chibbat Zion* komitetai Rusijoje, Gomindanas arba *Rassemblement Démocratique Africaine*, laisvasis visų Afrikos šalių kongresas[75]. Tik ypatingų represijų laikotarpiais nacionalistai organizuoja mažus partizaninius būrius arba teroristines kuopeles, dažnai veikiančias kaip pagalbinis skėtinės politinės organizacijos įrankis. Kaip ir reformistinėse denominacijose, nacionalistinė organizacija kaip visuma yra nepriklausoma. Teoriškai jos delegatai turi būti atstovai, o pareigūnai renkami. Tačiau praktiškai labiau pasiturintys ir prityrę yra linkę dominuoti ir net izoliuotis nuo eilinių[76].

Šios elitistinės tendencijos nacionalistinėse ir reformistinėse asociacijose yra panašaus narystės kriterijaus padarinys. Išsilavinimas kartu su uolumu kovojant už bendrą reikalą yra lemiamas užimamos padėties faktorius abiejuose judėjimuose. Nacionalizmo atveju šis išsilavinimas vakarietiškesnis ir pasaulietiškesnis, tačiau abiem atvejais kaip tik pasaulietiškas išsilavinimas, o ne kilmė ar turtas iškelia naujuosius pretendentus į valdžia ir privilegijas — žmones, kuriuos atstūmė tiek sustabarėjusi vietinė hierarchija, tiek jų imperiniai Vakarų valdovai. Šitaip atsirandantis profesionalios inteligentijos sluoksnis tampa pagrindine socialine baze tiek religinei reformai, tiek ankstyviesiems nacionalistiniams judėjimams[77].

Štai kodėl aukščiau mes teigėme, kad nacionalizmas yra apsišvietusių miesto viduriniųjų klasių, o ne nuskurdintos valstietijos ar nedarbo kamuojamo proletariato judėjimai. Pastaruosius labiau traukia milenarizmas. Tik įpusėjus nacionalistiniam judėjimui, tam tikromis aplinkybėmis ir tam tikrais atvejais nacionalistų vadovybė gali mėginti išplėsti savo socialinę bazę, apeliuodama į žemesnius viduriniuosius ar net darbininkijos ir valstietijos sluoksnius, ir, tai darydama, ji būna dažnai priversta griebtis aukščiau aptartos "neotradicionalistinės" srovės. Nacionalizmo genezėje pasaulietinis švietimas ir švietimo panaudojimas propagandai atlieka pagrindinį vaidmenį. Iš tiesų tam tikra prasme pati "tauta" yra pasaulietinio švietimo institucionalizacija ir primena nepaliaujamo savęs tobulinimo ir kilimo per švietimą laiptus[78].

Čia taip pat randame priežastinį ryšį su ankstyvuoju nacionalizmu. Proto ir apreiškimo prieštara, kuri kamuoja religinių reformų judėjimus, neišvengiamai veda prie taikymosi su pasaulietine mintimi ir su individo teise pačiam interpretuoti tradiciją. Todėl galų gale racionalizmas gali pasiekti lengvą pergalę, kuri reikštų visos tradicijos ir religi-

jos baigtį. Mėginimas reformuoti tradicinę religiją ilgainiui ją pakerta. Bandydami išvengti šio pavojaus, konservatyvesni reformistai apeliuoja į etninę istoriją kaip į gyvos bendruomeninės tradicijos įkūnytoją, kuri galios ir bus prasminga net technologijos ir kapitalizmo eroje. Tad pati religinės reformos nesėkmė tampa atspirtimi istoriniam nacionalizmui. Religinė reforma supasaulietino ir sudemokratino gimtąją tradiciją; siekdama ją dabar išsaugoti nuo sunykimo, ji suteikia jai istorinę ir socialinę prasmę. Religinė bendruomenė dabar tampa gyvos bendruomenės – tautos – religija[79].

Asimiliacija

Be šių religinių nacionalizmo šaltinių, yra dar pasaulietinė tradicija, kuri prisidėjo prie nacionalizmo sintezės. Tai tradicija, kuri kilo iš klasikinės Graikijos ir Romos, buvo iš naujo atrasta ankstyvajame Renesanse ir tapo itin įtakinga XVIII amžiaus pabaigoje Europoje ir Amerikoje. Šis klasikinis *polio* idealas, iš esmės pagoniškas ir pilietinis, apibrėžė politinės bendruomenės ir atitinkamo jos valdymo tipo normą[80]. Jo patrauklumą XVIII amžiaus intelektualams lėmė žadamas tiesioginis ir gyvybingas solidarumas, kurio taip trūko tuometinėse absoliutistinėse valstybėse[81]. XVIII amžiaus "neoklasikinis" dorybės kultas buvo kartu ir kosmopolitinis, ir teritoriškai apribotas. Jis skelbė egzistuojančių "nacionalinių" valstybių — Prancūzijos, Šveicarijos, Amerikos, Lenkijos, Prūsijos, Austrijos, Ispanijos, net Anglijos — moralinį ir politinį atgimimą, pasiekiamą šviesuomenės pilietinių dorybių ir bendruomeninio patriotizmo dėka; tačiau tuo pat metu jis teigė savo moralinių idealų visuotinumą ir net kosmopolitiškumą. Atsinaujinimo per antikines politines dorybes kultas nepripažino sienų ir nebuvo kieno nors išimtinė nuosavybė. Tačiau pilietinis susivienijimas ir politinė ben-

druomenė, kuriuose ir per kuriuos toks apsivalymas ir atgimimas galėtų įvykti, buvo ne "Europos" ar "Vakarų" civilizacija, bet senų ir pripažintų politinių junginių su jų atskiromis kalbomis, papročiais ir religijomis solidarumas ir brolybė[82].

Ši vidinė neoklasikinės tradicijos įtampa buvo vienas iš faktorių atstumiant tuos, kurie norėjo "asimiliuotis" į nediferencijuotą Vakarų racionalios pažangos civilizaciją. Nors filosofai turėjo didingų svajonių, net jie turėjo pripažinti reikšmingus politinius ir kultūrinius skirtumus šioje bendroje civilizacijoje ir teikti pirmenybę siauresnei "tautinei" pažangos versijai prieš "pasaulio piliečio" versiją. Daugelis ketinusių būti asimiliacijos šalininkais drąsiai nutraukė ryšius su vietine tradicija ir pripažintąja religija. Būdami deistai ar agnostikai, jie pajuto, kad žmogus pats vienas, savo paties pastangomis gali įveikti skaudžias žmogiško ir gamtiško kentėjimo problemas, kurių tradicinių religijų Dievas, matyt, nepajėgia ar nenori pašalinti. Tačiau po 1755 m. Lisabonos žemės drebėjimo Švietimas perėjo į rimtesnę ir moralistiškesnę fazę, kai skeptikai ir netikintieji ėmė ieškoti žmogiškojo tikslo ir solidarumo modelių kaip priemonių užkirsti kelią ar minimizuoti konfliktų ir nelaimių padarinius[83]. Ir jie rado juos daugiausia asketiškuose antikos miestuose-valstybėse, Biblijos gentiniuose ritualuose, tarp spartiečių, ankstyvųjų romėnų ir Mozės valdomoje žydų bendruomenėje[84]. Šioje stoiškoje aplinkoje kosmopolitiniai idealai pradėjo netekti savo patrauklumo. Neeuropiečiams, norėjusiems "asimiliuotis" su Europos civilizacija, buvo netrukus pasiūlyta užmiršti savo kosmopolitizmą ir įsilieti į atgimstančią tautinę bendriją, kurioje jie buvo apsigyvenę ar su kuria buvo susieti, kaip Koraisas ir Alfieri — su Prancūzija, arba grįžti į savo gimtąjį kraštą ir ten atgaivinti savo puolusią ir sugedusią giminę.

Artėjant XIX amžiui ir gausėjant etninių skriaudų, kurias

darė imperiniai užkariavimai ir kolonializmas, vis daugiau išsimokslinusių nevakariečių pradėjo grįžti į savo gimtuosius kraštus, nusivylę dėl savo "mesianinių" kosmopolitinių vilčių žlugimo[85]. Jie tikėjosi asimiliuotis su Europos civilizacija kaip individai; dabar jie perkėlė visą įkarštį į savo niekintą bendruomenę, ieškodami būdų, kaip ją ištraukti iš tamsumo ir degradavimo į Vakarų civilizacijos, kuria jie vis dar žavėjosi, vandenis. Vakarietiškos asimiliacijos šalininkai, pradedant Gercenu ir Belinskiu ir baigiant Herzliu, Nehru ir Atatürku, siekdami "pasivyti Vakarus", savo pasaulietinį mesianizmą nukreipė į tai, kad sutelktų savo bendruomenes, modernintų jų institucijas ir šviestų jų tarnautojus. Jie savo uždavinį suprato kaip siekimą įvykdyti nacionalinio vystymosi revoliuciją, kurioje tauta funkcionuoja kaip arena ir atramos taškas einant į vieningą pasaulinę civilizaciją. Jie iš tikrųjų neprarado savo tikėjimo racionalistiniais Švietimo tikslais, tačiau aplinkybės verčia juos šį tikėjimą įgyvendinti tik siauroje jų tautinėje valstybėje. Čia vėlgi jie tik atspindi vidines prieštaras, glūdinčias neoklasikinėje tradicijoje, kuri suteikė bazę ir *élan* demokratiniam viduriniųjų klasių nacionalizmui[86].

MESIANINIAI ELEMENTAI

Iš kiekvienos šių trijų tradicijų — neotradicionalizmo, reformizmo ir neoklasikinio asimiliacionizmo — nacionalizmas sėmėsi ir toliau semiasi įkvėpimo ir paramos. Iš pirmojo, puritoniškojo tradicionalizmo, šaltinio nacionalizmas perėmė masių religinių jausmų svarbumo ir gilumo supratimą ir siekė šiuos jausmus nukreipti taip, kad jie tarnautų tautai. Tačiau neotradicionalizmas turi savų pavojų. Jo aklas fanatizmas ir lengvas pasidavimas vado valiai kartu su ksenofobiniu nepakantumu, kurį jis kelia, gali taip pat kurstyti fa-

šistinius bei rasistinius sąjūdžius, kurie suklestėjo mūsų amžiuje. Aš aptarsiu kai kuriuos iš šių judėjimų ir jų ryšius su nacionalizmu vėlesniuose skyriuose. Iš antrosios, reformistinės, tradicijos nacionalizmas perėmė etniškumo ir istorijos vaidmens supratimą bei poreikį pritaikyti šią istoriją prie kintančių skeptiško ir moksliško amžiaus sąlygų neprarandant unikalumo. Čia taip pat kilo problemų, nes labiau pažengusios liberalios demokratijos neįstengė suvokti etninės sąmonės pokyčių savo teritorijose. Prie šios temos sugrįšiu vėliau. Pagaliau iš neoklasikinio, pasaulietiško asimiliacijos idealo nacionalizmas gavo savo pirmines sąvokas: tautos nepriklausomybė ir pilietybė pripažintoje teritorinėje "tėvynėje". Ir šiandieną jis daug semiasi įkvėpimo iš *polio* tradicijos politinės aistros ir aktyvistinio įkarščio. Perkeltas į pasaulio sceną, šis "mesianistinis" politinės revoliucijos idealas šiandieną yra įkūnytas visų pirma komunistiniame Trečiojo pasaulio nacionalizme, kuris dėl to vertas išsamesnio nagrinėjimo.

Kiekviena iš šių tradicijų, o kartu ir nacionalizmo sintezė iš esmės pasikeitė mūsų šimtmetyje. Vis didesniam įvairių visuomeninių padėčių žmonių srautui įsitraukiant į politinę areną ir dėl to stiprėjant populistiniam nacionalistinės ideologijos pradui, nacionalizmo formos ir pavidalai tapo daug įvairesni ir protėjiškesni. Šiandieną turime "separatistinį" nacionalizmą, "rasinį" nacionalizmą, "komunistinį" nacionalizmą, "fašistinį" nacionalizmą, "liberalųjį" nacionalizmą, "konservatyvųjį" nacionalizmą, "tradicionalistinį" nacionalizmą ir "pannacionalizmą". Ir vis dėlto, nepaisant pavadinimų gausos, nacionalistinis visų šių atmainų pradas nesunkiai atpažįstamas ir, išskyrus kelis atvejus, visada dominuoja. Kovojant su varžovais dėl amžininkų proto ir širdies, ypatinga utopinių ir praktinių elementų sintezė, kurią įkūnija nacionalizmas, nuolat garantuodavo jam pirmumą, ir šiandieną jis, atrodo, atgimsta tiek Vakaruose, tiek Trečiajame pasau-

lyje su nauja energija ir jėga. Ankstesnių milenarinių sąjūdžių mesianizmas per visą jų istoriją tapdavo jiems kliūtimi, o ypatingas nacionalizmo "mesianizmas", kuris yra labai praktiškas ir lengvai įgyvendinamas, teikė jam pranašumo prieš jo varžovus.

Kas yra šiandien šis ypatingas nacionalizmo "mesianizmas"? Jis neturi nieko bendra nei su milenariniu, nei su komunistiniu mesianizmu. Ankstesnis milenarinis tikėjimas Mesijo atėjimą laikė Šventųjų Karalystės, Naujosios Jeruzalės atėjimu, Protėvių sugrįžimu, Tikėjimo aukso amžiaus pradžia (jo tiksli funkcija keitėsi priklausomai nuo religinės tradicijos). Iš esmės Mesijas buvo paskutinių dienų šauklys, skelbiantis naują malonę, kuri visiškai pakeis sugedusį pasaulį, pražūsiantį Dievo rūstybėje, ir kuri išrinktiesiems atvers žemėje išganymo ir tobulumo erą. Komunistinėje versijoje taip pat yra paskutinė diena arba, tiksliau, "priešistorės pabaiga", kai kapitalizmas bus nuverstas ir pakeistas socializmu. Istorijai pasiekus savo revoliucinę viršūnę, komunistų partija, kuriai išganymas garantuotas, iškels savo pranašą ir vadą, kuris atliks mesijo vaidmenį paskelbdamas artėjantį senos tvarkos pakeitimą nauja[87].

Tačiau nacionalizmas neturi jokios realios paskutinių dienų vizijos ir, iškovojęs nepriklausomybę, jis negali išganymo apriboti vien išrinktaisiais. Pagal jo logiką visi tautos nariai yra išrinktieji ir visi pašaliniai, kadangi jie taip pat priklauso kokiai nors tautai, taip pat yra "išrinktieji" unikalių kultūrų pasaulyje. Čia nėra vietos ir "mesijui". Judėjimo pranašai ir vadai, kad ir kokie gerbiami ir charizmatiniai, yra tik tautos valios įrankiai. Žmonės yra savęs pačių mesijai, o jų etika remiasi kolektyvine savikliova. Realizuodami save, jie vykdo savo pačių revoliuciją, kurioje bendruomenės praeitis, nesvarbu — Kinijos ar Rusijos, Meksikos ar Izraelio, rūpestingai atkuriama ir puoselėjama.

Tokioje praktiškoje ideologijoje kaip nacionalizmas "me-

sianinis" pradas glūdi jos keliamoje etninės brolybės vizijoje. Nacionalistai tiki, kad "mesianinis amžius" prasidės tik tada, kai žmones vienys bendros vertybės ir bendri jausmai, kaip tai būna darnioje šeimoje. Tauta ir yra kaip tik tokia padidinta "šeima", kur realias šeimas vienija bendra atmintis ir patirtis, kurianti kolektyvias emocijas ir bendrus idealus, kurių dėka kiekvienas individas gali "realizuoti" ir atrasti savo tikrąjį aš. Nacionalizmo siūloma programa šiam nostalgiškam, net primityviam "mitui" įgyvendinti yra geriau pritaikyta technologinei ir racionalistinei epochai. Savo praktikoje nacionalistinis judėjimas mėgina sukurti tautiškai sąmoningą ir darnų elitą, skleisti nacionalinę idėją kitiems sluoksniams, apibrėžti tam tikras gyventojų grupes kaip tautas, išvyti svetimšalius ir iškovoti tautiečiams teisę tvarkyti savo pačių reikalus ir pagaliau sukurti jo įsivaizduojamą teoriškai nepriklausomų ir lygių nacionalinių valstybių pasaulį. Nepaisant vietinių sunkumų ir periodiškų pataisų, tai programa, kuri veiksmingai įgyvendinama. Orientavimasis į praktiką yra viena iš nacionalizmo nuolatinės sėkmės priežasčių.

Nacionalizmas išvengė ideologijoms būdingos pagundos kurti eschatologiją. Jis semiasi jėgos iš realios šiuolaikinių kultūrinių grupių jausenos, jausenos, kuri plačiai paplitusi; todėl jis yra tvirtai įsišaknijęs modernaus pasaulio socialiniame kraštovaizdyje ir vertybėse. Čia neneigiami nacionalizmo utopiniai lūkesčiai, tik pabrėžiamas jo optimizmas ir praktinis sugebėjimas įveikti nesėkmę kolektyvinėmis pastangomis.

Milenarizmo įvaizdis — mistinis bėgimas nuo pasmerkto pasaulio. Chiliastas ilgisi jo baigties, tos dienos, kada Dievo išrinktieji galės įžengti į naują žemišką absoliutaus teisingumo karalystę: "nes štai aš sutveriu naują dangų ir naują žemę; senesnieji nebus atmintyje ir nebepakils į širdį"[88].

Nacionalizmo įvaizdis — atstatymas ir atnaujinimas, grįžimas iš dvasinės tremties į pažadėtąją žemę. Praeityje gy-

venta ne veltui. Per savo vargą ir tragediją tauta atrado save ir keliasi atgimimui. Savo senoje tėvynėje ji iš naujo kurs savo buvusį gyvenimą: "jie statys paliktus miestus ir juose gyvens; jie veis vynuogynus ir gers jų vyną"[89]; "Viešpaties atpirktieji sugrįš ir ateis į Sioną su šlovinimo giesme; amžina linksmybė apvainikuos jų galvą; jiems teks džiaugsmo ir linksmybės, o skausmas ir vaitojimas bėgs šalin"[90].

3 skyrius

FAŠIZMO IŠŠŪKIS

Apskritai fašizmo tyrinėjimuose vyrauja du priešingi požiūriai. Pasak pirmojo, fašizmas yra niūrusis Europos kovingojo nacionalizmo padarinys, galutinė jo išraiška ir loginė išdava. Priešingas požiūris apibrėžia fašizmą kaip išimtinai XX amžiaus reiškinį, kaip paneuropietiškojo tarpukario totalitarizmo atmainą, o nacizmą — kaip ryškiausią modernaus kolektyvizmo ir masių demokratijos pasireiškimą. Vadinasi, šis požiūris fašizmą ir nacizmą traktuoja kaip nuo nacionalizmo visiškai skirtingus ideologinius judėjimus, nesusijusius kokiais nors ypatingais ryšiais su ankstesniuoju judėjimu[1].

Tačiau atrodo, kad nė vienas iš šių požiūrių neatskleidžia viso dažnai sudėtingų nacionalizmo ir fašizmo santykių vaizdo. "Totalitarizmo" tezė yra pagrįsta tiek, kiek ji parodo esminius dviejų judėjimų ideologijos ir metodo skirtumus, bet ji nepakankamai atsižvelgia į glaudžią empirinę sąsają tarp nacionalizmo ir fašizmo tarpukario metu ir neatkreipia dėmesio į *fin de siècle** pesimizmo įtaką. Kita vertus, "evoliucionistinis" požiūris nepamato svarbių šių dviejų judėjimų tikslų skir-

* Šimtmečio pabaigos (*pranc.*).

tumų, mažai paiso pradinių nacionalizmo formuluočių ir nepakankamai įvertina naujų socialinių ir intelektualinių elementų vaidmenį XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje. Šiame skyriuje mėginsiu išryškinti kai kuriuos iš tų sudėtingų santykių, kurie klostėsi tarp šių judėjimų, pirma išnagrinėsiu kiekvieną iš jų atskirai, po to analizuosiu jų panašumus ir skirtumus. Tik tada bus galima nustatyti jų empirines sąsajas ir imtis detaliau aiškinti skirtumus tarp vokiškojo nacionalizmo ir nacizmo. Pagaliau atkreipsiu dėmesį į kai kuriuos naujus elementus, iškėlusius XIX šimtmečio pabaigos Europos pasaulyje naująjį fašizmo sąjūdį ir suteikusius jam pobūdį tokį skirtingą nuo ankstesnio nacionalizmo, kurį jis inkorporavo ir išnaudojo.

INDUSTRINIS TRIBALIZMAS

Turbūt plačiausiai paplitęs požiūris į fašizmą laiko jį labiau įprasto nacionalizmo kulminacija. Tokios nuomonės paprastai laikosi nacionalizmo ir fašizmo oponentai. Jiems šie judėjimai yra neatskiriama nepakantaus šovinizmo, kolektyvizmo, rasizmo ir egocentrizmo pragaištingosios srovės dalis. Tiesą sakant, yra dvi šio liberalaus pasmerkimo atmainos: senesnis požiūris nacionalizme įžvelgia vien išplėstą ir sumodernintą tribalizmo formą, kuri taip pat laikoma fašizmo šerdimi. Taigi nacionalizmas tapo

> iracionalia, romantiška ir utopine svajone — natūralizmo ir gentinio kolektyvizmo svajone, [apeliuojančia į] mūsų gentinius instinktus, į aistras ir prietarus, į mūsų nostalgišką troškimą išsivaduoti nuo asmeninės atsakomybės įtampos, kurią jis mėgina pakeisti kolektyvine ar grupine atsakomybe[2].

Panašiai argumentuoja Kedourie:

> tad nebuvo atsitiktinumas, kad rasinės klasifikacijos buvo kartu ir lingvistinės ir kad naciai skyrė germaniškąją arijų rasę, išsibarsčiusią po Cen-

trinę ir Rytų Europą, pagal lingvistinį kriterijų. Tai darydami, naciai tik supaprastino ir suvulgarino Herderio ir kitų rašiniuose glūdinčias idėjas[3].

Vėliau liberalai susiejo savo evoliucionistinį požiūrį į nacionalizmą ir fašizmą su socialiniais ir ekonominiais procesais, traktuodami tokius judėjimus kaip masinės industrializacijos ir demokratizacijos sukeltų prieštaravimų neišvengiamus simptomus[4]. Antai Seton-Watsonas teigia, kad nacionalizmas yra "tam tikro žmonijos istorijos etapo reiškinys" ir pats savaime nėra nei geras, nei blogas; jis yra tarsi "moneta, kurios vienoje pusėje matyti kilnūs Garibaldi'o bruožai, o kitoje — šlykšti Auschwitzo* komendanto figūra[5]. Ir Kornhauseris masinių sąjūdžių, tokių kaip fašizmas ir komunizmas, iškilimą aiškina "masinių visuomenių", tokių kaip Weimaro respublika, nestabilumu ir pažeidžiamumu — jos tapo tokiu lengvu didžiausių demagoginių judėjimų ir totalitarinių diktatūrų grobiu[6].

Tad liberalusis "evoliucionistinis" požiūris fašizmą glaudžiai sieja su ankstesniuoju nacionalizmu, nes abu judėjimai minta prispaustų masių, kurias visuotinė industrializacija atplėšė nuo jų šaknų ir dezorientavo, — "gentiniais instinktais" ir prietarais. Kaip pažymi Bracheris, "savo aukščiausio pakilimo taške nacionalistinė ideologija apeliuoja į masinę beprotybę, įgydama kolektyvinės psichozės jėgą, kai priešo sunaikinimas atstoja sėkmę ir išganymą"[7].

Šis evoliucinis požiūris į nacionalizmą ir fašizmą rėmėsi dviem šaltiniais. Pirmasis — tai McDougallo ir Le Bono "minios psichologija", kuri turėjo įtakos ir Freudo vėlyviesiems darbams[8]. Pasak šių teorijų, grupės baimė yra pats stipriausias individų saitas visuomenėje. Minios labai paveikios, gandas yra užkrečiantis ir dažnas, o nonkonformizmas visada

---

* *Auschwitz-Birkenau* (*lenk.* — *Oświęcim*) — didžiausias nacių konclageris. Čia 1940-1945 m. žuvo apie keturis milijonus žmonių, tarp jų — trys milijonai žydų.

retas — dėl baimės pasilikti už grupės ribų. Kai kurie minios elgesio revoliucinėse "asamblėjose" per Prancūzijos revoliuciją tyrinėjimai, atrodo, patvirtina šias hipotezes apie grupės baimės ir "psichologinio užkrato" vaidmenį skleidžiant revoliucines idėjas[9]. Žinomas pavyzdys yra Hitlerio masinės įtaigos ir surežisuotos isterijos technika, kuri panaudojo demobilizuotų kareivių ir bedarbių bejėgiškumą ir būdavo taikoma tais momentais, kai žmonės būdavo atitraukti nuo savo įprastos aplinkos bei ryšių ir minioje laikinai praradę savo tapatumą[10]. Tiek naciams, tiek prancūzų revoliucionieriams reikėjo sukurti naują tikrosios vienybės viziją, sugrąžinti griūvantį kolektyvinį statusą ir tapatumą, o tai reiškė sukurti įvaizdį antipodo, kurio egzistavimas kelia pavojų šiai vienybei: "bešaknio kosmopolitinio" žydo, "feodalinio" išdaviko ar *emigré* rojalisto įvaizdį[11]. Kai vis labiau artėjama prie psichologinių formuluočių, skirtumai tarp fašizmo ir nacionalizmo tampa vis neapčiuopiamesni. Ypatingas psichiatrinis požiūris remiasi prielaida, kad žmonės bijo viso, kas nauja ir nepažįstama, ir todėl laikosi senos rutinos, kurią laiduoja valstybės, tarsi visagalio tėvo, teikiama globa ir apsauga. O nuo tokios naujumo baimės ir saugumo poreikio politiškai tėra tik vienas žingsnis iki didybės manijų susikūrimo ir tarptautinio persekiojimo[12].

Kitas liberalaus evoliucinio požiūrio šaltinis — tai naujas dėmesys industrializacijos procesui ir jį lydinčioms "įtampoms". Pasak šio požiūrio, nacionalizmas susijęs su ankstyvąja kapitalistine industrializacijos faze, tuo tarpu fašizmas iškyla "pokapitalistinėje", arba "pliuralistinėje", fazėje, kai industrializacija jau visiškai įsitvirtinusi. Tik tada modernizacijos sukelta įtampa atitraukia pakankamai daug individų nuo jų tradicinės aplinkos, kad jie sudarytų masinių judėjimų būrius, ir tik tada industrializacijos sukurtas nerimas, priešiškumas ir iliuzija pastūmėja žmones ieškoti kolektyvinių priešų ir su jais kovoti[13]. Atsiranda protestuoti pasiren-

gusi deklasuotų, detribalizuotų ir detradicionalizuotų vyrų ir moterų armija. Reikalaudami sau vietos valdžioje, jie siekia saugumo ir reintegracijos[14]. Ten, kur esama demokratinė tvarka negali patenkinti jų reikalavimų, jie eina paskui kiekvieną demagogą, dedasi prie kiekvieno ekstremistinio judėjimo, kuris jiems žada mileniumą žemėje[15]. Nacionalistinis fašizmas esąs kaip tik toks judėjimas, o jų Vado garbinimas — naujasis deklasuotųjų grupių "industrinis tribalizmas".

Nors ši tezė populiari ir įtikinama, "industrinio tribalizmo" tezė turi keletą trūkumų.

Pirmiausia jos etinis patosas prieš fašizmą ir ypač nacizmą skatina jos šalininkus beatodairiškai atmesti visas ideologijas, bent kiek panašias į fašizmą. Savo ruožtu šis vidinis moralizmas skatina pažįstamą tendenciją įžvelgti fašistinių elementų daug ankstesnėse nacionalizmo atmainose, kurios po to traktuojamos kaip šios vėlesnės judėjimo atmainos užuomazgos. Iš tikrųjų konkrečiais atvejais *galima* rasti svarbių istorinių sąsajų tarp nacionalizmo ir fašizmo; tačiau atrinkti tik tuos ankstesniojo nacionalizmo elementus, kuriais jis atrodo panašus į fašizmą, nepaisant jų labai skirtingų tikslų ir konteksto, yra toks pat neistoriškas ir klaidinantis požiūris kaip ir tas, kuris nurodo paviršutiniškus komunizmo ir nacizmo taktikos panašumus, neatsižvelgdamas į jų priešingas prielaidas ir aplinkybes.

Taip pat ir ideologiniu požiūriu "industrinio tribalizmo" nuostata dėl "masių" ir "masių elgesio" yra elitistinė, ir ji keistai susisieja su tuo pamatiniu iracionalizmu, kuriuo rėmėsi fašizmo tikėjimas. Laikydami fašizmą ir nacionalizmą grupinės baimės, minios įtaigumo ir kolektyvizmo industrinėje epochoje pavyzdžiais, liberalaus pliuralizmo gynėjai patys parodo savo baimę dėl dalyvaujamosios demokratijos ir technologinės pažangos, kuri kadaise išjudino *fin de siècle* iracionalizmą ir tapo fašizmo intelektualiniu atramos tašku. Masinių judėjimų ir kolektyvinio smurto reguliavimas ir

kontroliavimas buvo vienas svarbiausių fašizmo tikslų: panašų elitizmą galima įžvelgti liberalioje fašizmo ir nacizmo baimėje; panašus, nors ir mažiau raiškus, nepasitikėjimas radikalia masių demokratija.

Be to, pagrindiniu šios tezės teiginiu — kad nacionalizmas ir fašizmas yra "minios reiškiniai", galima tikrai suabejoti. Išskyrus itališkąjį fašizmą ir nacizmą, dauguma fašistinių sąjūdžių buvo palyginti negausūs, kol jie perėmė valstybės valdžią ir panaudojo savo tikslams valstybės aparatą. Savo ištakomis fašizmas ir net nacizmas atitinka daugumos modernių judėjimų schemą: jie prasideda nuo mažų ideologų ir agitatorių būrelių ir tik pamažu išplečia savo įtaką, visais laikais priklausydami nuo atsidavusio aktyvistų branduolio. Tas pat tinka tiek ankstesniajam, tiek ir vėlesniajam nacionalizmui: šie vadinamieji "masiniai judėjimai" pasirodo esą stebėtinai maži, vertinant juos pagal juose dalyvaujančių visų gyventojų ar net aukštesniųjų ir viduriniųjų sluoksnių procentą[16].

Pagaliau šioje tezėje abejotinas ir "industrializacijai" (tarus, kad ją apskritai galima tiksliai apibrėžti) priskiriamas vaidmuo. "Industrinio tribalizmo" tezė remiasi prielaidomis, kad viena ir ta pati priežastis visur turi sukelti panašius padarinius ir kad ši konkreti priežastis — masinė visuomenė ir industrializacija — iš tiesų buvo lemiama. Abi prielaidos akivaizdžiai nepagrįstos. Pirmoji ignoruoja įvairių Europos šalių labai skirtingų kultūrų ir politinių tradicijų įtaką, iš esmės modifikavusią industrializacijos poveikį visur, kur jis buvo bent kiek stipresnis. Antroji užmiršta, kad daugelis nacionalizmo atmainų ir net kai kurie fašistiniai judėjimai iškilo anksčiau, negu industrializacija pasiekė ir paveikė jų teritorijas, anksčiau, negu atsirado sunkioji pramonė, didmeninės prekybos rinkos ar samdomojo darbo jėga. Pakanka tik pagalvoti apie XIX amžiaus pradžios vokiečių arba graikų nacionalizmą, apie Kroatijos arba Slovakijos fašizmą šiame

amžiuje, kad suprastume, jog, nors *tam tikri* socialiniai ir ekonominiai pokyčiai turi būti įvykę, jie nebūtinai sietini su "industrializacija" ir masine demokratizacija, kurią turi omenyje "industrinio tribalizmo" tezės šalininkai. Nacionalizmas, kaip ir fašizmas, dažnai iškildavo agrarinėse visuomenėse, ir tik todėl, kad fašizmas formavosi vėliau, jis dažniau sutapdavo su masinės industrializacijos pradžia. Tokie ryšiai turi būti nustatomi empiriškai, be išankstinės "industrinio tribalizmo" tezės[17].

TAUTOS SAMPRATA

Sistemiškesnis ir realistiškesnis požiūris į santykius tarp nacionalizmo ir fašizmo turi prasidėti nuo šių dviejų judėjimų vadų ir šalininkų veiksmų ir pareiškimų. Tokio induktyvaus tyrimo tikslas turi būti pirmiausia bendrų elementų paieška konkrečiuose šių judėjimų pavyzdžiuose siekiant suprasti jų pačių apsibrėžimo pagrindą. Žinoma, ir nacionalistai, ir fašistai skyrėsi tarpusavyje ne tik savo specifiniais tikslais, bet ir ta reikšme, kurią jie teikia skirtingiems savo "doktrinos" ir praktikos elementams ir vertybėms. Tačiau atidesnis nagrinėjimas gali atskleisti kai kurias pasikartojančias temas ir veikimo metodus, kurie atskiria nacionalistinius judėjimus nuo kitų judėjimų, tokių kaip fašizmas ir komunizmas, ir panašiai, nors kur kas ne taip griežtai, galima apibrėžti fašistinius judėjimus. Tokiu būdu galbūt galima nustatyti bendriausius nacionalizmo ir fašizmo požymius ir parodyti, kad jie iš tiesų atspindi tam tikrą realybę ir tam tikrus įsitikinimus, o ne vien tas konotacijas, kurias išreiškia "kolektyvizmas", "tribalizmas" ar dar koks nors miglotas niekinantis terminas. Ir jeigu galime nustatyti jų požymius bei jų atspindimą realybę, tada galime eiti toliau, parodydami, kaip jie susiję konceptualiai ir sociologiškai.

Užuot mėginęs pateikti formalų nacionalizmo ar fašizmo apibrėžimą, pradžioje priminsiu pagrindinius tikslus, kurie įkvepia nacionalistinius judėjimus. Jų yra trys: pilietinė autonomija, teritorinis vientisumas ir istorinis tapatumas. Kartu jie apibrėžia specifinę "tautos" ir "tautiškumo" kaip etninės brolybės sampratą, kuri yra nacionalistinės ideologijos šerdis.

Kalbėdamas apie "pilietinę autonomiją", turiu omenyje žinomą idėją, kad bendruomenę sudaro teoriškai lygūs piliečiai, kurie turi teisę į laisvę ir savivaldą ir kurių pirmoji pareiga — ginti savo bendruomenę ir rūpintis jos gerove. Tai toji tautinės autonomijos idėja, kurią visiškai įkūnija Prancūzų revoliucijos iškelta tautos suverenumo samprata. Klasikinė jos išraiška tebėra Sieyèso formuluotė: "Tauta yra aukščiau visko. Ji yra visa ko šaltinis. Jos valia visada teisėta... Žemės tautos turi būti suvokiamos kaip individai, nevaržomi socialinio saito, kitaip sakant, kurie yra prigimtinės būklės"[18]. Dar ankstesnis šio "neoklasikinio" pilietinio patriotizmo idealo pareiškimas pasirodė Šveicarijoje 1775 m., kai Fussli iškėlė tris klausimus apie pilietybę ir bendruomenę ir į juos atsakė:

> Kokia yra kiekvieno piliečio pareiga ginant savo tėvynę? Savo noru ir su džiaugsmu paaukoti jai savo gyvybę ir nuosavybę.
> Kaip mes vadiname pilietinių pareigų visumą? Pilietinėmis dorybėmis. Kaip mes vadiname žmogų, kuris stengiasi kuo tobuliau įgyvendinti politinę dorybę? Tikru patriotu[19].

Kur kas vėliau Jeffersonas, praėjus penkiasdešimčiai metų po Nepriklausomybės deklaracijos paskelbimo, tokiais žodžiais prisimena šį įvykį:

> Tebūnie ji pasauliui tuo, kuo aš tikiu, kad ji bus... ženklu žmonėms sutraukyti grandines, primestas jiems vienuoliško tamsumo ir prietaringumo, ir įsigyti savivaldos palaimą ir saugumą[20].

Pamatinė idėja, kuria remiasi šis nacionalizmo bruožas,

nėra vien tikėjimas, kad žmonės būna laimingesni, kai jie patys save valdo, bet "herojiškesnė" ir dinamiškesnė idėja — kad bendruomenės turi savo pačių buvimo dėsnius, kurie reikalingi visiškos saviraiškos ir laisvės nuo išorinių varžtų. Todėl individai turėtų savo noru aukoti asmeninius interesus ir gerovę piliečių visumos labui taip, kad šie vidiniai dėsniai, ši vidinė energija ir jėga galėtų realizuotis veiksmo pasaulyje. Tai ir yra toji autonomijos ir herojiško pasiaukojimo etika, kurią neoklasicistai Amerikoje, Anglijoje, Šveicarijoje, Italijoje, Vokietijoje ir ypač Prancūzijoje taip įspūdingai kėlė literatūroje, filosofijoje ir vaizduojamuosiuose menuose ir kuri, kaip matėme, buvo vienas stipriausių XVIII amžiaus pabaigos ir XIX amžiaus nacionalizmo pradų[21].

Konkretesnis ir apčiuopiamesnis siekis — tai teritorinio vientisumo ir nedalumo reikalavimas. Paprasčiausia jo forma — tai reikalavimas, kad visi etninės grupės nariai būtų sutelkti toje pačioje teritoriškai vientisoje "tėvų žemėje". Kaip parodė Amerikos kolonijų ir Bangladešo atvejai, vientisumas yra esminis elementas: kuo kompaktiškesnė ir labiau fiziškai apsaugota pasirinktoji teritorija, tuo geriau, ir tai liudija Šveicarijos, Islandijos ir Andų saugomos Čilės pavyzdžiai. Tačiau vientisumo idėja turi dar ir socialinį aspektą: teritorija, kaip saugi vieta, pripažinta oazė, padeda vykdyti "tautiškumo" ryšių kūrimo ar stiprinimo socialinį eksperimentą. Jei apskritai galima kalbėti apie "tautos kūrimą" kaip apie ideologinį tikslą, tai teritorijos vientisumas yra šio tikslo *sine qua non*. O tai savo ruožtu reiškia vietinių ar provincialių sentimentų ir ryšių nutraukimą ir net slopinimą tam, kad būtų išugdytas teritorinio ar net kontinentinio lojalumo ir solidarumo jausmas. "Mes turėtume savo idėjas ir priemones padaryti visuotines, — rašė Noahas Websteris. — Mes privalome laikyti save ne vien tam tikros valstijos gyventojais, bet amerikiečiais, bendrais didžiosios imperijos valdiniais"[22]. Panašiai jakobinų centralistai nuož–

miai ideologiškai kovojo su vadinamuoju žirondistiniu "federalizmu", kuris, jų manymu, buvo nepajėgus įveikti įvairių Prancūzijos provincijų atskirumą[23].

Šiame prisirišime prie atskiros vientisos teritorijos būta ir romantiškesnio prado — "organiškumo" idėjos: neva bendruomenėms reikia "savos" žemės tam, kad jos galėtų deramai ir visiškai išreikšti save ir savo vidinę būtį. Tokius sentimentus stipriausiai jaučia tremtinys, kuris nemato jokios vilties diasporos bendruomenėms, kaip kad Ben-Yehudahas sėslumo zonoje* 1880 m., kai jis rašė apie žydų grįžimą į Izraelį: "Tauta negali gyventi ne savo pačios žemėje; tik šioje žemėje ji gali atgyti ir sunokinti nuostabių vaisių kaip senovėje"[24].

"Organiškumo " analogija suvaidino didesnį vaidmenį nacionalizmui siekiant savo trečiojo tikslo — atrasti ir įdiegti piliečiams jų istorinio tapatumo jausmą. Čia tikslas buvo labiau vidinis ir kultūrinis, tai pastangos atgaivinti ar atkurti prarastą ar pavojuje atsidūrusią "asmenybę" tiriant bendruomenės praeitį, jos papročius, kalbą, religiją ir tautosaką. Nors Prancūzijos revoliucija turėjo ir šį "etninį—istorinį" matmenį, jis tapo vyraujančiu rūpesčiu kitur — Vokietijoje, Lenkijoje, Graikijoje ir Italijoje[25]. Jis sutapo su "ikiromantine" reakcija į prancūzų kultūrinę hegemoniją po to, kai XVIII šimtmečio septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose iškilo rusoistinė "grįžimo prie gamtos" srovė[26]. Jį taip pat labai skatino "istorizmo" atgimimas literatūroje, kritikoje ir menuose, tokie kaip Osiano**, *Edų* ir *Nybelungų giesmės* atradimai, taip pat atgimęs domėjimasis Homeru ir Biblija kaip archaiškų, pirmykščių laikų ir etninių ištakų

* Sėslumo zona (*angl.—Pale of Settlement*) — teritorija, kur buvo leista gyventi žydams, pavyzdžiui, tam tikros Rusijos imperijos dalys.

** Legendinis III a. keltų liaudies dainius ir karys. Jo epopėjos "atradimas" apie 1760 m. sudomino Europos literatus (tarp jų Schillerį ir Goethe), bet greitai buvo įrodyta, kad jo kūriniai falsifikuoti.

liudijimais. XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiuje buvo gausu tokių istorinių kultų, pradedant keltiškuoju, skandinaviškuoju ir viduramžių gotiškuoju atgimimu ir baigiant romėnų, archainių graikų ir bibliniu atgimimu; XX amžiuje tautosakos kultas, kaip tapatumo siekio atspirtis, išplito po slavų kraštus, pasiekė Japoniją su jos sinto kultu, Indiją, atradusią savo *Vedas*, įkvėpė Atatürką su jo "Saulės kalbos" teorija*[27].

Kas slypėjo už šio naujo istorinio tapatumo siekio? Atsakymo raktą duoda Friedricho Schlegelio pagyrimas tiuringiškajai Warburgo piliai prie Eisenacho, miestelio, kur vyko minezingerių varžybos ir kur Liuteris užbaigė *Naujojo Testamento* vertimą. "Matydamas tokį reginį, — rašo jis, — negali negalvoti apie tai, kokie vokiečiai kadaise buvo... Nuo tų laikų žmonės nusileido į slėnius, arčiau kelių, geisdami svetimų papročių ir svetimų pinigų, o pilys aukštumose stovi apleistos." Kaip ir Schilleris, Schlegelis pradėjo žvelgti į vokiečius kaip į universalią tautą, turinčią dvasinę misiją; ir savo poemoje *An die Deutschen* (1800) jis vokiečių didvyriams kiekvienoje kultūros srityje skyrė dekadentinės Europos gelbėjimo užduotį. Tai darydamas, jis prieštaravo visokiai kultūrinei asimiliacijai: "Pirmykštis moralinis tautos būdas, jos papročiai, jos ypatybės turi būti laikomi šventais"[28]. O 1815 m. Arndtas rašė: "Vokiečiai nesusimaišė su kitais, jie išlaikė savo pirmykštį grynumą, jie sugebėjo vystytis lėtai, bet tvirtai pagal amžinus laiko dėsnius; laimingieji vokiečiai yra pirmykštė tauta"[29].

Grįžimas prie istorijos ir kalbos grynumo — toks brangus vokiečių nacionalistams — iš esmės buvo moralinis siekis, dalis to moralinio atgimimo ir apsivalymo, kuris buvo būtinas autonomijos ir socialinės darnos siekių papildymas.

---

* Kemalis Atatürkas, Turkijos prezidentas (1923-1938) ir moderniosios turkų tautos kūrėjas, siekė "išgryninti" turkų kalbą, pašalindamas arabiškus elementus ir įvesdamas lotyniškus rašmenis.

Vokietijoje, kaip ir kitur, nacionalistų siūlomas vaistas nuo socialinės letargijos ir susiskaidymo buvo moralinė ir politinė revoliucija, asmens sąmoningumo, tikrojo, grynojo *aš* atgimimas, jo išlaisvinimas nuo svetimų, neprigimtinių bruožų. Toks asmuo galėjo būti surastas tik praeities amžiuose, kai skleidėsi tikrasis bendruomenės moralinis charakteris ir jos savybės, dabar nepaprastai užgniaužtos ir iškreiptos.

Tad tokie yra nacionalistų visame pasaulyje pagrindiniai, pasikartojantys siekiai. Žinoma, jie nėra vieninteliai jų tikslai. Nacionalistai taip pat pabrėžia valios kultą, herojinę kovą dėl bendruomenės. Vėliau jų gyvybiniu rūpesčiu tapo ekonominė autarkija. Ypač Lotynų Amerikoje ekonominio savarankiškumo dorybės ir poreikis apsisaugoti nuo kainų ir prekybos svyravimų pasaulinėje rinkoje bei nuo Amerikos ir multinacionalinių korporacijų tapo vienu iš kertinių nacionalistinės atsinaujinimo programos akmenų[30]. Ir, žinoma, visada egzistuoja nacionalistinis tarptautinio statuso ir "orumo" reikalavimas, kuris dažnai virsta politine konfrontacija ar net atvira ekspansija.

Tačiau atidžiau pasižiūrėjus į šiuos reikalavimus, matyti, kad jie visi yra pradinių trijų nacionalistinių siekių vediniai. Priklausomai nuo laiko ir vietos skirtumų šiems vediniams gali būti teikiama pirmenybė, ir taip susiklosto ta stebinanti nacionalistinių siekių įvairovė, kuri apsunkina nacionalizmo bendro apibrėžimo paieškas. Tačiau jie neturėtų atitraukti dėmesio nuo pagrindinių siekių, kurie mums apibrėžia visų nacionalistų puoselėjamą viziją — "tautos" kaip autonominės, vieningos bendruomenės su aiškiai pripažintu tapatumu viziją. Tad nacionalizmas yra ideologinis judėjimas už tam tikros socialinės grupės, kurią kai kurie jos nariai suvokia kaip realią ar potencialią tautą, autonomijos, vienybės ir tapatumo įgijimą ir išlaikymą[31].

SMURTO KULTAS

Dar neaiškesnė ir slidesnė negu nacionalizmo yra fašizmo sąvoka, kuri jau savo etimologine kilme iš "liktorių kirvių" pirmiausia išreiškia valstybės galią. Mussolini tai dėsto visiškai aiškiai:

> Fašizmo pagrindas — tai tam tikra valstybės, jos pobūdžio, jos pareigos ir jos tikslo samprata. Fašizmas suvokia valstybę kaip absoliutą, kurio atžvilgiu visi individai ar grupės yra santykiniai, apibrėžiami tik pagal jų santykį su valstybe...
>
> Valstybė yra vidinio ir išorinio saugumo garantas, bet ji taip pat yra globėja ir perdavėja tautos dvasios, per šimtmečius ugdytos kalboje, papročiuose ir religijoje. Valstybė yra ne tik gyvoji dabarties tikrovė, ji taip pat yra susieta su praeitimi ir, svarbiausia, su ateitimi, ir tokiu būdu peržengdama trumpas individualaus gyvenimo ribas, ji atstovauja imanentinei tautos dvasiai...[32].

Mussolini'o tipo fašistai troško panaikinti parlamentinę sistemą, paremtą klasių susiskaidymu, ir pakeisti ją nauja aplink Vadą susibūrusio elito hierarchija ir masių vienybe viską apimančios valstybinės valdžios sistemoje. Neklasinė fašizmo visuomenė taip pat buvo griežtai hierarchinė, ir žmonių padėtį joje lėmė jų naudingumas valstybei ir Vadui. Panašiai daugelis fašizmo atmainų taip pat priėmė Mussolini'o "korporatyvinės valstybės" formuluotę — valstybės, kur korporacijų vadovai veikia kartu su darbininkų profsąjungomis ir joms vadovauja. Tačiau korporatyvizmas vis dėlto buvo tik principo, kad valstybė įkūnija dvasinę jėgą, vedinys. Kaip rašė Mussolini savo garsiame straipsnyje apie fašizmą,

> fašistinė valstybė... yra visos asmenybės forma, vidinis dėsnis ir drausmė. Ji persmelkia valią ir intelektą. Jos principas — pagrindinis žmogaus asmenybės siekis pilietinėje bendruomenėje — pasiekia patį žmogaus vidų ir įsitvirtina tiek veiklos žmogaus, tiek mąstytojo, tiek menininko, tiek mokslininko širdyje kaip pačios dvasios dvasia[33].

Tačiau valstybė, nors ir įkūnija aukštesnįjį principą, ga-

liausiai yra tik įrankis ir tarpininkė. Net Mussolini ilgainiui pradėjo teikti pirmenybę Partijai arba Judėjimui. Jo įstatymas, sulyginantis pašalinimą iš partijos su tėvynės išdavimu ir reikalaujantis pašalinti išdaviką iš politinio gyvenimo, tai aiškiai parodo[34]. Kaip jis pareiškė, "Partija kurs didžiąją politiką, o valstybė atstovaus didžiajai politikai"[35]. Tačiau fašizmo branduolį sudaro ne pati partija kaip organizacinė struktūra ir ne jos pastangų tikslas, jį greičiau sudaro partijos įkūnytas politinės veiklos stilius ir tą stilių grindžiantis *weltanschauung*[36].

Šį stilių galime pavadinti smurto kultu, o jį grindžiančią filosofiją — darvinistinio "vitalizmo" atmaina. Fašizmas atvirai šlovino karo instinktus: "pasaulis niekada nebuvo toks nuožmus", — rašė d'Annunzio[37]. Idealus *homo fascista* tokiems prancūzų fašistams kaip Brasillachas ar Drieu de la Rochelle buvo jėgos žmogus, pavergiantis silpnuosius ir atrandantis savo paskirtį istoriją lemiančioje kovoje už savo grupę. Trumpai kalbant, jis yra herojus[38]. Štai kodėl fašistai taip pabrėždavo jaunumą ir kodėl tiek daug fašistinių vadų buvo jauni[39]. Štai kodėl fašistai taip niekino buržuazinę moralę, kurią jie tapatino su senąja karta, nors praktiškai jie palaikė šeimą ir tautinius ryšius. Šiuo pagrindu besiformuojantis politinis stilius yra aktyvistinis, dinamiškas, agresyvus, bet taip pat kolektyvistinis. Dar daugiau, politika tampa dvasine veikla. Kaip tik taip ją apibūdino Rumunijos "Geležinių saugų" vadas Horia Sima, kuris rašė: "Mes turime liautis skirti dvasinį žmogų nuo politinio žmogaus. Visa istorija yra dvasinio gyvenimo komentaras"[40].

Pamatinė jų "filosofija" nihilistiškai atmeta tiek kultūrinę, tiek ir politinę Europos tradiciją. Puldami buržuazinį dekadansą, fašistai atmeta ne tik parlamentinę demokratiją ir liberalizmą, bet taip pat ir kapitalo interesų bei marksistinės doktrinos "materializmą". Šlovindamas nežabotus instinktus, fašizmas atmetė ne tik protą ir toleranciją, bet net žmo-

giškesnes emocijas. Fašistinis herojus yra brutalus realistas. Jis ištikimas draugams, bet makiaveliškas su svetimaisiais. Jis stiprus ir energingas, bet visada pasiruošęs tarnauti didžiajam reikalui ir Vadui. Vadas iš tiesų yra fašizmo "naujojo žmogaus" politinio stiliaus ir jį įkvepiančios "instinktyvios" ar vitalistinės filosofijos kvintesencija. Juk, atmetus visas kitas vertybes, kas lieka, be brutalios jėgos ir pirmykščio instinkto?

Suprantama, šį "nihilistinį vitalistinį" sindromą buvo galima lengvai susieti su rasistinėmis idėjomis. Darvinistinė kova už būvį ir viešpatavimą, kuriai atveria kelią nežabotas instinktizmas, atranda puikią areną biologiškai apibrėžiamų bendruomeninių galybių kovai dėl rasinio viešpatavimo. Fašisto mąstymas žvelgia į socialinius junginius kaip į bendruomenines galybes nesiliaujančioje mirtinoje kovoje dėl viešpatavimo, ir biologinės analogijos čia labai įtaigios ir natūralios. Tačiau nereikia fašizmo tapatinti su rasizmu. Daugelis fašizmo atmainų, ypač Centrinėje ir Rytų Europoje, buvo daugiau ar mažiau nuožmiai rasistinės; tačiau kitos, Vakarų Europoje, rasizmo klausimais tylėjo, bent jau iki ketvirtojo dešimtmečio pabaigos, ypač Italijoje, Belgijoje ir Olandijoje. Taip pat Ispanijoje ankstyvoji *Falange* buvo santykinai laisva nuo antisemitizmo, o kai kurie prancūzų fašistai, nors ir būdami antisemitais, manė, kad jų vokiškieji antrininkai pernelyg sureikšmina rasinę problemą[41]. Kitaip sakant, kova dėl stipresniųjų viešpatavimo ir triumfo galėjo vykti tarp valstybių ir tautų; ji nebūtinai turėjo virsti rasiniu konfliktu.

Be valstybės, jėgos ir vitalinių instinktų šlovinimo, visoms fašizmo atmainoms buvo būdinga neapykanta marksizmui. Buvo manoma, kad marksizmas skaido bendruomenę ir iškelia klasių konfliktą aukščiau bendruomenės vienybės ir jos kovos su kitomis bendruomenėmis. Klasinis konfliktas didino žmogaus svetimumą jo bendruomenei. Jis dar labiau

pakirto jo organines šaknis ir atskyrė nuo bendruomenės buržuaziją, kurią fašistai norėjo ten sugrąžinti. Ir, svarbiausia, marksizmas buvo materialistinis sąmokslas, neigiantis žmogaus dvasinį vitališkumą ir gilesniuosius jo instinktus tam, kad patenkintų "interesus".

Priešingai, fašizmas grįžo prie tų "magiškų" gaivalų, kuriuos, kaip atrodė, moderniosios visuomenės buvo atmetusios arba užmiršusios. Atėjęs į valdžią, jis leido pasireikšti prarastajam solidarumui sambūriuose ir procesijose, kur tūkstančiai vienminčių "naujųjų žmonių" triukšmingai skelbė savo ištikimybę Vadui ir Partijai. Svarbiausia, jis vienijo bendruomenę neišvengiamam ir geidžiamam karui su jos priešais.

NACIONALIZMO IR FAŠIZMO PALYGINIMAS

Kartais sakoma, kad fašizmas yra greičiau tam tikra nuotaika ar stilius negu doktrina ar judėjimas; ir reikia pripažinti, kad, palyginti su nacionalizmu, o ką jau kalbėti apie komunizmą, fašizmui trūksta teorinio rišlumo ir aiškumo. Tačiau būtų rimta klaida nurašyti fašizmą kaip vien tik politinį toną ar socialinę nuotaiką: "Geležinių saugų", *Falange* ar *Fascisti*, o tuo labiau nacių grupių dinamika turi gilesnes šaknis ir labiau apibrėžtą bei įtaigesnę pasaulėžiūrą, kurią galima naudingai palyginti su nacionalistinių judėjimų pasaulėžiūra. Lyginti galima įvairiais matmenimis ir požiūriais: aš daugiausia atsižvelgsiu į sąvokų ir emocijų kontrastus bei panašumus, į skirtingus požiūrius į komunizmą bei socializmą ir į rasizmą bei antisemitizmą ir atitinkamą jų socialinę sudėtį. Galiausiai nagrinėsiu istorinius šių dviejų judėjimų ryšius.

Sąvokos ir emocijos

Sąvokų panašumo pagrindas yra abiejų judėjimų rūpinimasis tuo pačiu objektu — "tauta". Tačiau tuo pat metu nacionalizmo ir fašizmo požiūriai į tautą labai skiriasi.

Kaip matėme, nacionalistai suvokia tautą kaip etninę bendruomenę, išsiskiriančią pirmiausia savo atskira istorija ir kalba, o jos nariai laikomi laisvais piliečiais, turinčiais bendras teises ir pareigas apibrėžtuose, apribotuose teritoriniuose "namuose". Nacionalisto tikslas — puoselėti šią bendruomenę, jos solidarumo jausmą ir jos autonomiją.

Tuo tarpu fašizmas linkęs apibūdinti tautą instrumentinėmis sąvokomis, kaip "galios buveinę", kaip valios ir jėgos šaltinį ir ginklą. "Tauta" įkūnija grupės dvasinį *élan vital* ir gali įgyti valstybės, kaip daugumoje Vakarų fašizmo atmainų, arba rasės, kaip Centrinės ar Rytų Europos fašizme, formą. Fašizmui pilietybės sąvoka geriausiu atveju yra nereikšmingas dalykas, blogiausiu — klaidinanti buržuazinė fikcija. Istorija taip pat atlieka tik instrumentinę funkciją. Fašizmas net neturi tikslo stiprinti tapatumą per moralinį atgimimą, nors kai kurie fašistai iš pradžių galbūt buvo patraukti fašizmo uzurpuotų nacionalistinių motyvų. Istorija fašistams tėra sandėlis pavyzdžių, kaip jėga nugali silpnumą, makiaveliška galia išstumia skrupulingą padorumą, intelektualinė agresija įveikia protą ir nuosaikumą. O nacionalistų numylėta teritorinė tėvynė turi nusileisti kiekvieno save gerbiančio fašisto *lebensraum* užkariavimo ir pavergimo siekiui[42].

Vadinasi, "tauta" fašisto požiūriu nustoja būti rūpinimosi *per se* objektas ar atnaujinimo ir realizavimo užduotis: iš tikrųjų ji tampa vitalistinės pasaulėžiūros kategorija ir smurto kulto subjektu. Ji jau nėra vien piliečių sąjunga, jiems siekiant autonomijos ir tapatumo saugioje tėvynėje, — fašisto "ginkluota tauta" tampa autoritariniu kariūnų elitu, ko-

vojančiu biologiškai determinuotą kovą dėl išlikimo ir viešpatavimo.

Tautiškumo reikšmės ir jo tikslų susiaurinimo svarbus padarinys yra tai, kad fašizmas tampa santykinai nepajėgus jungtis su kitomis ideologijomis, nes pačiam trūksta intelektualinio rišlumo. Nacionalizmas pajėgė susipinti su labai įvairiomis ir iš principo nesuderinamomis ideologijomis, tokiomis kaip komunizmas ir liberalizmas, o fašizmo sąjungininkų gretos apsiribojo imperializmu ir populizmu (su kuriais, žinoma, dažnai jungiasi nacionalizmas). Tai paaiškinama tuo, kad nacionalizmas yra kur kas lankstesnis ir mažiau totalitarinis savo siekiais ir pasaulėžiūra negu fašizmas. Jo tikslai konkretesni ir ribotesni, ir jie gali būti suderinti su platesnio masto ideologijomis, kaip tai atsitiko su "tautiniu komunizmu" Kinijoje, Kuboje ir Jugoslavijoje arba su "liberaliu nacionalizmu" tarpukario Čekoslovakijoje ar Amerikos Nepriklausomybės kare[43]. Tuo tarpu fašizmas buvo totalinė revoliucija: jis reikalavo visiško atsidavimo, "vientiso žmogaus" kūrimo, pretenduodamas į teisę kontroliuoti ir valdyti kiekvieną visuomenės ir net individo gyvenimo aspektą. Tokiu būdu jis neišvengiamai turėjo būti kur kas uždaresnis už uždariausią nacionalizmą.

Emociškai fašizmas ir nacionalizmas daug kuo panašūs, nors yra ir esminių skirtumų. Abu judėjimai yra aktyvistiniai ir "dinamiški", abu siekia sukurti "naują žmogų", abu pabrėžia jaunumą, stiprumą ir tarnavimą bendruomenei. Kaimo gyvenimas ir žemės dirbimas vaidina svarbų vaidmenį nacionalistiniame mąstyme, ko ir galima tikėtis iš tokio teritoriškai sąmoningo judėjimo; kone visos nacionalizmo atmainos aukština valstietiškus papročius ir gyvenimą gaivinančioje gamtoje[44]. Fašizmas taip pat skiria šiek tiek dėmesio žemei: Quislingo ankstyvasis romantizmas įsivaizdavo gerą visuomenę kaip paprastą valstiečių ūkininkų asociaciją,

ir net ankstyvasis SS laikė ūkininkavimą kilniu ir būtinu vokiečių uždaviniu[45].

Vis dėlto skiriamu dėmesiu ir požiūriu į visus šiuos aspektus nacionalizmas ir fašizmas skiriasi. Pavyzdžiui, nacionalizmas aktyvizmu naudojasi siekdamas sukurti brolišką solidarumą ir etninę autonomiją tėvynėje, tuo tarpu fašizmui svarbiausia "judėjimo" paties savaime aktyvizmas, dinamizmas ir *esprit de corps**. Vėlgi, nacionalizmo požiūris į jaunumą ir fizinę jėgą šiek tiek dviprasmiškas, nes jam rūpi mokslinis dėmesys istorijai, piliečiai kaip visuma ir gilesnieji moralinio tapatumo šaltiniai. Fašizmas nepripažįsta tokių saitų. Žinoma, jis irgi mėgina kontroliuoti ir kreipti jaunatvišką jėgą ir smurtą bendruomenės tikslams, bet jis taip pat iškelia brutalų, jaunatvišką, realistišką "vientisą žmogų" virš silpnų, letargiškų masių. Galima sakyti, kad tokio valdančio elito atranka ir rengimas yra principinis fašizmo tikslas, bet jį retai kelia nacionalizmas. Panašiai skiriasi nacionalizmo ir fašizmo požiūriai į karą ir smurtą. Nacionalistai, žinoma, aukština kovą dėl bendruomenės interesų. Du ankstyvieji prancūzų nacionalizmo dokumentai tapyboje — Davido *Horacijų priesaika* (1784) ir Delacroix *Laisvė, vedanti tautą* (1830) — kupini karingo veržlumo ir kovos su tironija. Bet jie neaukština smurto paties savaime; jų mūšiai vyksta už respublikos laisvę prieš potencialų ar realų prispaudėją, juos persmelkia pasiaukojimo dvasia ir suvokiamas savo teisių atkovojimo padarinių tragiškumas[46]. Bet jie toli gražu neprilygsta smurtiškajam Marinetti futurizmui, kurį vienu metu sveikino Mussolini ir kuris pabrėžė nepaliaujamą judėjimą ir aktyvumą dėl paties judėjimo ir aktyvumo[47]. Nėra nacionalizme ir to gyvuliško instinkto ir agresyvumo šlovinimo, kuris nuvedė fašistus prie militarizmo paties savaime garbi-

---

* Kolektyvo dvasia (*pranc.*).

nimo. Visais šiais požiūriais emocinė nacionalizmo projekcija labai skiriasi nuo fašistinės, kuri traktuoja vien kaip priemones tas emocijas, kurias nacionalizmas palieka tik tikslams.

Rasizmas ir antisemitizmas

Nei rasizmas, nei antisemitizmas nėra būtini nacionalizmo ar fašizmo komponentai, nors juos ir iškėlė nacizmas. Kita vertus, fašizmas turi kur kas didesnį potraukį į rasistines idėjas ir antisemitizmą negu nacionalizmas.

Rasizmo apskritai nėra pirminėse Burke'o, Rousseau, Jeffersono ir Herderio nacionalizmo formuluotėse. Jis turėjo šiokį tokį vaidmenį Fichte's mąstyme ir kiek didesnį — Jahno ir Arndto pamokslavimuose po 1806 m. Jis buvo neryškus italų, čekų, graikų ar norvegų nacionalizmuose, ir kalbose apie "etninį grynumą" nedažnai skambėjo rasistinės gaidos. Kalba ir istorija buvo svarbiausieji gryninimo objektai XVIII ir XIX amžiaus nacionalizmuose, tokie išliko iki šių dienų; ir "etniškumo" prasmė daugumoje nacionalistinių pareiškimų yra greičiau kultūrinė negu biologinė. Tai nereiškia, kad nacionalistai nėra vykdę etninės diskriminacijos, bet tokia diskriminacija grindžiama kultūriniais, o ne fiziniais kriterijais[48].

Žydų atžvilgiu nacionalizmas apskritai laikėsi Clermont-Tonnerre'o nuostatos, priimtos 1789 m. Asamblėjos debatuose dėl žydų emancipacijos — duoti žydui kaip individui viską, žydui kaip žydui — nieko[49]. Ir Europos žydai buvo pasirengę mielai mokėti būtinąją emancipacijos kainą, bent jau iki tol, kol XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Centrinėje Europoje pasirodė modernioji antisemitizmo forma, ir jie lojaliai kovėsi savo tėvynių kariuomenėse. Tik XIX amžiaus antrojoje pusėje kai kurie nacionalistai Vokietijoje, Austrijoje, Prancūzijoje, susiedami konservatyvius idealus

su populistiniais metodais, pradėjo kelti rasizmo įkvėptą antisemitizmą vietoje senojo religinio, ypač tose teritorijose (nors ne tik ten), kur žydai sudarė gausią mažumą, kaip Rumunijoje ir Lenkijoje, arba kur jie turėjo įtakos, pavyzdžiui, kai kuriuose vokiečių ir prancūzų visuomenių sektoriuose. Kaip tik nuo to momento, nuo Dreyfuso bylos* ir Maurraso *Action française***, kultūriniai diskriminacijos motyvai pradėti sieti su biologiniais[50].

Nagrinėdami fašizmo požiūrius, neturėtume painioti rasizmo su antisemitizmu. Jau atkreipėme dėmesį į skirtumą tarp "vakarietiškųjų" etatistinių fašizmų ir "rytietiškųjų" rasistinių judėjimų; tačiau net Vakarų stovykloje būta didžiulės įvairovės. Apskritai iki 1936 m. rasizmas "vakariečių" buvo atmetamas: Degrelle'o reksistai [t.y. Belgijos fašistai] ir flamandų laikraštis *De Daad* net smerkė rasistinį antisemitizmą, o de Musserto olandiškasis nacizmas šį klausimą apėjo tylomis, nepaisant žydų mažumų gausumo Belgijoje ir Olandijoje. Tik vėliau [anglų fašistas] Oswaldas Mosley papildė savo propagandą ir veiklą rasiniais antisemitiniais motyvais, ypač kai suprato, jog maršai per Londono žydų kvartalus gali sustiprinti jo judėjimo kovingumo ir dinamiškumo pajautą[51].

Turbūt plačiausias požiūrių į rasizmą ir antisemitizmą spektras susiklostė prancūzų fašizme. XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pradžioje tokie žmonės kaip Drieu de la Rochelle išjuokė nacių idėjas apie vokiečių tautos išskirtinumą ir eugeniką. Po 1936 m., kai į valdžią atėjo Léono Blumo Liaudies frontas, prancūzų fašistai tapo antisemitiškesni. Tačiau tik po 1940 m. jie pradėjo išpažinti kraujo grynumo doktriną

---

* *L' Affaire Dreyfus* (*pranc.*)- 1894 m. žydų kilmės prancūzų karininkas Alfredas Dreyfusas buvo nepagrįstai įkalintas už šnipinėjimą. Po ilgos kairiųjų kampanijos 1906 m. jis buvo išteisintas.

** Nacionalistų ir rojalistų laikraštis ir organizacija, įsteigti 1899 m., vykstant ginčams dėl Dreyfuso įkalinimo.

ir net dar 1942 m. Marcelis Déatas skyrė garbingus, patriotiškus žydus nuo rasiškai kenksmingų. Antisemitinė Prancūzijos tradicija neturėtų būti tapatinama su rasizmu, nes Prancūzijoje buvo visiškai nesunku žydus atstumti kultūriniu, o ne biologiniu pagrindu[52].

Praktikos požiūriu tas skirtumas buvo esminis. Kaip tik Centrinės ir Rytų Europos šalyse, kur triumfavo biologinis rasizmas ir kur fašizmas buvo revoliucija, siekianti greičiau sunaikinti egzistuojančią valstybę, o ne ją transformuoti kaip Vakaruose, galėjo būti įgyvendinta žydų ir čigonų fizinės segregacijos ir naikinimo politika. Kaip tik Vokietijoje ir Austrijoje, kur rasizmas buvo nuožmiausias, gimė ši politika[53]. Todėl galima padaryti išvadą, kad šiose šalyse ne nacionalizmas ir ne fašizmas davė postūmį naujam antisemitizmui, nors, be abejonės, fašizmas čia prisidėjo. Greičiau pati socialinio darvinizmo rasistinė doktrina, remdamasi nauju "mokslo" ir "stebėjimo" pagrindu, vėl įžiebė antisemitizmo ugnį, iš kurios išsigelbėti žydams nebuvo įmanoma nei lojalumu, nei atsiverčiant ar net pabėgant kaip ankstesniais laikais.

Palyginę fašizmo ir nacionalizmo reakciją į šiuos klausimus, turime prieiti išvadą, kad fašizmas turi kur kas mažiau ideologinių ir emocinių apsaugos priemonių negu nacionalizmas nuo rasistinio ir antisemitinio užkrato; tačiau, kaip rodo dabartinis Pietų Afrikos režimas, rasistinė ideologija gali veikti ne fašistinio judėjimo ar režimo kontekste. Kaip dažnai būna socialiniame ir politiniame gyvenime, nėra griežtos koreliacijos tarp fašizmo ir rasizmo ar antisemitizmo. Kartu akivaizdus ryšys tarp fašistinio jėgos garbinimo ir žydų ypatingo bejėgiškumo prieš Antrąjį pasaulinį karą. Žydai, kaip smurto kulto taikinys, fašistams buvo ideali kategorija, ypač Rytų Europoje[54].

Socializmas ir komunizmas

Vienas iš cementuojančių ir būdingiausių fašistinių judėjimų bruožų yra jų neapykanta marksistiniam komunizmui. Tuo tarpu nacionalizmas, iškilęs daug anksčiau už marksizmą, pasirodė visiškai pajėgus adaptuoti kiekvieną marksizmo atmainą beveik nerodydamas jam tokios neapykantos ženklų. Kalbant apie socializmą, padėtis sudėtingesnė. Tiek fašizmas, tiek ir nacionalizmas gali jungtis ir jungėsi su nemarksistiniu socializmu ir ypač su populistiniu socializmu. Tuo pat metu fašistai yra daug kritiškesni dėl to, ką jie laiko socializmo "materializmu", šiuo požiūriu suartėdami su tradiciniais konservatoriais.

Fašistams ir nacionalistams ekonominiai klausimai yra šalutiniai. Jie domisi kultūriniais, politiniais ar dvasiniais dalykais. Kaip tik remdamasis šiuo požiūriu, fašizmas puola, pavyzdžiui, buržuazinės visuomenės veidmainiškumą ir monopolinio kapitalizmo galią. Doriot ir Déatas manė, kad didysis verslas, monopolijos ir trestai naikina smulkųjį tradicinių viduriniųjų klasių verslą ir todėl turi būti reguliuojami ir kontroliuojami musoliniškojo korporatyvizmo priemonėmis. Jų priešiškumas kapitalizmui buvo jų susvetimėjimo Vakarų buržuazinėms pramoninėms visuomenėms ir tam, ką jie laikė kenksmingu materializmu ir nežabotu individualizmu, išraiška. Tuo pat metu jie pripažino privačią nuosavybę ir smulkųjį verslą tiek, kiek šie prisideda prie bendruomenės interesų ir valstybės. Šiuo požiūriu jiems dažnai tekdavo eiti į kompromisus su stambiuoju verslu, nors kai kurie prancūzų fašistai kritikavo Hitlerio taikstymąsi su didžiaisiais vokiečių karteliais[55]. Nepaisant šių kompromisų ir atsikratymo socialistiniais radikalais, galėjusiais pakenkti judėjimui jo kovoje dėl valdžios, daugybė Europos intelektualų ir profesionalų buvo suvilioti fašizmo dėl idealistinių ir antikapitalistinių motyvų. Tik laimėjus fašizmui, atsi-

skleidė tikrasis jo galios pagrindas ir antikapitalistinį inteligentijos ir smulkaus verslo idealizmą išstūmė elitinė partinių technokratų jėgos filosofija ir negailestinga monopolinė Vado kontrolė.

Šią evoliuciją nuo antikapitalistinio idealizmo iki nuožmaus valdžios technokratizmo gerai iliustruoja Codreanu vadovaujamas Arkangelo Mykolo legionas. Šis revoliucinis populistinis sąjūdis, įkurtas Rumunijoje 1927 m., sugebėjo surinkti 15 procentų (arba maždaug pusę milijono) balsų per 1937 m. rinkimus. Jo jėga buvo sutelkta tam tikruose neturtinguose ir antisemitiškuose kaimo regionuose, kur jam pavyko patraukti savo pusėn daugelį valstiečių ir darbininkų. Codreanu ir jo šalininkai sėmėsi įkvėpimo iš istorinių analogijų ir atkampių sodžių bei laisvųjų kaimų (*razas*) Moldavijos kalnuose ir miškuose romantikos, ir jie nuoširdžiai domėjosi valstiečių, o vėliau ir darbininkų problemomis. Fanatiškos ir puritoniškos dvasios legionieriai atsiskyrė nuo reakcingesnės antisemitinės Nacionalinės krikščionių lygos, kuriai vadovavo Cuza, puldami pirmiausia buržuazinės visuomenės ydas ir iškreiptas vertybes. Tam tikra prasme Legionas atsirado kaip revoliucinis populistinis nacionalistų sąjūdis, papildytas antisemitiniais elementais; tačiau, propaguodami teroro priemonių naudojimą kuriant "naująjį žmogų" ir reikalaudami radikalios kolektyvinės drausmės kovoje su *status quo*, legionieriai patys buvo įveikti jėgos elitizmo, kuris glūdėjo jų metoduose. Revoliuciją ir populizmą išstūmė kova su varžovais dėl valdžios ir oponentų persekiojimas[56]. Tai yra pavyzdys fašizmo su stipriais elementais socialinio reformizmo, kuris, būdamas antimarksistinis, bet vis dėlto revoliucinis ir socialistinis (nors nepripažįstantis klasių kovos koncepcijos), prasidėjo romantiniu nacionalizmu, bet pamažu virto smurto ir jėgos elitizmo kultu, skelbiančiu stipraus "naujojo žmogaus" teisę viešpatauti. Tokio elitistinio "socialnacionalizmo" pavyzdžių galima rasti kai

kuriose besivystančiose šalyse po Antrojo pasaulinio karo, nors čia paprastai nėra atsidavimo smurtui *per se*, instinktui, šiurkščiam dinamizmui ar atviram valdžios naudojimui stipresniųjų naudai[57].

Rumunijos atvejis iliustruoja bendresnę fašizmo tendenciją — atrodyti pagrindiniu marksizmo varžovu, pamėgdžiojančiu jo egzistuojančios "buržuazinės" visuomenės kritiką, bet nacionalistiniu ir nematerialistiniu požiūriu. Tai ir paaiškina jo konflikto su marksizmu nuožmumą. Tačiau nacionalizmą motyvuoja ne "buržuazinės" ar industrinės visuomenės apskritai kritika, o tik nepasitenkinimas jos kosmopolitinėmis, standartizuojančiomis, imperinėmis apraiškomis, jos nesugebėjimu išlaikyti kultūrinę įvairovę ir etninę autonomiją. Nacionalizmas priskiria šias blogybes ne socioekonominei formacijai, bet greičiau politinei kultūrinei sąrangai. Todėl jis nelaiko savęs ir neturi būti laikomas marksizmo ar socializmo varžovu; jis gali puikiausiai šlietis prie kiekvienos socialinės doktrinos — nesvarbu, konservatyvios ar marksistinės, kuri tenkina jo kultūrinius ir politinius reikalavimus.

Kita vertus, fašizmas gali iš dalies sutapti su socialdemokratija, nepaisant pastarosios priešiškumo instinktyvistinei ir brutalistinei fašizmo filosofijai ir jų gerai žinomo politinio supriešinimo Vokietijoje, Ispanijoje, Prancūzijoje ir Italijoje. Mat ten, kur nėra socialistinių partijų, atstovaujančių valstietijai ir darbininkijai (arba kur jos silpnos), kaip tai buvo Rumunijoje ir net Vengrijoje, šį vaidmenį perima socialrevoliucinis fašizmas.

Socialinė sudėtis

Sociologiniame lygmenyje skirtumus tarp fašistinių ir nacionalistinių judėjimų ypač sunku apčiuopti. Pirmiausia reikia skirti jų vadovybę nuo sekėjų, po to — kur kas platesnio

nacionalistinių judėjimų spektro įvairias istorines epochas ir kultūrines sritis. Suprantama, tai yra užduotis, kurios čia negalime aprėpti ir kuriai atlikti trūksta adekvačių duomenų. Tačiau galime padaryti tam tikras bendras išankstines pastabas.

Abiejų judėjimų vadovybė daugiausia kilusi iš inteligentijos, iš pasaulietinio, suvakarietinto profesionalų ir intelektualų sluoksnio, kurio gyvenimo būdas, visuomeninis statusas ir pragyvenimo šaltiniai priklauso nuo diplomų bei akademinių kvalifikacijų ir kuris susijęs su technikos bei idėjų pritaikymu ir skleidimu. Tiesa, nacionalistų vadų daugiau ateina iš aukštesnių viduriniųjų inteligentijos sluoksnių ir tokių profesijų kaip žurnalistika ir teisė, kurios turi visuomeninį pripažinimą ir kurioms reikia gana didelio išsilavinimo. Mokslininkai, rašytojai, gydytojai, menininkai ir inžinieriai, taip pat karininkai irgi vaidino svarbų vaidmenį nacionalistinėje vadovybėje[58]. Tuo tarpu fašistų vadai paprastai būna mažiau išsilavinę ir ateina iš žemesnių viduriniųjų klasių, pavyzdžiui, Hitleris ir Himmleris, arba būva kilę iš ką tik urbanizuotų žemesnių viduriniųjų klasių inteligentijos, miestelių mokytojų, valstiečių ir dvasininkų vaikų, kaip kad [rumunai] Codreanu, Mota ir Papanace[59]. Tačiau šio klasinio skirtumo nereikėtų perdėti, nes vėlesniais laikais neeuropinių nacionalistinių judėjimų vadų vis dažniau atsiranda iš tų pačių pusiau išsilavinusių viduriniųjų sluoksnių kaip ir daugelis fašizmo vadų.

Svarbiau atkreipti dėmesį į šių dviejų judėjimų socialinės sandaros skirtumus. Tiesa, kad abu jie prisitraukia šalininkų iš plataus socialinio spektro ir, vartojant Kornhauserio terminus, yra greičiau "masiniai" negu klasiniai judėjimai. Tačiau atidesnė analizė atskleidžia, kad nacionalizmas patraukia aukštesnės viduriniosios ir viduriniosios klasės grupes, tokias kaip pirkliai, karininkai, valdininkai ir techniniai bei profesionalų sluoksniai, o fašistiniai judėjimai įgyja savo ša-

lininkų iš žemesnių viduriniųjų ir darbininkijos klasių. Antai Vokietijoje daugiau negu 30 nuošimčių Nacių partijos narių sudarė dirbantieji fizinį darbą, 21 nuošimtį — įstaigų tarnautojai ir 17,6 nuošimčio — profesionalai, pirkliai ir amatininkai[60]. Taip pat ir Vengrijoje Szálasi nacionalsocialistinėje koalicijoje didelį kontingentą sudarė dirbantieji fizinį darbą — maždaug 40 nuošimčių jos narių[61], o Austrijoje pusiau fašistinis *Heimwehr* sąjūdis rėmėsi daugiausia valstietija, nors jam vadovavo žemesnių viduriniųjų klasių ir buvusių karininkų atstovai[62]. Ir Ispanijoje *Falange* rėmė daug žemesniųjų klasių[63].

Šie tipiškų nacionalistinių ir fašistinių judėjimų socialinės sudėties skirtumai verčia suabejoti garsiuoju fašizmo apibūdinimu, kad fašizmas — tai centro ekstremizmas. Iš tikrųjų Lipseto "klasinis" požiūris apskritai neatsižvelgia į kitus esminius fašizmo genezės ir jo patrauklumo socialinius faktorius[64]. Nors tiesa, kad Italijoje smulkūs savininkai, amatininkai ir krautuvininkai buvo linkę remti Mussolini ir vėlesnį neofašistinį MSI, o Prancūzijoje — Doriot ir vėlesnį pusiau fašistinį Poujade'o populizmą, tačiau to paties negalima pasakyti apie neišsivysčiusias, daugiausia agrarines Rytų Europos visuomenes[65]. Fašizmui Rytuose būdingas studentiškas ir jaunatviškas jo sąjūdžių pobūdis, jo patrauklumas išsilavinusiems, bet niekur nepritapusiems jauniems žmonėms, nepatenkintiems politinės sistemos kompromisiškumu ir sugedimu[66]. Tai buvo būdinga Lenkijos intelektualiam jaunimui ir, kaip matėme, Rumunijos jaunimui, bet panaši padėtis klostėsi ir tokioje pat neišsivysčiusioje "vakarietiškoje" visuomenėje — Ispanijoje, kur José Antonio ir Ramiro Ledesma sąjūdžiams vadovavo išsilavinę dvidešimtmečiai[67]. Žinoma, jaunimo ir studentijos parama būdinga ir kai kuriems neišsivysčiusių visuomenių nacionalizmo sąjūdžiams, tokiems kaip [XIX a. Italijos] karbonarų arba Makedonijos MVRO. Mazzini'o dėmesys jaunimui jo "Jau-

nosios Europos" organizacijoje ir apskritai nacionalizmo pastangos per švietimą ir sportą diegti jaunuomenei tautinio atgimimo idėjas paskatino Kedourie apšaukti nacionalizmą "vaikų kryžiaus žygiu" prieš savo tėvus[68]. Kartu nacionalizmas siekė pritraukti daugelį vyresnių vyrų ir moterų — mokslininkų, profesionalų, pirklių, dvasininkų, o fašizmas jaunimo aukštinimą pavertė vienu svarbiausių savo tikslų ir pateisinimų, siedamas jaunystę su jėga ir nuožmumu.

Panašus ideologinis akcentas paaiškina ir kitą organizacinį jo skirtumą nuo nacionalizmo — Vado vaidmenį. Žinoma, nacionalistiniai judėjimai taip pat turi savo garbinamų tėvų-įkūrėjų, tai Fichte, Palacký, Alfieri, Herzlis, Afganis ir Banerjea. Jie taip pat turi savo organizacinį vadą, savąjį charizmatinį veiksmo žmogų — savąjį "Tėvą" Jahną, Garibaldi, Masaryką, Ben-Gurioną, Nasserą, Atatürką ir Gandhį, taip pat ir atskirus partijų vadus[69]. Tokie žmonės tampa nacionalistinio panteono dalimi ir, laikui bėgant, nacionalinio paveldo dalimi. Tačiau gyvendami jie retai mėgaujasi neginčijama viršenybe; jų pareiškimai retai laikomi privalomu įstatymu judėjimui ir tautai, nebent ten, kur jie dar sukuria asmeninę diktatūrą. Tačiau tai būna jau kažkas virš jų nacionalizmo, tai neišplaukia iš doktrinos ar judėjimo. Fašizmas kitoks. Smurto kultas, naujojo, jėga ir instinktais pranašesnio žmogaus doktrina reikalinga personifikacijos, konkretaus įkūnijimo, kuris būtų pavyzdys šalininkams ir atsidavėliams. *Il Duce, der Führer* buvo ištisos institucijos, iškilusios virš jų pačių charizmatinių savybių. Ypatingu atveju fašizmas reikalaudavo ir susilaukdavo bizantiško paklusnumo, paremto partine disciplina ir elitine jėgos ir smurto filosofija, o tai jį išskiria kaip visai atskirą reiškinį iš silpniau organizuotų, mažiau disciplinuotų, heterogeniškesnių nacionalistinių judėjimų, kuriems vadovauja besikeičiantys ir dažnai nesutariantys vadovai ir kuriems trūksta vado mistikos. Šios mistikos atsiradimas yra vienas iš pa-

grindinių elementų fašizmui pakeičiant nacionalistinį judėjimą[70].

Šių dviejų judėjimų socialinės sudėties ir organizacijos analizė yra neišvengiamai negalutinė. Svarbiausias bruožas yra jų nemažas sutapimas: tiek nacionalizmas, tiek fašizmas telkia savo vadus ir daugelį šalininkų iš šiek tiek skirtingų "viduriniosios klasės" sluoksnių. Nacionalizmas patraukia labiau įsitvirtinusias, labiau pasiturinčias, geriau išsilavinusias grupes — nors galime pridurti, kad jis taip pat kartais gali patraukti valstietiją ir net darbininkiją[71]. Fašizmas įtraukia daugiau žemesnių viduriniųjų ir darbininkiškų sluoksnių atstovų, daugiau dėmesio skiria jaunimui *per se* ir Vado kultui; viso to nacionalistiniuose judėjimuose paprastai nėra arba visa tai nereikšminga, nors šitai gali atsirasti mažiau išsivysčiusiuose regionuose.

Verta pažymėti dar vieną skirtumą. Nacionalizmas dažnai patraukia profesionalus, pirklius arba tarnautojus, kurių mobilumo galimybės ribotos ir kuriems kelią į gerovę arba prestižą pastoja *ancien régime* suvaržymai ir diskriminacija[72]. Tuo tarpu fašizmas linkęs patraukti deklasuotus sluoksnius, patiriančius nuosmukį arba grėsmę. Demobilizuotas kareivis ir ekskarininkas, krautuvininkas arba amatininkas, nurungtas technologinės pažangos ir stambaus verslo, įsiskolinęs smulkus ūkininkas, neįsitvirtinęs intelektualas, bedarbiai ir neseniai urbanizuoti darbininkai — visi jie patiria nesaugumo ir padėties praradimo jausmą, kuris savo ruožtu skatina tą nepasitenkinimą ir agresyvumą, kurį oportunistiniai fašistai taip puikiai panaudojo nukreipdami jį į beginklius atpirkimo ožius. Toks smukimas ir jo sukeliamas nesaugumo jausmas nebūtinai yra ekonominės pažangos padarinys, kaip teigtų industrializacijos teorija. Jis gali būti nulemtas įvairių staigių ir greitų pokyčių, tokių kaip masių demokratijos iškilimas, didelio masto urbanizacija arba karas. Iš tikrųjų, socialinio smukimo, ilgalaikių karų ir demokrati-

zacijos junginys fašizmo genezėje pasirodė esąs stipresnis faktorius už industrializaciją[73].

ISTORINIAI RYŠIAI

Grynai istorinės aplinkybės patvirtina mano pateiktą nacionalizmo ir fašizmo skirtumų bendrą vaizdą papildomai atskleisdamos sudėtingus jų ryšius XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje.

Pirmasis nacionalizmo pasirodymas paprastai datuojamas XVIII amžiaus antrąja puse[74]. Šiuo laikotarpiu iškilo nauja, aiškiai apibrėžta nacionalinio suverenumo ir apsisprendimo doktrina ir pirmą kartą politinių pastangų tikslu tapo įgyti ir išlaikyti "tautiškumą". Tiesa, ankstyvųjų tautinio tapatumo savivokos požymių galima rasti XVII amžiaus Olandijoje ir Anglijoje; tautinių valstybių pradėjo atsirasti XIII amžiuje, o etninio solidarumo jausmas buvo gerai žinomas jau antikoje[75]. Tačiau toks etnocentrizmas neturi būti painiojamas su nacionalizmu, o dinastinių valstybių iškilimas — su tautinio jausmo atsiradimu. Sekuliarizmas ir biurokratija transformavo etninį solidarumą, iškeldami jį į abstraktesnį, politinį lygmenį, išlaisvintą iš religinių vaizdinių, su kuriais jis buvo ilgai siejamas, o demokratiniai siekiai transformavo senąsias dinastines valstybes į tikras "tautines valstybes"[76].

Pirmą kartą Europos nacionalizmas visa jėga prasiveržė Prancūzų revoliucijos metu, kur — ir tai reikšminga — jis susivienijo su liberalizmu nuverčiant tiek apsišvietusį despotizmą, tiek aristokratiją[77]. Nuo to laiko jis įvairiausiai jungėsi su kitais ideologiniais judėjimais, pradedant konservatizmu Rusijoje ir baigiant ypatingu radikalizmu Italijoje[78]. XIX amžiuje, daug anksčiau negu scenoje pasirodė fašizmas, jis įgijo gana aiškų savo profilį ir apibrėžtus tikslus; tad šis pusantro šimtmečio laikotarpis verčia mus traktuoti

nacionalizmą — tiek analitiniu, tiek ir istoriniu požiūriu — kaip nuo fašizmo visiškai nepriklausomą judėjimą.

Bet ar fašizmas, nors ir daugeliu požiūrių besiskiriantis nuo nacionalizmo, negalėtų būti teisėtai traktuojamas kaip vėlesnioji nacionalizmo fazė, kaip naujas nacionalizmo prisitaikymas prie industrinio amžiaus realijų? Ši "evoliucinio" požiūrio versija turi daug privalumų: ji pripažįsta fašizmo naujumą, ji pripažįsta labai įvairių XX amžiaus sąlygų poveikį ir ji gali visur nurodyti fašizmo istorines sąsajas ir dalinius sutapimus su anksčiau egzistavusiu nacionalizmu.

Svarbiausioji iš šių sąsajų — tai "integralaus nacionalizmo" sąjūdis, kilęs sutriuškintoje Prancūzijos Trečiojoje respublikoje ir ypač Barrèso ir Maurraso vadovaujamame *Action française*. Nepavykusio bulanžistų pučo* ir Dreyfuso aferos metu konservatyvūs monarchistai ir Dreyfuso priešininkai pateikė naujas "tautos" sampratas, pasinaudodami Drumont antiburžuaziniu antisemitizmu bei rasistinėmis "kraujo ir žemės" idėjomis[79]. Čia taip pat išryškėjo vienas iš pagrindinių fašizmo bruožų — "revoliucinė reakcija", naudojanti revoliucinius metodus ir apeliuojanti į "mases" tradicinių vertybių vardu ir skatinanti grįžti prie mitinės suidealintos kaimiškos harmonijos ir arogantiškos tautinės vienybės[80]. Priešingai kapitalizmo ir pramoninio mechanizmo racionalizacijoms, "integralaus nacionalizmo" revoliucinės reakcijos šūkis Vakarų kraštuose pamažu patraukė vis daugiau niekur nepritapusio jaunimo; tuo tarpu mažiau išsivysčiusiuose Rytų Europos kraštuose populistinis nacionalizmas pamažu tapo antivakarietiškas, atsiliepdamas į Vakarų minties ir prekybos pasaulietiškas ir komercines invazijas.

Reakcingųjų nacionalistų prisirišimas prie idiliškos praeities, istorinio tapatumo paieškose paskandinęs kitus nacio-

* 1889 m. dešiniųjų pučas, kuriam vadovavo generolas Boulanger.

nalizmo siekius, buvo ypač stiprus jausmas Habsburgų Vienoje su jos daugiakalbiais, įvairių kultūrų gyventojais bei vakarinėse Rusijos imperijos provincijose su jų didelėmis žydų bendruomenėmis. Čia rasizmas ir antisemitizmas, kaitinami religinio priešiškumo ir ekonominės arba kultūrinės konkurencijos viduriniuosiuose sluoksniuose, galėjo įžiebti pavaldžių etninių grupių revoliucinį nacionalizmą ir išplisti į tas klases, kurios jautė naujos rinkos ekonomikos ir biurokratinio aparato, griaunančio tradicinį gyvenimo būdą, grėsmę. Žydas, visada izoliuotas nuo aplinkinių tautų savo religija ir ribotomis galimybėmis įsidarbinti, galėjo būti lengvai paverstas reakcijos ir protesto prieš šią grėsmę simboliu. Taigi slopinamas, bet neišblėsęs nacionalizmas ir nepatenkintas, reakcingas antisemitinis populizmas galėjo laikinai susipinti kuriant stiprų pagrindą tai revoliucinei instinktyvistinio smurto ir elitizmo doktrinai, kurią skelbė pokario fašizmas.

Bet kaip tik pats Didysis karas Vakarų visuomenių susvetimėjimą ir išsiderinimą pavertė visuotiniu reiškiniu. Tik po šio visuotinio sutrikimo smurtinis fašizmas galėjo sukelti didesnį susidomėjimą. Metai po Paliaubų buvo karinio nusialinimo metai, kai tradicinė valdžia buvo paskubomis keičiama naujais, neišmėgintais režimais, kai masinis vartojimas ir standartizacija sukėlė kultūrinį pesimizmą, kai jaunimas ir deklasuotieji nusigręžė nuo "buržuazinės" moralės ir materializmo, kai marksizmas metė savo radikaliausią iššūkį Rusijoje ir, svarbiausia, kai Rusija ir Jungtinės Valstijos, pirmiausia pamėginusios diktuoti Europai, po to nuo jos nusisuko į priešingas puses[81]. Europoje, neatsigavusioje po ketverių metų brolžudiško karo, po ištisos kartos išnaikinimo, po gyvybinės energijos ir pasitikėjimo savimi praradimo, fašistinė revoliucija žadėjo vienintelį tikrą atgimimo ir atsigavimo kelią grįžtant prie pripažintų tiesų ir tvarkos.

Šiuo atžvilgiu į fašizmą galime žiūrėti kaip į mėginimą

spręsti tą ypatingą Europos tarpukario situaciją, kurią Didysis karas padarė visuotinę, nepaisydamas sienų, įtraukė į tą sūkurį kiekvieną šalį. Šiuo požiūriu fašizmas yra unikalus reiškinys palyginti su kur kas patvaresniu ir globališkesniu nacionalizmo judėjimu. Tai nereiškia, kad vėlesnis pokario režimų nacionalizmas neturėjo "fašistinių" komponentų. Perono Argentina, Sukarno Indonezija, Salazaro Portugalija, makartizmas ir pužadizmas* — visiems būdingi tam tikri tarpukario metų fašistinio sindromo elementai. Panašiai yra ir su kai kuriais Afrikos ir arabų judėjimais. Tai tik patvirtina, kad kiekvieną socialinį ir istorinį reiškinį sudaro daugybė "idealaus tipo" sindromo elementų ir kad kiekvienas iš tų elementų gali atitrūkti nuo savo sindromo ir prisijungti prie kito.

Tačiau tiek istoriniu, tiek ir analitiniu požiūriu yra daugiau prasmės pradėti nuo to, kad fašizmas yra visų pirma europietiškas 1918-1945 m. reiškinys, prieš mėginant nustatyti jo "įsiskolinimą" kitiems ideologiniams judėjimams, tokiems kaip konservatizmas ar nacionalizmas. Juk nacionalizmas jokiu būdu nėra susijęs vien su šiais tarpukario metais, nei vien su Europa, nei vien su specifinėmis kultūrinės anomijos ir masinio smurto sąlygomis. Nacionalizmas gali faktiškai iškilti kur kas įvairesnėmis ekonominėmis ir kultūrinėmis sąlygomis — pakankamai išsivysčiusiose visuomenėse, tokiose kaip revoliucinė Prancūzija, švietimo požiūriu išsivysčiusiose, bet ekonomiškai atsilikusiose šalyse, tokiose kaip XIX amžiaus pradžios Vokietija arba Italija, be to, regionuose be tvirtesnių švietimo ar ekonomikos pagrindų, tokiuose kaip XIX amžiaus Rytų Europa ir XX amžiaus pradžios Afrika[82]. Ankstyvojo nacionalizmo taip pat negalime laikyti maištu prieš monopolinį kapitalizmą ar prieš

---

* *Poujadisme* (*pranc.*) — dešiniųjų protesto sąjūdis Prancūzijoje XX a. šeštajame dešimtmetyje, kuriam vadovavo Pierre Morie Poujade. Didžiausias pužadistų laimėjimas — 1956 m. gautos 52 vietos iš 595 Nacionalinėje Asamblėjoje.

kultūros standartizavimą, masinį vartojimą ar prieš marksizmą, nes nė vienas iš šių reiškinių neegzistavo iki XIX amžiaus pabaigos. Be to, esminė fašizmo sąlyga, socialdarvinistinė biologinio išlikimo ir atrankos filosofija, nepaveikė Europos iki XIX amžiaus pabaigos — tai vyko gerokai vėliau, negu suklestėjo nacionalizmas daugumoje Europos etninių grupių.

VOLK IR RASĖ

Nors panašūs fašizmo ir nacionalizmo kontrastai bei ryšiai gali būti atskleisti Vokietijoje, nacizmui būdingi tam tikri ypatingi bruožai, "vakarietiškojo" ir "rytietiškojo" fašizmo tipų sintezė. Todėl nacizmą reikia aptarti atskirai.

Kildinant nacizmo ištakas iš Fichte's ir romantiškųjų vokiečių nacionalizmo doktrinų, paprastai pabrėžiamas jų *völkisch* elementas. Terminas *Volk* su jo mistinėmis pirmykščių girių ir tamsių gentinių instinktų aliuzijomis apima etnocentrines, tautines ir rasines konotacijas[83]. Tačiau Romantizmo laikais *Volk* principo organicizmas buvo daugiausia kultūrinis — bendros kalbos, bendrų papročių ir bendros istorijos — dalykas. Būtent taip jį suvokė *Sturm und Drang* įkvėpėjai — Herderis, Justus Möseris ir jaunasis *Von Deutscher Baukunst* laikotarpio Goethe[84]. Taip pat ir XIX amžiaus pradžioje vyravo kultūrinė *Volk* interpretacija. Wackenroderio vokiškojo Renesanso gaivinimas, Tiecko viduramžiška Niurnbergo ir "kilniosios Vokietijos praeities" panegirika, Friedricho Schlegelio viduramžių meno ir architektūros tapatinimas su tikrąja vokiečių dvasia bei istorinės tokių "germanistų" kaip Hagenas ir Büschingas studijos — visa tai vokiečių tautos sąvoką interpretavo germaniškųjų tautų meninio, literatūrinio ir politinio paveldo kategorijomis; šitaip buvo tikimasi ją apsaugoti nuo svetimų kultūrų taršos[85].

Novalis ir Fichte, žvelgdami į tautą kaip į "žemiškosios amžinybės įkūnytoją ir garantą", taip pat matė Vokietijos pranašumą esant dvasinės prigimties. Panašiai Augustas Wilhelmas Schlegelis, Friedricho brolis, sekė šveicarų istoriku Johannesu Mülleriu išaukštindamas neseniai atrastą *Nybelungų giesmę* iki vokiškosios *Iliados* lygio, tuo tarpu tokie romantikai kaip Arnimas, Brentano ir broliai Grimmai, sekdami Herderiu, ypatingą istorinį vaidmenį teikė liaudies poezijai ir pasakoms[86].

Daugumoje XIX amžiaus pradžios vokiečių kūrinių nerandame ko nors daugiau nei aistringą kultūrinį nacionalizmą arba, pavyzdžiui, Fichte's ir Adamo Müllerio kylantį politinį nacionalizmą. Mėginimas įžvelgti šioje "gilioje prarajoje tarp vokiečių ir Vakarų politinės minties ir ypatingos vokiečių lemties jausmo su jo antivakarietiškomis gaidomis" "pirminę priežastį", vokiečiams pasirenkant nacizmo kelią, lyginamosios analizės požiūriu atrodo greičiau retrospektyvinė negu priežastinė-istorinė hipotezė. Be kelių išimčių, nėra nieko, kas liudytų nacizmą net tuose romantikų pareiškimuose, kuriuos Bracheris pateikia kaip įrodymus[87]. Pažįstamas Vakarų kultūros lyginimas su vokiškąja, pastarajai priskiriamas dvasinis pranašumas, asimiliacijos ir kultūrinės taršos baimė — visa tai kartojasi ir keliose kitose nacionalizmo atmainose, kurios — kadangi nesukėlė fašistinių sąjūdžių — niekada nebuvo laikomos fašizmo "židiniais" ar "pirmtakais". Turbūt geriausiai žinomas tokio antivakarietiško reaktyvaus nacionalizmo pavyzdys yra slavofilų tradicija, mesianistinis panrusiškas Aksakovo, Grigorjevo, Strachovo ir Dostojevskio konservatizmas[88]. Čia taip pat susiduriame su ortodoksinio slaviško genijaus ir Rusijos ypatingos archaiškumo lemties aukštinimu, su raginimu išsaugoti jo vienuoliškąjį skaistumą — tai, ką, *mutatis mutandis,* randame vokiečių romantikų, turėjusių įtakos rusų slavofilams, darbuose[89]. Už Europos ribų, Indijos patirtis teikia

paralelių savo griežtai antivakarietišku Tilako ir Gandhio, Banerjea ir Aurobindo induistiniu nacionalizmu, pakeitusiu ankstesnį provakarietišką "liberalų" Kongreso nacionalizmą. Čia vėl randame pažįstamas Vakarų technologijos ir Rytų moralės, Vakarų lėkšto materializmo ir Indijos dvasinio turtingumo bei didesnės išminties priešstatas[90]. Iš tikrųjų visa tai yra neatskiriama dalis tos skirtingų nacionalizmo tikslų įtampos, kuri susidaro, kai reikia stiprinti silpną tautiškumo jausmą gaivinant bendruomenę, siekiant jos vienybės ir autonomijos.

Tam tikru mastu Vokietija iš tiesų skyrėsi nuo kitų savo tendencija slysti nuo griežtai kultūrinio, paprastai lingvistinio, "vokiškumo" apibrėžimo prie rasinio, akcentuojančio bendrą fizinį tipą ir kilmę. Iš pradžių ši tendencija buvo tik antrinė. Ją įžvelgiame Arndto pastabose apie "tamsiąsias amžiaus jėgas" ir apie vokiečius kaip "pirmykštę tautą", kuri "išsaugojo kraujo grynumą" nesimaišydama su kitomis. Panašiai Friedrichas Ludwigas Jahnas, įtakingasis *Turnerschaft* ir *Burschenschaft* — gimnastikos ir studentų lygų steigėjas, rasinį grynumą laikė esminiu dalyku kūrybiškam tautiškumui. Romos žlugimą jis aiškino rasiniu susimaišymu, o savo įtakingame darbe *Deutsches Volkstum* (1810) Tėvas Jahnas suformulavo Reicho — *Volk* ir *Volkstum* gaivalais paremtos valstybės — idėją[91]. Tačiau net Jahnas ir jo mokinys Wolfgangas Menzelis, kuris skelbė [senųjų germanų dievą] Odiną esant "tikriausia vokiečių tautos dvasia, varančiąja jėga vokiečių tautai įsiviešpataujant pasaulio istorijoje", rasinį faktorių galų gale vis dėlto padarė priklausomą nuo kultūrinio tautiškumo problemos interpretavimo, pasak kurio pagrindinis priešas esąs Prancūzija ir prancūzų civilizacija[92]. Kultūrų ir etnosų, o ne biologinių rasių konfliktas išlieka jų pasaulio istorijos interpretacijos šerdimi.

Ankstyvasis XIX amžiaus kultūrinis nacionalizmas dėjo viltis į tikrai antimonarchinę, liberalią revoliuciją, į naująsias

*Zollverein** rinkas ir į kylančią viduriniųjų miesto sluoksnių įtaką. Tačiau 1848 m. revoliucijų žlugimas pamažu išsklaidė šiuos liberalius impulsus ir subordinavo juos prūsiškajai *Machtstaat* galiai, autoritarinei biurokratinei monarchistinei valstybei, kurią šlovino Hegelis ir von Ranke. Tiesa, ir ši idėja nebuvo nauja. Fichte ir Adamas Mülleris XIX amžiaus pradžioje propagavo individo ištirpimą organiškoje valstybėje, nors šiai Fichte's sampratai dar būdingi jakobiniškos revoliucinės aistros elementai[93]. Tačiau tik po Bismarcko 1866 ir 1870 m. pergalių dauguma buržuazijos ir inteligentijos pripažino konservatyvią autoritarinę valstybinio centralizmo viziją.

Šiuo laikotarpiu taip pat išryškėjo pirmieji fašizmo gaivalai — karinės jėgos aukštinimas ir "nihilistinė vitalistinė" pasaulėžiūra. Arndto ir Jahno šūkiai ginkluotis vis dar buvo skiriami herojiškam pasiaukojimui dėl bendruomenės gėrio, o Treitschke pradėjo aukštinti militarizmą kaip savaiminį tikslą ir skelbė individo pavergimą valstybinei valdžiai — nesvarbu, kokia agresyvi ir "amorali" būtų jos politika. Tuo pačiu metu Wagnerio vulgarųjį antisemitizmą ir jo krikščioniškąjį germanizmą stipriai veikė nevilties ir destrukcijos nuotaikos. 1849 m. Dresdeno sukilimo žlugimas ir po to buvusi tremtis jo revoliucinius troškimus nukreipė į pastangas pateikti meninį skandinaviškų *Edų* ir *Nybelungų giesmės* pirmykščių jėgų ir demonų interpretavimą[94]. Tokia barbariška mitologija, jo supratimu, parėmė "germaniškųjų" Hohenstaufenų** pretenzijas ir suteikė veiksmingą aistringumo ir anarchistinių instinktų priešnuodį nuo kapitalizmo blogybių, nuo įstatymų ir nuo abstraktaus prancūziškojo ir žydiškojo "intelekto" racionalumo. Wagneris siekė vokiečių

* *Deutscher Zollverein (vok.)* — 1834 m. įkurta Vokietijos muitų sąjunga, apimanti 18 Vokietijos valstybių ir skatinanti jų suartėjimą.
** Vokiečių nacijos šventosios Romos imperijos imperatoriai Hohenstaufenai siekė atkurti senąją Romos imperiją, rengė žygius į Italiją.

meno ir visuomenės "dejudaizavimo" ir savo operose šlovino anarchistišką aistrą ir griovimo geismą. Antai *Tristane* jis išsako įsitikinimą, kad "naktis ir mirtis išvaduoja žmogų iš dienos ir gyvenimo šurmulio ir naštos", o operoje *Valkirija* Votanas herojiškai geidžia savo sunaikinimo:

Turiu palikti tuos, kuriuos myliu; turiu žudyti tuos, kuriais žaviuosi; klastingai turiu išduoti tuos, kurie manimi pasitiki ... Ką pastačiau, turiu sugriauti! Apleidžiu savo darbą. Tik vieno reikalauju — baigties, baigties[95]!

Vagneriškas Bayreutho etosas ir nordiškosios barbarybės kultas buvo grėsmingi pranašai. Juose regime pirmuosius lemtingus žingsnius tolyn nuo ankstesnio romantiško, kultūrinio nacionalizmo prie revoliucinio "kraujo ir žemės" instinktizmo. Svarbiausias iš šių žingsnių yra genetinis determinizmas, tvirtinimas, kad kiekvienas vokietis esąs amžiams pririštas prie savo tautos ir niekada negali išsižadėti savo tapatumo, nes jo likimas nulemtas tamsių, pirmykščių, jo nevaldomų jėgų. Vėliau šiam determinizmui bus suteiktas "mokslinis pagrindas", bet jį jau neabejojamai išreiškia Wagnerio pabrėžta tema — žmogaus pasidavimas istorinei lemčiai.

Antras žingsnis buvo žengtas Bismarcko epochoje: sukuriant mitinį antitipą, žydą, įkūnijantį visa, kas nevokiška, kosmopolitiška, kas neturi šaknų, materialistiška ir užteršta. Ankstesnieji romantikai nebuvo išskyrę žydų, nepaisant išliekančio krikščioniškojo antisemitizmo. Jeigu jie ir turėjo bendrą priešą, tai tas priešas buvo Prancūzija, o priešiškumo pagrindas buvo kultūrinis, bet ne rasinis ar biologinis. Paskutinis žingsnis — tai aukštinimas herojaus kaip žmogaus, kurį valdo instinktai, kaip kario, kuris pasirengęs mirti — mirti ko vardan? Kad būtų sunaikintos visos esamos vertybės, visa "civilizacija" ir sukurta nauja tvarka, sukurtas naujas galingas žmogus, valdomas brutalios aistros. Štai tokiu būdu "valia valdyti" suras savo Vadą ir savo elitą tautos piliečiams tampant rasine mase[96].

Tik po 1873 m. ekonominės krizės ir iškilus naujajam rasiniam Marro ir von Glogau antisemitizmui, šios "iracionalistinės" sėklos galėjo sunokinti vaisių. Intelektualinius šios raidos pamatus XIX amžiaus šeštajame dešimtmetyje padėjo Gobineau, Broca ir Robertas Knoxas. Knoxo teiginį "Rasė, arba paveldėtoji kilmė, man yra viskas; ji nukala žmogų" ir jo įsitikinimą rasinio karo neišvengiamumu išplėtojo daugybė socialdarvinistinių, rasistinių pasaulio istorijos schemų, kurios paremtos Paulo de Lagarde'o, Juliuso Langbehno, Vacherio de Lapouge'o ir Houstono Chamberlaino "arijų" kultu[97]. Ypač Vokietijoje tai padėjo pateisinti Lagarde'o ir Langbehno įsitikinimus dėl religinės Vokietijos misijos, dėl jos paveldėtų *völkisch* bruožų pranašumo, dėl būtinumo jai turėti *lebensraum* Rytuose, dėl reikalo kurti elitinę, rase ir "kraujo galia" grindžiamą valstybę[98]. Panašūs jausmai kurstė ekstremistines antisemitines sektas ir pangermanistines lygas, vadovaujamas Marro, Ahlwardto, Heinricho Classo ir Otto Boeckelio. Jų radikalus antikapitalizmas ir antimarksizmas atsisuko prieš žydus kaip "parazitus", "plėšriuosius žvėris", šiuolaikinės visuomenės "teršėjus" — tai buvo radikali rasistinė pasaulėžiūra, turinti maža ką bendro su Adolfo Schoeckerio tradiciškesne Krikščionių socialine partija ir jos religiniu antisemitizmu. Nepavykęs mėginimas suvienyti konservatyvias nacionalistines partijas su šiomis radikaliai rasistinėmis sektomis vaizdžiai parodo plačią prarają, skyrusią abi puses, be to, paviršutiniškus ryšius bei politinius mainus tarp tradicinio nacionalizmo ir plintančio rasinio populizmo[99].

Tiesioginių hitlerinio fašizmo ištakų reikia ieškoti jo austriškųjų pirmtakų veikloje — nuo tada, kai 1873 m. fondų biržos krachas ir čekų nacionalizmo prasiveržimas sudrebino vokiškai kalbančių viduriniųjų klasių padėtį Habsburgų imperijoje. Šie pavojai kartu su marksistinio socializmo šmėkla surinko gausią Vienos auditoriją rasistiniam, pangermanisti-

niam von Schönererio ir Luegerio katalikiškajam "organiškam" antikapitalizmui ir išgrindė kelią atsirasti antimarksistinėms darbininkų partijoms, ginančioms vokiečių interesus. Viena iš šių partijų buvo Sudetų socialistinė *Deutsche Arbeiterpartie (DAP)*, kurią po karo įkūrė Antonas Drexleris ir Gottfriedas Federis, o 1920 m. Hitleris pertvarkė į Nacių partiją[100]. Tačiau, kad būtų garantuota fašizmo sėkmė, tokioms geležinkelio darbininkų partijoms, kad ir turinčioms potencialią žemesniųjų klasių bazę, trūko vadovaujančios ideologijos, socialinės ir politinės programos. Kaip tik šią ideologiją ir programą jai pirmiausia parūpino Germanų ordinas ir *Tulės* draugija (įsteigta 1912 m., pertvarkyta 1918 m.) su savo rasistine *völkisch* ideologija, "arijų" ritualais ir elitine socialine baze[101]. Apskritai pirminė nacių programa buvo logiškas, praktinis naujojo rasinio biologinio istorijos "aiškinimo" vedinys, suderintas su nacionalistinio militarizmo ir smurto kultu, prie kurio Europą buvo pripratinęs ketverių metų karas ir kurį dabar kai kurie, nepajėgdami jo išsižadėti, perkėlė į vidaus politikos areną. Biologinį militarizmą kurstė — dar prieš karą — Langbehnas, Guido von Listas, von Schönereris ir ypač Adolfas Lanzas von Liebenfelsas — renegatas vienuolis ir rasistinio periodinio leidinio *Ostara* redaktorius. (Aukštesniosios rasės teorija, išdėstyta jo 1901 m. *Teozoologijoje*, propaguojančioje šviesiaplaukių, stiprių "arijų-herojų" karą su negrynomis "žemesnėmis rasėmis", pasibaigiantį šių sterilizavimu ir likvidavimu, turėjo didelę įtaką nebrandžiam Hitleriui Vienoje 1909 m.[102])Tačiau tik po to, kai karas plačiai paskleidė šią tarpgrupinės prievartos dvasią ir suteikė įtikinamumo socialdarvinistinei istorijos sampratai, galėjo pagaliau iškilti rasistinis fašizmas.

NACISTINIS APVERTIMAS

Ketvirtajame dešimtmetyje visiškai išrutuliotą nacių ideologiją sudarė banalių idėjų mišinys. Dinaminė jos šerdis buvo Hitlerio nenumaldoma baimė dėl vokiečių fizinio nuosmukio ir išnykimo ir jo įsitikinimas amžinai vykstančia biologinių rūšių kova dėl išlikimo. Iš šios baimės kilo supaprastinta ir sąmokslininkiška istorijos samprata, sumodeliuota pagal Lanzo arijų-herojų ir žemesniųjų rasių kovos įvaizdį, teigianti germanų rasės pranašumą prieš kitas rases. Nuožmi geopolitinė kova buvo Hitlerio vaistas nuo jį kankinusių abejonių dėl germanų potencialo. “Vienintelis dalykas, kuris laiduoja tautai jos egzistencijos laisvę, — rašė jis knygoje *Mein Kampf*, — yra erdvės šioje žemėje pakankamumas”[103]. O tai reiškė nepaliaujamo naikinančio karo skelbimą visoms žemesniosioms rasėms, keliančioms pavojų gyvybinei vokiškosios rasės jėgai, įkūnijančiai savo ariškame branduolyje “kultūriškai kūrybinę pirmykštę galią”[104]. Sutapatintas su Partija, vėliau su SS, šis nordiškasis branduolys sudarys aristokratinį rasiškai sąmoningų ir rasiškai “gerų” elementų elitą ir todėl naudosis absoliučia valdžia Hitlerio numatomoje rasinėje valstybėje, saugodamas savo rasinį grynumą ir padėtį pasaulyje. Hitleris ir Rosenbergas visiškai ištirpdė individą “rasės ryšiuose”, kurių apsaugai jie skyrė visą savo energiją, būdami tvirtai įsitikinę, kad antraip “žydiškasis virusas” sunaikins žmoniją, priversdamas ją “nusižengti prigimties dėsniams”, t.y. kovos už būvį dėsniams[105]. Karas, naikinimas, rasinė selekcija turėjo tapti tais įrankiais, kuriais naciai turėjo pasiekti savo pagrindinius aukštesniosios rasės išsaugojimo, jos grynumo ir viršenybės išlaikymo tikslus — kaip tai padarė, Hitlerio nuomone, senovės spartiečiai, japonai ar anglai[106].

Visi nacių ideologijos komponentai buvo plėtojami nuo XIX amžiaus vidurio, tačiau iki Hitlerio ir jo bendrininkų

niekam nebuvo pavykę juos taip sulydyti ir suteikti jiems tokį griežtą ir praktinį nuoseklumą. Paminėsime kai kurias svarbiausias iš šių temų:

1) valstybės visagalybė ir valdžios, drausmės bei tvarkos garbinimas (iš čia Hitlerio žavėjimasis senovės Roma ir Bažnyčia);
2) biologinis visuomenės determinizmas; kova dėl išlikimo;
3) eugenika ir rasinė selekcija kultivuojant tautinio elito "kraują";
4) nuolatinė kova dėl teritorijų (*lebensraum*) ir žemesniųjų rasių nukariavimas;
5) naikinimas nenatūralaus ir tvirkinančio "žydiškojo viruso", kalto dėl moderniosios emancipacijos, liberalizmo, marksizmo ir kapitalizmo;
6) didvyrio kaip kario nugalėtojo, žemdirbio ir nuožmaus realisto samprata[107];
7) marksizmo kaip paskutinės "žydų pastangos įsiviešpatauti pasaulyje" sunaikinimas[108].

Ne vien Hitleris įkvėpė dinamiškumo šioms klišėms. Kur kas labiau tai darė nacizmo vizija, reginti Vokietiją kaip rasinį branduolį naujos pasaulio tvarkos, grindžiamos biologinių kastų principu ir primityvių instinktų etika. Hitlerio troškimas grįžti į pirmykštę "gentinę" padėtį taip pat suponavo būtinybę apversti įprastą nacionalistinę viziją. Prasidėjusi nihilistine revoliucija, kuri kaip pragaro drakonas sunaikins visas moderniosios civilizacijos vertybes, nordiškoji Vokietija pakils ir pergalingai nužygiuos per žemesnįjį Europos "rasių kratinį" kaip elitinė pirmykščio grynumo gentis. Kaip sakė Himmleris:

Todėl mes susibūrėme ir pagal amžinuosius dėsnius žengiame kaip nacionaliniai socialistai, kareiviškas nordiškųjų vyrų ordinas, kaip prisiekusioji savo klanų bendruomenė keliu į tolimąją ateitį, ir mes geidžiame ir tikime, kad būsime ne tik nugalėjusiųjų vaikaičiai, bet ir protėviai

vėlesnių kartų, būtinų amžinajam germaniškos vokiečių tautos gyvenimui[109].

Šiame brutaliame biologinių rūšių pasaulyje, kuriame, anot Hitlerio, "vienas gyvūnas geria kito kraują, vieno mirtis maitina kitą, neleistina taukšti apie žmogiškus jausmus ... kova tęsiasi"[110] ir kuriame yra "tik nugalėtojai ir vergai", nacionalistinis autonomijos siekis virsta piliečių pavergimu valstybės ir jos Fiurerio valiai, teritorinio vientisumo tikslas virsta imperialistiniu ekspansijos ir *lebensraum* žygiu, naikinančiu savo kelyje neetninius elementus, o tautinio tapatumo paieška užleidžia vietą rasinio elito selekcijai ir veisimui.

Nacių doktrinos numatytoji pasaulio tvarka gali būti apibūdinta tokiais bruožais. Pasaulis padalytas ne į teoriškai lygiateises, šalia viena kitos gyvenančias tautas, bet į rasines kastas, sudarančias sluoksniuotą piramidę. Jos viršūnėje yra Fiureris, kuris įkūnija aukštesniosios rasės vidinę valią ir, kaip aukščiausias karys didvyris, išreiškia jos idealus ir tikrąją prigimtį. Po jo eina jo valiai klusnūs, rasiškai gryni, rinktiniai vokiečių rasės atstovai, kurie pranašesni už kitus krauju, kūno sandara ir šviesia išvaizda; jie yra prigimtiniai, teisėti žmonijos viešpačiai, "antžmogiai" (pagal klaidingą nacistinę Nietzsche's interpretaciją). Kaip tik Himmlerio SS būriams buvo patikėta užduotis atskirti "gerąjį kraują" ir ruošti rasinį elitą specialiose rasinėse institucijose, kur būtų nustatoma genealogija ir kraujo sudėtis, ir elitinėse pilyse bei organizacijose, kur būtų ugdoma reikiama pasaulėžiūra ir uolumas[111].

Tik po šio "arijų" elito eina masė vokiečių, nuo kurių jau apvalyta "defektyvūs" elementai[112]; dar toliau — visa nordiškoji rasinė kasta, taip pat olandai, skandinavai ir anglai. Po jų buvo lotyniškosios rasės ir kitos Viduržemio tautos. Į sistemos apačią Hitleris ir Rosenbergas nukėlė slaviškąsias "helotų" rases, turėsiančias tarnauti viešpataujančiai rasei

nukariautose rytinėse teritorijose. Joms buvo skirta gyventi atskirai žeminančiomis sąlygomis ir būti galiausiai paaukotoms[113]. Pagaliau žydai ir čigonai, kaip "netautos" ir "rasiniai parazitai", turėjo būti išnaikinti[114].

Tačiau būtų klaida manyti, kad, vadovaujantis "horizontaliu" biologinių kastų ir rasinio grynumo principu, reikia statiškos tvarkos: toli gražu ne taip. Nepaliaujamas aukštesniųjų ir žemesniųjų rasių konfliktas tęstųsi šioje susluoksniuotoje kastų sistemoje, nes vokiečių arijams ir nordiškosioms rasėms visada grėstų nuosmukio arba apačių maišto pavojus ir arijų "rasinio branduolio" išganymas priklausytų nuo absoliutaus viešpatavimo pasiekimo, kuris niekada negali būti galutinis[115]. Tačiau svarbiausioji "rasinė revoliucija" (Hitleriui vienintelė tikroji revoliucija) gali būti įvykdyta sunaikinant "žmonijos likimų machinatorių" (taip Eckartas suvokė žydų vaidmenį istorijoje), sunaikinant tai, ką Hitleris vadino "pasauline visų tautų nuodytoja — tarptautine žydija"[116].

Savo pamatinėmis prielaidomis tokia rasinių kastų ideologija atspindi bendrus kastos principo stereotipus ir jo dvasią, tiesa, jį reikšmingai modifikuodama. Čia susiduriama su paveldimųjų grupių sistema tokioje santvarkoje, kuri numato totalinę rasinių vienetų segregaciją, rasių profesinę specializaciją ir rangų principą, valdantį jų tarpusavio santykius[117]. Taip pat savo susirūpinimu tarša ir negrynumu Hitlerio "Naujoji tvarka" primena kitų kastinių sistemų dvasią. Kita vertus, yra svarbių ypatybių, skiriančių ją nuo kitų kastinių sanklodų, o ypač nuo unikalios indiškosios "kastų sistemos"[118]. Pirmiausia Hitlerio sistemoje kastų vienetai suvokiami kaip nepaliaujamos kovos dėl viešpatavimo dalyviai, o susirūpinimas tarša yra nukreiptas į aktyvų agentą, kuris kursto "gedimą" ir kurio veikimas paaiškina ir apima kiekvieną socialinę negerovę. Be to, nacistinė nelygybės sistema nesiremia jokiu anapusiu religiniu pateisinimu: iš es-

mės Hitleris buvo įsitikinęs, kad žydas nėra vien Kristaus žudikas ar net, kaip skelbė senesnioji *völkisch* koncepcija, ekonominis ir kultūrinis varžovas; veikiau jis yra progresuojanti rasinė liga, grynai pasaulietinis ir fizinis darinys, arba veikiau [piktoji] dvasia, virtusi "kūno ir kraujo substancija". Schönereriui ir jo mokiniui Hitleriui žydas nebėra vien šaknų neturintis kosmopolitas, priklausantis neliečiamųjų "parijų" tautai; pogromų ir trėmimų jau nebegali pakakti. Žydas tampa rasinio blogio įsikūnijimu, piktybinės bacilos atmaina, antirasiniu elementu, griaunančiu visas grynas rases, arijų rasės pragaištimi ir nematoma liga. Šis pusžmogis nėra vien neliečiamasis už visuomenės ribų, jis yra dinaminis bakteriologinis žmonijos giminės gadintojas. Toks būdamas, jis turi būti sunaikintas, antraip jis sugriaus ne tik išgrynintąjį elitą, bet visą "prigimtinę" kastų tvarką.

Tad toks yra savo esme manicheiškas Hitlerio "racionalusis antisemitizmas", palyginti su įprastu "emociniu antisemitizmu" ir jo pasikartojančiais pogromais. Čia vėl aišku, kodėl Hitleris iš esmės nukrypsta ne tik nuo kitų kastinių sistemų, bet net nuo kitų fašistinių sistemų, kuriose rasinės taršos samprata neišryškinta arba embrioninė[119].

Čia akivaizdžiausiai išryškėja fundamentalus nacionalizmo ir Hitlerio visiškai išplėtoto nacizmo skirtumas. Konceptualiai kastiniai ir nacionalistiniai principai yra visiškai priešingi. Nacionalistas mano, kad kiekviena tauta turi savo būdą, savo dorybių, savo lemtį ir misiją: tokia buvo pamatinė Herderio, Jeffersono, Burke'o, Rousseau ir Mazzini'o prielaida[120]. Visiškai išskleistas nacizmas, priešingai, mato pasaulį padalytą į besigrumiančias rasines grupes, surikiuotas kraujo ir jėgos hierarchijoje. Nacionalistams istorija, pilietiškumas ir tėvynė yra kertinės vertybės, nacistams jas užgožia paveldėtas fizinis tipas, sulydytas su valstybine galia amžiname kare. Pasak nacionalizmo doktrinos, žmonės priklauso tautoms savo pasirinkimu ir jausmu, tradicijos ir bendros

kultūros dėka; tuo tarpu tikrajam naciui jie tėra rasinės kastos organai, jos kraujo ir fizinio tipo egzemplioriai, kurių dvasiniai bruožai tėra nekintamų biologinių bruožų atspindys. Pagaliau daugumai nacionalistų smurtas ir karas tėra priemonės siekiant autonomijos, vienybės ir tapatumo tikslų; nacizmui karas yra žmogaus realizavimasis, tikroji ir prigimtoji jo rasinio instinkto išraiška, "stipriausia ir klasiška gyvenimo išraiška"[121].

Taip pat ir sociologiškai nacizmas šiek tiek skiriasi nuo vokiškojo ir kitokio nacionalizmo savo socialine sudėtimi ir organizacija. Miesto ir kaimo žemesnės viduriniosios klasės, stipriai remiant valstietijai, parūpino Hitleriui jam labiausiai atsidavusių šalininkų[122]. Nacizmas, tapdamas "masiniu" sąjūdžiu, taip pat patraukė bedarbį, vienodai kenčiantį nuo kartelių ir profsąjungų, buvusius kareivius ir karininkus, jaunuomenę, bedarbius inteligentus bei žemesnius valdininkus ir net kai kuriuos pramonininkus bei verslo vadus. O tradiciškesnė Nacionalistų partija Vokietijoje sėkmingai apeliavo į konservatyvias viduriniąsias klases ir žemės savininkus, kurie buvo materialiai suinteresuoti išlaikyti santvarką ir baiminosi marksizmo pavojaus; ir įdomu, kad, nors naciams pavyko padidinti savo rinkėjų skaičių liberalų ir net socialistų (bet ne komunistų) sąskaita, jie niekur neįveikė konservatyviųjų Nacionalistų partijos tvirtovių, išskyrus kai kurias teritorijas prie Lenkijos sienos[123].

Organizaciniu požiūriu nacizmas labai skyrėsi nuo tradicinio nacionalizmo. Žinoma, abu jie apibrėžia save greičiau kaip "sąjūdžius", o ne kaip partijas, tačiau nacizmas, kaip ir kitos fašizmo atmainos, ypač pabrėžia judėjimo ir proceso realumą ir betarpiškumą — iš čia jo didesnis lankstumas ir oportunizmas. Be to, iš pat pradžių nacizmas sukūrė griežtai karinę komandinę centro struktūrą, atitinkančią jo agresyviąją taktiką ir Vado mistiką. Nacionalistinės organizacijos, išskyrus partizaninio karo sąlygas, paprastai būna mažiau

centralizuotos ir sunkiau valdomos, ir jos rodo nedaug entuziastingo ir drausmingo klusnumo Vadui. Taip pat ir liturginiu požiūriu nacizmas pranoksta įprastąjį nacionalizmo vėliavų ir priesaikų, himnų ir procesijų simbolizmą, pakeisdamas jį šventais priešistoriniais ritualais — Vado pasveikinimo ar svastika. Trumpai kalbant, totalitarinė kontrolė ir beveik "magiškas" archaiškas simbolizmas paverčia nacizmą pseudokariniu, pseudoreliginiu ordinu, labai nutolusiu nuo ankstesniojo nacionalizmo[124].

Imant juos atskirai, šie kontrastai atrodo tik masto skirtumai. Imant juos kartu ir suvokiant juos kaip tam tikros visuomeninės vizijos praktinius padarinius, jie tampa fundamentaliais kokybiniais skirtumais. Juk aukščiausias Hitlerio rasinio fašizmo kriterijus yra biologinis vokiečių viešpataujančios kastos imperializmas, o jo galutinė praktinė išraiška yra amžinas naikinimo karas su žemesniosiomis, teršiančiomis vergiškomis rasėmis. Šio "pasaulį išganančio" karo požiūriu ribotas nacionalizmas tampa tik įrankiu, galbūt naudingu patraukiant savo pusėn nepatenkintus ukrainiečius ar nesaugiai besijaučiančius Saro gyventojus, bet neturinčiu didesnės reikšmės tikriesiems Hitlerio planams, kurie — kiek tai lietė nerusų tautų nacionalizmą — toli gražu nebuvo palankūs. Galbūt ryškiausia Hitlerio paniekos tradiciniam nacionalizmui išraiška yra jo paskutinis politinis testamentas, kur jis išjuokia silpnumą vokiečių, išdavusių jį "stipresnėms" Rytų tautoms, ir sieja jų pragaištį su savo paties mirtimi. Ir net paskutinėmis valandomis savo bunkeryje jis reikalauja iš savo įpėdinių laikytis rasinių įstatymų ir nepaliaujamai priešintis "nuodingiesiems" žydams[125].

Tokiu būdu nacizmas inkorporavo ir po to apvertė nacionalistinius autonomijos ir tapatumo principus savo ypatingoje biologiškai viršesnės kastos ir amžino naikinimo karo vizijoje, iškreipdamas savo paties tikslams vokiečių nacionalistinę tradiciją.

IRACIONALIZMAS IR DIDYSIS KARAS

Nacionalizmas turi būti laikomas viena iš globalinių visos moderniosios epochos ideologinių jėgų; tuo tarpu fašizmas ir nacizmas daugiausia buvo XX amžiaus pradžios Europos produktai. Tiesa, fašizmo komponentai iškilo apie 1890 m. ir išliko po 1945 m., jie skleidėsi ir už Europos ribų. Bet jeigu mes norime bent šiek tiek griežčiau vartoti savo terminus, turime pripažinti pagrindinę "totalitaristinę" tyrinėtojų mokyklos dogmą* — kad fašizmas savo pobūdžiu ir vieta yra XX amžiaus reiškinys. Kita vertus, galime nepripažinti šio požiūrio išvados — neva, kad ir kaip nacizmas ir fašizmas skiriasi nuo nacionalizmo, šio laikotarpio Europoje jis buvo glaudžiai susijęs su nacionalizmu ir juo rėmėsi.

Kaip turime suprasti šią dvejopą padėtį? Viena vertus, po 1870 m. nauji faktoriai Europos visuomenėje ir politikoje sukėlė naujų nuotaikų ir aspiracijų, visiškai kitokių negu tos, kurias galėtų skatinti ar tenkinti nacionalizmas. Kita vertus, šios naujos nuotaikos ir aspiracijos galėtų atrodyti kaip senesnių nacionalistinių aspiracijų tęsinys nauju pavidalu. Tačiau pagrindinis skirtumas galų gale pasitvirtino: naujieji faktoriai buvo atmesti arba sustabdyti, tad išblėso ir naujos nuotaikos bei aspiracijos, kurias jie skatino, tuo tarpu nacionalizmą palaikantys faktoriai ir aspiracijos ligi šiol nėra sutvardyti ar išblėsę. Tai yra viena iš priežasčių, kodėl fašizmas kaip judėjimas nepadarė ryškesnės pažangos pokario Europoje, tuo tarpu nacionalizmas šiandien patiria atgimimą, tiesa, modifikuotu "autonomistiniu" pavidalu Vakarų Europos "periferiniuose" etnosuose[126].

Keturi nauji faktoriai, išryškėję Europos visuomenėje ir politikoje po 1870 m., ypač prisidėjo prie fašizmo pakilimo:

---

* Dėl dviejų priešingų fašizmo interpretacijų žr. šio skyriaus pradžią.

naujų iracionalistinių ideologijų, tokių kaip elitizmas ir socialdarvinizmas, atsiradimas; grėsmė, iškilusi miesto žemesnių viduriniųjų klasių ir smulkių ūkininkų padėčiai ir gyvenimo lygiui; galimybės, kurias atvėrė demokratizacijos ir rinkimų teisės išplėtimas; pagaliau pats Didysis karas, gigantiškas masinio smurto kaip vaisto nuo visų ligų šlovinimas.

Tikrai abejotina, ar be Didžiojo karo, paskatinusio masinę demokratizaciją Vakaruose, įtraukusio į savo verpetus didžiulius gyventojų sluoksnius, fašizmas ir nacizmas būtų galėję tapti kuo nors daugiau nei paribio žemesnių viduriniųjų sluoksnių radikalų sektomis. Panašiai be 1873 m. depresijos ir pasikartojančių kapitalizmo "krizių" kaimo ir miesto deklasuotų sluoksnių reiškinys nebūtų nei taip paplitęs, nei jų parama paribio grupėms nebūtų buvusi daugiau negu efemeriška. Ir dar, be rinkimų teisių išplėtimo Vakaruose ir demokratinių reikalavimų toliau į Rytus fašistams būtų buvę neįmanoma pakelti deklasuotų sluoksnių ir juos agituoti. Pagaliau be specifinio elitistinio kontrrevoliucinio konservatizmo ir radikalaus antisemitinio populizmo susilydimo socialdarvinistinių prielaidų kontekste fašistinis sprendimas niekada nebūtų pasirodęs toks patrauklus ir gaivalingas.

Kaip stipresniojo ir žiauresniojo teisės doktrina, fašizmo antipozityvistinė revoliucija turi būti visų pirma traktuojama kaip naujas bendruomenės pagedimo ir nuosmukio — senos nacionalistinės problemos — sprendimas. Paties nacionalizmo sprendimas yra iš esmės praktinis, nors jis turi ir psichologinių bei kultūrinių aspektų. Žmogus turi iš naujo atrasti savo istorinį tapatumą; jis turi jį apibrėžti ir formuoti pripažintoje, saugioje teritorijoje solidarizuodamasis su kitais, pripažįstančiais tą patį tapatumą; jis turi realizuoti tapatumą ir brolybę laisvai pasiryždamas gyventi pagal ypatingus vidinius tos bendruomenės dėsnius. Toks sprendimas yra aktyvistinis, puritoniškas, kolektyvinis ir revoliucinis, tačiau jis

tiesiogiai kyla iš pagrindinių Švietimo doktrinų, tai yra iš moralizuojančios, herojinės ir sentimentalios vėlyvosios to judėjimo fazės[127]. Jį sudaro pragmatinių teisių ir etninių istorinių ryšių lydinys.

Fašizmas atmeta ne tik protą ir liberalizmą, bet taip pat jausmą, tai yra tas humaniškas nuostatas ir vertybes, kurios, pasak nacionalistų aiškinimo, negalėjo klestėti nei standartizuoto ir reglamentuoto biurokratinio absoliutizmo, nei dirbtinio kosmopolitizmo sąlygomis. Nacionalizmas siekė suteikti konkretų politinį pavidalą tiek racionalizmo, tiek ir romantizmo aspiracijoms, kad ir kaip sunku būtų juos suderinti; fašizmas užsibrėžė sunaikinti juos abu pakeičiant visą Vakarų kultūros paveldą žmonėmis ir režimais, valdomais brutalaus instinkto ir pirmykščio geismo[128]. Jis rėmėsi radikalia to paveldo kritika, kurią pateikė Nietzsche, tačiau suvulgarino ir iškreipė jo keltą vakarietiškų ir krikščioniškų vertybių totalinio perkainojimo idėją, pakeisdamas bebaimį ir veržlų Nietzsche's žmogų brutaliu ir bejausmiu žmogumi. Kaip tik tokia yra esminė prasmė kalbos apie "Galutinį sprendimą"*, kurią Himmleris pasakė SS auditorijai Poznanėje 1943 m. ir kurioje atvirai atmetamas Herderio "idealistinis" rūpinimasis kitų tautų aspiracijomis ir išpažįstama savęs įveikimo "moralė", atmetanti visą ligšiolinę moralę:

> Ištvėrę visa tai [žydų išnaikinimą] ir nepraradę — nebent žmogaus silpnumo akimirkomis — padorumo, mes tapome tvirti. Tai dar neparašytas — jis niekada neturės būti parašytas — šlovingas mūsų istorijos puslapis[129].

Neįmanoma skaityti šios kalbos ir kitų nacistinių pareiškimų "žemesniųjų rasių" klausimu nesuvokiant to gelminio

---

* *Endlösung* (*vok.*) (*angl.-Final Solution*) — nacių planas fiziškai sunaikinti Europos žydus, pradėtas įgyvendinti 1942 m. sausio mėn. Jį vykdant, iki 1945 m. žuvo apie 5-6 milijonai žydų.

nihilizmo, kuris slypi fašistinės ir ypač nacistinės revoliucijos ištakose.

Kad šis nihilizmas ir kultūrinis pesimizmas įsivyravo, aiškintina ypatingomis aplinkybėmis, kurios leido iracionalistinėms vertybėms ir idealams susijungti su visų deklasuotų sluoksnių nepasitenkinimu ir lūkesčiais Centrinėje, Pietų ir Rytų Europoje. Toji ypatingoji aplinkybė buvo akivaizdi demokratinio nacionalistinio bendruomenės irimo ir vieningumo problemos sprendimo nesėkmė, pasireiškusi pirmiausia pačiu Didžiuoju karu ir bolševizmo iškilimu ir po to — Wilsono principų* ir Versalio Sutarties nepajėgumu sušvelninti išliekančius tautybių nesutarimus. Iš tikrųjų mėginimas vienu metu patenkinti daugybės Europos tautų nacionalistines aspiracijas po to, kai buvo griebtasi tokio totalinio karo, neišvengiamai turėjo sukelti nepasitenkinimą tradicinėmis nacionalistinėmis demokratinėmis programomis, ypač tų, kurie buvo veikiami naujų rinkos jėgų ir iracionalistinių filosofijų ir baiminosi rinkimų teisių išplėtimo padarinių. Vakaruose masinė industrializacija ir infliacija sukūrė didžiulę politiškai aktyvių, patiriančių nuosmukį arba jo besibaiminančių smulkių savininkų klasę, suspaustą tarp didžiulių kartelių ir galingų profsąjungų[130]. Rytuose stambiosios pramonės ir gausaus proletariato nebuvo arba tai buvo sutelkta keliuose miestuose. Čia komercinės varžybos ir ekonominis nesaugumas kartu su pasaulietiškomis, demokratinėmis aspiracijomis kėlė didžiausią pavojų tradiciniam gyvenimo būdui, ypač tų sluoksnių, kurie ką tik gavo rinkimų teises. Šiomis sąlygomis žmonės noriai griebėsi nuosmukį ir nesaugumą kurstančio išorinio agento idėjos ir lengvai įtikino save, kad madingos vakarietiškos smurto, rasės ir elito doktrinos gali išspręs-

* JAV prezidento T.W.Wilsono Taikos programa (keturiolika punktų), pateikta I pasaul. karo pabaigoje (1918 01 08) Kongresui kaip atsvara sovietiniam Taikos dekretui. Ji pripažino etninės tautos teises į valstybę (nacionalinės valstybės principas).

ti etninių varžybų problemas, su kuriomis dabar susidūrė Rytų Europa[131].

Iki Didžiojo karo nacionalizmas teikė daugiausia vilčių sprendžiant ekonominės ir politinės kaitos keliamas problemas tiek Vakaruose, tiek Rytuose. Tačiau Didžiojo karo pavyzdys paskatino daugelį deklasuotų žmonių padaryti kitokias išvadas ir atmesti Vakarų kultūros ir politikos paveldą paribių sektų nihilistinio vitalizmo labui. Tik jų kuriamas fašizmas dabar atrodė pajėgus atgaivinti suirusias bendruomenes ir atkurti žlungančias vertybes ir institucijas; šiam tikslui nacionalizmas ir socializmas pasirodė nepakankami, todėl buvo mėginama suderinti juos abu "nacionalsocializme", kuris daugiausia tik parodijavo ir griovė jų principus. Taigi fašizmas galėjo veikti "išgryninto" socializmo ir "tikrojo" nacionalizmo vardu, panaudodamas abiejų judėjimų nepatenkintas aspiracijas, bet iš tikrųjų juos abu griaudamas.

Didysis karas buvo reikšmingas dar vienu požiūriu. Jis ne tik atskleidė vidines nacionalizmo ribas, bet ir parodė nacionalistų nesugebėjimą užkirsti kelią marksizmo kaip revoliucinės ir bendruomenę skaidančios jėgos iškilimui. Todėl tapo dvigubai būtina mesti iššūkį nacionalizmui ir jį peržengti transformuojant jį į masių jėgos ir smurto doktriną. Tokia buvo pagrindinė šio naikinančio, nuodingąsias dujas naudojusio karo, Didžiojo karo, pamoka, kurią Hitleris puikiai įsiminė[132].

Ne visi, žinoma, manė, kad nacionalizmas išsisėmė. Valstybių veikėjai ir toliau operavo nacionalistinėmis kategorijomis, ir dauguma politiškai neangažuotų piliečių tikėjo jo tolesniu veiksmingumu, apimti daugiau ar mažiau stipraus tautinio jausmo. Nacionalizmas nebuvo išstumtas nei po 1918 m., nei po 1945 m., nes sąlygos, kurios skatina jo kilimą ir skleidimąsi, savo prigimtimi yra bendresnės ir fundamentalesnės už tas, kurios lemia fašizmo reiškinį. Tačiau

tarpukario Europoje nacionalizmas nebebuvo politiniu lyderiu. Jo vaidmenį perėmė ryžtingesnis ir dinamiškesnis fašizmas. Jo paribio sektos gausėjo ir turėjo didesnę įtaką, ypač ketvirtajame dešimtmetyje, kai joms pavyko pertvarkyti Europą pagal savo pačių karingąjį pavyzdį. Legališkesnius ir nuosaikesnius nacionalistų reikalavimus fašizmas pirmiausia perėmė, o po to juos išstūmė fašistiniai reikalavimai. Nacionalizmo įteisinimas Versalio Sutartyje, galutinis jo reikalavimų pripažinimas pasaulinėje politikoje paliko atvirą revoliucinį lauką tokiems pasauliniams "išganymo judėjimams" kaip marksizmas ir nacizmas, pasiūliusiems kur kas radikalesnius, viską apimančius bendruomenės atgimimo ir nuosmukio problemų sprendimus[133].

IŠVADOS

Fašizmas ir nacizmas negali būti tapatinami su nacionalizmu. Jie remiasi skirtingomis prielaidomis ir kategorijomis ir yra persmelkti kitokios dvasios ir etikos. Jie patraukia šiek tiek skirtingus viduriniųjų klasių sektorius ir turi visiškai kitokį politinį stilių ir organizaciją. Tuo pat metu juos sieja subtilūs ryšiai, kuriuos lemia jų abiejų mėginimas spręsti bendruomenės atgimimo ir nuosmukio problemas ir jų abiejų bendra revoliucinė dvasia.

Taip pat nedera kildinti fašizmo ir nacizmo pradmenis iš ankstesniojo Europos nacionalizmo. Fašizmas rėmėsi daugeliu tradicijų, iš kurių nacionalizmas buvo tik viena, dargi konkuruojanti doktrina. Esmingiausia yra tai, kad nacionalizmas daugiausia pripažino Europos paveldą ir juo rėmėsi, tuo tarpu fašizmas reikalavo visiškai ir sąmoningai to paveldo išsižadėti. Todėl, nors fašizmas skolinosi nacionalizmo elementų, kartu jis iš esmės puolė visą nacionalistinę pasaulėžiūrą.

Tai yra visiškai akivaizdu nacizmo atveju. Analizuodamas jo iškilimą, Parsonsas teisingai pabrėžė liberalios tradicijos stoką ir racionalizmo nepripažinimą vokiečių visuomenėje. Nepaisant masinės industrializacijos, daugelis Vokietijos visuomenės sektorių išliko hierarchizuoti ir konservatyvūs, pernelyg imlūs demagoginiams Hitlerio sprendimams[134]. Tačiau ši argumentacija neatsižvelgia į vieną svarbų faktorių — revoliucinį charizmatinį elementą, kylantį iš iracionalizmo[135]. Fašistinis nihilizmas ne tik atmeta Vakarų paveldą protestuodamas prieš "normalią" atkerėjimo* ir racionalizacijos tendenciją. Vado kulte ir elito kraujo sampratoje jis iškyla kaip tikrai "antiracionali" vitalistinė jėga, kaip sistemiškas ir disciplinuotas barbariško, pirmykščio *élan vital* kultas, kuriuo rėmėsi nacizmo karinis elitizmas. Todėl fašizmas ir nacizmas yra alternatyva ir iššūkis nacionalistinei Europos ir pasaulio raidos vizijai, o ne jos tęsinys. Iš čia jo, kaip alternatyvaus modelio, potenciali įtaka net šiandieną; iš čia ir jo ribotumai. Nacionalizmas remiasi Europos paveldu, o fašizmas siekia jį sunaikinti ir pakeisti barbariškuoju elitizmu, grindžiamu valstybe ir rase. Kaip tik dėl šios priežasties jo įtaka greičiausiai bus fragmentiškesnė: vietoje nuoseklios, radikalios tarpukario metų doktrinos greičiausiai susidursime su jos blyškiomis imitacijomis arba su paskirais elementais įvairiuose judėjimuose ir režimuose. Senojo paveldo išsižadėjimo aktas yra kur kas sunkiau įvykdomas, negu įsivaizduoja fašistai. Ir vis dėlto fašistinė alternatyva išliks Europos sąmonėje kaip mėginimas nacionalinės krizės metu perkirsti Gordijo mazgą revoliucinio brutalizmo aktu.

---

* *Entzauberung* (*vok.*) – Maxo Weberio terminas, kuris reiškia socialinės pasaulėvokos sekuliarizavimą, racionalizavimą ir pragmatizavimą.

4 skyrius

SPALVA, RASĖ IR TAUTINIS TAPATUMAS

Išskyrus komunizmą, rimčiausia modernaus nacionalizmo varžovė buvo rasės ir odos spalvos ideologija. 1900 m. Du Bois įspėjo, kad XX amžiaus problema bus spalvos ribų problema, ir iš tiesų šiandieną regime žmones visur aukštinančius rasę ir spalvą, pasirengusius dėl jų kautis ir mirti. Ankstesnėms pažangos teorijoms tokia raida būtų pasirodžiusi tiek pat apgailėtina, kiek ir nesuprantama; iš visų su modernizacija susijusių ideologijų rasizmas vis dar dažniausiai laikomas pačia kenksmingiausia ir atgrasiausia. Be to, jis dažnai painiojamas su nacionalizmu, ir tai skatina daugelį žmonių smerkti visas nacionalizmo apraiškas ir laikyti nacionalizmą pirmuoju žingsniu kelyje į karą ir genocidą.

Tačiau toks nacionalizmo atmetimas urmu nėra nei deramas, nei būtinas. Jis remiasi klaidingu jo tapatinimu arba siejimu su rasizmu. Turime skirti šias dvi doktrinas ir paklausti save: 1) kodėl nacionalizmas taip dažnai painiojamas su rasizmu, 2) kiek jis skatina rasinę ar odos spalvos ideologiją ir 3) kokiu mastu spalva gali prisidėti prie tautinio tapatumo ir atgimimo? Atsakymas į pirmąjį klausimą paro-

do atstumą tarp nacionalizmo ir rasizmo, o atsakymas į antrąjį klausimą gali paaiškinti, kokiu būdu tam tikromis sąlygomis nacionalizmas gali virsti rasizmu. Tuo tarpu trečiasis klausimas, apversdamas priežastinę grandinę, gali parodyti, kodėl rasinės idėjos šiandieną tokios populiarios ir kokiu būdu spalva gali tapti trūkstamų kultūrinių tautinio tapatumo atributų "pakaitalu". Apskritai atsakymai į šiuos klausimus gali padėti išsiaiškinti rasės ir spalvos faktorių pavojingumą ir jų naudą tautos modernimo procese.

NACIONALIZMAS, RASIZMAS IR ETNOCENTRIZMAS

Norint suprasti, kodėl nacionalizmas taip dažnai painiojamas su rasizmu, reikia palyginti pagrindinius jų ideologijų bruožus.

Nacionalizmas gali būti apibrėžiamas įvairiais būdais, tačiau čia jis man rūpės daugiausia kaip ideologinis judėjimas, siekiantis autonomijos, vieningumo ir individualumo tam tikrai socialinei grupei, kurios kai kurie nariai suvokia ją kaip tikrą arba potencialią tautą. Tauta savo ruožtu gali būti apibrėžiama kaip kokia nors socialinė grupė, turinti bendrą ir išskirtinę istoriją ir kultūrą, konkrečią teritoriją, vienodą solidarumo jausmą, vieningą ekonomiką ir lygias visų jos narių pilietines teises[1]. Abiejuose apibrėžimuose kalbama, žinoma, apie idealų nacionalistinės vizijos tipą. Iš tikrųjų nedaugelis tautų ar nacionalistinių judėjimų pakyla iki šių idealų, nors visi nacionalistai jų siekia[2].

Kaip ir kitos ideologijos, nacionalizmas sulydo visuomenės teoriją ir politiką su rekomendacijomis veiklai ir kaitai. Jis sujungia kultūrinę politikos interpretaciją su aktyvistine etika. Svarbiausias nacionalisto tikslas — "tautinis tapatumas" arba "tautiškumas", istorinės bendruomenės unikalių

savybių autentiškos saviraiškos ir brolybės būklė. Tautiškumo paieška — tai ilga ir sunki kova dėl savęs atkūrimo. Ji pareikalauja ir susitelkimo, ir autonomijos: gelminių emocinio solidarumo ryšių augimo ir naudojimosi pilietinėmis teisėmis, kai dalyvaujama priimant sprendimus. Nors, nacionalisto požiūriu, žmonija yra "natūraliai" suskirstyta į unikalias kultūrines bendruomenes, arba tautas, vis dėlto žmonės turi nepaliaujamai siekti išsaugoti, stiprinti ir visiškai suprasti savo tautų pasaulį. Jie turi budriai saugoti savo suverenią nepriklausomybę, suleisti gilias šaknis savo gimtojoje žemėje, pasinerti su visu savo individualiu tapatumu į istorinės bendruomenės tapatumą.

Pilietiškumo ir nepriklausomybės, brolybės ir tėvynės, istorinio tapatumo idealai, kurie taip rūpi nacionalistams, atlieka tik šalutinį vaidmenį rasistiniame mąstyme[3]. Juk rasizmas gali būti apibrėžtas kaip doktrina, dalijanti pasaulį į rasines kastas, susikibusias nuolatinėje kovoje dėl viešpatavimo, kurioje tariamai fiziškai stipresnėms — rasiniam elitui — skirta valdyti silpnesnes. Rasinė kasta savo ruožtu gali būti apibrėžta kaip kokia nors socialinė grupė, kuri laikoma turinti unikalių paveldimų fizinių bruožų, tariamai nulemiančių visas dvasines tos grupės savybes[4]. Tai vėlgi yra idealūs ir subjektyvūs apibrėžimai; jie grindžiami dažnai negausių, nors ir įtakingų grupuočių įsitikinimais ir retai, jei apskritai kada nors, atitinka realią padėtį. Tiesą sakant, galbūt tik naciai gali būti apibūdinti kaip tikri rasistai.

Šioje vietoje dažnai iškyla painiava dėl termino "rasė" vartojimo. Fiziniai antropologai, pradedant Blumenbachu, žmonių rūšį, *Homo sapiens*, dažnai skirstė į plačias rasines kategorijas — mongolidus, negridus, kaukaziečius, australidus, Amerikos indėnus arba hotentotus — remdamiesi pigmentacija ir kitais fiziniais požymiais[5]. Pastaruoju metu skirtingų populiacijų kraujo grupių genų dažnių tyrimai, susiejant juos su tradiciškesnėmis bruožų tipologijomis, leidžia

skirti daugiau "rasių" arba Mendelio "porūšių"[6]. Bet iki šiol nesutariama dėl tokių "rasių" ar "porūšių" skaičiaus, pavadinimų ir pagrindinių bruožų. Iš tikrųjų genų dažniai kaimyninių populiacijų kraujyje dažnai turi itin subtilių skirtumų, ir kiekvienu atveju jie priklauso nuo "metodologinio nacionalizmo" taisyklių, t.y. matuojami nacionaliniais duomenų atrankos vienetais[7]. Rezultatas, žinoma, yra tas, kad, viena vertus, skirtingoms tautinėms grupėms būdingas tas pats genų dažnis, bet, antra vertus, to paties nacionalinio vieneto populiacija valstybėse gali turėti ryškių genetinių ar fizinių skirtumų. Be to, kraujo grupių genų dažnio skirtumai ne visada atitinka kitus fizinius skirtumus, tokius kaip odos spalva, galvos forma ar plaukų tipas. Juo labiau kad, plečiantis kontaktams ir plintant civilizacijai, žmonių rūšies vienybė peraugа savo genetinę diferenciaciją. Dobzhanskis pažymi: "Civilizacija skatina rasių konvergenciją dėl genų mainų pralenkdama rasių divergenciją. Šiuo atžvilgiu žmonių rasės yra ikikultūrinės evoliucijos pakopos reliktas"[8].

Nepaisant mokslinių tyrimų būklės rasinių-genetinių skirtumų srityje, antropologinė rasių klasifikacijos samprata turi būti griežtai skiriama nuo kasdienio socialinio ir politinio termino "rasė" vartojimo. Tokį skyrimą nelengva išlaikyti, nes socialinis termino "rasė" vartojimas, siekiant "moksliškumo", dažnai paremtas kur kas hipotetiškesniais tam tikro laikotarpio antropologijos rezultatais. Pati savaime socialinė termino "rasė" vartosena toli gražu nėra provizoriška ar mokslinė, ir jos tikslas yra visai kitas. Šiuo terminu siekiama aprašyti ir paaiškinti etninius ir tautinius skirtumus apibrėžiant etnines grupes kaip biologinius vienetus ir aiškinant jų santykius pasaulyje kaip paveldimų fizinių savybių padarinius[9].

Žinoma, žmonės visada kreipdavo dėmesį į savo fizinius skirtumus ir dažnai aukštindavo ar niekindavo visus tuos įvairius papročius, kultūras ir fizinius tipus, kurių pagrindu

jie skirtomi į socialines grupes. Tačiau iki XIX amžiaus vidurio jie retai mėgino aiškinti visą šią įvairovę viena fizine priežastimi, o fizinių skirtumų nelaikė nekintamais. Dar svarbiau, kad iki praėjusio šimtmečio nebuvo jokio mėginimo kildinti visas dvasines individo ar grupės savybes iš fizinės ar genetinės jų sandaros arba kurti tarpvalstybinių santykių teoriją nekintamų, kultūrą determinuojančių fizinių tipų pagrindu.

Bet kaip tik tokią tarpgrupinių santykių teoriją ėmėsi kurti "rasiniai darvinistai". Pirmiausia jie teigė, kad individas tėra (daugiau ar mažiau "grynas") savo grupės fizinio tipo egzempliorius. Jo dvasinės ir kultūrinės savybės tėra jo biologinės grupės organinių savybių vediniai. Todėl individo valia tėra grupės valios ir instinkto išraiška; o pasak ekstremistinių šio požiūrio atstovų, visoks nonkonformizmas esąs fizinio trūkumo požymis. Iš čia išplaukia antra tezė: jeigu kai kurie individualūs egzemplioriai atspindi grupės savybes tiksliau ir ryškiau nei kiti, tai atitinkamomis selektyvios reprodukcijos priemonėmis jie turi būti skatinami, o negrynieji egzemplioriai, priešingai, turi būti varžomi. Tad vienu iš pagrindinių rasisto rūpesčių tapo mėginimas patobulinti prigimtį eugenikos priemonėmis, tiek išvedant "grynesnes" etnines grupes, tiek vėliau kuriant rasinį elitą. Šiuo požiūriu rasizmas artimas kitoms ideologijoms, mėginančioms kištis į gamtos procesus papildant arba skubinant evoliuciją inžinerinėmis priemonėmis.

Galutinis rasinės selekcijos tikslas — suformuoti segreguotą "viešpataujančią rasę", pasaulinį rasinį elitą, turintį visas tobuliausias žmogaus fizines savybes. Tačiau praktiškai šitai reiškė tik tai, kad rasiškai stipresni egzemplioriai turėjo būti skatinami daugintis silpnesnių arba mišrių egzempliorių sąskaita. Dominuojančių etninių grupių ir galiausiai viešpataujančios rasės atrankai reikėjo kitų socialinių mechanizmų. Gamtos pasirinkti mechanizmai — tai, žinoma, kova ir karas;

ir čia, kaip ir kitose jos veikimo srityse, gamtos selekcinei atrankai turėjo būti talkinama nepaliaujama kova dėl rasinio viešpatavimo, tikrinant grupės natūralųjį prisitaikymą ir sudarant natūralią rasinių kastų hierarchiją. Individo ištirpdymas grupėje, eugenika, nepaliaujamas karas ir rasinių kastų natūralios hierarchijos kūrimas tampa rasistui moraliniais imperatyvais, nes gamtos taip nustatyta, kad rasinis pranašumas suteikia teisę viešpatauti.

Akivaizdu, kad ši rasistinė doktrina turi labai mažai bendro su nacionalistų idėjomis. Bet išlieka faktas, kad šios ideologijos buvo ir vis dar yra dažnai painiojamos arba siejamos. Kodėl? Iš dalies todėl, kad abi doktrinos atsirado Vakarų ir Centrinėje Europoje per maždaug pusę šimto metų viena po kitos, ir iš dalies todėl, kad bent jau Europoje jos rėmėsi, kad ir labai skirtingais būdais, tos pačios rūšies socialine grupuote — tautine bendruomene. Tačiau pagrindinė šio painiojimo priežastis yra tas ryšys, dažnai gana sudėtingas, kuris sieja etnocentrizmą ir etniškumą su nacionalizmu arba rasizmu. Juk rasizmas ir nacionalizmas galiausiai remiasi tuo pačiu pamatiniu vienetu — etnine grupe ir jos tradiciniu koreliatu etnocentrizmu.

Pagrindiniai etniškumo elementai, kuriais remiasi tiek rasizmas, tiek nacionalizmas, liečia socialinės grupės kilmę ir istoriją, jos bendrą kultūrą ir socialinio solidarumo jausmą. Etninę grupę galima iš tikrųjų naudingai apibrėžti kaip kokią nors socialinę grupę, kurios nariai yra bendros kilmės, turi bendrą istoriją ir kultūrą bei tarpusavio solidarumo jausmus, išskiriančius juos iš kitų grupių. Įprastas etninių grupių požiūris paremtas jų narių įsitikinimu, kad jų bendruomenė — tai pasaulio centras ir vienintelis tiesos ir teisingumo kriterijus. Todėl etnocentrizmą galima apibrėžti kaip bendruomenės narių įsitikinimą jų bendruomenės centrine padėtimi, teisingumu ir pranašumu, atitinkamai neigiant kitų bendruomenių vertę[10].

Per visą istoriją etninė bendruomenė buvo viena iš pagrindinių socialinės organizacijos rūšių, ir jos įprastas požiūris buvo etnocentrinis. Antikoje galime išskirti tokias politiškai veiksmingas ir homogeniškas bendruomenes kaip senovės Egiptas, hetitai ir persai, be to, daugybę politiškai nereikšmingų ir atkampių "genčių", tokių kaip lulibiai arba piktai, apie kuriuos žinome iš klasikinių autorių nuo Herodoto iki Strabono puslapių, iš imperinių užkariautojų, tokių kaip Tiglatpalasaras III ar Darijus I, įrašų[11]. Suprantama, sunku žinoti, kokiu mastu šios tolimos grupės laikė save vienintelėmis tiesos ir vertės įkūnytojomis arba tikruoju pasaulio centru, tačiau tokie jausmai tikrai buvo būdingi santykinai mažoms ir politiniu požiūriu nereikšmingoms galybėms, tokioms kaip senovės graikai (iki Aleksandro) ir žydai, o vėliau ir viduramžių arabai, birmiečiai, kinai ir japonai.

Tačiau visų šių didelių ar mažų, artimų ar tolimų etninių bendruomenių etnocentrizmas buvo iš esmės kultūrinis, net religinis jausmas. Labai retai savo turiniu jis būdavo biologinis ir niekada — pirmiausia biologinis. Tiesa, Tacitas niekino "rytiečių" tautas, o Juvenalis — gudriuosius graikus[12]. Tacitas gyrė pirmykštes kilnias germanų gentis ne tik už jų laisvės meilę ir žemdirbišką būdą, bet ir už jų fizinį tvirtumą[13]. Horacijus taip pat niekino Kleopatros rytietiškųjų ordų prabangą ir moteriškumą šioms ordoms pilietiškai kivirčijantis su Oktaviano vyriška itališkąja, arba vakarietiškąja, Romos imperijos puse[14]. Graikai, kaip žinoma, šaipėsi iš nesuprantamų barbarų, kinams atrodė natūralu, kad neklusnios vakarinės gentys turi jiems pasiduoti, o arabų pirkliai niekino savo juodaodžius vergus[15].

Tačiau daugumoje šių atvejų prietaro pagrindas buvo greičiau kultūrinis negu fizinis. Nors minėtieji autoriai ir grupės kreipė dėmesį į savo varžovų ar vergų fizines savybes ir iš jų šaipėsi, iš tikrųjų jiems nepatiko tai, kad šiems trūko tam tikrų jų pačių garbinamų vertybių ar savybių, ir

jie todėl bjaurėjosi barbarų ir persų "nesuprantamumu" ir "vergiška prigimtimi" arba rytiečių "vyriškumo" stoka. Panašiai arabams, kinams ir birmiečiams jiems pavaldžių mažumų ar vergų tikros religijos neturėjimas buvo pirmoji jų niekinimo priežastis; neturėti tikro tikėjimo reiškė būti necivilizuotiems. Tad iki naujųjų amžių rasiniai skirtumai, nors ir pastebimi, būdavo šalutinis dalykas etninio prietaro genezėje, padėdavo stiprinti daugiausia tik iš anksto egzistuojančias kultūrines baimes.

Nacionalizmas išsaugojo kultūrinį ankstesniojo etnocentrizmo pagrindą, bet suteikė jam naują politinį pavidalą ir modernių sąvokų. Plėtodamas bendresnę pasaulio politinių santykių teoriją, nacionalizmas pamažu turėjo atsisakyti senesniųjų įsitikinimų savo etninės bendruomenės absoliučiu centriškumu, teisingumu ir pranašumu. Pasauliui tampant vis labiau susisaisčiusiam, etninės valstybės ilgainiui tiesiog nebegalėjo veikti taip, tarsi kitos etninės valstybės neturėtų jokios vertės ar būtų žemiau kritikos. Izoliaciją pakeičiant idėjų ir technologijos prekyba ir mainais, ekonomikos plėtojimo problemoms tampant svarbiausiu nacionalinių valstybių elito rūpesčiu, kitos bendruomenės pradėjo būti pavyzdžiais ir modeliais, o evoliucija, kaip ir revoliucija, tapo "tarptautinė". Net ten, kur naujų valstybių viduje buvo siekiama etninio grynumo, naujasis nacionalizmas negalėjo sau leisti senesnių etnocentrinių nuostatų prabangos susidūręs su tautų ir valstybių galybių pasauliu. Todėl nacionalinėms ambicijoms liko vienas sprendimas — stiprinti kultūrinį bendruomenės pagrindą išsižadant senųjų centriškumo ir pranašumo idėjų.

Rasizmas, priešingai, vystėsi iš etnocentrizmo priešinga kryptimi. Jis pabrėžė centriškumo, grupės teisėtumo ir pranašumo idėjas, bet paliko nuošalėje kultūrinį etnocentrinio prietaro pagrindą. Jis kaip svarbiausius iškėlė greičiau šalutinius etnocentrizmo fizinius prietarus. Anksčiau tokie

prietarai buvo atsitiktiniai ir efemeriški, o rasizmas suteikė jiems nuoseklų ir teorinį pagrindą. Dar daugiau, jau ne vien išorinė svetimų genčių išvaizda skatina įžeidžiančius epitetus; rasizmas mano, kad išoriniai bruožai atspindi vidinius "kraujo" tipus, kurie savo ruožtu lemia rasės instinktus ir gyvybinę energiją. Todėl individas ne tik negali pakeisti savo gimtosios bendruomenės; pati kastų hierarchija tampa griežta ir neperžengiama, nes kiekvienos bendruomenės *élan vital* ir instinktyvios galios visiškai skiriasi nuo kitų ir priešingos kitoms etninėms bendruomenėms. Tad rasizmas paverčia senąjį etnocentrizmą kažkuo nekintamu ir viską lemiančiu, o etniškumo sąvoka tampa rasinių elitų kova dėl viršenybės, su žemesniųjų rasių tarša.

RASINIAI IŠŠŪKIAI NACIONALIZMUI

Matėme, jog, nepaisant visų skirtumų, rasizmas ir nacionalizmas dažnai painiojami arba siejami todėl, kad jų abiejų ideologija turi tas pačias etnocentrizmo šaknis. Abu judėjimai atsirado Europoje: nacionalizmas — XVIII amžiaus pabaigoje, rasizmas — XIX amžiaus pirmojoje pusėje[16]. Iš tikrųjų XIX amžiuje terminai "tauta" ir "rasė" buvo pakaitomis vartojami kalbant apie etnines bendruomenes. Tik XIX amžiaus pabaigoje rasiniams darvinistams pavyko atskirti rasės (ir rasizmo) sąvoką nuo tautos (ir nacionalizmo) sąvokos ir pradėti ją taikyti ne tik Europos etninėms grupėms ir mažumoms, tokioms kaip žydai, bet ir ištisoms žmonių kategorijoms už Europos ribų.

Šios dvi sąvokos ir ideologijos painiojamos iki mūsų laikų iš dalies todėl, kad abi iškilo greta Lotynų Amerikoje, Azijoje ir Afrikoje (tiesa, švelnesne forma), iš dalies todėl, kad kai kurios Trečiojo pasaulio ideologijos, siekdamos nacionalistinių tikslų, kalbėjo rasine kalba. Tačiau atidesnė

šiandienos neeuropietiško nacionalizmo analizė rodo, kad grynai rasistinės doktrinos ar judėjimai, kokie jie pasirodė nacių Vokietijoje, retai iškyla už Europos ribų.

Antai Lotynų Amerikoje pagrindinės antikolonializmo formos buvo "valstybinis" arba "teritorinis" nacionalizmas, siekęs nepriklausomybės buvusioms Ispanijos ir Portugalijos imperijų provincijoms bei ekonominės ir politinės integracijos ir apsaugos nuo užsienio ekonominių interesų, ir gana silpnas kontinento tautinių valstybių koordinacijos ir kooperacijos judėjimas, toli gražu neprilygstantis "pan" unifikacijos ir kontinentinės integracijos sąjūdžiui[17]. Rasizmo sąvoka šiose etniškai mišriose visuomenėse nebuvo žinoma, nepaisant stiprių [tautinių] prietarų. Šie prietarai, atrodo, buvo daugiausia kultūriniai, net iki nepriklausomybės laikų. Antai Meksikoje Europos ispanai iš aukšto žiūrėjo į Amerikos ispanus, arba "kreolus", ne tiek dėl jų rasinio "negrynumo" ar metisinės kilmės, kiek dėl to, kad jie kalbėjo provincialiu ispanų kalbos dialektu ir buvo sugadinti sąlyčių su pagoniškais prietarais[18]. Vis dėlto odos spalvos, plaukų tipo ir veido bruožų ypatybės leido atsirasti įvairioms subkategorijoms vis didėjančioje Meksikos metisų grupėje, kur kreipiamas dėmesys į rasinės kilmės grynumą, tačiau tai niekuomet netapo pakankamai stipria kliūtimi tarpgrupiniam mobilumui ir mišrių santuokų gausai. Šiandieną rasizmą oficialiai atmeta valdančioji *Partido Revolucionario Institucional*, 1910-1917 m. socialistinės-nacionalistinės revoliucijos įpėdinė, nors ir esama tam tikro antivakarietiško didžiavimosi actekiškąja kilme[19].

Rasinės idėjos kiek stipriau skleidėsi Peru ir Brazilijoje: pirmoje šalyje kartu su populistiniu nacionalizmu, antroje — kaip kliūtis integratyviam nacionalizmui. Peru trečiajame dešimtmetyje José Carlosas Mariátegui teigė, kad kalnų indėnai yra pamatinė Peru etninė grupė, "tautiškumo cementas", šį etninį populizmą suderindamas su socialistinės

žemės ūkio reformos reikalavimu[20]. Šį *indianismo* perėmė Haya de la Torre'o [vadovaujamas] judėjimas *Aprista*, o Luisas Albertas Sanchesas, vienas iš jo šalininkų, pavertė jį Indėnų renesanso ideologija, kuri įkvėpė menininkus ir rašytojus visose Andų respublikose ir Meksikoje[21]. Tuo tarpu Brazilijoje "vystymosi nacionalizmas" atmetė *sertanismo*, arba indėniškąjį natyvizmą, kuris iškilo XIX amžiaus paskutiniu dešimtmečiu[22]. Antai Jaguaribe'as tvirtai sieja brazilų nacionalizmą su buržuazine modernizacija, kuri nepalieka vietos nei praeičiai būdingoms tautinėms charakteristikoms, nei statiniams oligarchiniams, biurokratiniams ar net proletariniams elementams, trukdantiems Brazilijai integruotis ir plėtotis[23]. Bet šiems elementams būdingas rasinis priešiškumas afrobrazilų atžvilgiu, ypač urbanizuotuose, pramoniniuose Pietų Brazilijos regionuose. Jis, atrodo, stiprėja nepaisant oficialaus Bažnyčios ir valstybės pasmerkimo ir vyriausybės politikos indėnų atžvilgiu[24]. Ekonominė konkurencija tarp neturtingų baltųjų ir juodaodžių Rio ir San Paulo miestuose kursto šį rasinį prietarą ir yra kaip tik tai, ką "vystymosi nacionalistai" nori įveikti savuoju tikrai suvienytos brazilų tautos sukūrimo "projektu"[25].

Azijoje ir Afrikoje santykiai tarp nacionalizmo ir rasizmo dar sudėtingesni ir paradoksiškesni. Pirmiausia nacionalizmas abiejuose žemynuose pasireiškė bent trijuose lygmenyse: etniniame arba "gentiniame", valstybiniame, arba teritoriniame, ir "pankultūriniame", arba "žemyniniame". Tad Azijoje ir Artimuosiuose Rytuose tamilų, morų, nagų, kurdų, mizų ir palestiniečių etninis nacionalizmas panašus į tą, kuris įkvėpė lenkus ir rumunus, norvegus ir baskus Europoje. Taip pat ir Afrikoje etninis nacionalizmas pamažu darėsi vis svarbesnis ir audringesnis; ibai, kikujai ir somaliai yra gerai žinomi pavyzdžiai, tačiau retkarčiais dauguma didesnių ir vieningesnių "genčių" yra turėjusios aspiracijų dėl autonomijos, teritorinio vientisumo ir kultūrinio tapatumo,

tarp jų evių, bakongų, mongų, lubų, solių, lujų, zulų, jorubių, hausų, gandų, fangų, ašančių ir lundų gentys[26]. Čia toks kultūrinis "subnacionalizmas" buvo greitai nuslopintas naujųjų valstybių vadovybės, kurios etninės "balkanizacijos" baimė sustiprino jos prisirišimą prie antrojo, arba "valstybinio", afrikietiškojo nacionalizmo lygmens[27]. Valstybinis, arba teritorinis, nacionalizmas laimėjo taip pat Azijoje: antai Malaiziją sudaro trys etninės bendruomenės, Libaną — dvi, Birmą ir Indoneziją — keletas, o Indijoje hindų etninė grupė skyla bent į penkiolika kalbinių bendruomenių, iš kurių keletas jau parodė tautinės savitaigos požymių[28]. Tačiau kaip ir jų antrininkai Afrikoje — Nigerijoje, Ganoje, Tanzanijoje, Zambijoje, Kenijoje, Konge, — teritoriniai nacionalistai etniškai mišriose Azijos valstybėse kol kas įveikia išcentrinį etninį nacionalistinį secesionizmą. Bangladešas yra išimtis.

Afrikoje ir Azijoje yra ir trečiasis nacionalizmo lygmuo: antvalstybinis, arba "pan" judėjimas, kuris mėgina suvienyti kultūros požiūriu panašias arba geografiškai artimas valstybes į didesnę politinę bendruomenę. Tai buvo vienas iš pradinių pantiurkizmo, panarabizmo ir panafrikanizmo įkvėpimo šaltinių. Nors politinio tikslo šie judėjimai nepasiekė, bet jie yra turėję didelę kultūrinę ir ideologinę įtaką, nes jie apeliuoja į stiprias istorinio solidarumo emocijas, bendrą atmintį ir bendros kilmės mitus. Panašiai kaip pangermanizmas, panslavizmas ir pannegrizmas, Azijos ir Afrikos "pan" judėjimai stiprino naujas valstybes bei jų teritorinį nacionalizmą ir tuo pat metu griovė jų *raison d'être*, nukreipdami jų besimezgantį tapatumą į didesnį, viską apimantį istorinį tapatumą. Iš tikrųjų "pan" judėjimai nebūtinai yra paprasto nacionalizmo atvejai: panislamizmas naudoja šiuolaikinius metodus tikrai tradiciniams tikslams ir tarnauja *ummai* (tikinčiųjų kongregacijai), o ne pasaulietinei (arabų) tautai[29].

Afrikoje ir Azijoje rasiniai prietarai ir įsitikinimai iškyla

daugiausia etniniame ir "pan" lygmenyse. Rasinis priešiškumas virto rasiniais maištais Malaizijoje, ibų pogromais Nigerijos Hausa ir Fulani regionuose. Libane bendruomenių nesantaika prasiveržė pilietiniu karu, o Filipinuose, Irake ir Sudane vyko ilgi religinių ir etninių mažumų karai su daugumos valdžia. Kalbinių bendruomenių kova alina Indiją, o Birma turėjo kariauti daug metų su savo šanų ir karenų mažumomis. Ceilone ir Indonezijoje tamilų ir kinų mažumos patyrė didžiulį priešiškumą, ir net Japonijoje etninė barakuminų kasta, nors kultūriškai beveik neišsiskiria, iki šiol kenčia nuo socialinės diskriminacijos[30].

Panagrinėjus matyti, kad dauguma šių "rasinio" priešiškumo atvejų savo pobūdžiu greičiau kultūriniai ir, tiesą sakant, yra dažniausiai naujesnės tradicinio etnocentrizmo atmainos, kurias sustiprino konkurencinė, nuasmeninta besiplečiančių miestų atmosfera[31]. Jos beveik nesiremia rasistiniais įsitikinimais ar juo labiau kokiomis nors rasinio darvinizmo teorijomis. Priešiškai traktuojama mažuma gali būti laikoma nepilnaverte ir kliūtimi tautos integracijai, bet retai — taršos šaltiniu ar fizine grėsme grupės gyvybinėms galioms. Mažuma taip pat nėra laikoma biologiškai nekintamu vienetu, kurio fizinės savybės lemia jos dvasinę sąrangą net ir tais atvejais, kai fizinis skirtingumas kaitina kultūrinį antagonizma, kaip, regis, yra tarp chutų ir tutsių Ruandoje ir Burundyje arba tarp fulani valdžios ir hausų valdinių Zaire[32].

Teoriškesnį rasizmą galima surasti nacionalizmo "pan" lygmenyje. Panturanizmas, pantiurkizmo pirmtakas, siekė suvienyti visas tiurkų kalba kalbančias ir ugrofinų tautas; kalbinė giminystė buvo laikoma tariamai bendrų etninių ištakų požymiu. Tokie vengrų mokslininkai kaip Arminius Vambéry siejo vengrus, suomius ir mongolus su tiurkų tautomis į vieną "turaniškąjį" etnologinį vienetą, kildindami jį iš Turano — vietovės Centrinėje Azijoje, į šiaurės rytus nuo Persijos[33]. Panturanizmas kilo baiminantis panslaviškų pre-

tenzijų turkams ir vengrams; pantiurkizmas, jo sekėjas, buvo kur kas mažiau gynybiškas, o jo rasizmas — kur kas labiau fizinis ir pagoniškas. Gokalpas, Tekin Alpas ir Enveras Pasha šlovino ikiislamiškųjų turkų užkariavimus ir žygius, į šį sąrašą įtraukdami ir mongolų užkariautojus Čingischaną ir Gulagą[34]. Gana įdomu, kad pantiurkiškas rasinis nacionalizmas, pabrėžiantis karinę parengtį ir militarizmą, iškilo beveik dviem dešimtmečiais anksčiau už daug nuosaikesnį turkiškąjį "valstybinį" nacionalizmą, skelbiamą Kemalio Atatürko, kuris išsižadėjo pantiurkiškų svajonių suvienyti visas tiurkų kalbomis kalbančias tautas siekdamas sukurti nacionalinę valstybę Anatolijoje[35]. Kita vertus, pats pantiurkizmas buvo iš dalies karinga reakcija į etninį Otomanų imperijos valdinių-krikščionių nacionalizmą. Čia galime nesunkiai įžvelgti visas smunkančios, apsuptos ir sumuštos, bet dar valdančios etninės bendruomenės baimes.

Savo ruožtu pantiurkiškoji reakcija įžiebė pasaulietišką panarabiškąjį nacionalizmą tarp maištingųjų imperijos valdinių arabų, nors jo sėkla buvo pasėta XIX amžiaus pabaigoje Libane ir keleto arabų mokslininkų Europoje[36]. Vėliau dėl Ašies įtakos kai kur šis panarabizmas įgavo rasinį atspalvį, kaip tik tada, kai klestėjo "valstybinis" Sirijos, Jordanijos, Irako ir Egipto nacionalizmas. Tačiau kilmė ar fizinis tipas niekada nevaidino didelio vaidmens panarabizme; jų vietą užėmė arabų kalba arba islamas, net Ašies paveiktame Irake[37]. Iš tikrųjų šis panarabizmas yra daugiausia tradicinio islamiškojo etnocentrizmo moderni ir antisionistinė atmaina[38].

Afrikoje nacionalizmo "pan" lygmuo taip pat įgijo rasizmo elementų, tačiau dėl įvairių aplinkybių padėtis čia buvo visai kitokia. Afrikoje "rasė" specifine "spalvos" prasme suteikė gyvybinę giją susisiekti su prarasta praeitimi ir kartu simbolizavo dabartinį pažeminimą[39]. Be to, Nkrumahas [Ganoje], Padmore'as, Kenyatta [Kenijoje] ir kiti ankstyvosios nepriklausomybės lyderiai naudojosi panafrikanizmu kaip

kultūriniu antikolonializmo ir "valstybinio" nacionalizmo pagrindu. Panafrikanizmas leido naujiesiems lyderiams atsispirti etninių "genčių" balkanizavimui ugdant platesnio kultūrinio tapatumo pojūtį ir perkeliant vidinius etninius nesutarimus į tarptautinę ir kontinentinę sceną[40]. Legumo tvirtinimu, tai buvo pasiekta greičiau "rasinio sąmoningumo", o ne "rasizmo" ideologija arba veikiau mėginant įtvirtinti afrikiečių rasės kaip visumos lygiateisiškumą ir orumą neafrikiečių atžvilgiu, o ne stengiantis teigti jos pranašumą ar centriškumą[41]. Prie klausimo, kiek tokia ideologija gali būti vadinama "rasine" europietiška prasme, grįšiu vėliau.

Afrikietiškas etnicizmas, arba panafrikietiškas rasinis sąmoningumas, turi maža panašumų su rasiniu darvinizmu, kuris klestėjo Europoje XIX amžiaus pabaigoje, juo labiau — su nacistiniu rasizmu. XIX amžiaus viduryje Europoje jau skleidėsi keli stiprūs etniniai nacionalizmai — Vokietijoje, Airijoje, Lenkijoje, Serbijoje, Italijoje ir Vengrijoje. Tačiau tik po 1848 m. revoliucijų nesėkmių ir tik iškilus rasiniam darvinizmui, pradėjo rastis "pannacionalizmo" šalininkų Vokietijoje, Austrijoje ir slavų kraštuose. Panslavizmo idealai atsirado iš vokiškojo romantizmo ir hėgelizmo, bet jie iškėlė Rusijos tėvynę ir valstybę į tokias aukštumas, kad virto grėsme vokiečių interesams ir iššūkiu Vakarų hegemonijai[42]. Tokių autorių kaip Danilevskis ir kitų slavofilų kūriniuose aptinkame nepaprastą nacionalizmą su ryškiu rasistiniu atspalviu, ypač tezėje, kad jaunatviškoji ir veržli Rusija privalo iš biologinės būtinybės sunaikinti pagedusius Vakarus[43]. Tokios biologinės metaforos ir rasistiniai įsitikinimai nuo XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio pradėjo plisti tarp Europos intelektualų: randame jų tokių skirtingų autorių kaip Wagneris, Charlesas Kingsley, Matthew Arnoldas, Galtonas, Pearsonas, Barrés, Freytagas ir ankstyvasis Gumplowiczius darbuose[44]. Jie tapo esminiu elementu didžiųjų galybių varžybose namie ir užjūriuose ir buvo plačiai išpa-

žįstami elitų ir valdančiųjų klasių, ypač Vokietijoje ir Austrijoje. Iš tikrųjų nacių rasistinės sąvokos pasiskolintos daugiausia iš tokių autorių kaip Schönereris ar Heinrichas Classas, skelbusių pangermanistinį rasistinį antisemitizmą, bei iš Paulo de Lagarde'o, Eugeno Diedericho ir Guido von Listo *völkisch* misticizmo[45].

Taigi tik Europos žemyne rasizmas tam tikrą laikotarpį mėgavosi populiarumu ir beveik tik Europoje rasizmui pavyko praryti ir pakeisti tradiciškesnes nacionalizmo formas. Vienintelės išimtys iš šio apibendrinimo — tai Japonija XX amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį, kukluksklano veikla ir Pietų Afrika; ir nors kukluksklanas turi maža ryšio su kokiu nors nacionalizmu, Japonijos ir Pietų Afrikos raida rodo aiškią Europos įtaką, prisidėjusią prie stipraus izoliuotų arba apsuptų bendruomenių etninio nacionalizmo.

Vadinasi, galima daryti išvadą, kad nors pavojuje atsidūręs etninis nacionalizmas ar "pannacionalizmas" gali paruošti palankią dirvą rasizmui, tai nėra būtinas jų padarinys; taip pat netiesa, kad rasistiniai įsitikinimai būtinai kyla iš ankstesniojo nacionalizmo. Dar daugiau, tampa vis svarbiau skirti visą spektrą pozicijų — nuo nacionalizmo per rasistinį nacionalizmą ir nacionalistinį rasizmą iki grynojo rasizmo kaip kito ekstremizmo, būtent:

Nacionalizmas	Rasinis nacionalizmas	Nacionalistinis rasizmas	Rasizmas
Jakobinų Prancūzija	Antidreyfuso kampanija	XX amžiaus ketvirtojo dešimtmečio Japonija	Nacizmas
Norvegija/ Graikija	XIX a. Vokietija	"Geležiniai saugai"	Kukluksklanas
Rytų Europa	pantiurkizmas	Pietų Afrika	
Gana/Zambija ir t.t.	panslavizmas		
Indija/Birma ir t.t.	negrizmas [*négritude*]		
Brazilija/Čilė ir t.t.			

Nepaisant vidinio ideologinių sąvokų slidumo, reikia skirti tuos atvejus, kai nacionalistinis judėjimas pasinaudoja rasiniais dalykais siekdamas padidinti savo patrauklumą, nuo tų atvejų, kai iš esmės rasistinis judėjimas pasinaudoja tautiniais sentimentais ir idėjomis. Pirmuoju atveju rasinis nacionalizmas iškelia "tautą" ir prideda rasinį komponentą siekdamas ją griežčiau atskirti nuo jos kaimynių; antruoju atveju nacionalistinis rasizmas pajungia tautos [sąvoką] "rasei", paversdamas nacionalistinius tikslus rasinio elito įrankiais. Tai vėl, žinoma, tik idealių tipų formuluotės: iš tikrųjų reikia konkrečiu atveju spręsti, kaip klasifikuoti, tarkime, vokiečių ar turkų sąjūdžius XIX amžiuje ir XX amžiaus pradžioje, — ar kaip "rasinį nacionalizmą", ar kaip "nacionalistinį rasizmą". Tačiau akivaizdu, kad šios skiriamosios ribos peržengimas turi esminę reikšmę politikai ir veiksmui, be kita ko, ir etninėms mažumoms tose valstybėse.

Taigi matome įvairių nacionalizmo atmainų populiarumą, kiek mažesnį rasinio nacionalizmo atveju, ir rasizmo, nesvarbu — nacionalistinio ar grynojo, menką paplitimą. Žinoma, būta daug daugiau sporadiško rasinio priešiškumo protrūkių, tačiau yra tik keli atvirai rasistinių judėjimų atvejai, kai rasizmas pakeičia nacionalizmą. Natūraliai kyla klausimas, kodėl kartais "pannacionalizmas", arba etninis nacionalizmas, pasiduoda šiam rasizmui?

Atsakymas į šį klausimą skiriasi priklausomai nuo nagrinėjamo istorinio periodo ir kontinento. Europoje šalys, kuriose rasizmas klestėjo XIX amžiaus pabaigoje, — Prancūzija, Vokietija, Austrija — buvo patyrusios skausmingas socialines permainas ir dramatiškus jų politinio statuso pasikeitimus. Prancūzijoje ir Austrijoje tai buvo pralaimėjimo nuoskauda ir suskaidymo baimė. Iš naujo suvienyta Vokietija, nepaisant karinių jos pergalių, išliko netikra dėl savo vidinio solidarumo ir tarptautinio pripažinimo. Po Pirmojo pasaulinio karo pralaimėjimas pakurstys tą netikrumą su-

teikdamas rasizmui progą pasinaudoti pažemintu nacionalizmu ir po to jį išstumti[46]. Taip pat ir Rusijoje pralaimėjimas Japonų kare sustiprino monarchistų ir juodašimčių antisemitinį rasizmą[47].

Visai atsietai nuo šių tarptautinių faktorių socialinės jėgos skatino judėjimą nacionalistinio rasizmo link. Pavyzdžiui, Vokietijoje ankstyvasis XIX amžiaus nacionalizmas, pradėjęs įgauti rasistinį atspalvį, vis dar laikėsi hierarchinių, viduramžiškų, daugiausia religinio pobūdžio idėjų. Žydai iš pradžių buvo išmetami iš įvairių studentiškų draugijų krikščioniškojo germanizmo vardu[48]. Panašiai Müllerio ir Schlegelio ankstyvosios nacionalizmo formuluotės pirmiausia buvo linkusios aukštinti autokratinę valstybę ir viduramžiškus luomus[49]. Net amžiaus viduryje Treitschke's nacionalizmas buvo etatistinis ir konservatyvus savo militarizmu, nors jo teiginiai karingi. Tik po Bismarcko pergalių ir masinės industrializacijos pradžios naujasis žemesnių viduriniųjų klasių populizmas, kaitinamas politinį ar rasinį antisemitizmą skelbiančių demagogų, tapo senesnio konservatyvaus valstybinio nacionalizmo varžovu[50]. Nors jam taip pat buvo labai palanki buržuazija ir pramonininkai, geidę kolonijinės ekspansijos, naujasis "Didžiosios Vokietijos" populistinis rasizmas pirmiausia traukė neseniai urbanizuotas žemesnes viduriniąsias klases Vokietijoje ir Austrijoje. Taigi slinktis nuo konservatyvaus rasiškai nuspalvinto nacionalizmo prie radikalaus nacionalistinio rasizmo atspindi socialinį poslinkį, palankų iš naujo emancipuotoms ir politizuotoms žemesnėms viduriniosioms klasėms augančiuose miestuose ir miesteliuose, ypač separatistinėje Bavarijoje ir Austrijoje. Ekonominę ir kultūrinę įvairių etninių grupių konkurenciją šiems žmonėms buvo galima nesunkiai pateikti kaip žydų "sąmokslo" padarinį, juo labiau kad žydai buvo vis labiau vertinami rasiniais darvinistiniais terminais veikiau kaip biologiniai "plėšrūnai", o ne vien tradicinės krikščioniškos

doktrinos terminais kaip "išdavikiška" religinė bendruomenė[51].

Taip pat ir Prancūzijoje žydų etninė mažuma, kaip "nesuvirškinama" religinė konfesija, virto amžinu svetimkūniu. Amžiaus pradžioje Napoleonas sušaukė Sinedrioną atskirti žydų tautiškumui nuo judaizmo ir pareikalavo, kad žydai atsisakytų savo tautinių aspiracijų ir etninio statuso priimdami Prancūzijos pilietybę ir religijos išpažinimo laisvę[52]. Amžiaus pabaigoje [antidreyfuso kampanijos lyderiai] Drumont ir Maurrasas grąžino žydams jų etninį statusą su kaupu. Dabar jau ne religija apibrėžė jų žydiškumą, bet jų kultūra ir kraujas — faktoriai, kurie visam laikui panaikino galimybę jiems asimiliuotis su prancūzų kultūra ir prancūzų "rase". Šiame perklasifikavimo akte radikalioji dešinė visų pirma rėmė antidreyfuso kampanijos monarchistus, kariuomenę ir Bažnyčią, bet ji tuo pačiu plėtojo naują rasinį nacionalizmą, galintį lengvai virsti nacionalistiniu rasizmu — tokiu, kuris vėliau iškilo *Action française* pavidalu arba Drieu de la Rochelle'o ir Déato teorijose[53].

Prancūzijos slinktis į rasinį nacionalizmą, vokiečių ir austrų populistinio rasizmo sąjūdžiai galėjo įgyti pagreitį tik esant labai specifinėms aplinkybėms. Svarbiausios iš jų buvo didžiųjų Europos galybių imperializmas ir Vakarų mokslo, ypač biologijos ir antropologijos, prestižas. Ekonominės ir politinės varžybos užjūriuose ne tik sustiprino antagonizmą Europoje, bet taip pat kurstė nuolatinį baltųjų tautų etnocentrizmą — tautų, patiriančių vis didesnes vidines permainas dėl sparčios ekonominės kaitos. Imperinės misijos ir "baltojo žmogaus naštos" idėjos turėjo sušvelninti vidines kultūrines įtampas ir kompensuoti konkurencijos varžymus pačioje Europoje. Ta konkurencija vien dėl savo intensyvumo ugdė naują apsiausties mentalitetą tarp tautų, pralaiminčių kolonijines varžybas ar į jas pavėlavusių. Pralaimėjimo ir apsiausties nuotaikos savo ruožtu skatino tikėjimą karinės

galios ir gyventojų gausos svarba kaip galios ir prestižo požymiu. Didelis gyventojų skaičius arba jo augimas savaime žadino troškimą praplėsti teritoriją jiems maitinti ir apgyvendinti, taigi įsigyti kolonijų, prireikus net jėga, ir aneksuoti žemes, užimtas etninių grupių, esančių už tautinės valstybės sienų. Pagaliau atsirado įsitikinimas, kad pačios tos sienos tėra atsitiktinis dinastinio ar tradicinio pobūdžio dalykas, kurį gali pakeisti visuotinis bendruomenių likimo arbitras — karas[54].

Galutinį tokių įsitikinimų ir norų pateisinimą ir paaiškinimą pateikė naujieji fizinės antropologijos ir biologijos mokslai, dėl Darwino atradimų įgiję prestižą. Kariaujančios Europos nacionalinės valstybės dabar galėjo būti suvokiamos tarsi biologinės rūšys arba rasės, susikibusios natūralioje kovoje dėl viešpatavimo. Jos tapo nekintamos ir nekeičiamos. Žmogaus narystės jose nebelėmė gyvenamoji vieta ar politinis pasirinkimas, ar net priklausymas tai pačiai kultūrai ir kalbai. Vienintelis dalykas, kuris dabar turėjo reikšmės, buvo fizinis tipas ir kraujo grupė, siejanti individą su jo grupe ir ištrinanti jo individualumą. XIX amžiaus pabaigoje pilietybės kriterijus rasistui iš teritorinio ir politinio pirmiausia virto etniniu ir po to iš etninio — biologinio paveldimumo kriterijumi; senasis etninio pranašumo jausmas, kadaise buvęs vien kultūrinis ir gynybinis, tapo agresyvia ir karine rasine ekspansija.

Bent jau Europoje ši lemtinga slinktis prasidėjo kaip tradicinių vertybių grąžinimas, kaip sąmoningas grįžimas prie agrarinės kariūnų aristokratijos kodeksų. Neatsitiktinai vienas pirmųjų rasistinių tautinės istorijos aiškinimų, kurį [1732 m.] pateikė grafas de Boulainvilliersas, gina kilniąsias frankų privilegijas, o po šimto metų dar įtakingesnė ir globališkesnė grafo de Gobineau teorija taip pat rasės nuosmukį siejo su aristokratijos nuosmukiu[55]. Tik XIX amžiaus antrojoje pusėje augančių miestų žemesnės viduriniosios klasės

pripažino kontrrevoliucinę — antikapitalistinę ir antiurbanistinę — ideologiją. Mite apie vientisą ir organišką rasinį elitą, kuriam lemta valdyti žemesnes rases, du sluoksniai, patiriantys daugiausia smūgių iš pramoninio kapitalizmo, — smunkanti žemvaldžių aristokratija ir pavojuje atsidūrusi žemesnė vidurinioji klasė — galėjo rasti paguodžiančią bendruomeninės vilties ideologiją ir socialinės restauracijos pažadą.

Už Europos ribų du regionai, kur pramoninis kapitalizmas buvo toliausiai pažengęs, — Japonija ir Pietų Afrika — taip pat labiausiai linko prie rasistinės ideologijos. Tiek Japonijoje, tiek Pietų Afrikoje izoliuotas ar gynybinis nacionalizmas, reaguodamas į pranašesnę technologiją ir galią, kūrė rasinio pranašumo mitą, kartais nustelbiantį pačią tautą rasinių kategorijų ar kastų sistemos interesų labui[56]. Tačiau Japonijoje nacionalistinį rasizmą fašistinis sąjūdis ketvirtajame dešimtmetyje pakreipė ekspansijos linkme, o Pietų Afrikoje, susidurdamas su etniškai nevienarūšiais gyventojais, jis buvo priverstas griebtis etninės politikos, modifikuojančios jo visuminę rasinę sistemą[57]. Kitose Afrikos, Azijos ir Lotynų Amerikos dalyse aptikome kelis rasiškai nuspalvintus nacionalizmo atvejus, o "pan" sąjūdžiai — tai daugiausia negausios inteligentijos nedidelių grupuočių dariniai. Kai kuriais atvejais jie kyla iš netikrumo savo kultūriniu tapatumu, tokio kaip konfliktas tarp ispanų ir indėnų Lotynų Amerikoje arba tarp tiurkiškumo ir islamiškumo Anatolijoje. Kitais atvejais juos sukėlė spalvos problemos — tai klausimas, kurį verta atidžiau panagrinėti.

SPALVA IR PANAFRIKIETIŠKAS TAPATUMAS

Kol kas nagrinėjau tik nacionalizmo vaidmenį rasizme, kuris tam tikrais atvejais metė iššūkį savo nacionalistiniam varžovui ir jį prarijo. Bet yra dar vienas klausimo aspektas — rasės vaidmuo nacionalizme, ir tai yra odos spalvos vaidmuo apibrėžiant ir gaivinant tautinį tapatumą, atspindintis "pozityvius" rasės aspektus, ypač Afrikoje. Antai negrizmo [*négritude*] ideologijoje, kurią klasifikavome kaip "rasinio" nacionalizmo atvejį, randame rasinio sąmoningumo apraiškų, kurios buvo ankstesnės už nacionalizmo atgimimą ir jį kurstė, be to, dar prisidėjo kuriant sąlygas, būtinas modernizacijai ir vystymuisi.

Sustodamas prie vadinamųjų "pozityviųjų" rasės aspektų, aš nė akimirkai neneigiu "negatyvių" padarinių. Spalva, kuri viename lygmenyje yra paprasčiausias "rasės" rodiklis ir terminas fizinių bruožų sindromui numatyti, visada padėjo žmones atskirti, supriešinti ir išskirti. Varžantis dėl menkų išteklių, ypač šiuolaikiniuose miestuose, spalvos skirtumai kur kas lengviau ir aiškiau nei kalba ar religija gali padėti išskirti grupes, kurias norima izoliuoti ar išstumti. Bet spalva ne tik apibrėžia autsaiderį; ji taip pat įkalina žmogų niekinamoje kategorijoje, tapdama diskriminacijos ženklu. Spalva pati savaime gali atitolinti grupes vieną nuo kitos. Ji skatina nežinomybės ir nenumatomumo baimę. Ji nurodo vaidmenis, kurių bruožai nepažįstami ir kurių lūkesčiai nežinomi. Suburdama daugybę nuasmenintų individų, ji žadina perdėtas ir nepagrįstas baimes, kurios atpažįsta ir sukuria pagedimo ir piktavališkumo "antitipą". Tokia buvo, pavyzdžiui, "geltonojo pavojaus" baimė XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje[58]. Čia matome modernųjį galios, gausumo ir spalvos sutapatinimą, kuris grindžiamas tokių kategorijų kaip "spalva" pajėgumu suburti į vieną didžiulę masę

daugybę dehumanizuotų ir vėliau demonizuotų individų ir suvokti juos kaip piktąją jėgą. Žinoma, spalva jokiu būdu nėra vienintelis fizinis sindromas, kurį galima panaudoti siekiant šio tikslo; nacių Niurnbergo įstatymai buvo paremti tariamais kraujo grupių ir fizinio tipo kriterijais "žydiškajam" *Gegentypus* identifikuoti — dehumanizuojant ir demonizuojant žydus[59]. Tačiau spalva, nepaisant maišymosi ir mišrių santuokų, pasirodė ryškiausias, bendriausias ir labiausiai apibrėžtas sindromas kategorizuojant, sutelkiant ir hierarchizuojant milžinišką žmonių skaičių ir šitaip atimant jų individualumą ir žmogiškumą. Be to, tradicinis spalvų, ypač juodos ir baltos, simbolinis siejimas su gėriu ir blogiu, su pageidaujamomis ir nepageidaujamomis savybėmis nepaprastai sustiprino spalvos, kaip pagrindinio rodiklio, vaidmenį diferencijuojant žmoniją šiandien[60].

Nors "negatyvūs" rasės ir spalvos aspektai buvo dažnai aptarinėjami ir analizuojami, dažniau postuluojant nei pagrindžiant dokumentaliai jų ryšį su ankstesniuoju, parengiamuoju nacionalizmu, tačiau "pozityvus" spalvos vaidmuo susilaukė kur kas mažiau dėmesio, bent jau iki iškylant Juodosios galios* ir etninių šaknų kultui[61]. Iš tikrųjų yra atvejų, kur rasinis ar odos spalvos sąmoningumas iškilo anksčiau už nacionalizmą ir "tautos kūrimo" procesą. Turbūt geriausiai dokumentais patvirtintas pavyzdys - tai panafrikietiškas judėjimas, kuris parodo, kaip rasinis sąmoningumas gali "paruošti" vadinamąjį "pažangų" nacionalizmą ir tapti Afrikos moderninimo motyvu.

Kai nėra daugelio kultūrinių bendruomenės atributų, spalva gali atlikti tris pagrindines kolektyvines funkcijas: ji gali apibrėžti ir identifikuoti grupę, sutelkti ir suvienyti jos narius ir padėti atgaivinti prarastą tautinį tapatumą. Visos trys

---

* *Black Power* (*angl.*) — toks buvo septintojo dešimtmečio radikalių kovotojų už JAV juodaodžių teises, atmetusių Martino Lutherio Kingo taikingus metodus, lozungas.

funkcijos dabarties pasaulio sąlygomis atrodo kaip prielaidos kokiai nors save kuriančiai ir savarankiškai mokslinio moderninimo ar ekonominio vystymo programai, nes visos jos kartu laiduoja Afrikos "spalvos nacionalizmui" grupinio vieningumo ir pasitikėjimo savimi minimumą.

Pirmoji iš šių funkcijų — grupės apibrėžimas — yra tiesiog spalvos skiriančiojo vaidmens atvirkštinė. Lygiai kaip spalva gali reikšti nepanašumą ir tolimumą, taip ji gali reikšti panašumą ir artimumą. Lygiai kaip skirtingos spalvos žmonės yra "nepažįstami" ir "neatpažįstami", taip tos pačios spalvos tampa "pažįstami" ir "atpažįstami". Tarp tų, kurie pažįsta ir atpažįsta vienas kitą, nėra netikrumo vaidmeniu ir neapibrėžtų lūkesčių. Priešingai, visi jie yra laikomi "šeimos" nariais, kurių skoniai, pažiūros ir supratimas panašūs. Tad šiuo požiūriu spalva yra panašumo ir tapatumo ženklas.

Antra, spalva padeda įveikti vietinį susiskaidymą ir suvienyti atpažįstamus ir aiškius. Tai yra akivaizdžiausia ten, kur grupių konfliktai supriešina skirtingų spalvų bendruomenių narius. Savigynos, organizacijos ir vadovybės poreikis grėsmės ar užpuolimo akivaizdoje skatina troškimą ieškoti kokio nors bendruomenės pagrindo, poreikio vienytis ir telktis pateisinimų ir paaiškinimų. Kur diskriminacija yra stipri, spalva gali suteikti pagrindą, vienijantį mažesnes, vietines etnines bendruomenes, kaip antai Pietų Afrikoje. O kadangi spalvos požymis sieja gausias grupes, jis gali, kaip kad būna su žygiuojančia kariuomene, vienydamas ir telkdamas įkvėpti galios jausmą, šalinantį tradicinius vietinius junginius ir jų vertybes.

Pagaliau spalva gali atgaivinti "prarastąjį" arba pavojun patekusį tapatumą ir net suteikti naują tapatumą dviem būdais. Pirmiausia ji gali sustiprinti dvasią regint daugybę savo spalva panašių žmonių, suvienytų tikslingai veiklai. Jau pats jų sutelkimas įkvepia pasitikėjimą — su tuo susiduria

visi judėjimai. Bet svarbiau yra tai, kad spalva gali būti panaudota sąjūdžiui už "statuso apvertimą". Anksčiau "juodas" kiekvienam reiškė visa, kas niekinga ir žema, o dabar priešingai: juoda yra gryna, juoda yra kilnu, juoda yra gražu. Visa, ko reikia šiam suvokimo ir požiūrio apvertimui, yra apvalymo aktas; apvalant nuo grupės visus svetimus įpročius, papročius ir išorinius atributus, stelbusius bendruomenės tikrąją prigimtį ir tikrąjį kraują, išsivadavęs žmogus pakils prieš savo prispaudėjus, juos įveiks ir "realizuos" savo ypatingą talentą ir tapatumą.

Visais šiais atžvilgiais "rasinis", arba spalvos, nacionalizmas Afrikoje atitinka bendrą visų nacionalistinių judėjimų logiką ir jų esminį "stiprybės per apsivalymą" mechanizmą. Nuo labiau įprasto etninio nacionalizmo jis skiriasi tik vienu dalyku: etninis nacionalizmas naudojasi istorija, kalba ir religija, kad išgrynintų ir atrastų bendruomenės tapatumą ir vidinę galią, o Afrikos "rasiniai" nacionalizmai turi pradėti nuo fizinio tipo ir pigmentacijos ir suteikti šiems dalykams moralinę ir estetinę prasmes. Kur, kaip Afrikoje, daug kalbų ir religijų, kur istorija sunkiai atkuriama, ten rasė ir spalva tampa vidinio grynumo ir jėgos šaltiniais, o deramų jausmų ir susivokimo dėl spalvos ugdymas tampa vieninteliu keliu į savęs realizavimą ir galią.

Jau XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje Africanus Hortonas ir Edwardas Blydenas atkreipė dėmesį į rasinio pasididžiavimo ir savigarbos poreikį. Vienas iš jų susidomėjimo rase šaltinių buvo jų siekis atremti tuomet populiarias rasistines teorijas, kurios juodaodį perkėlė į pusiaukelę tarp europiečio ir beždžionės. Hortonas rėmėsi anatominėmis žiniomis įrodinėdamas, kad smegenų dydžiu, ūgiu, skeleto svoriu ir kaulų storiu juodaodis lygus baltajam žmogui[62]. Toliau jis teigė, kad "negrų rasė ilgainiui užims deramą vietą pasaulio istorijoje", nurodydamas rusus kaip pavyzdį tautos, kuri dėl kontaktų ir gero valdymo gali per šimtmetį peršokti į civilizaciją[63]. Būta taip pat žinomų mėginimų kil-

dinti Europos mokslą ir literatūrą iš Afrikos, sudarinėti "didžiųjų afrikiečių" panteoną ir parodyti, kad visos tautos būtinai turi turėti savo iškilumo momentą, jei tik jos gauna savivaldą[64].

Dar svarbesnė panafrikietiškojo rasinio, arba spalvos, nacionalizmo pirmtakė buvo "rasinės integracijos" idėja, kurią XIX amžiaus pabaigoje paskelbė Edwardas Blydenas, kilęs iš Antilų salų. Jau būdamas mokytoju ir dvasininku Liberijoje XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje, Blydenas ragino apsišvietusius afrikiečius "puoselėti rasės savigarbą... Mes turime tikėti negrų rase", — skelbė jis ir tęsė:

Yra mumyse kažkas, kažkoks Dievo duotas principas, nuolat kuždantis mums savivaldos pamokas ir primenantis mums mūsų aukštą kilmę ir lemtį; ir per visą tą tamsią ir nykią priespaudos ir nesuskaičiuojamų vargų naktį šis principas nebuvo sugniuždytas, išlaikė visą savo gyvybinę galią; ir šiandieną kiekvienas negras kiekvienoje plantacijoje, kiekvienoje kuklioje trobelėje girdi jo slaptą kuždesį. Mes, liberiečiai, tikrai turime jį girdėti ir jo klausytis. Jeigu žmogus, pragyvenęs Liberijoje dvejus metus, negali patikėti negrų rasės sugebėjimu išlaikyti organizuotą, pastovią ir tinkamą valdžią, toks žmogus nesuprato savo šalies...[65].

1871 m. pabėgęs į Siera Leonę, Blydenas pradėjo kalbėti rasiniais terminais visos Vakarų Afrikos vardu, skelbdamas rasių segregaciją ir biologinį grynumą ir pabrėždamas Afrikos ypatingą indėlį į pasaulio istoriją[66]. Primindamas slavus, vokiečius, italus ir graikus kaip Europos "rases", "mėginančias susigrupuoti pagal jų natūralius panašumus", Blydenas teigė, kad "nėra tautos, kurioje rasinio integralumo ir rasės išlikimo siekis būtų stipresnis už negrų". Jis rašė:

Pagrindimo gali reikėti aptariant metodus ir procedūros dalykus, padedančius išsaugoti rasės integralumą ir stiprinti rasės pajėgumą, tačiau nereikia jokio pagrindimo tam, jog būtina tai išsaugoti ir stiprinti. Jeigu žmogus šito nejaučia — jeigu tai neiškyla su spontaniška ir įkvepiančia jėga jo širdyje, — tada jis nėra nei tos jėgos, nei jos likimo dalininkas. Žmogų, kurį reikia įtikinti šiais dalykais, geriau palikti neįtikintą[67].

Iki pat galo Blydenas skelbė meilę rasei kaip religinę pareigą. 1893 m. paskaitoje Freetowne Blydenas pritaikė Afrikai Herderio tikėjimą įvairove kaip dieviškąja institucija ir pareiškė:

> Tačiau kiekvieno žmogaus, kiekvienos rasės pareiga — kovoti dėl savo individualumo, saugoti jį ir plėtoti. Nekreipkite dėmesio į mokymus tų, kurie siūlo jums išsižadėti dalyko, kurio negalite išsižadėti. Jeigu jų teorija būtų įgyvendinama, ji su visu tik teorijai būdingu beatodairiškumu išnaikintų visą žmonijos įvairovę, ištrintų visus skirtumus, paaukotų tautas ir paverstų žmonijos rasę ta beforme protoplazma, iš kurios, sakoma, mes esame kilę.
>
> Todėl gerbkite ir mylėkite savo Rasę. Būkite savimi, kaip to norėjo Dievas, nes antraip jis nebūtų jūsų padaręs tokių. Mes negalime tobulinti jo plano. Jeigu jūs nesate savimi, jeigu jūs išduodate savo asmenybę, jums nelieka nieko pasiūlyti pasauliui. Jūs neturite jokio malonumo, jokios naudos — nieko, kuo galėtumėte patraukti ir sužavėti žmones, nes, prislopinę savo individualumą, jūs prarandate jus išskiriantį charakterį[68].

Net šios trumpos ištraukos rodo, kad Blydeno gynybinis afrikietiškas etnocentrizmas iš tikrųjų neskiria rasės ir tautybės ir kad spalvos elementas suteikė Blydenui ir jo šalininkams tapatumo ir grupės apibrėžtumo simbolį[69]. Veikiamas asmeninės antipatijos mulatams ir tuometinių teorijų, aiškinusių kultūrinę įvairovę "rasės ir klimato įtaka", Blydenas priešpriešino grynųjų, tradicinių afrikiečių dvasingumą ir brolybę labai materialistinei, miestietiškai ir pasiturinčiai Vakarų civilizacijai[70]. Patraukli afrikiečio harmonija su gamta ir jo bendravimas su Dievu teikė viltį, kad

> Afrika dar gali tapti pasaulio dvasingumo aruodu ... Kai civilizuotų tautų stulbinantis materialus vystymasis aptemdys jų dvasinę sąmonę, o materializmo žavumas atbukins jų dvasinį jautrumą, tada galbūt joms teks atsigręžti į Afriką, kad atgautų prarastus tikėjimo pradus[71].

Nors Blydenas buvo įžvalgus dėl spalvos atgaivinančios jėgos kuriant tautinį tapatumą, jis liko iš esmės konservatyvus ir gynybiškas. Tik Casely-Hayfordas Pirmojo pasaulinio

karo metais atkreipė dėmesį į vienijančią ir mobilizuojančią spalvos galią. Hayfordas savo knygoje apie Vakarų Afrikos pranašą Wade'ą Harrisą nagrinėjo to keliaujančio pamokslininko charizmatinį poveikį ir masinį pasisekimą[72], o savo autobiografiniame romane *Išlaisvinta Etiopija (Ethiopia Unbound*, 1911) išplėtojo Blydeno idėjas apie rasės vystymąsi, ragindamas Europoje išsimokslinusius afrikiečius atstovauti tradicinėms Afrikos ir savo vertybėms[73]. Hayfordas taip pat palaikė Marcuso Garvey iškeltą šūkį "Atgal į Afriką" kaip Amerikos juodaodžių problemų sprendimą, nors nepritarė jo smurtiniams metodams. Tačiau populistinis spalvos aspektas galėjo sėkmingai iškilti tik po 1945 m.

Nuo XIX amžiaus pabaigos gimstantį panafrikietišką rasinį nacionalizmą kurstė populiaresnis ir atviresnio spalvos sąmoningumo judėjimas — pannegrizmas [*pan-Negroism*], palaikomas Antilų salose ir Amerikoje[74]. Naujasis pasaulis čia pridėjo skausmingesnę natą ir estetinį komponentą. Reaguodami į vergijos pažeminimą ir į [JAV] Pietų rasinius prietarus, tokie Amerikos dvasininkai kaip Crummellis ir vyskupas Turneris tyčiojosi iš baltųjų ir siekiančiųjų asimiliacijos pastangų užmiršti ar nepripažinti negrų rasinės vienybės ir lygybės baltaodžių rasizmo apsuptyje. "Vienintelė vieta, kurią žinau šioje šalyje, kur jūs galite "užmiršti, kad jūs spalvotas" — tai kapas!" — sušunka Crummellis[75], o Turnerio šokiruojantis teiginys "Dievas buvo negras" numatė Garvey ir Juodųjų musulmonų iššūkį Amerikos baltajai visuomenei[76].

Estetinė gaida nuskambėjo Johnui Edwardui Bruce'ui pareiškus 1902 m.: "Aš esu negras, visas negras. Aš visas juodas ir didžiuojuosi savo gražia juoda oda"[77]. Ta pati gaida nuskambėjo Du Bois žodžiuose, kai jis parodė, kaip juodaodžiai šaiposi iš savęs ir bijo į save pažvelgti pro baltaodžių sukurtų karikatūrų prizmę. "Įpraskime matyti grožį juodume", — ragino jis[78], o savo esė "Negrų meno kriterijai"

teigė, kad juodaodžiai yra pajėgūs įnešti naujų grožio pradų į bjaurasties pasaulį, nes

mes, kaip rasė, turime savyje naujų gaivalų, gaivalų, žadančių naują džiaugsmo pagavą, naują geismą kurti, naują valią būti, tarsi šioje grupinio gyvenimo aušroje būtume prisikėlę iš miego liūdėdami dėl praeities ir kartu regėdami nuostabią ateitį, ir jau stiprėja įsitikinimas, kad šiandienos jaunimas, negrų jaunimas, yra kitokios rūšies jaunimas, nes jis neša šią galingą pranašystę savo širdyje naujai suvokdamas save, naujai suvokdamas visą žmoniją[79].

Ta pati gaida skamba [amerikiečio] Langstono Hugheso poezijoje:

Aš esu negras,
Juodas kaip juoda naktis,
Juodas kaip mano Afrikos gelmės[80].
Juodas
Kaip švelni naktis,
Juodas kaip švelni, rami naktis,
Juodas kaip gili, vaisinga žemė...

... Gražus kaip juoda naktis...
Juodas iš Afrikos,
Aš pats ir mano daina[81].

Prancūziškoje negrizmo mokykloje, susibūrusioje prie *Présence Africaine*, ši gaida tampa net dar svarbesnė. [Senegalietis] Senghoras apverčia baltųjų standartus rašydamas:

Nuoga moteris, juoda moteris,
Aprengtoji gyvybės spalva...
Tavo grožis sudegina man širdį,
Kaip žaibas sudegina erelį[82].

Panašiai standartus apverčia [prancūzas, gimęs Martinikoje,] Aimé Césaire savo įtakingame *Cahier d'un retour au pays natale* (1939):

Pasigailėk! Pasigailėk mūsų visažinių, naivių užkariautojų.
Tegyvuoja tie, kurie niekada nieko neišrado,
tegyvuoja tie, kurie niekada nieko netyrė,

tegyvuoja tie, kurie niekada nieko neužkariavo,
tegyvuoja džiaugsmas
tegyvuoja meilė,
tegyvuoja įkūnytų ašarų skausmas[83].

O Gajanos poetas Leonas Dalmasas sulieja moralinius ir estetinius pradus, kai prašo grąžinti jam jo "juodas lėles", kad

pajusčiau save savimi,
kitokį save nei buvau vakar...[84]

Negrizmo [*négritude*] sąjūdžio ištakos atskleidė dar vieną rasinio nacionalizmo aspektą — jo dėmesį etnologijai ir Afrikos tradicijai. Jį palaikė du šaltiniai: trečiojo dešimtmečio Harlemo Naujojo negrų sąjūdžio primityvizmas su jo iš naujo atrastu Afrikos kultūros paveldu ir haitiečio Jeano Price-Marso egzoticizmas bei kaimo romantizmas, traukęs Afrikos ir Antilų salų studentus bei intelektualus Paryžiuje, kurie jautėsi svetimi savo tradicijoms ir nepritapę prie Vakarų modernybės[85]. Kaip nurodo Immanuelis Geissas, iracionalizmas ir romantizmas suartino kai kurias Senghoro ir Césaire's formuluotes ketvirtojo dešimtmečio pradžioje su siurrealizmu ir net su nacionalsocialistiniu antiintelektualizmu[86]. Tačiau jų literatūrinė negrizmo samprata buvo kur kas ambivalentiškesnė. Jie apdainavo Afrikos kraštovaizdį, aukštino Afrikos kultūrą ir juodaodę moterį, atmesdami Vakarų civilizacijos kapitalizmą ir racionalizmą, bet tuo pat metu pripažino Vakarų humanizmą, jų socializmą ir kultūrinį pliuralizmą[87]. Tai, ką skelbė negrizmas, buvo maištas prieš rasinį kolonializmą, pasinaudojusį "neišdildoma ypatybe — daugiau ar mažiau tamsia mūsų odos spalva", kaip pareiškė Price-Marsas 1956 m. Toliau jis aiškina, kad dabar

dėl nuostabaus pasaulio tvarkos apsivertimo, dėl aukščiausiojo dvasios keršto kaip tik šiuo skiriamuoju ženklu mes pasikliaujame XX amžiuje patvirtindami, išaukštindami ir šlovindami juodųjų tautų kultūrą[88].

Iš tiesų *Juodasis Orfėjas* paskelbė negrizmą atstovaujant "negro naujajam sąmoningumui, naujai įgytai savigarbai ir jo ypatingam požiūriui į gyvenimą, kuriuo jis skiriasi nuo nenegrų"[89]. Tad, kaip teigia Geissas, "negrizmo kvintesencija yra nepaprastai pozityvus buvimo juoduoju fakto vertinimas — tiek Naujajame pasaulyje, tiek Afrikoje"[90].

Tačiau vertinti juodumą — tai ir pakeisti panieką ir vergovę laisve ir orumu, atrasti savo likimo brolius bendroje kolonijinėje priespaudoje ir prietaruose, įgyti jėgos su jais susivienijant ir pagaliau apsivalant ir realizuojant savo individualumą naujai išvaduotoje bendruomenėje.

Todėl išvada, kad "lyrinis Senghoro ir Césaire's panafrikanizmas pasirodo esąs tik naujas būdas psichologiškai kompensuoti istorinės patirties sukurtą nepilnavertiškumo kompleksą", nepakankamai įvertina socialines ir ideologines spalvos nacionalizmo funkcijas[91]. Nepaisant viso jų neaiškumo ir dvejonių dėl tikslų ir kriterijų, panafrikanizmą ir pannegrizmą galima suprasti tik kaip tam tikrų politiškai silpniausių pasaulio regionų mobilizavimo ir bandymo modernizuoti ideologiją. Ištisus amžius baltieji vakariečiai šį bejėgiškumą aiškino spalvos faktoriais. Šiandien spalvos nacionalizmas pripažįsta grupinį priklausomybės apibrėžimą, bet meta iššūkį jo teisėtumui mėgindamas apversti situaciją. Pats savaime toks apvertimas negali tapti tuo mokslo ir technologijos šuoliu į XX amžių, kurį vadiname "modernizacija". Bet jis sudaro jo būtiną prielaidą. Juk be kolektyvinio orumo ir savigarbos jausmo juodieji elitai negali nei įkvėpti žmonių toms aukoms, kurios būtinos augimui ir modernizacijai, nei nutiesti tilto per prarają, kuri skiria juos nuo jų kaimietiškų tėvynainių. Tik plėtojant mitą "mes visi esame afrikiečiai" ir negrizmo ideologiją, galima pasiekti pakankamą vienybę norint įveikti "balkanizacijos" pavojus, kurie grasina politinės priklausomybės ir ekonominio atsilikimo įamžinimu[92].

Deja, kaip liudija faktai, net šių netiesioginių tikslų požiūriu spalvos nacionalizmas pasirodė kur kas mažiau sėkmingas, negu tikėjosi jo šalininkai. Panafrikanizmas iš tikrųjų nesumažino socialinio atstumo ir kultūrinės prarajos, kurie skiria vakarietiškai išsilavinusį elitą nuo kaimo gyventojų[93]. Grupinio tapatumo ideologijai tai būtų didesnė nesėkmė. Ir vis dėlto ši nesėkmė gali būti tik dalinė. Juk panafrikanizmas ir pannegrizmas sugebėjo susieti bendru tapatumu horizontalųjį sluoksnį — afrikietišką amerikietišką elitą, apimantį tris žemynus, ir įdiegti jam vadovavimo ambicijas ir siekius. Jie parūpino šiam elitui jo talentų ir išsimokslinimo pritaikymo areną bei programą ir sukūrė politiškai nepalankiausių regionų elitams tam tikrą tikslų vieningumą. Jau vien tai yra nemažas laimėjimas. Kaip "transnacionalinis nacionalizmas", panafrikanizmas palaiko jų išskaidytą nacionalizmą ir padeda Afrikos ir Antilų salų nacionalistams suderinti jų pastangas kai kuriais globaliniais klausimais[94]. Vadinasi, jis pajėgė mesti Vakarams iššūkį reikalaudamas perskirstyti pasaulinę galią ir išteklius, kurie dabar sukaupti keliuose pagrindiniuose centruose. Nors jam nepavyko pasiekti politinės vienybės ir paveikti masių sąmonės, kaip to tikėjosi Nkrumahas, panafrikanizmas tebėra kelių "valstybinių" Juodosios Afrikos nacionalizmų esminis komponentas bei ateities pastangų ir aukų pateisinimas[95].

Taigi, nors rasė ir rasizmas nepaprastai dažnai pakerta naciją ir nacionalizmą, būna aplinkybių, kai rasinės sąmonės ir tautinių idealų mišinys yra vienintelė priemonė norint išjudinti nacionalistinį reikalą. Spalva suteikė Afrikos nacionalizmui ir pavidalą, ir gyvybę. Formaliu ir estetiniu požiūriu spalva čia vaidino tą patį vaidmenį, kurį vokiečių ar Rytų europiečių nacionalistiniuose sąjūdžiuose vaidino kalba. Lygiai kaip šie atrado savo pačių vertę ir unikalumą savo kalbų grožyje ir ypatingume, taip ir afrikiečiai atgavo savo orumą savo spalvos grožyje ir savo fizinio tipo kilnume. Šie

dalykai tapo jiems tokiais pat džiaugsmo ir pasididžiavimo objektais, kaip čekų ar graikų kalbos tiems, kurie jas iš naujo atrado; ir abiem atvejais kaip tik ypatingos, pirmykštės ir unikalios šių grupinių atributų savybės jaudino ir traukė atsidavėlius[96]. Lygiai kaip niekinamos vietinės kalbos įveikė kosmopolitinės Europos aristokratijos (prancūziškąją) *lingua franca*, taip dabar stipriai pigmentuota oda, paniekos ir gėdos ženklas, tapo pasididžiavimo ir gėrėjimosi objektu, o jos priespaudos ir pažeminimo istorija — visko, kas teisinga ir kilnu, aruodu[97].

Tačiau spalva tapo kažkuo daugiau nei grožio ir meninės patirties reiškimo priemonė. Ji tapo Afrikos nacionalizmo "gyvybiniu krauju" kaip tik todėl, kad ji simbolizuoja ir apibendrina visą juodųjų afrikiečių istoriją taip, kaip niekada nepadarytų Afrikos valstybių ir imperijų pakilimų ir nuosmukių detaliausia kronika. Tam tikra prasme spalva atstoja istoriją, kaip ji atstoja ir kalbą, ne todėl, kad Afrikos istorija mažai žinoma (nepaisant Cheikho Anta Diopo tyrinėjimų), bet todėl, kad ta istorija beveik nepaliečia svarbiausio afrikiečių ir negrų patyrimo — vergovės, prietaro ir išnaudojimo[98]. Ikikolonijinė Afrikos istorija gali būti daugiau ar mažiau svarbi, daugiau ar mažiau miglota, bet ji jau nebėra dalis Afrikos sąmonės, kurią suformavo didelė kolonializmo ir vergų prekybos trauma. Afrikiečiams nepalyginti sunkiau atsigręžti į aukso amžių, buvusį iki jų priespaudos nakties, negu žydams prisiminti Dovydo karalystę, buvusią iki jų klajonių ir kančių dienų — juk žydui arba arabui Biblija ir Koranas, pati maldos knyga ir papročiai, saugo šventą nepriklausomybės amžiaus atminimą[99]. Be to, kaip tik odos spalva ir fizinis tipas apibrėžė nagrinėtinas Egipto, Etiopijos, Ganos, Malio, Songajaus ir Zimbabvės istorijas. Kaip ir visų nacionalizmų atvejais, tokio nagrinėjimo tikslas yra visuomet moralistinis ir didaktinis: įkvėpti afrikiečiams solidarumo ir pasitikėjimo jausmą ir išugdyti sveiką europiečių pagarbą Af-

rikos indėliui į pasaulio istoriją ir pažangą ir šitaip paneigti Europos baltųjų šmeižtą apie juodąją rasę. Tad Afrikos istorija yra juodosios rasės istorija, ir ji turi prasmę tik tos rasės vienybės ir orumo kontekste[100].

Ir šiuo požiūriu panafrikietiškas spalvos nacionalizmas yra paprasčiausia nacionalizmo, o ne rasizmo ar rasinio darvinizmo atmaina. Nors jo rasinė sąmonė gali lengvai virsti piktesniu nacionalistiniu rasizmu, panafrikanizmas beveik visada buvo rasės ideologija, kuri prisidėjo prie nacionalizmo, panaudodama spalvą kaip priemonę sužadinti ir atkurti kolektyvinį tautinį tapatumą[101]. Nepaisant daugybės rasistinių pagundų, kurios išplaukia iš Europos teorijų ir kurias skatina pažeminimas, rasinis elementas panafrikanizmo branduolyje neatskiriamas nuo tų tautinių tikslų ir idealų, prie kurių jis prisideda ir kuriuos palaiko, tarsi variklis automobilį. Nacionalistiniai rasizmai panaudoja tautiškumo ir tautinio tapatumo jausmus rasistiniams viešpatavimo ir išimtinumo, eugenikos ir segregacijos tikslams, rasiniam elitui (kaip valdančiai biologinei kastai, gintinai nuo žemesniųjų rasių) sukurti, o rasinis panafrikanizmo nacionalizmas pasinaudoja spalva siekdamas pilietinės autonomijos, teritorinio vientisumo ir istorinio tapatumo visiems afrikiečiams ar net visiems afrikiekiškos kilmės žmonėms. Kur stokojama senos, rašytinės ir reikšmingos istorijos, kur kalbos tokios įvairios arba primestos iš šalies, kur religijos principai tokie mišrūs, ten spalva ir rasė gali pakelti dvasią, paskatinti veiklumą, pažadinti solidarumą ir padėti sukurti tautinį tapatumą grąžinant orumą ir grožį tiems, kurie taip ilgai buvo priversti gyventi be jų.

5 skyrius

KOMUNISTINIS NACIONALIZMAS

Žinoma, apie kiekvieną tautą galima pasakyti, kad dėmesys tautiškumui dabar reiškiamas tik buržuazijos ir jos rašeivų.

Marx ir Engels. *Vokiečių ideologija*

Vykstant moderniajai ekonominei pažangai, atitinkamai augo poreikis visiems kalbantiems ta pačia kalba susiburti į atskirą valstybę.

Karl Kautsky. "Die Moderne Nationalität", in *Neue Zeitung* V, 1887, p. 402-405

Iš visų ideologijų, susijusių su modernizacijos krizėmis, pačiu didžiausiu nacionalizmo kritiku ir stipriausiu varžovu pasirodė marksizmas. Tačiau pastaraisiais metais jokia kita ideologija nebuvo taip glaudžiai susipynusi su tuo pačiu nacionalizmu. Prieškario Europoje marksizmo įkvėpti sąjūdžiai garsiai smerkė "pasenusius tautinius prietarus", nors karinės karštligės momentais jie nenoromis su jais taikstėsi[1]. Tačiau pokario laikų Trečiojo pasaulio šalyse marksistiniais besiskelbiantys judėjimai dažnai palaikydavo nacionalinę buržuazinę revoliuciją ir demonstruodavo tą "dėmesį tautiškumui", kurį mokslinio socializmo pagrindėjai priskyrė tik savo buržuaziniams priešams.

Mes išties matome marksistinių nacionalizmų ir labai nacionalistinių marksizmų gausą, kurioje, iš pirmo žvilgsnio,

supainiojami visiškai skirtingi ir nacionalizmo, ir marksizmo principai ir vizijos. Nesvarbu, kaip pavadinsime galutinį rezultatą — "socialistiniu nacionalizmu" ar "nacionaliniu komunizmu", nėra abejonės, kad šis marksizmo ir emociškai pakrauto antikolonijinio ar antifašistinio nacionalizmo lydinys yra sukėlęs nemaža visuomenės entuziazmo ir plačiai išplitęs. Kinijoje, Jugoslavijoje, Vietname, Alžyre, Kuboje, Angoloje, Mozambike ir Somalyje ši sintezė sukūrė stiprius vietinius sąjūdžius, pajėgusius įveikti savo varžovus, paimti į savo rankas valdžią ir ją išlaikyti, nepaisant to, kad dviejų sudedamųjų ideologijų ištakos ir teorijos radikaliai skiriasi, ir nepaisant visų pagundų, kurias teikia aljansas su besivaržančiomis galybėmis, siekiančiomis išardyti šį unikalų lydinį.

Turint omenyje šį didelį "marksistinio nacionalizmo" populiarumą, darosi svarbu išsiaiškinti dviejų besivaržančių modernizacijos "išganymo judėjimų" susiliejimo pagrindą. Tai mums taip pat padės suprasti kai kuriuos vidinius šios simbiozės prieštaravimus. Pirmiausia išnagrinėsime marksizmo ir nacionalizmo ideologines paraleles ir idėjinę konvergenciją, kuri leidžia tokį susiliejimą. Po to reikės atskleisti socialines ir politines sąlygas, kurios palankios tokiam uždegančiam ir unikaliam judėjimui. Tik tada galime spręsti, kiek tikra ir patvari ar prieštaringa yra tokia sintezė.

IDEOLOGINĖ KONVERGENCIJA

Susvetimėjimo būdai

Pasaulietinės įsitikinimų sistemos, arba ideologijos, turi pamatinę formalią struktūrą, kuri apima:

1) socialinę ir politinę esamų dilemų ir problemų analizę, kurią įkūnija egzistuojančių socialinių struktūrų modelis;

2) tam tikrus idealus ir tikslus, kurių visi turi siekti numatomo utopinio aukso amžiaus dėlei;
3) perėjimo iš esamų deformuotų struktūrų į "tikrąją ir natūralią" utopinės vizijos būklę mechanizmų analizę, kartu numatant praktines rekomendacijas, kaip paspartinti šį perėjimą.

Ir nacionalizmas, ir marksizmas turi išplėtotus savus visų trijų šios struktūros komponentų variantus: esamų socialinių struktūrų deformacijų modelį, būsimojo aukso amžiaus viziją ir kelio į jį analizę. Nacionalistinis variantas kai kuriais požiūriais būna dažniausiai paprastesnis ir labiau neapibrėžtas, tačiau galima parodyti, kad tam tikrais svarbiais bruožais jis artimas marksistinėms versijoms, ir tai yra dabartinio šių dviejų ideologijų susiliejimo pagrindas.

Pirmiausia nacionalizmas, kaip ir marksizmas, skirsto visą istoriją į tris epochas: į "priešistorę", apimančią ir dabartį, į revoliucinį pereinamąjį laikotarpį ir į tikrosios "istorijos" epochą. Kitaip sakant, jie sutaria dėl savo požiūrio į istoriją ir laiką. Abu vadovaujasi "linijine" istorijos samprata ir abu išpažįsta galutinės teisingumo ir laisvės epochos mitą.

Antra, abi ideologijos sutaria dėl to, kad laiko savo tiesioginį ir dabartinį priešą didžiausiu prispaudėju, o esamas struktūras — labiausiai susvetimėjusiomis. Žinoma, priespauda ir susvetimėjimas persekiojo žmogų nuo pat "priešistorės" aušros; bet tik šiandieną, per pastaruosius du amžius, buvo atskleista tikroji tironijos ir išnaudojimo prigimtis, nes tik dabar tironija ir priespauda tapo visuotinės ir nežabojamos. Nacionalizmui tironas yra "imperializmas", svetimas kolonizatorius, įsiveržėlis priešas, plėšrusis svetimšalis; marksistui buržuazinis kapitalistas įkūnija visas išnaudotojiškos ekonominės sistemos ydas. Imperialistas atnešęs pilką vienodumą ir vergišką kūno ir dvasios reglamentavimą; panašiai kapitalizmas lemia vergovę ir darbininko susvetimėjimą,

nes visos gamybos vystymo priemonės virsta gamintojų pavergimo ir išnaudojimo priemonėmis; jos luošina darbininką padarydamos jį pusžmogiu, nužemina žmogų padarydamos jį mašinos priedėliu, sunaikina paskutinius pasitenkinimo savo darbu likučius paversdamos jį nekenčiamu triūsu[2]...

Abi ideologijos esamas socialines ir politines struktūras vaizduoja kaip poliarizuotas priešingų interesų ir vertybių atžvilgiu; iš vienos pusės — okupuojantis arba grasinantis svetimšalis ir jo kolaborantai, susikibę grumtynėse su prispaustos tautos laisvės kovotojais; iš kitos pusės — klasinis turtuolių kapitalistų ir beturčių proletarų konfliktas. Tarp išrinktųjų ir jų prispaudėjų nėra jokios vietos tarpiniam sluoksniui, pasyviam stebėtojui ar kolaborantui.

Nacionalizmas ir marksizmas kovoja ne tik su šiais išorės, atvirais priešais, bet ir su vidiniu, paslėptu pagedimu. Nacionalistui tas pagedimas — tai smukimas ir irimas, kurie nutraukia ryšius, siejančius kolektyvo narius; todėl, kaip nurodė Banerjea, moralinis atgimimas per istorijos ir kalbos studijas tampa "paskutine paguoda puolusiai ir pažemintai tautai"[3]. Vidinis priešas — tai tapatumo praradimas, savasties užmarštis, autentiškumo pabaiga, kuri ardo ir gadina bendruomenę, skaldydama ir silpnindama jos narius, gundydama juos kultūrinei imitacijai ir politinei priklausomybei. Nebūtina patirti fizinę svetimšalių okupaciją, kad būtų sužadintas "atsinaujinimo" nacionalizmas; Meidzi valdomoje Japonijoje ir Revoliucijos laikų Prancūzijoje išorinis priešas buvo katalizatorius ir varžovas iš už jūrų, tačiau tikrasis priešas buvo suvokiamas kaip vidinis gedimas, kaip tikslo ir tapatumo praradimas, leidęs korumpuotos mažumos tironijai nuslopinti bendruomenės daugumos autentišką saviraišką ir laisves[4].

Nacionalisto požiūriu, pirmykštį bendruomenės solidarumą gali pakirsti klasinis, regioninis, etninis nevienarūšiškumas, dinastinė priklausomybė ar konfesiniai skirtumai, o

marksistas vidinės priespaudos priežastis kildina iš darbo pasidalijimo. Juk darbo pasidalijimas pirmąkart leido sukurti pridedamąjį produktą, kurį valdančioji klasė jau galėjo eksproprijuoti. Tai darydami, valdovai grindė savo priespaudą nuosavybės ir privilegijų apsauga, kuri tapo visų vėlesniųjų klasinių sistemų ir, vadinasi, politinės galios pamatu. Antai Marxas ir Engelsas teigia, kad

> skirtingos darbo pasidalijimo išsivystymo pakopos kartu yra ir skirtingos nuosavybės formos; [ir kad] su darbo pasidalijimu ... tuo pat metu įvyksta darbo ir jo produktų, taigi nuosavybės, pasiskirstymas, be to, nelygus (kiekybiškai ir kokybiškai) pasiskirstymas[5].

Taip pat ir dėl šio dvejopo nukrypimo padarinių marksizmas ir nacionalizmas kartais atrodo stebėtinai panašūs pažiūromis. Abu jie nagrinėja skirtingus bendrojo susvetimėjimo aspektus stebėtinai panašiomis priemonėmis. Tremtis yra paskutinė nužeminimo pakopa nacionalistui, bet būna dar ir vidinė tremtis, kuri gali būti jaučiama "savoje žemėje", kaip rodo juodaodžio nacionalisto jo gimtojoje Amerikoje pavyzdys. Šį psichologinį susvetimėjimą galima rasti negrizmo literatūroje, ir jis jautriai suprastas McKay garsiose eilutėse iš jo poemos *Atstumtasis* (*Outcast*):

> Grįžčiau į tamsą ir ramybę.
> Bet didysis Vakarų pasaulis laiko mane savo valdose,
> Ir neturiu vilties visiškai išsivaduoti,
> Kol klūpau prieš jo svetimus dievus.
> Kažkas manyje prarasta, amžiams prarasta,
> Kažkas gyvybiška apleido mano širdį,
> Ir turiu eiti gyvenimo keliu lyg šmėkla,
> Nuo žemės sūnų atskirtas.
> Mat gimiau toli nuo savo gimto dangaus,
> Baltojo žmogaus šešėlyje, ne laiku[6].

Vidinės tremties tema plėtojama ir viename raiškiausių sionistinės nuostatos liudijimų — Pinskerio *Autoemancipacijoje* [1882 m.]. Čia žydai apibūdinami kaip "šmėkliška" tauta,

kaip "seniai mirusi tauta", kuri vis dėlto "gyveno toliau dvasiškai kaip tauta", bet visur yra laikoma svetima:

Turime pripažinti [teigė Pinskeris], kad, kol didžioji žmonijos brolybės idėja suvienys visas žemės tautas, turės praeiti tūkstantmečiai, o tuo tarpu tauta, kuri yra namuose visur ir niekur, turi būti visur laikoma svetima[7].

Nuosmukis slypi viduje. Išorinė priespauda atspindi vidinį tautos gedimą — nesvarbu, ar ji fiziškai ištremta, ar ji yra antrarūšiai piliečiai savo pačių teritorijoje.

Marksistas taip pat žvelgia į susvetimėjimą dvejopu aspektu: konkrečiu ir filosofiniu. Empiriškai susvetimėjimas yra proletaro dalia jo darbo situacijoje. Milžiniška fabrikinės gamybos sistema su jos griežta, nuasmeninta drausme ir didžiule darbo koncentracija, su jos monotonišku, fragmentišku triūsu, nesant jokio ryšio tarp darbininko ir jo produkto, neišvengiamai žadina gelminį nepasitenkinimą ir susvetimėjimą. Marxo nuomone, žmogaus darbo produktas "stovi priešais jį kaip svetimas daiktas, kaip nuo gamintojo nepriklausoma jėga ... Tai yra darbo sudaiktinimas" toks, kad "juo daugiau darbininkas deda pastangų, tuo galingesnis tampa svetimas objektyvus pasaulis, kurį jis kuria prieš save patį, tuo skurdesnis tampa jis pats ir jo vidinis pasaulis, tuo mažiau lieka, kas priklauso jam"[8].

Tačiau, be šio konkretaus darbo vietos susvetimėjimo, yra dar bendresnis susvetimėjimas, apimantis kiekvieną žmogaus minties ir veiklos projekciją, kuri tampa nuo jo atskirta bei išoriška ir kurioje "realybė suvokiama ne tokia, kokia ji yra pati savaime, bet kaip kita realybė. Įprastoji patirtis paklūsta ne savo pačios dvasios dėsniui, bet svetimai dvasiai"[9].

Pinigai taip pat yra susvetimėjimo forma, kažkas išoriška žmogui. "Sudaiktindamas šią tarpininkavimo veiklą, — sako Marxas, — žmogus yra veiklus tik tiek, kiek jis praranda save ir dehumanizuojasi"[10]. Ypač kapitalizmo sąlygomis

žmogaus veikla neišvengiamai eksternalizuojama daiktų ar prekių pavidalu, o žmogus pavergiamas ir susvetimėja pats sau.

Marxas, sekdamas Feuerbachu, vadovavosi žmogaus esmės, jo "rūšinės būties", kurią iškreipė susvetimėjimas, vizija visai panašiai, kaip nacionalistas vadovaujasi pirmykštės, tikros ir nemaišytos bendruomenės, "tautos", įvaizdžiu. Marxo požiūriu, paties žmogaus veikla, jo kasdienis darbas tapo "svetimu, priešišku, stipriu, nuo jo nepriklausomu objektu", kuris "užkrovė jam kito žmogaus valdymą, prievartą ir jungą", "darbo šeimininko" jungą[11]. Žmogaus "dvasinė prigimtis" buvo deformuota ir dehumanizuota. Panašiai ir nacionalistai apraudа smunkančios tautos bendrumo ir vidinės harmonijos praradimą, kurį lėmė ne susvetimėjęs darbas, bet ryšių su bendruomenės praeitimi nutrūkimas. Kur nutrūksta "grandinės grandis", ten žmonės tampa atomizuoti, neturi šaknų ir laisvės. Jų dvasinis augimas sustoja, jų psichinis gyvenimas suskyla. Žmonės tampa susvetimėjusiais individais svetimame asimiliacijos vandenyne, kuriame jiems lemta galutinai išnykti, tampa bejėgėmis kiekvieno užkariautojo ar kiekvienos praeinančios mados aukomis. Vidinis priešas — tapatumo suirimas — paruošė dirvą išoriniam pavergimui ir sunaikino savigarbos ir laisvės troškulį[12].

Perėjimo mechanizmai

Kaip žmogus gali išsivaduoti iš šios priklausomybės ir susvetimėjimo būklės? Kad jis tai gali padaryti, niekada neabejojo nei marksistai, nei nacionalistai. Ir vieni, ir kiti optimistiškai tiki istorinio išrišimo teisingumu, laikydami žmogaus išsilaisvinimą istorine būtinybe. Ir vieni, ir kiti tariasi išmaną socialinės evoliucijos dėsnius. Nacionalistas numato neišvengiamą tautinės sąmonės jo bendruomenėje augimą, kuris prikels jos narius iš ilgo snaudulio ir atkurs tautą. Pe-

rėjimas nuo benamiškumo prie tautiškumo yra savęs atradimo ir savęs realizavimo procesas. Tai kiekvienos bendruomenės misija. Mazzini buvo visiškai įsitikinęs, kad "jokia tauta niekada nemiršta ir nesustoja savo kelyje, kol ji nepasiekia galutinio istorinio savo egzistavimo tikslo, kol ji neįvykdo savo misijos"[13]. Italai turėjo tokią istorinę misiją ir "kolektyvinę idėją, kurią reikėjo plėtoti", todėl jiems buvo būtina unitarinė valstybė. Mazzini niekada neabejojo tuo, kad "tauta, kuriai skirta atlikti didelius darbus žmonijos labui, turi anksčiau ar vėliau susivienyti į naciją. Ir lėtai, iš epochos į epochą, mūsų tauta ėjo į šį tikslą"[14]. Visos kliūtys, jo teigimu, bus įveiktos sukylant tautai, veikiant slaptoms draugijoms, "krauju, kurį praliejo visų Italijos provincijų kankiniai". Evoliuciją spartins revoliucija, nuoseklų budimą — tautinės istorijos pažinimas, Italijos prigimtos lemties pažangą — žmonių norai ir jų demokratiniai instinktai.

Mazzini'o pažiūros atspindi nacionalizmui būdingą evoliucionistinės doktrinos derinimą su aktyvistine etika. Perėjimas prie tautiškumo esąs galiausiai neišvengiamas, tačiau jis reikalingas žmonių susitelkimo ir aktyvaus dalyvavimo tautiniame judėjime. Tautinis prisikėlimas apima vidinį apsivalymą. Svetima kultūrinė įtaka turi būti pašalinta, kad vėl būtų atrastas tikras bendruomenės tapatumas. Švietimas ir propaganda padės bendruomenės nariams įsisąmoninti savo nugrimzdusį tapatumą ir atkurti iširusį solidarumą. Trūkusi grandinės grandis turi būti iš naujo nukalta, ir tautos dorybės, atsiskleidusios jos praeityje, turi būti iš naujo išsikovotos. Kaip tik tokį uždavinį savo klausytojams kėlė Douglas Hyde'as Dublino Nacionalinėje literatūros draugijoje 1892 m.:

> Mes pagaliau nutraukėme airiškojo gyvenimo tęstinumą, ir kaip tik tuo metu, kai keltų rasė, atrodo, jau turėtų atgauti savąją šalį, ji pasijunta netekusi savo keltiškųjų bruožų, atskirta nuo savo praeities ir beveik praradusi ryšį su dabartimi...

Kaip tik tuo metu, kai turėtume pradėti atkurti airiškąją rasę ir gelų tautą — prisimindami atkurtą Graikiją, — pasijuntame prarade pamatinius tautiškumo akmenis. Senieji akmenys, kurie ištvėrė aštuoniolika šimtmečių, yra sunaikinti; dabar privalome nutašyti naujus, jei tik pajėgiame, naujoje vietoje ir iš kitokios uolienos...

Vienu žodžiu, privalome puoselėti visa, kas rasiškiausia, kas labiausiai kvepia dirva, kas geliškiausia, airiškiausia, nes, nepaisant saksoniškojo kraujo priemaišos šiaurės rytų pakraštyje, šios salos šerdis buvo ir visada bus keltiška.[15]

Žinoma, *Sinn Féin**, kaip ir kiti nacionalizmai, nesitenkino švietėjiška propaganda; jis buvo visiškai pasiruošęs prireikus kovoti smurtu. Iš tiesų nacionalistai dažnai apeliuodavo į karą kaip į priemonę pašalinti nekenčiamą tironiją ir korupciją. Tai darė Fichte prieš Napoleono įsiveržėlius, Atatürkas — prieš graikus, Mao — pricš japonus. Nacionalinio išsivadavimo karas ne tik gali pagreitinti neišvengiamą perėjimą prie tautiškumo, jis ir tik jis gali suformuoti iš tikrųjų vieningą ir savimonę turinčią tautą, jai išsikovojus nepriklausomybę[16].

Panaši evoliucinio istoricizmo ir karinės kovos samplaika būdinga marksistiniams teiginiams ir judėjimams. Marxui visos visuomeninės raidos variklis — tai periodiškai kylantys prieštaravimai tarp žmogaus gamybinių "jėgų" ir klasinių bei nuosavybės "santykių", kurių kontekste vyksta gamyba. Čia visada trūksta jėgų ir santykių vystymosi sinchroniškumo, nes žmogaus sugebėjimas organizuoti ir tvarkyti gamybą naudojantis nauja technika visada pranoksta jo socialinę santvarką. Ilgainiui atsirandanti įtampa prasiveržia socialine revoliucija, sulaužydama senas nuosavybės ir klasines struktūras ir jas pakeisdama naujomis. Šitaip technologinė pažanga, kylanti iš poreikio patenkinti vis gausesnius

---

* *Sinn Féin* (air. - "mes patys") — 1902 m. įkurtas sąjūdis, siekęs Airijos nepriklausomybės. Pietų Airijai tapus nepriklausomai (1922 m.), *Sinn Féin* virto Airijos Respublikonų armijos politiniu padaliniu.

žmonių norus esant ribotiems ištekliams, turi sunaikinti kapitalizmą:

Kapitalo monopolija tampa grandinėmis tam gamybos būdui, kuris iškilo ir suklestėjo kartu su juo ir jo dėka. Gamybos priemonių centralizavimas ir darbo socializavimas pagaliau pasiekia tašką, kur jie tampa nesuderinami su jų kapitalistiniu apvalkalu. Šis apvalkalas sprogsta. Išmuša kapitalistinės privačios nuosavybės paskutinė valanda. Ekspropriatoriai eksproprijuojami... Tačiau kapitalistinė gamyba kuria, su gamtos dėsnio nepermaldaujamumu, savo pačios neigimą. Tai yra neigimo neigimas[17].

Čia, kaip ir kitur, Marxas ir jo sekėjai pabrėžė "natūralių kapitalistinės gamybos dėsnių" ir mūsų gyvenimą formuojančių "materialių sąlygų" neišvengiamumą. Revoliucijos veiksmingumui taip pat reikia, kad šios sąlygos subręstų. Iš tikrųjų joks proletariato sąjūdis negali laimėti, kol materialios, gamybinės sąlygos nepadaro tokios revoliucijos neišvengiamos[18].

Tačiau tik žmogus, tik proletariatas gali įvykdyti perėjimą į socializmą. Tik toji klasė, kuri įkūnija susvetimėjimą, gali panaikinti savo susvetimėjimo sąlygas ir grąžinti žmogų į jį patį ir į jo prigimtį. Juk žmogus galų gale yra sąmoningas savo paties gyvenimo ir gyvenimo priemonių kūrėjas. Jis yra *homo faber,* o socialistiniam žmogui "visa vadinamoji pasaulio istorija tėra žmogaus kūrimas žmogaus darbu ir gamtos įvaldymas žmogaus labui"[19]. Esant atitinkamoms materialioms sąlygoms, kūrybiškas žmogus gali įveikti savo ribotumą veiksmu ir revoliucija; išvaduodamas visuomenę, žmogus išlaisvina ir reintegruoja pats save. Sutraukydamas egzistuojančios klasinės sistemos "grandines", žmogus įveikia savo paties susvetimėjimą.

Praktiškai kaip tik Marxo minties aiškumas padidino nesutarimus tarp marksistinių kvietistų ir aktyvistų, tarp tų, kurie labiau laikėsi evoliucinės istorijos sampratos, kaip Bebelis ir Kautsky, ir tų, kurie, kaip Leninas, pabrėžė žmogaus

revoliucinę praktiką ir avangardinio elito veiklą. Šiuo požiūriu didesnis nacionalizmo neapibrėžtumas ir nenuoseklumas jam labiau padėjo.

Komunizmas ir tautiškumas

Iš pirmo žvilgsnio nacionalistinių ir marksistinių idealios visuomenės vizijų skirtumai atrodo visai neįveikiami. Tačiau ir šiuo atžvilgiu jų nuostatos ir įvaizdžiai dažnai sutampa ir papildo vienas kitą.

Kadangi darbo pasidalijimą marksistai laiko pirmine socialinių negerovių priežastimi, jo įveikimas ir atitinkamai nuosavybe bei klasiniu susiskaidymu grindžiamos visuomenės peržengimas yra pagrindinis komunistinės vizijos dalykas. Kai žmonės nustos būti specialistai, jų veikla daugiau nebus žmogaus svetimumo sau pačiam, kitiems žmonėms ir gamtai priežastimi. Komunistinėje visuomenėje,

> kur niekas neturi išimtinai savos veiklos srities ir kur kiekvienas gali lavintis visose pasirinktose srityse, visuomenė tvarko bendrąją gamybą taip, kad aš galėčiau užsiimti vienu dalyku šiandieną ir kitu rytdieną, medžiočiau rytą, meškeriočiau po pietų, šerčiau gyvulius vakare, užsiimčiau kritika po vakarienės, kiek man patinka, — niekada netapdamas medžiotoju, žveju, galvijų augintoju ar kritiku[20].

Filosofiškesniame kontekste Marxas apibūdina komunizmą kaip procesą, kaip

> realų privačios nuosavybės, kaip žmogaus susvetimėjimo sau įveikimą ir tokiu būdu kaip žmogiškosios esmės pasisavinimą per žmogų ir žmogui; vadinasi, kaip visišką ir sąmoningą žmogaus sugrįžimą į save patį perimant visą ankstesniojo vystymosi lobyną, kaip žmogaus visuomeninės, tai yra žmogiškosios būties, atkūrimą. Šis komunizmas, kaip tobulas natūralizmas, yra humanizmas, panašiai kaip tobulas humanizmas yra natūralizmas. Tai yra tikrasis žmogaus ir gamtos, žmogaus ir žmogaus antagonizmo sprendimas; tai yra tikrasis išsprendimas konflikto tarp egzistencijos ir esmės, objektyvacijos ir savitaigos, laisvės ir būtinybės, individo ir rūšies. Tai yra istorijos mįslės išsprendimas, kuris pažįsta save kaip šį išsprendimą[21].

Tik komunistinėje visuomenėje, kur įveiktas darbo pasidalijimas ir žmogaus pavergimas jam, darbas tampa "ne tik gyvenimo priemone, bet pirmuoju gyvenimo poreikiu", ir tik šioje kooperatyvios gausos eroje visuomenė "gali įsirašyti savo vėliavose: "Iš kiekvieno pagal jo sugebėjimus, kiekvienam pagal jo poreikius!"[22].

Vaizduodami komunizmą kaip visuomenės reintegracijos ir žmogaus tikrojo "rūšinio gyvenimo" atkūrimo procesą, marksistai artėja prie tų prasmių, kurias nacionalistas suteikia "tautiškumo" sąvokai. Juk tik tikrojo tautiškumo būklė leidžia individualiems žmonėms atrasti savo autentišką tapatumą kolektyve, pasiekti brolybę ir autonomiją. Tik tautoje žmogus gali atrasti visišką laisvę ir harmoniją ir siekti visų gerovės, o ne vien savo paties savanaudiškų tikslų. Tauta yra vienintelė tikroji esatis. [XIX a. romantikui] Adamui Mülleriui valstybė įkūnija "glaudžiausią visų fizinių ir dvasinių poreikių sąjungą", o tauta jam yra "didžioji, energinga, neribotai aktyvi ir gyva visuma", sulydanti visus visuomenės sektorius į neišardomą vienybę[23].

Be vieningumo, nacionalistai išskiria dar daugybę kitų gyvybiškai svarbių tautiškumo sampratos bruožų. Pirma, "tauta" yra "natūrali". Panašiai kaip šeima ar kalba, ji yra natūralios, gamtinės tvarkos dalis — ne žmogaus sukurta ar išrasta. Antai Rousseau skelbia: "Korsikiečių būklė vis dar yra natūrali ir sveika", o Herderis mano, kad tautų įvairovė yra dieviškojo gamtos plano dalis, ir todėl iškelia primityvų laukinį aukščiau dykinėjančio kosmopolito[24]. Antra, tauta suvokiama kaip ypatinga kultūrinė esybė. Rousseau giria Mozę, Numą ir Likurgą, savo tautų kūrėjus, už tai, kad "jie ieškojo saitų, kurie galėtų pririšti piliečius prie jų tėvynės ir prie vienas kito, ir jie atrado juos ypatinguose papročiuose, religinėse ceremonijose, kurios savo prigimtimi visada ypatingos ir tautinės"...[25] Panašiai Burke'as manė, kad Anglijos vienybę ir organišką augimą laiduoja jos ypatinga kon-

stitucija, istorija ir tradicijos, visos kartu jos puoselėja ryšį "tarp gyvųjų, mirusiųjų ir tų, kurie dar negimę"[26]. Taip pat Mazzini tautą laikė

> bendrija visų žmonių, kurie sudaro vientisą grupę savo kalba, tam tikromis geografinėmis sąlygomis arba istorijos skirtu vaidmeniu, kurie pripažįsta vieną principą, elgiasi pagal to paties įstatymo taisyklę ir dirba vieno tikslo labui... Tautiškumas yra Dievo skirtas vaidmuo kiekvienai tautai žmonijos darbe; jis yra misija ir užduotis, kurią ji turi atlikti žemėje, kad būtų įgyvendintas dieviškasis pasaulio sumanymas[27].

Trečia, individai gali realizuoti savo tikrąją laisvę tik per tautą. Triūsdamas ir aukodamasis tautai, žmogus atranda savo prarastąjį tapatumą ir įgyja savo veiksmų autonomiją. Tokiu būdu jis įveikia dirbtinumą ir tironiją, egotizmą ir priespaudą, vidinį pagedimą ir išorės priešą. Ketvirta, tautos yra savarankiškos. Jos įkūnija tikrąjį gyvenimą būtent dėl savo paprastumo ir savarankiškumo žmonėms sutelkiant savo išteklius ir darbą kaimo bendruomenėje. Marxas iš tikrųjų pakartoja šią agrarinę idiliją *Vokiečių ideologijoje*, nors praktiškai, panašiai kaip dauguma nacionalistų, jis išpažįsta industrinės autarkijos idealą. Pagaliau tauta sudaro teritorinį vienetą, kuriam būdingas stiprus vieningumo jausmas. Jos savarankiškumą garantuoja ryšys su žeme, jos kompaktiška lokalizacija ir geopolitinis įsitvirtinimas. Bet labiau nei šis geopolitinis vieningumas atskiros ir pripažintos teritorijos turėjimas skleidžia socialinį idealą — praktinio solidarumo siekį tam tikroje socialinėje erdvėje. Juk tik pasiekus tokį solidarumą, galima sakyti, kad žmogus "grįžo" namo iš savo vidinės tremties[28].

Nors savo kontekstais ir akcentais marksistai ir nacionalistai smarkiai skiriasi, tačiau matome, jog jiems vienodai rūpi žmogaus susvetimėjimas, jo reintegracija ir jo grįžimas į autentiškąją būtį. Abi ideologijos laikosi holistinio, natūralistinio ir išlaisvinančio požiūrio į žmogų ir jo paskirtį. Jų esminės sampratos ir pažiūros yra istoristinės ir evoliucionisti-

nės. Istorija — šuoliais ir lūžiais — atskleidžia žmogaus tikrąją rūšinę prigimtį, kuri yra žmogiška tiek, kiek ji sociali ir kolektyvi, ir ji yra sociali tiek, kiek ji žmogiška. Žmogus gali "atrasti save" tik bendruomenėje ir tik per bendruomenę. Jis gali atkurti savo vientisumą ir vėl suvienyti savo suskaidytą prigimtį tapdamas tikrai socialine ir kolektyvine būtybe, realizuodamas bendruomeninę savo būties esmę ir gyvendamas harmoningai su kitais savarankiškoje bendruomenėje. Panašiai, norėdamas atkurti savo ryšį su gamta ir su aplinka, jis turi atsikratyti visų apnašų, iškrypimų ir pagedimų, kuriuos jam primetė godumu ir savanaudiškumu grindžiama individualistinė civilizacija. Tokiam išsivadavimui ir autentiškos būties atradimui reikia revoliucinės savitaigos ir savęs peržengimo akto. Laisvė ir autonomija — tai autentiškumo realizavimas, o autentiškumas savo ruožtu gali būti pasiektas tik lygiųjų bendruomenėje.

Taigi nacionalizmas, kaip ir marksizmas, tvirtai nukelia savo aukso amžių į ateitį, o ne į praeitį, kaip kartais teigiama. Praeitis yra nacionalistui gairė ir pavyzdys, net matas vertinant apgailėtiną dabarties eros supuvimą ir trūkumus. Tačiau ji niekada negali pateikti plano ateičiai. Net konservatyviausias nacionalistas žino savo širdyje, jog praeitį jis panaudoja ir puoselėja tam, kad galėtų sukurti geresnę ir patvaresnę ateitį. Marksistai savo ruožtu neignoruoja praeities. Argi jų evoliucinė schema neprasideda nuo postuluojamos pirmykščio komunizmo būklės, kuriai būdingas stygius ir menka gamyba bei mažas gyventojų skaičius? Jų problema — kaip įtvirtinti tos būklės socialines dorybes moderniame kontekste, kaip pasiekti materialinio pertekliaus amžių, kuris leis sukurti socializmą. Juk socializmas gali būti sukurtas tik remiantis "viso ankstesnio vystymosi lobynu", kaip ankstesnių žmonijos priešistorės pakopų kulminacija. Socializmas, kaip nuolat kartojo Marxas, gali būti pastatytas tik ant kapitalizmo ir buržuazijos laimėjimų pamatų. Gamy-

bos suvisuomeninimas, kuris buvo pirmykštė žmogaus pakopa ir jo "natūrali" ar "prigimtinė" būklė iki darbo pasidalijimo, numato grįžimą į šį natūralizmą, bet jau aukštesniu, žmogiškesniu pavidalu. Tad praeitis turi būti pakelta į aukštesnį lygmenį, o ne paneigta.

SOCIALINĖS ŠAKNYS

Sulėtėjęs vystymasis ir politinė priklausomybė

Tiek savo bendromis sąrangomis, tiek ir savo ypatingais mechanizmais marksizmas ir nacionalizmas, nepaisant jų abipusio priešiškumo, yra gana paraleliškos ir konverguojančios ideologijos. Šie sąlyčio taškai akivaizdžiai *įgalina* doktrinų sinkretizmą. Dabarties socialinės ir politinės sąlygos *stumia* abi ideologijas prie simbiozės.

Ir iš tiesų, marksistuojančių nacionalizmų ir nacionalistinių komunizmų dabar yra iškilę visuose žemynuose. Vienais atvejais jie buvo primesti arba paskatinti iš šalies, tačiau kitais — Jugoslavijoje, Kinijoje, Vietname, Kuboje, Angoloje ir Mozambike — jie yra dažniausiai vietinės kilmės judėjimai, nors ir čia išorės pagalba ir bendroji padėtis pasaulyje vaidino didesnį vaidmenį, negu kartais manoma. Žinoma, šie ir kiti "nacionalistinio komunizmo" atvejai nepaprastai skiriasi savo idealais ir metodais; jie neatitinka kurios nors vienos — Marxo/Engelso, Lenino ar Mao — marksizmo pakraipos. Iš marksistinio kanono visada atsirenkami tam tikri motyvai ir temos, kurios pritaikomos vietos sąlygoms, prieš tai atskiedus jas stipria vietinio nacionalizmo doze. Šie nacionalizmai taip pat mažai ką yra pasiskolinę iš Rousseau, Herderio ar Mazzini'o formuluočių; dabartinės nacionalizmo atmainos plėtojosi kaip atsakas į specifines aplinkybes. Tačiau tiesa ir

tai, kad nacionalizmo doktrina visada buvo lankstesnė už marksizmo, ir šitai jam teikdavo tam tikro pranašumo prieš jo varžovą.

Vis dėlto tarp šiuolaikinių kairiojo nacionalizmo judėjimų esama neabejotinų šeimyninių panašumų, kurie leidžia pašaliniams nesunkiai atpažinti jų šūkius, tikslus ir taktiką ir kurių pagrindu įvairios jų atmainos susikalba sava tarptautine kalba nepaisant kultūrinių ir geografinių barjerų. Kaip tai įvyko?

Tai įvyko visų pirma jiems vienodai suvokiant savo šalies ar teritorijos užtrukusį ir nenormalų atsilikimą. Kaip tik šio atsilikimo užtrukimas, o ne pats atsilikimo faktas pastūmėjo juos marksistinio nacionalizmo link. Kitos Trečiojo pasaulio šalys, tokios kaip Kenija, Malaizija ar Venesuela, irgi kenčia nuo panašių neišsivystymo sindromų, nors jos dar neperėmė kairiojo nacionalizmo, bet gali tai padaryti siekdamos paskatinti augimą, taupymą, energijos mobilizavimą bei stambaus masto investicijas infrastruktūrai plėtoti. Iki šiol jų vyriausybės pajėgė pristabdyti jų tolesnį santykinį atsilikinėjimą nuo išsivysčiusių šalių. Tuose regionuose ir valstybėse, kur valdžia buvo per silpna ar per daug susiskaidžiusi, kad sulaikytų stagnacijos ir nuosmukio procesus, įvyko poslinkis kairėn prie socialistinio arba komunistinio nacionalizmo. Šiais atvejais ankstesnis ortodoksinis liberalus ar konservatyvus nacionalizmas negelbėjo; neefektyvumas, korupcija ir letargija žadino nekantrumą ir nusivylimą, ypač labiau suvakarėjusių grupių, ir skatino radikalesnio ir veiksmingesnio nacionalizmo tendenciją. Tai liudija, kad marksistinio tipo nacionalizmas gali būti laikomas ne paprastu neišsivystymo padariniu, bet greičiau ilgai užtrukusio neišsivystymo padariniu, nulemtu valdžios nepatvarumo ir susiskaidymo. Toks užtrukęs atsilikimas atskleidžia ne tik valdžios bejėgiškumą, bet ir bendruomenės nesavarankiškumą. Nepaisant nacionalizmo patriarchų išdidžių pareiškimų,

nepriklausomybė dar neiškovota, ir bendruomenės vidinis pagedimas ir neautentiškumas, tikroji autonomijos stoka tampa akivaizdūs ir nepaneigiami. Ir kuo akivaizdžiau bendruomenė priklauso nuo kitų, tuo didesnė tikimybė, kad radikalus marksistinis nacionalizmas perims valdžios vadžias. Kuo regionas periferiškesnis, kuo labiau susiskaidęs ir apleistas, tuo daugiau galimybių jame įsišaknyti marksistiniam nacionalizmui.

Vadinasi, optimalios bendros sąlygos marksistinio nacionalizmo sėkmei yra šios: vėluojančio moderninimo jausmas; bendruomenės ar regiono periferiškumo suvokimas gerovės ir galios požiūriu; silpna ir neveiksminga valdžia pasiekus nepriklausomybę ir pagaliau išorės ekonominis ar karinis kišimasis ar tokio kišimosi grėsmė. Paprastai marksistinis nacionalizmas kyla kaip "antros bangos" nacionalizmas, ateidamas į valdžią ant ankstesnių yrančių nepriklausomybės judėjimų pečių — panašiai kaip Mao komunistai pakeitė Gomindaną, o Castro partizanai pasinaudojo 1933 m. revoliucijos iškeltomis ir ilgai nesprendžiamomis problemomis[29]. Jų sėkmės priežastis — stiprėjantis įsitikinimas, kad atsilikimas, periferiškumas ir bejėgiškumas yra išorės manipuliacijų padarinys, kurį gali įveikti tik marksistinis pasikliovimas bendruomeniniu darbu, centralizuotu planavimu ir industrializavimu. Todėl marksistinio nacionalizmo griebiamasi ne tik dėl jo potencialo stiprinti valstybę, bet ir dėl jo pažado spartinti socialinį vystymąsi[30].

Du "politinės priklausomybės" tipai ypač palankūs marksistiniam nacionalizmui atsirasti. Pirmasis — tai pažįstamas vis atidėliotos nepriklausomybės atvejis, kolonialistams per ilgai laikantis savo valdų (pavyzdžiui, portugalai Afrikoje) ar jiems mėginant susigrąžinti teritorijas, kurias buvo priversti laikinai apleisti (pavyzdžiui, prancūzai Indokinijoje). Čia sulėtėjęs vystymasis tik sustiprina žeminančios strateginės priklausomybės jausmą, ir kaip tik tuo metu, kai

kaimyninės išsivadavusios teritorijos, regis, pradėjo plėtoti savo vystymo programas. Antrasis priklausomybės tipas gali būti toks pat žeminantis. Čia šalis nominaliai yra nepriklausoma, bet ekonomiškai ir kartais kariniu požiūriu priklauso nuo kaimyninių ar tolimų galybių. Antai kubiečiai visą XX amžių Jungtinių Valstijų buvimą jautė kaip ekonominę grėsmę; Etiopija dar ne taip seniai piktinosi savo karine priklausomybe nuo tos pačios galybės; Kinija iki Mao pergalės jautėsi pažeminta ir priklausoma nuo Vakarų galybių dar prieš japonų įsiveržimą. Be to, kur prie išorinių pavojų ar atviro įsiveržimo prisideda dar vidinis etninis konfliktas, kaip Etiopijoje ar Jugoslavijoje, ten jie sukuria neįveikiamus sunkumus liberaliam ar karingam nacionalizmui, ir tik marksistinis centralizavimo sprendimas, regis, siūlo išeitį iš prailgusios priklausomybės ir vidinio susiskaidymo pažeminimų.

Tad situacija, kuri skatina marksistinį nacionalizmą, yra tiek politinė, tiek ir ekonominė, ir čia griebiamasi tiek sutelkiančio Partijos potencialo, tiek valstybės atsakomosios galios stiprinimo. Tokioje situacijoje Sovietų modelio patrauklumas akivaizdus. Kaip ne kartą buvo nurodyta, į Sovietų Sąjungą žvelgiama ne tik kaip į vystymosi receptų šaltinį, bet ir kaip į karinio, politinio ir socialinio vystymosi modelį, kaip į milžiniškų valios ir energijos išteklių mobilizavimo mašiną, valdomą veiksmingos elitinės organizacijos ir remiamą masių, — išteklių, kurie padarė ją iš tikrųjų, ne vien nominaliai, nepriklausomą nuo jokios kitos galybės. Į Sovietų marksizmą žvelgiama ne tik kaip į metodą įveikti žmogaus susvetimėjimą sąmoningu revoliuciniu darbu, bet ir kaip į būdą išvengti žeminančios politinės ir karinės priklausomybės pasiekiant tikrąją lygybę su Vakarais[31].

Net tos socialistinio nacionalizmo atmainos, kurios priešinasi sovietinio tipo komunizmui, atskleidžia iš esmės politinę savo motyvaciją. Pavyzdžiui, Artimuosiuose Rytuose

kai kurie režimai pripažino "arabiškąjį socializmą", kuris tapatina nacionalinę kovą su globaliniu antiimperialistiniu "klasiniu konfliktu" ir mobilizuoja išteklius bendruomenei moderninti. Abiejose užduotyse valstybė ir partija vaidino lemiamą vaidmenį. Antai, valdant Nasserui, Egipto spauda, radijas ir švietimo sistema buvo kontroliuojami valstybės ir labai išaugo valstybės prižiūrimi kariuomenė bei biurokratinis aparatas. Didžiuliai ekonomikos sektoriai, tarp jų daugelis bankų, pramonės ir draudimo kompanijos, buvo nacionalizuoti ir "suegiptinti"[32]. Ir atvirkščiai, po 1970 m. valstybinė ir politinė kontrolė švelnėjo kartu mažėjant dėmesiui "arabiškajam socializmui" ir Sovietų modeliui. Antra vertus, Sirijoje ir Irake BAAS grupuočių partinis dominavimas ir toliau išlaikė valstybinę beveik visos ekonomikos kontrolę ir ne mažiau domėjosi Sovietų organizaciniu modeliu[33].

Taip pat griežtai etatistinis kairiojo sparno nacionalizmas įsitvirtino kai kuriose naujose Afrikos valstybėse, pradedant Gvinėja ir Maliu. Vienpartiniai režimai mėgino kurti stiprias valstybines institucijas ypač tose šalyse, kurių silpną strateginę padėtį ir ilgalaikę priklausomybę sunkino didelis atsilikimas. Tačiau ir čia buvo pasirinkti tik kai kurie Europos marksizmo aspektai. Akivaizdžiai trūksta klasių kovos — pagrindinės marksizmo sąvokos, kurią, pavyzdžiui, [Gvinėjos prezidentas] Sékou Touré manė esant nereikšmingą Afrikos sąlygomis[34]. Panašiai europietiškos "feodalizmo" ir "proletariato diktatūros" sąvokos nedaug ką sakė žemynui, nepažinusiam nei vasalinės, nei leno sistemos ir vos pradėjusiam kurti gausų proletariatą. Afrikoje "tribalizmas" ir valstietijos mobilizavimas turi užimti šių europietiškų sąvokų vietą, o jos savo ruožtu turi įgyti savo prasmę ir galią iš tikrojo šių dienų pasidalijimo ir pagrindinio konflikto — konflikto tarp kolonizatorių arba "neokolonizatorių" ir kolonizuojamųjų. Todėl, išskyrus kelis, tokius kaip Somalio atvejus, net į Sovietų Sąjungos organizacinį modelį žvelgiama

su įtarimu; Senegalo, Tanzanijos ir Alžyro "socialistiniai" nacionalizmai ieško kitur savo įkvėpimo ir receptų[35].

Tad marksistinis nacionalizmas iškyla užtrukusios priklausomybės arba susiskaidymo situacijose ir siekia išlaisvinti paveiktus gyventojus prieš pradėdamas spręsti sulėtėjusio vystymosi problemas. Tokie marksistiniai režimai neturėtų būti painiojami su jų europietiškais atitikmenimis. Jų dėmesys marksizmui nėra nei filosofinis, nei tuo labiau ekonominis; kairiuosius nacionalistus domina marksizmo (arba greičiau leninizmo) etatizmas ir jo partinis aparatas, kuris jiems atrodo vienintelis pajėgus įtraukti sutelktus gyventojus į stabilią ir veiksmingą institucinę sistemą atsilikusioje šalyje[36]. Neva, tik naudodamasi tokia politine mašina, bendruomenė gali tikėtis išsivaduoti iš politinės priklausomybės, ekonominio sąstingio ir nuosmukio situacijos — situacijos, kuri itin erzina intelektualus ir profesionalus.

Populizmas ir intelektualai

1882 m. Engelsas rašė Karlui Kautsky Lenkijos nepriklausomybės klausimu:

> Istoriškai neįmanoma didelei tautai rimtai svarstyti kokius nors vidaus klausimus, kol ji neturi nacionalinės nepriklausomybės. ... Tarptautinis proletariato judėjimas apskritai įmanomas tik tarp nepriklausomų tautų ... Nacionalinės priespaudos panaikinimas yra pagrindinė kiekvieno laisvo ir sveiko vystymosi sąlyga...[37]

Engelso pareiškimas tiksliai apibūdina šiandienos besivystančių šalių vadovybių pažiūras. Negali būti kalbos apie "laisvą ir sveiką vystymąsi", kol nėra iškovota reali nepriklausomybė, — ne tik politinis suverenumas, kuris dažnai pasirodo esąs tik nominalus, bet ir fundamentali ekonominė bei karinė autarkija. Priešinimasis Šiaurės [pusrutulio] galybių neokolonializmui ir "neoimperializmui" suteikia pagrindą nacionalistinio marksizmo "policentrizmui" bei radikalaus

nacionalizmo marksizmui. Juk natūraliai yra daug ir įvairių kelių į socialistinę tautą ir tautinį komunizmą; kiek yra priklausomybės rūšių ir šaltinių, tiek yra "išsivadavimo" būdų. Joks judėjimas negali nurodyti kelio kitiems ir joks režimas negali pateikti visuotinio modelio. Kiekvienas turi atrasti savąjį išsivadavimo būdą prieš prisidėdamas prie globalinės socialinės raidos[38].

Žmonės, kurie labiausiai jaučia atsilikimo ir politinės priklausomybės pažeminimą, — tai inteligentija, karinė ir civilinė. Iš tikrųjų marksistinio nacionalizmo ištakoms ir sėkmei didžiulę reikšmę turėjo inteligentijos santykinė galia, padėtis ir sudėtis. Bendruomenėse, kur vietinė buržuazija ir proletariatas buvo negausūs ir silpni, viduriniosios klasės vadovybė, kuri visur pakeitė pasitraukusią kolonijinę ir imperinę administraciją, natūraliai perėjo į intelektualų ir profesionalų, ypač teisininkų, gydytojų, mokytojų, žurnalistų bei įvairių kitų specialistų, rankas. Kaip tik šie sluoksniai daugiausia prisidėjo sukeliant nacionalistinį maištą prieš kolonijinę valdžią ir todėl jie daugiausia laimi iš jo sėkmės. Tačiau jau kampanijos už nepriklausomybę metu išryškėjo skirtumai inteligentijos gretose — ir ne tik dėl kampanijos taktikos, bet ir dėl idealų bei tikslų. Revoliucionierius, kurie pripažino karingesnius metodus, vis labiau traukė kolektyvinės tautiškumo idėjos, numatančios didesnę valstybinę kontrolę ir centrinį planavimą kaip spartesnį autarkijos pasiekimo būdą. Vakarietiškos ar Sovietų komunistinės partijos, jų agentai ir jų pavyzdys suvaidino, žinoma, tam tikrą vaidmenį radikalizuojant vietinį nacionalizmą, tačiau ne mažiau svarbi buvo pačios nepriklausomybės kovos eiga. Castro partizanai Siera Maestros kalnuose vis labiau atsidavė vien komunistiniams tikslams kaip vieninteliam šalinimui tų jų visuomenės trūkumų, kurie atsiskleidė kovos metu; todėl jie išsižadėjo savo ankstesnės socialdemokratinės ir populistinės platformos dėl nuoseklesnio marksistinio nacionalizmo[39]. Iš tikrųjų par-

tizaniniai karai dažnai tampa stipriu tiek tautinės mobilizacijos, tiek mobilizuotųjų marksistinės indoktrinacijos mechanizmu[40].

Tačiau tokio perėjimo prie marksistinio nacionalizmo ištakų reikia ieškoti pirmiausia pačios inteligentijos padėtyje. Apskritai kalbant, toji padėtis yra nepaprastai izoliuota. Tiesa, būta tokių atvejų, kai valdžia lengvai ir sparčiai perėjo iš tradicinių valdovų į nacionalistinės inteligentijos rankas, ir tai leido tradicijai ir seniems valdovams prisitaikyti prie naujos tvarkos. Taip buvo Japonijoje. Tačiau dažniausiai taip neprisitaikoma. Valdžios perdavimas užtrunka, inteligentija būna atstumta, o nepriklausomybės kova, apimdama platesnius sluoksnius, tampa karinė ir kartais smurtinė. Kaip tik tada, kai suvakarėjusios inteligentijos pretenzijos į valdžią būna atmestos, ji mėgina ištrūkti iš savo izoliacijos vienydamasi su "tauta". Ji plėtoja populistinę platformą, kurioje liaudiškų dorybių ir tradicijų elementai susiejami su radikaliomis visuomenės modernimo programomis. Ji aukština paprasto gyvenimo dorybes, kaimą ir jo papročius, valstietį ir jo gyvenimo būdą. Tačiau ji tai daro ne tik norėdama nuraminti savo vakarietišką sąžinę ar sustiprinti savo politinę padėtį, bet ir todėl, kad ji jaučia, jog prigimtos vertybės ir vietinės pajėgos, jas deramai organizavus ir pažadinus, gali įveikti tą bendruomenės priklausomybę ir atsilikimą, dėl kurių ji taip apgailestauja. Tokie režimai kaip U Nu budistinis marksizmas [Birmoje] ar Nyerere's krikščioniškasis socializmas [Tanzanijoje] siekė (ir siekia) sutelkti valstietiškas mases "tautos kūrimo" ir socialinio plėtojimo bei autarkijos tikslams, panaudodamas jų pačių moralinę galią ir vietinius išteklius kaip atsvarą Vakarų turtui ir technologijai. Tai iki šiol yra būdinga dviprasmiškai vakarietintojų, atmetančių Vakarus, maksimai: "Vakarų išmanymas, Rytų moralė". Ateidami iš romantinių narodnikų, šie nūdieniai populistiniai nacionalistai savo programose atmeta buržuazinį ir pramoni-

nį gyvenimo stilių, mėgindami išvengti priklausomybės nuo pramoninių galybių. Jų populizmas kyla iš jų apvilto nacionalizmo, pralenkdamas pastarąjį tik savo karingumu ir dėmesingumu valstietijai, kurią jis tapatina su tikrąja "tauta". Aprėpdama du pasaulius — vakarietiškąjį ir vietinį tradicinį, bet nepriklausydama nė vienam iš jų, radikalioji inteligentija jaučia poreikį "grįžti į tautą", norą padėti valstietijos masėms asmeniškesniu ir etiškesniu būdu, negu tai galėjo daryti globėjiško kolonializmo biurokratija, ir šitaip pabėgti nuo savo izoliacijos[41].

Tad populizmas gali būti laikomas tiesiogine socialine ir emocine marksistinio nacionalizmo matrica tose šalyse, kurioms jis nebuvo primestas iš šalies. Net ten, kur, kaip Kuboje, Sovietų Rusija teikė milžinišką pagalbą ir organizacinį modelį, marksistinis nacionalizmo judėjimas atėjo į valdžią nešamas vietinio populizmo bangos, iškylančios tada, kai tautinė inteligentija nustumiama į šalį vietinių diktatoriškų klikų ar kolonijinės valdžios. Kitais atvejais liberalaus ar militaristinio nacionalizmo nesugebėjimas suvienyti gyventojus kovai su kolonializmu ar užsienio kišimusi suteikė galimybę marksistiniams nacionalistams juos pakeisti; taip įvyko Kinijoje, Jugoslavijoje ir Angoloje. Dar kitais atvejais išorinis kišimasis nebuvo toks tiesioginis, tačiau ne mažiau stiprus. Antai Etiopijos karinis režimas, nuvertęs Haile Selassie [1974 m.], tapo dar labiau priklausomas nuo Jungtinių Valstijų ginklų didėjant vidaus nesutarimams ir problemoms. Nesugebėjimas užbaigti karą keliais frontais sudarė sąlygas prosovietiniam marksistiniam perversmui *Dergue* gretose. Tačiau iš reakcijos į Sovietų siūlomą teritorinį federalizmą ar atsiskyrimą matyti, kad net marksistinio *Dergue* sparno nacionalizmas yra akivaizdus; jo atsisakymas derėtis su Eritrėjos marksistiniais separatistais ar su somaliečiais rodo, kaip smarkiai režimo marksizmą nulemia politinės ir karinės nesėkmės.

Kubos marksizmas taip pat iš pradžių kilo dėl priklausomybės nuo Jungtinių Valstijų ekonominių interesų ir korumpuotų vietinių režimų. Po 1933 m. revoliucijos nacionalistinė inteligentija buvo atstumta, o 1940 m. socialdemokratinė konstitucija buvo užmiršta dar iki Batistai įgijus asmeninę valdžią. Karjeros pradžioje Castro tikslai ir įsitikinimai buvo daugiausia socialdemokratiniai ir populistiniai, kaip liudija jo kalba teisme po nepavykusio Monkados barakų puolimo 1953 m. Tik partizaninės kampanijos metu Oriento provincijoje jo populizmas virto tvirtu marksistiniu nacionalizmu, žvelgiančiu į Jungtinių Valstijų žemvaldinius ir komercinius interesus kaip į Kubos politinės priklausomybės ir socialinio sąstingio priežastį[42]. Kaip tik nominaliai nepriklausomos vietinės nacionalistinės vadovybės korupcija ir nesusitvarkymas suteikė kastroizmui galimybę[43].

Populizmo kaip komunizmą ir nacionalizmą siejančios grandies vaidmenį labai aiškiai parodo Kinijos pavyzdys. Iš tikrųjų Mao skelbė, kad "galų gale nacionalinė kova yra klasių kova", tačiau jis suprato ją tikrai neeuropietiškai. Antai po 1927 m. nesėkmės jo partija buvo visiškai pasirengusi išsižadėti savo proletarinės bazės mainais į kur kas platesnę ir tvirtesnę ksenofobinės valstietijos bazę. Iš pradžių komunistai rėmėsi standartiniu populizmu ir reikalavo žemės reformos Pietų ir Centrinėje Kinijoje. Bet tai dar nepadėjo suvienyti visų valstiečių ar apginti reformuotų regionų nuo Gomindano pajėgų apsiausties. Tik po 1934 m. ir ypač po 1937 m. japonų įsiveržimo komunistai atrado tautinį pradą kaip vienijančią jėgą, pajėgiančią sutelkti šiaurės vakarų valstietiją ir leidusią ją inkorporuoti į komunistinę organizacinę sistemą[44]. Nuo to laiko Kinijos teritorinio vientisumo ir kiniškojo tapatumo pabrėžimas tapo svarbia tiek maoizmo, tiek Kinų partijos sudedamąja dalimi. Tokia pati seka nuo populizmo prie nacionalizmo gali būti įžvelgta kituose socialistiniuose ir marksistiniuose sąjūdžiuose, pa-

vyzdžiui, Alžyre ir Vietname, kur visuotinė nacionalistinė neapykanta išnaudotojams svetimtaučiams nustelbė skirtumus tarp valstietijos grupių ir tarp valstietijos ir miesto sluoksnių. Net Europoje populizmas davė stiprią paspirtį komunistiniam nacionalizmui. Tai gerai iliustruoja Jugoslavija, kur Komunistų partija nuo pat jos įkūrimo 1919 m. turėjo ypač stiprų užnugarį atsilikusiose Juodkalnijoje ir Makedonijoje ir tarp neserbų nacionalistų, kurie priešinosi karaliaus Aleksandro serbiškajai diktatūrai[45]. Tačiau tik po nacių įsiveržimo 1941 m. Tito komunistai surado vienijančią platformą, pajėgiančią atlaikyti išcentrines etninio separatizmo tendencijas. Tito kvietė visų etninių grupių darbininkus ir valstiečius dirbti panjugoslaviškai "federacinei" tautinei valstybei. Socialinės ir ekonominės reformos po 1945 m., iš dalies paskatintos partizaninio karo patirties, vyko kartu su "jugoslavizmu", kuris gerbia savo septynių tautybių charakterių ir teritorijų skirtingumą. Šios rūšies valstybinio centrizmo ir jo kultūrinio federalizmo cementas buvo strateginis Jugoslavijos pažeidžiamumas ir jos ideologiniai nesutarimai su Sovietų Sąjunga. Komunistams stipriau susitapatinus su tautiniu pasipriešinimu, pirmiausia vokiečių nacizmui, o po to rusų komunizmui, ir Tito ėmusis aktyvaus neprisijungimo užsienio politikos, ankstesnis komunistų populizmas virto marksistiniu panjugoslavišku nacionalizmu. Į jį vis labiau žvelgiama kaip į vienintelį būdą išvengti politinės ir karinės priklausomybės, galinčios kilti dėl vidinių separatistinių nesutarimų ir socialinio sąstingio[46].

Nors populistiniai komunistiniai judėjimai pasinaudojo ankstesnių nacionalistinių režimų silpnumu ir neveiksmingumu, jiems vis dėlto teko skaitytis su išliekančia nacionalistinių sentimentų galia. Iš tikrųjų galima teigti, kad, tik supratę šį poreikį "liaudies kare", jie tapo realia jėga savo šalyse. Juk vienintelis būdas įveikti gausesnį ir techniškai pranašesnį užpuoliką — tai politinis ksenofobiškos valstie-

tijos mobilizavimas. Todėl marksistinis-leninistinis dėmesys proletarinei klasių kovai turėjo užleisti vietą Mao doktrinai apie "masių liniją", "suvienytas vadovybės ir masių pastangas" vadovaujant partizaniniam karui kaime ir pasiremiant valstietija, patraukus ją savo pusėn nacionalizmu[47]. Kaip tik šios strategijos laikėsi ne tik Mao, bet ir Tito, Hošiminas ir Castro. Ši strategija net pačios valstietijos socialines problemas perinterpretavo ir priskyrė prie svetimšalių išnaudotojų padarytų nacionalinių skriaudų[48]. Komunistinių nacionalistų siūlomas tautinių problemų sprendimas buvo stiprios, centralizuotos, apsirūpinusios ištekliais valstybės kūrimas, aktyviai dalyvaujant entuziastingoms, partijos prižiūrimoms "plačiosioms masėms". Šitaip komunistiniai nacionalistai neišvengiamai prarado daugelį pirmykščio klasikinio marksizmo elementų pripažindami populistinį nacionalizmą, galintį suvienyti inteligentiją su valstietija.

DABARTINIAI SANTYKIAI

Marksistinio "savęs realizavimo" patrauklumas

Nors marksizmas, kaip ir nacionalizmas, patraukia ir kitų sluoksnių narius, jie abu yra visų pirma inteligentijos ideologija. Jie pirmiausia atsižvelgia į tapatumo krizę ir izoliacijos jausmą, kuriuos patiria suvakarėję intelektualai, profesionalai ir specialistai, atsidūrę tarp svetimo — bauginančio, bet gundančio — modernizacijos pasaulio ir šiltų, tačiau sustingusių gimtųjų bendruomenių tradicijų. Kadangi daugiausia inteligentija aprūpina vadovais naujas valstybes, komunistinė nacionalizmo atmaina turi varžytis su senesnėmis romantinėmis nacionalizmo ir populizmo atmainomis bei su kitomis labiau religinėmis ideologijomis. Iki šiol mėgino-

me įrodyti, kad jos sėkmė proporcinga su ja besivaržančių ideologijų nesėkmei ir kad ją lemia sugebėjimas perimti pagrindines su ja konkuruojančių nacionalizmų temas ir tikslus.

Tad kiek sėkmingai marksistiniam nacionalizmui pavyko atlikti teisėto ortodoksinio liberalaus nacionalizmo įpėdinio vaidmenį ir kas lėmė jo ypatingą patrauklumą? Pirmiausia atsakant į antrąjį klausimą, galima teigti, kad marksizmo sėkmės laidas buvo tai, jog jis inteligentijos izoliaciją ir bejėgiškumą sutapatino su politiniu ir ekonominiu bendruomenės pažeminimu pramonės gigantų pasaulyje. Jis patrauklus izoliuotiems ir apviltiems profesionalams savo siūlomo sprendimo aiškumu: greita industrializacija per priverstinį taupymą ir investicijas apversianti ekonominės, taigi ir politinės priklausomybės tendenciją, vadinasi, pakeisianti inteligentijos susvetimėjimo ir bejėgiškumo būklę. Inteligentijos tapatumo krizę įveiks bendruomenės atgimimas, kurį savo ruožtu galima pasiekti tik labai centralizuotai ir monolitinei valstybei greičiau plėtojant pramonę. Marksistai besivystančiose šalyse žvelgia į ekonomiką kaip į būtiną įrankį siekiant tautinių tikslų, tikėdamiesi šitaip įveikti visas politines ir psichologines negalias ir ekonominį atsilikimą[49].

Svarbu suvokti, kad atsiliekančiose visuomenėse, kur apsišvietusiam elitui būdingas stiprus nepilnavertiškumo ir priklausomybės jausmas, į masinę industrializaciją net marksistai žvelgia daugiausia "išoriniu požiūriu"; vadinasi, industrializacija jau nelaikoma būtina prielaida tos gausos, kuri Marxui buvo vienintelis socializmo pagrindas. Ji greičiau tampa politinės ir karinės galios prielaida vis labiau tarpusavyje priklausomų šalių pasaulyje. Žinoma, kai kurie marksistiniai nacionalistai vis dar nuoširdžiai sieks socialinio plėtojimo jo paties labui. Tačiau tokio vystymosi matas tampa vis išoriškesnis, tai yra vakarietiškas arba sovietinis. Inteligentijai Vakarai vis dar yra "išsivystymo" kriterijus, ir todėl

industrializacija ir modernizacija vis labiau tampa tarptautinio prestižo ir išorinės galios reikalu. Marksizmas tik kursto šią tendenciją; jis — radikali vakarietiška internacionalistinė pasaulėžiūra — yra ypač patrauklus, nes siūlo visuminę žmonijos pažangos viziją, teoriją, kuri yra ir optimistinė, ir "mokslinė", ir aktuali visoms bendruomenėms, visai inteligentijai[50].

Marksistinis nacionalizmas patrauklus tokiai inteligentijai dar ir kitais požiūriais. Pabrėždamas valstybinę pramonės kontrolę, jis žada paruošti nišas biurokratinių intelektualų kadrams, būsimiems planuotojams ir administratoriams. Griebdamasis karo ir partizaninės taktikos, kad mobilizuotų ir indoktrinuotų valstietiją, jis kuria progas inteligentijos techninei kompetencijai ir valdymo ambicijoms pasireikšti. Dar svarbiau, marksizmo propaguojama centralizuotos partijos idėja žada sutelktą "draugų" socialinę organizaciją kaip tik tuo metu, kai tradiciniai giminystės ryšiai silpnėja ir nutrūksta dėl mobilumo ir pasaulietinio švietimo.

Partiškumo principas suteikė marksistiniam nacionalistui aiškų pranašumą prieš varžovus. Daugelis nemarksistinių nacionalistinių organizacijų yra nerangios ir netvarkingos; iš tikrųjų, nacionalistinį sąjūdį gali sudaryti daugybė menkai susijusių komitetų, partijų ir draugijų, kurios turi savo frakcijas. Tuo tarpu marksistai didžiuojasi savo glaudžia organizacija ir labai centralizuota komandine struktūra, besisukančia aplink mažą, bet galingą Politinį biurą ir didesnį, pavaldesnį Centro komitetą. Abu savo ruožtu gali būti pavaldūs vienai klikai Politiniame biure ar net vieninteliam vadui[51]. Diskusija ir "kritika" leidžiama iki sprendimo priėmimo, bet draudžiama po jo. Taigi inteligentų požiūriu partijos "demokratinis centralizmas" suderina du privalumus: jis panaudoja jų sugebėjimus bei idėjas kolektyviniams tikslams ir paverčia jas praktinio veiksmo, valdžios įrankiu. Toks yra didžiulis marksizmo pranašumas prieš ankstesnį,

lengvai išsklaidomą populizmą. Jis parūpina veikimo erdvę, aiškią "žygio kryptį" inteligentijai, siekiančiai susivienyti su bendruomene. Jis ne tik įveikia jų izoliavimąsi nuo kitų sluoksnių, jis pastato juos žygiuojančios kolonos priešakyje. Paklusdama partijos valdžiai ir apsišvietusiai valstybei, inteligentija tampa vadovaujančiu naujos komunistinės nacijos sluoksniu ir tokiu būdu susigrąžina prarastą vidinę harmoniją ir tapatumą. Komunizmas, atrodo, galutinai išsprendžia nacionalistines šaknų ir "savęs realizavimo" problemas, sudaiktindamas jų prasmę ir sutapatindamas individo autentiško tapatumo siekį su bendruomenės pramoninės galios ir autarkijos siekiu.

Nacionalizmas taip pat yra visuomenės atgimimo ir individualaus savęs realizavimo ideologija. Perimdamas ir perinterpretuodamas šiuos nacionalistinius motyvus besivystančiose šalyse, marksizmas sugebėjo iš esmės perimti ankstesnių liberalių ar populistinių nacionalizmų vėliavą. Marksizmas, kaip ir nacionalizmas, yra modernizacijos ir atsinaujinimo ideologija, socialinės revoliucijos įžanga. Abu judėjimai yra labai aktyvistiniai. Abu jie remiasi masių mobilizavimu ir numato suvakarėjusių elitų ir tradicinių valstietiškų masių partnerystę, nors komunistiniai nacionalizmai įgyvendino šį ryšį kur kas radikalesniu būdu. Abi ideologijos savo padariniais yra etatistinės. Nepaisant jų skelbiamų intencijų, jų padarinys yra nepaliaujamas valstybės stiprinimas, kol ji visiškai užvaldo visuomenę. Antai, nors komunizmas skelbia valstybės "nunykimą" socializmo sąlygomis, iš tikrųjų jis didino ir stiprino jos institucijas dėl savo polinkio į biurokratinį planavimą ir centralizuotą kontrolę. Toks pat paradoksalus abiejų ideologijų santykis su karine mašina; komunistinė partizaninė taktika ir karinė industrializacija padidina karinių sluoksnių galią net labiau už nacionalistų jos numatomą mastą. Apskritai, nors nacionalistai ir komunistai agitavo už taikingą tautų brolystę, jų

praktika beveik visur padidino karų skaičių ir militarizmo reikšmę.

Visais šiais požiūriais marksizmas gali teisėtai laikyti save nacionalistinių idealų ir programų tęsėju, netgi daug veiksmingesniu. Kadangi jų tikslai buvo įtraukti į marksistines programas, nacionalistiniai sąjūdžiai tapo lyg ir nereikalingi. Komunizmas ne tik išsaugo tautą ir jos kultūrines ribas; jis iš tikrųjų tautą sustiprina, išlygina vidinius etninius ir socialinius skirtumus, sukuria jos apsauginį kiautą biurokratinės valstybės pavidalu ir panaudoja socialiai atnaujintą bendruomenę išorinės priklausomybės būklei panaikinti, inteligentijos vienišumo jausmui pašalinti. Iš tikrųjų jis yra teisėtas nacionalizmo paveldėtojas besivystančiuose kraštuose.

Sunki simbiozė

Ir vis dėlto nacionalistų ir komunistų abipusis įtarumas ir priešiškumas nesiliauja. Nacionalisto požiūriu, komunizmas pasigriebė jo idealus ir tikslus juos iškreipdamas. Komunisto požiūriu, nacionalistai visada nori kažko daugiau, nei jis siūlo, kažkokio klastingo buržuazinio iškrypimo, kuris sugundys bendruomenę nukrypti nuo komunistinio kelio į savęs realizavimą. Nepaisant jų abipusės priklausomybės, nacionalizmas ir komunizmas yra sunkiai sugyvenantys sutuoktiniai, o jų simbiozė yra netvirta ir trapi.

Istoriškai šio antagonizmo ištakos siekia Marxo ir Engelso ambivalentiškumą dėl nacionalizmo, kai jie susidūrė su juo Europoje XIX amžiaus viduryje. Nors abu numatė tautų ir tautinių kultūrų išlikimą socializmo epochoje, jie atmetė tuometinę buržuazinę tautinę valstybę ir jos šovinizmą. Taigi, viena vertus, jie skelbė apie esamas tautines valstybes: “Darbininkai neturi tėvynės. Negalima atimti iš jų to, ko jie neturi”. Antra vertus, jie teigė:

Kadangi proletariatas turi visų pirma įgyti politinę viršenybę, turi tapti valdančia tautos klase, turi padaryti save *tauta*, jis pats yra tautinis, nors ir ne buržuazine šio žodžio prasme[52].

Marxas ir Engelsas taip pat, atrodo, paniekina tautiškumą, kai teigia apie proletariatą, kad jis esąs "visų klasių, visų tautų ir t.t. išnykimo išraiška dabartinėje visuomenėje"[53]. Ta pačia dvasia *Komunistų manifestas* skelbia:

Pavienių nacijų dvasinės veiklos vaisiai virsta visuotiniu turtu. Nacionalinis vienpusiškumas ir ribotumas vis labiau ir labiau darosi negalimas, ir iš daugelio nacionalinių ir vietinių literatūrų susikuria viena pasaulinė literatūra[54].

Be to, tautiškumo pabrėžimas esąs grynai buržuazinis reiškinys, ypač pamiltas buržuazinių autorių[55]; tačiau ir valstietijai, ir netgi proletariatui nėra svetimi tautiniai sentimentai. Antai 1855 m. straipsnyje, skirtame *New York Tribune*, Marxas rašė: "Britų ir prancūzų proletariatas kupinas išdidžios tautinės dvasios, nors jiems daugiau ar mažiau svetimi pasenę tautiniai prietarai, kurių abiejose šalyse laikosi valstiečiai"[56]. Žinoma, kaip tik šie "pasenę prietarai" pasirodė vertingiausi šiuolaikiniams marksistams besivystančiose šalyse, o mėginimas juos atskirti nuo proletariato "išdidžios tautinės dvasios" pasirodė sunkiai įgyvendinamas[57]. Šie stereotipai yra labiau teorijos negu fakto padariniai, — teorijos, kuri traktuoja tautinius reiškinius, taip pat ir patį tautiškumo jausmą daugiausia instrumentiniu požiūriu. Iš esmės Marxas ir Engelsas neturi nieko prieš tautiškumą ar nacionalizmą, jei tik jie padeda istoriniam procesui ir jo socialistinei kulminacijai. Iš tiesų viename reikšmingame tekste Marxas, regis, priskiria tautinius santykius prie "natūralių" ir laiko juos "žmogiškais" santykiais[58]. Engelsas, kaip matėme, tautinį išsivadavimą laikė "pagrindine visokio laisvo ir sveiko vystymosi sąlyga", o straipsnyje *Po und Rhein* jis nuėjo net toliau, pateikdamas hėgeliškąją tezę apie mažesnių etninių

grupių įtraukimą į dideles ir gyvybingas Europos tautas, kurioms, kaip jam atrodė, turi būti suteiktos "jų tikrosios tautinės ribos, nulemtos kalbos ir simpatijų"[59].

Tačiau, nors jo ir Marxo vizijoje išlieka tautų pasaulis po valstybės nunykimo socializmo sąlygomis, jų požiūris į tautą daugiausia instrumentinis. Tautinė valstybė laikoma tinkamiausia arena proletariato kovai:

> Proletariato kova su buržuazija jei ne turiniu, tai savo forma iš pradžių yra nacionalinė kova. Kiekvienos šalies proletariatas, žinoma, pirmiausia turi baigti su savąja buržuazija[60].

Šios kovos tikslas yra klasinio išnaudojimo panaikinimas ir, vadinasi, socializuotos žmonijos reintegravimas. Panaikinus klasinį išnaudojimą, taip pat bus panaikintas tarptautinis išnaudojimas:

> Tuo pat mastu, kiek bus panaikintas vieno individo išnaudojimas kito individo, bus panaikintas ir vienos nacijos išnaudojimas kitos nacijos... Išnykus klasių antagonizmui nacijos viduje, išnyks ir priešiški nacijų savitarpio santykiai[61].

Visada pabrėžiami klasių konfliktai ir klasių panaikinimas. Tautiniai konfliktai ir jų sprendimas yra šalutiniai ir išvestiniai reiškiniai; geriausiu atveju jie suteikia formalią sceną klasių dramai, blogiausiu atveju yra buržuazijos įrankis ir ginklas nukreipti dėmesį nuo šios dramos. Galimybės, kad ši scena ir šis įrankis galėtų turėti veikimo galią, nepriklausomą nuo klasinio matmens ir jam prilygstančią, niekada rimtai nesvarstė nei Marxas, nei Engelsas[62].

Nepaisant emocinio ambivalentiškumo nacionalizmui, marksizmas tautiniu klausimu buvo ištikimas jo pradininkų teorinėms prielaidoms. Kita vertus, nacionalistinė marksizmo kritika grindžiama tokiomis pat nuosekliomis ir apibrėžtomis prielaidomis. Pagrindinė problema — tai socialinių interesų apibrėžimas. Marxas ir Engelsas, kaip ir dauguma

jų sekėjų, šiuos interesus *galiausiai* apibrėžė ekonominiais terminais, kad ir kaip juos suvoktų kokioje nors situacijoje patys dalyviai. Nacionalistui toks apibrėžimas yra per siauras: "intereso" apibrėžimą turi papildyti luomo, politinės galios ir giminystės požymiai. Todėl nacionalistai yra linkę kaltinti marksizmą kultūrinio ir dvasinio matmens nepaisymu ar menkinimu. Jie atkreipia dėmesį į tai, kad Marxas nuolat pabrėžia "materialias gyvenimo sąlygas", kurios sudaro pagrindą ideologiniams, politiniams ir teisiniams "antstatams" ir kurios duoda raktą paaiškinti socialinę kaitą[63]. Nors Marxas aiškiai pripažino, kad žmogaus sąmonė ir jo kultūros produktai gali turėti grįžtamąjį poveikį ekonominėms gamybos sąlygoms, nėra abejonės, jog savo teoriniuose išvedžiojimuose Marxas mėgino kiekvieną reiškinį, taip pat tautiškumą, kildinti iš ekonominių jo šaknų ir iš materialių žmogaus sąlygų. Ta pačia dvasia ir Stalinas 1913 m. siejo tautų atsiradimą su ankstyvojo kapitalizmo raida, nors į savąjį tautos apibrėžimą jis įtraukė ir kitus, neekonominius elementus[64].

Nacionalistai atmeta kaip tik šią tendenciją — aiškinant ir apibrėžiant tautiškumo reiškinius, apsiriboti daugiausia ekonominėmis priežastimis. Jų nuomone, materialios jėgos nei determinuoja, nei sąlygoja žmogaus visuomeninio gyvenimo. Priešingai: materialios jėgos gali būti kontroliuojamos žmogaus valios ir tikslų. Žinoma, Marxas taip pat pripažino kūrybinę žmogaus praktikos galią formuojant jos sąlygas, tačiau visada tik šių sąlygų nubrėžtu mastu. Nacionalistas atsiskiria nuo marksizmo rinkdamasis savo aiškinamąsias kategorijas, kurdamas savo kultūrinę kolektyvinės valios ir žmonių tikslų formavimosi teoriją.

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad nacionalistams svarbiausia yra žmogaus valia ir tikslai, kad šie turi unikalų statusą. Tautos, pasak nacionalizmo, kuriamos valios aktu. Herojus savo įžvalgos ir valios stiprybės dėka, savo moky-

mu ir pavyzdžiu gali sukurti tikrąją tautinę sąmonę. Tokia yra iš tiesų nacionalizmo retorika nuo Rousseau ir Fichte's iki Mazzini'o ir Nkrumaho. Tačiau už šios retorikos slypi kitokia teorija. Herojus negali sukurti tautos *ex nihilo*. Jam reikia ne tik atsidavusių sekėjų ir organizacijos, bet taip pat pasirinktos bendrijos *latentinės* simpatijos. Jo tikslas — "pažadinti" šias simpatijas. Iš kur kyla šios simpatijos? Iš religijos, kalbos, papročių, bendrų kilmės mitų, bendros istorijos, trumpai — iš bendro etniškumo ir bendros kultūros. Kuo stipresnis priklausomybės atskirai etninei grupei su unikalia kultūra jausmas, tuo tvirtesnė ir patvaresnė iškyla kolektyvinė valia ir tikslo suvokimas esant palankioms socialinėms sąlygoms. Kitaip sakant, kolektyvinę valią formuoja "tautinis charakteris", kurį savo ruožtu formuoja ištisų kartų bendros kilmės, bendros atminties ir bendrų institucijų pojūtis. Politinis veiksmas gali turėti įtakos ekonominėms sąlygoms, bet jį patį savo ruožtu lemia etniniai ir kultūriniai saitai.

Iš šio esminio skirtumo, aiškinant socialinį veiksmą, kyla visi specifiniai marksistinių ir nacionalistinių sąvokų kontrastai. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie "tautinius interesus", nacionalistas yra linkęs labiau pabrėžti tautos "orumą" ar prestižą negu jos padėtį tarptautinėje darbo ir gamybos pasidalijimo sistemoje. Orumo stoką jis taip pat yra linkęs aiškinti nuorodomis greičiau į politines ir kultūrines negu į socialines ir ekonomines priežastis. "Tautą" jis priskiria ne "interesų", bet "prestižo" arba kai kuriais atvejais — "galios" kategorijai[65]. Priešas taip pat apibrėžiamas visiškai kitokiais terminais. Marksistams "antiklasė" yra visi tie, kurių materialiniai interesai būtinai priešingi proletariato interesams, t.y. išnaudotojai kapitalistai. Nacionalistams "antitauta" yra tie, kurie ardo ir niokoja tautos garbę ir laisvę, t.y. svetimšaliai tironai ar "nesuvirškinama" mažuma, trikdanti tautos kultūros vientisumą ir autentiškumą. Ypatingas nacionalizmo rūpinimasis kultūra ir etniniu grynumu nulemia dar kitus jo

skirtumus nuo marksizmo. Ideologiškai jie skiriasi savo požiūriais į laiką ir į praeitį. Abu vadovaujasi linijine istorijos samprata, abu orientuojasi į ateitį. Kiekvieno iš jų "aukso amžius" yra ateityje, ir jį turi sukurti tauta arba proletariatas. Bet komunizmas pripažįsta praeitį tik tam, kad ją įveiktų, o nacionalizmas iš bendruomenės praeities semiasi įkvėpimo mėgindamas sulydyti praeitį, dabartį ir ateitį. Praeitis nacionalistui yra šiandieninio kūrėjo vadovas, bet ji taip pat yra svarbi tautinio tapatumo "grandinės grandis". Dėl šios priežasties nacionalistai yra linkę daugiau dėmesio skirti tradicijoms ir siekti labiau susieti savo tautinę revoliuciją su praeitimi.

Taip pat ir sociologiškai nacionalizmo kultūriniai interesai ir pripažintų pradininkų ar kanoninių tekstų trūkumas lėmė jo organizacijų didesnį lankstumą ir laisvumą. Krizių laikais nacionalistai sugebėdavo sukurti labai centralizuotas elitines organizacijas, kaip tai darė, pavyzdžiui, jakobinai 1793-1794 m. karo sąlygomis. Tačiau jie niekada neišpažino Lenino idėjos apie atsidavusį profesionalų avangardinį elitą; jie taip pat niekada neieškojo įkvėpimo ar mėgdžiojimo objekto kokiuose nors doktrinų ar organizacijų židiniuose, kaip kad komunistai žvelgia į Rusiją ar į Kiniją. Priešingai, nacionalistiniai sąjūdžiai žiūri į vietines tradicijas ir į vietines dorybes; jie siekia veikiau inkorporuoti, o ne sugriauti egzistuojančias institucijas; jie neneigia šeimyninių ryšių, jie tik skelbia, kad net šeimyninė ištikimybė turi galų gale tarnauti tautos gerovei, kaip tai savo pavyzdžiu įrodė antikos herojai Brutas ir Cincinatas[66]. Nacionalisto taip pat nesaisto tokie doktrininiai reikalavimai, kurie kartkartėmis suvaržo marksistą; jam taip pat nebūtina laukti nurodymų iš kurio nors kito nacionalinio centro.

Ir dar vienu požiūriu nacionalizmo lankstumas leidžia jam gerokai nukrypti nuo komunistinių idealų. Jis nėra teoriškai įsipareigojęs plėtoti sunkiąją pramonę ar diegti kokį

nors specifinį "gamybos būdą". Jeigu ideologiniu požiūriu jis į ką nors linksta, tai greičiau į žemės ūkio autarkiją; o turint omenyje, kad žemės ūkio plėtojimas ir jo problemos yra esminis modernizacijos dalykas, nacionalizmas čia daug pranašesnis. Tai nereiškia, kad ideologiniai sumetimai neleido nacionalistams pasisakyti už industrializaciją, kai šitai, jų supratimu, atitinka "tautos interesą". Tačiau, kadangi ekonominį sektorių nacionalistai traktuoja instrumentiškai, kaip priemonę įgyti nacionalinį orumą ir tapatumą, o ne kaip neatskiriamą istorijos raidos elementą, toks tariamas nenuoseklumas ir lankstumas nėra nei ciniškas, nei oportunistiškas, bet leidžia realistiškiau žvelgti į vietines galimybes.

Sudėjus viską kartu, marksizmo ir komunizmo santykių besivystančiose šalyse vaizdas yra labai margas. Viena vertus, yra daug doktrininio ir sociologinio tapatumo; kita vertus, esama didelio įtarumo ir ambivalentiškumo vienas kito atžvilgiu. Marksistams nacionalizmas atstovauja tiek pažangiai, tiek ir reakcingai jėgai. Stalinas įžvelgė jo išlaisvinantį ir pažangų aspektą ankstyvojo kapitalizmo eroje; bet jis taip pat matė, kaip lengvai nacionalizmas gali būti paverstas reakcingos buržuazijos ginklu kapitalizmui pasiekus brandos pakopą[67]. Todėl komunistas turi išmokti pasibalnoti nacionalistinį tigrą, atjoti ant jo į valdžią ir tada jį prijaukinti savo paties pranašesne ideologija ir organizacija, kad jis netaptų nauju opiumu masėms, nauja buržuazinio "idealizmo" atmaina, kuri nukreipia žmones nuo jų tikrųjų materialių interesų ir pridengia klasių kovą miglota tautinės vienybės retorika.

Nacionalistas taip pat mato du marksizmo veidus: tai liaudies mobilizavimo įrankis ir nauja tironija, kuri skaido bendruomenę. Viena vertus, marksizmas padeda suaktyvinti ir išvaduoti valstietį ir darbininką, padėdamas jiems įsisąmoninti savo politines teises tautoje; antra vertus, jis atskiria juos nuo kitų bendruomenės grupių ir primeta visiems

naują totalitarinę priespaudos formą. Vidurinieji sluoksniai būna pavergiami arba naikinami, o partija stengiasi perimti savo griežton kontrolėn visas organizacijas ir visas veiklos sritis. Todėl šiandien nacionalistai įtaria komunistus siekimu sugriauti tautinę vienybę ir neva jų palaikomas tautines teises, pasiremdami populistinėmis diktatūromis, kurios dangsto gelminius komunistinius tikslus. Šitaip kultūrinė tauta praranda savo laisvę ir yra paverčiama grynai ekonomine kategorija be savo dvasinio tapatumo ar paveldo.

Marksizmo nacionalizavimas

Teoriškai nacionalistai greičiausiai teisūs savo įtarumu dėl galutinių marksizmo tikslų. Tačiau praktiškai komunistinių kadrų "marksizmas" besivystančiose šalyse patyrė tokių didelių transformacijų, kad dabar su Marxo ar Sovietų vadovybės marksizmu jį sieja tik labai silpnas ryšys. Be to, pats ortodoksinis nacionalizmas tebėra galingas magnetas daugeliui šių šalių sluoksnių tiek komunistų, tiek ir nekomunistų gretose, ir dažnai jis yra pakankamai stiprus, kad atsvertų ar net neutralizuotų marksistiškesnius elementus kairiuosiuose nacionalistiniuose režimuose ir išgyventų komunistinį judėjimą. Todėl, nors kaip doktrina marksizmas dažnai priešiškas nacionalizmui (ir atvirkščiai), komunistinė praktika už sovietinio bloko tapo vis labiau prisodrinta nacionalistinių sentimentų ir idealų.

Šią išvadą reikia šiek tiek išplėtoti. Ji grindžiama dviem argumentais. Pirmasis iš jų teigia, kad marksistinis nacionalizmas besivystančiose šalyse vis labiau nacionalizavo ir tokiu būdu iškreipė klasikinio marksizmo elementus, kaip jie susiklostė Vakaruose. Juk, kaip matėme, pamatinės nevakarietiškų visuomenių šiandienos sąlygos — jų sulėtėjęs vystymasis ir santykinė politinė priklausomybė — privertė

iš esmės peržiūrėti marksistines sąvokas ir kategorijas. Visos tradicinės marksizmo kategorijos buvo perinterpretuotos ir modifikuotos. Kai kuriuos iš šių pakeitimų galima trumpai apibendrinti:

1) vietoje tradicinės miesto proletariato pirmenybės klasių kovoje šiandienos nacionalistai iškelia valstietiją arba darbininkų, kareivių ir valstiečių koaliciją[68].
2) šiandienos komunistiniai nacionalistai buržuaziją — tradicinį klasinį priešą — daug kur pakeitė už tautos ribų esančiais svetimšaliais "imperialistais" ar "neokolonialistais";
3) "klasių kova" virto "tautinio išsivadavimo kova", o "klasė" buvo sutapatinta su visa "tauta", stojančia prieš svetimų prispaudėjų tautą-klasę;
4) evoliucinius įsitikinimus ir dogmas nustelbė tautinio elito revoliucinis politinis aktyvumas ir "herojiškų" tautinių elementų "dinamiškumas";
5) politiniai ir net kultūriniai faktoriai vis labiau tapo įprastu istorinių judėjimų ir įvykių aiškinimu, tuo tarpu grynai ekonominiai aiškinimai buvo atmesti;
6) net marksistinis darbo pasidalijimo įveikimo idealas užleido vietą nacionalistinei pasiaukojimo ir tarnavimo bendruomenei dogmai;
7) nepaisant Bandungo "pozityvaus neprisijungimo", senasis socialistinis internacionalizmas užleido vietą naujam susidomėjimui tautos kilme ir etnine savitaiga.

Tad kas lieka iš marksizmo šiandienos komunistiniame nacionalizme? Pagrindinis marksizmo indėlis šiandien yra organizacija ir taktika. Tai naudojimasis partizaninio karo (ne miesto sukilimo) taktika, tai įsipareigojimas sparčiai industrializacijai, tai jo partinė organizacija ir, svarbiausia, jo totalitarinis biurokratinės valstybinės galios centralizavimas. Tokie veiklos ir taktikos komponentai gali būti per-

imti ir nekomunistų, jei tik jie naudingi ir nesudaro kliūčių valdančiajai inteligentijai. Ir nacionalistai atsižvelgia į abu šiuos iššūkio aspektus. Tačiau kovojant dėl valdžios, doktrininis marksizmo turinys buvo iš esmės transformuotas ir iškreiptas.

Antras argumentas yra net svarbesnis. Juk net jeigu marksizmas būtų išlaikęs savo doktrininį grynumą besivystančiose šalyse, nacionalizmas vis tiek būtų buvęs patrauklesnis, nes jis yra ir lankstesnis, ir aktualesnis įvairioms gyventojų grupėms. Pats nacionalistinių sąvokų ir sentimentų dviprasmiškumas ir miglotumas yra jo didžiausias turtas. Jo interpretavimas gali subtiliausiai keistis, o jo įvairūs aspektai gali suvienyti įvairiausius požiūrius ir interesus bendram reikalui. Kur bendruomenėje ryškėja labai heterogeniški sentimentai ir tikslai, ten tokia "chameleoniška" ideologija kaip nacionalizmas turi didžiulį pranašumą prieš tokią suintelektualintą ir nelanksčią doktriną kaip marksizmas, kuris pirmiausia turi būti iškreiptas norint juo pasinaudoti tokioje socialinėje aplinkoje. Antra vertus, nacionalizmo paprastumas daro jį dinamiškesnį ir prieinamesnį, ypač sprendžiant inteligentijos tapatumo krizę. Nacionalistinis šios krizės sprendimas yra aiškus ir veiksmingas. Žmogus gali atgauti savo tapatumą tik solidarizuodamasis su bendruomene. Jis turi atrasti savyje savo "tautinės" prigimties giliąsias šaknis ir saitus. Jis turi jas pripažinti, jeigu nori atgauti savo vidinę harmoniją. Tik tada jis gali surasti tikrąją savo paskirtį ir vėl žengti pakelta galva tarp savų žmonių. Marksizmas neturi nieko, kuo jis galėtų prilygti šios sampratos aiškumui ir paprastumui. Tiesa, dabartinis komunistinis nacionalizmas pastatė inteligentiją "žygio kolonos" priešakyje. Tačiau tai buvo padaryta marksistinės doktrinos sąskaita, ir šio žingsnio veiksmingumas priklauso nuo to, kiek komunistams priimtinas nacionalistinis vaistas.

Be to, nacionalizmui būdingas didesnis emocinis patrauk-

lumas ir asmeniškas paveikumas konkrečių bendruomenių nariams. Nepaisant paties Marxo ankstyvojo humanizmo, daugelis marksistinių formuluočių atrodo kaip negyvos abstrakcijos ir kolektyvinės kategorijos, susietos sunkiai suprantamais išvedžiojimais. Marksizmas, nors ir turi nuoseklią teoriją, dažnai nepagauna realios situacijos, nesužadina individo ar jo grupės emocinio pakilimo. Bet kaip tik šiais požiūriais nacionalistinis romantizmas yra neprilygstamas. Jo kuriami sodrūs vaizdiniai ir vizijos — pieno ir medaus šalis, žemės ir gimtojo židinio meilė, kalbos grynumas, tikrųjų patriotų brolybė, apsisprendimo teisė ir visa kita — yra įkūnyti ryškiuose simboliuose ir šūkiuose, kuriems marksizmas retai gali prilygti. *Jo* šūkiai būna patrauklūs tik tada, kai jie skelbia revoliuciją ir kapitalistinio išnaudojimo, tapatinamo su imperializmu, panaikinimą. Išsikovojus nepriklausomybę ir įvykus revoliucijai, marksistinė utopija tampa tolima, o jos žadamas aukso amžius yra blyškus ir abstraktus, palyginti su tautinės brolybės džiaugsmu ir šiluma prisikėlusioje tautoje.

Dar ir pats mūsų epochos internacionalizmas didina nacionalizmo patrauklumą. Tautinėms valstybėms tampant vis labiau tarpusavyje priklausomoms, jų elitai linksta žvalgytis į kitų elgesio ir politikos standartus. Pats "tautinio orumo" idėjos turinys tampa išoriškas ir suinternacionalintas; mėgdžiojant vienas tautas, atsiribojant nuo kitų, šių elitų tapatumą ir savitaigą nuolat stiprina išorės spaudimas ir įvykiai. Kitaip negu marksizmas, nacionalizmas, kaip doktrina, remiasi pamatine prielaida, kad pasaulis "natūraliai" ir teisingai yra pasidalijęs į tautas, besirungiančias tarpusavyje; marksizmui jo "proletarinis internacionalizmas" (jo, beje, negalima painioti su netautiniu kosmopolitizmu) yra ne itin reikšmingas, šalutinis dalykas, tai nacionalistas visą savo pasaulėžiūrą ir savo *raison d'être* grindžia internacionalinės "tautų pasaulio" sistemos egzistavimu ir šventumu[69].

Pagaliau nacionalizmo lankstumas leidžia pateikti jį vie-

nų ir tuo pat metu ir kaip revoliucinę doktriną, ir kaip tikrąjį religinės tradicijos paveldėtoją. Kadangi valstietija ir daugelis žemesniųjų miesto klasių vis dar tvirtai laikosi šių tradicijų, moderniųjų ideologijų nuostata dėl tokių tradicijų gali būti lemiama. Kitaip negu marksizmas, kuriam tokios tradicijos tėra ikipramoninio amžiaus opiumas — o šį, pasiekus socializmą, reikia atmesti arba padaryti privačiu reikalu, — nacionalizmas siekia panaudoti savo pasaulietiniams tikslams visas tas emocijas ir ryšius, kuriuos įkūnija šios istorinės tradicijos. Tad jo nuostata dėl tradicijos yra kartu ir pagarbi, ir instrumentiška. Nacionalizmas turi gerbti liaudies tradicijas kaip istorijos ir visų kartų "jungiamąją grandį", net jeigu jis mėgina nukreipti jų keliamas emocijas naujomis, tautinėmis vagomis. Todėl jis mėgins išlaikyti tas tradicijas, kurios dar gyvos ir kurios gali, jas perinterpretavus ir kitaip sudėliojus akcentus, padėti jo pasaulietiniams tikslams. Taigi nacionalizmas patikina žmones, kad spartūs pokyčiai nenušluos visų jų puoselėjamų emocinių gairių ir kad tautinė revoliucija remsis senais ir garbingais pamatais. Kovojant dėl masių ištikimybės, ši nuostata yra vienas stipriausių nacionalizmo ginklų[70].

Tokie yra argumentai aiškinant, kad nacionalizmas šiandien turi daugiau gyvybinės ir išliekamosios galios negu jo rimčiausias varžovas ir kad jis tebėra varančioji jėga besivystančiose šalyse tiek marksistinėje jų stovykloje, tiek ir už jos ribų. Didėjanti šalių tarpusavio priklausomybė ir šlubčiojanti modernizacija gali tik sustiprinti radikalaus ir populistinio nacionalizmo patrauklumą kitų ideologijų, taip pat vakarietiškos ar sovietinės marksizmo atmainų, sąskaita.

6 skyrius

ETNINIS ATGIMIMAS VAKARUOSE*

Literatūroje, kur nagrinėjamos politinės ideologijos, nacionalizmas dažniausiai klasifikuojamas kaip konservatyvus dešiniojo sparno judėjimas, kaip autoritarinio kolektyvizmo pavyzdys. Daugelis komentatorių jį netgi laiko švelnesne fašizmo forma. Jie teigia, kad dešinysis sparnas politikoje, nors jis palaiko ekonominį individualizmą ir laisvos rinkos varžybas, atkakliai kelia grupės — valstybės, tautos ar rasės — interesus virš individo interesų. Aiškinama, kad konservatoriams ir nacionalistams būdingas netolerantiškumas, militarizmas ir antiintelektualizmas. Priešingai, kairysis sparnas ir liberalai labiau linkę į politinį individualizmą, nors jie toleruoja valstybės kišimąsi į ekonomikos sektorių. Jų gretoms neva taip pat priklauso daugiau angažuotų intelektualų, daugiau idealistų ir doktrininių filosofų, kuriems tautinė ištikimybė turi atrodyti siaura ir vien tribalistinė[1].

---

* Šis skyrius grindžiamas ketvirtąja Haroldo Walsby memorialine paskaita, įvykusia 1977 m. gegužės 2 d. Norėčiau raštu padėkoti Haroldo Walsby draugijai už pakvietimą. – *Aut. pastaba.*

MAŽUMOS IR "MASINĖ VISUOMENĖ"

Liberali šio argumento versija ypač paplito šeštajame dešimtmetyje. Daugelis autorių Europoje ir Amerikoje pradėjo kalbėti, kad ekstremistinės dešiniojo ir kairiojo sparno ideologijos galėjo atsirasti ir tapti patrauklios tik "masinėje visuomenėje", kur daugybė žmonių, gyvenančių milžiniškuose, nuasmenintuose miestuose, jaučiasi atomizuoti ir nesaugūs. Praradę tradicinius ryšius ir vaidmenis, bedarbiai ar pusiau bedarbiai darbininkai ir intelektualai prarado tikslo ir tapatumo jausmą ir tapo lengvomis aukomis demagogų, kurie žadėjo nušluoti supuvusią visuomenę ir pakeisti ją organiška ir "natūralia" bendruomene, grąžinsiančia kiekvienam individui jo tikrąjį tapatumą. Šie autoriai kildino šią antidemokratinę tendenciją iš didelio masto, sudėtingų pramoninių visuomenių įtampų, kur tradicinis elitas buvo pažeidžiamas, o masės prarado saugumą. Jie taip pat pripažino daugelį "minios psichologijos" teiginių, iškeltų Le Bono, McDougallo ir vėlyvojo Freudo: nonkonformizmo baimė, nesaugumas už grupės ribų sustiprėjo dideliame, anonimiškame mieste[2].

Šių "masinės visuomenės" analizių populiarumą iš dalies lėmė komunistinės ekspansijos baimė Šaltojo karo epochoje, o dar labiau — traumuojanti Weimaro respublikos žlugimo, Ispanijos pilietinio karo ir paties Antrojo pasaulinio karo patirtis. Tiek ši sociologinė tezė, tiek ir su ja susijusi politinė analizė buvo neabejojamai reikšmingos to laikotarpio sąlygomis, nors buvo kritikuojamos jau net tada. Tačiau šis požiūris susiduria su tam tikrais sunkumais, dėl kurių jis sunkiau pritaikomas analizuojant dabartinę ideologinę raidą Vakaruose. Du iš jų turi ryšį su mano tema — nacionalizmo vaidmeniu šiandien. Pirmasis iš jų — tai klasikinė kiekvienos demokratijos problema: ką daryti su mažumų arba autsaide-

rių reikalavimais. Daugumos valdžia susiduria su lemtinga socialinės vienybės problema visur, kur yra mažumų, nepripažįstančių pagrindinių politinės sistemos prielaidų ir vertybių. Antra, šiuo metu pačiuose Vakaruose atgimsta nacionalizmas, kuris savo pobūdžiu dažnai socialdemokratinis ir turi nemažą inteligentijos paramą. Šis nacionalizmas yra mažumos sąjūdis. Jis yra protestas prieš *status quo*, prieš daugumos institucijas, ir jis vyksta laisvės ir teisės būti kitokiam vardu. Todėl jis sunkiai telpa į "masinės visuomenės" teorijos kairės-dešinės spektrą.

Iš tikrųjų abu šiuos sunkumus galima susieti. Noriu parodyti, kad dabartinį nacionalizmo atgimimą Vakaruose reikia traktuoti kaip etninių mažumų protestą prieš senų, įsitvirtinusių valstybių — daugiausia demokratinių ir liberalių — nesugebėjimą pripažinti jų tapatumą ir jų teises. Tai jų protestas prieš vėluojančią, tariamą ir nepavykusią demokratiją. Jos išreiškia Prancūzų revoliucijos viltį, kad aktyvesnis etninių elementų dalyvavimas demokratijoje gali atgaivinti akivaizdžiai gendančią ir smunkančią visuomenę bei valstybę; ir šiuo esminiu aspektu jos atsigręžia į ankstesnįjį nacionalizmą, nors savo politiniu stiliumi ir naudojamais argumentais šiandienos sąjūdžiai nuo jo gerokai skiriasi. Šiuo požiūriu dabartinis mažumų nacionalizmas taip pat yra individualistinis ir demokratinis įsitvirtinusios mažoritarinės sistemos atžvilgiu, nors tuo pat metu jis tapatina individo teises ir orumą su unikalios etninės bendruomenės autonomija ir individualumu.

NACIONALIZMO ATGIMIMAS

Nacionalizmas neabejojamai šiandien išgyvena esminio atsinaujinimo laikotarpį savo vakarietiškoje gimtinėje. Jis

jau nelaikomas *passé** ar diskredituotu dalyku. Fašizmo ir nacionalizmo sąsaja, kuri buvo tokia gyva viešoje sąmonėje tuoj po paskutiniojo karo, išblėso, ir vėl išpažįstamas "sveikas" valstybinis nacionalizmas[3]. Ekonominiai nesutarimai tarp Bendrosios Rinkos šalių tam tikru mastu kurstė šį latentinį nacionalistinį jausmą, bet pati Bendrosios Rinkos asociacija taip pat gali sužadinti naują, tarpvalstybinio lygio nacionalizmą — paneuropizmą, apie kurį svajojo ne vienas Europos judėjimo šalininkas[4].

Tokia raida nustebino daugelį tų, kurie pranašavo greitą nacionalizmo galą. Plačiai vyravo įsitikinimas, kad visiškos industrializacijos, demokratijos ir masinio švietimo sąlygomis provincialus lojalumas senoviškai tautinei valstybei nunyks ir bus pakeistas kontinentiniu ar net globaliniu lojalumu. Didėjant šalių tarpusavio priklausomybei pasaulyje, regis, nebuvo likę vietos gentiniam šovinizmui[5].

Bet dabar jau turi būti aišku, kad vadinamasis "nacionalizmo galas" Europoje šio amžiaus viduryje buvo greičiau įsivaizduojamas negu realus. Tiesa, kuriam laikui nacionalistus savo retorika ir veiksmais nustelbė fašistai, o po fašizmo žlugimo jie patyrė kaltės dėl sąsajos jausmą[6]. Tačiau paskutiniai įvykiai parodė tiek institucinį nacionalinės valstybės stabilumą, tiek tautinio lojalumo stiprumą ir patvarumą. Iš tikrųjų daugeliu požiūrių esame nacionalizmo suklestėjimo liudytojai.

Globaliniu požiūriu šiandien galime išskirti keturis pagrindinius nacionalizmo tipus. Pirmąjį, antikolonijinį "*išsivadavimo karą*", vis dar galima rasti Afrikos pietuose ir, ekonominio pavidalo, Afrikoje bei Lotynų Amerikoje. Tačiau šiandien labiau paplitusi Trečiojo pasaulio nacionalizmo forma — tai "*integralinis*" naujai susikūrusių valstybių režimas. Čia valstybė mėgina suburti savo kultūriškai nevie-

---

* Pasenusiu (*pranc.*)

narūšius gyventojus į vieningą europietiško modelio "tautą". Seniai įsitvirtinusiose Vakarų valstybėse skleidžiasi trečio tipo nacionalizmas - valstybinio "*atsinaujinimo*" nacionalizmas. Pavyzdžiui, gaulizmas siekė ne tik išlaikyti esamą suverenią valstybę, bet dar ją atgaivinti keliant jos autoritetą ir ryšį su masėmis. Pagaliau, kaip opozicija prieš integracinį ir atsinaujinimo nacionalizmą, yra įvairių etninių mažumų "*separatizmas*", kuris mus čia domina[7].

Etninį separatizmą galima aptikti visuose pasaulio kraštuose, tačiau Europa per pastaruosius du dešimtmečius buvo ypatingo etninio renesanso liudytoja. O jau ką kalbėti apie Škotiją, Velsą ir Olsterį, vien Britanijoje etninių sąjūdžių buvo Kornvalyje, Meno, Šetlendo ir Orknio salose. Prancūzijoje bretonų separatistiniu pavyzdžiu sekė korsikiečiai, oksitaniečiai ir elzasiečiai. Ispanijoje vyksta baskų, kataloniečių, galisiečių ir andalūziečių sąjūdžiai, neminint kanarių. Olandijoje fryzų agitacija sukėlė panašius judėjimus Groningene ir Gelderlande. Belgijai kelia nerimą flamandų-valoniečių kalbinė problema, o Šveicarija turi savo jurasiečius ir reakciją prieš svetimšalius darbininkus. Italija privalo skaitytis su siciliečių murmančiu separatizmu ir tiroliečių agitacija, o Šiaurės Amerikoje turtingajai Kanadai meta iššūkį Kvebeko separatizmas. Net regionais suskirstyta Vokietija turi įsiteikinėti Strausso Bavarijai[8].

Visų šių judėjimų tikslai ir konkretūs kontekstai, žinoma, skiriasi ne mažiau nei jų mastai ir intensyvumas. Bet viena yra bendra: šie autonomistiniai judėjimai atsirado šiame amžiuje politiniu pavidalu gerai įsitvirtinusiose, dažnai net senose valstybėse su aiškiomis ir pripažintomis nacionalinėmis sienomis ir santykinai klestinčiu ūkiu. Nemažinant palyginti didelių lygio skirtumų, visos šios valstybės gana gerai industrializuotos, daugumas jų gyventojų raštingi ir net gana gerai apsišvietę. Ir vis dėlto, nepaisant visų šių pranašumų, kurie teoretikams davė pagrindą pranašauti

greitą nacionalizmo galą, etninės mažumos atrodo labiau nepatenkintos nei anksčiau, kai kurios iš jų nori net atsiskirti.

Autonomistai ir separatistai

Norėdami suprasti šios paradoksalios padėties priežastis, turime iškelti sau tris klausimus. Pirma, ko šie mažumų nacionalistai iš tikrųjų nori ir kokia yra jų etninio atgimimo prasmė? Antra, kas yra šie nacionalistai — vadai ir jų sekėjai ir kokia yra jų judėjimų socialinė bazė? Pagaliau, kodėl šie nacionalizmai iškilo dabar ir kaip tik šiose Vakarų valstybėse? Kaip paaiškintume, kodėl šie judėjimai iškilo kaip tik tokiu laiku ir tokiose vietose?

Tam tikru požiūriu šiandienos etninių nacionalizmų tikslai ir prasmė visiškai aiškūs ir nuoseklūs. Apskritai jie geidžia tik to, ko reikalavo visų laikų ir šalių nacionalistai: grupinės autonomijos, grupinės vienybės ir grupinio tapatumo. Jie nori, pirma, būti laisvi ir savivaldūs piliečiai su lygiomis teisėmis ir pareigomis, paklūstantys savo pačių įstatymams ir papročiams, be išorinio reguliavimo ar kišimosi. Antra, jie nori vienybės, nori būti ir jaustis tvirta, kompaktiška ir integruota vyrų ir moterų visuma, turinti pripažintą tėvynę, savo šaknis protėvių žemėje, kuri triūso ir atsidavimo dėka gali padėti jiems materialiai ir dvasiškai išsilaikyti kaip broliškai visumai. Ir pagaliau jie nori būti pripažinti kaip ypatingi ir unikalūs, nori turėti ir parodyti kitiems savo individualumą, nori išsiskirti iš daugumos ir būti kitokie, eiti savo pačių keliu, mąstyti savo pačių mintis, vadovautis savo pačių atmintimi ir kurti savo pačių likimą. Jie ieško savo paslėptos savasties bendruomenės praeityje, taip siekdami kiekvieno žmogaus atgimimo ir atsinaujinimo.

Iš pirmo žvilgsnio šie gana bendri idealai atrodo nesusiję

su tiesioginiais šiandienos separatistų tikslais. Jų argumentai paprastai įvilkti į administracines arba ekonomines kategorijas. Tačiau atidesnis nagrinėjimas atskleis, kad jie iš tikrųjų tik pritaiko bendrus idealus vietos sąlygoms. Ir net ten, kur ekonomika pirmauja prieš kalbą arba atvirkščiai, kaip Kvebeke ar Flandrijoje, taip įvyksta tik todėl, kad socialinė vienybė ir jos ekonominis matmuo atrodo aktualesnis dalykas, arba todėl, kad pavojun patekusi kalba simbolizuoja ir išreiškia kultūrinės erozijos arba yrančio tapatumo pojūtį. Šiandienos separatizmų fazių skirtumai ir jų skirtingai sudėlioti akcentai neturi mūsų klaidinti duodami pagrindo neigti jų esminį loginį nuoseklumą[9].

Dabartiniai Vakarų separatistai realiai pateikia tris pagrindinius argumentus dėl *status quo* pakeitimo. Apie ekonomiką jie teigia, kad centrinė valdžia palaiko turtingesnius, centrinius regionus neturtingesnių, tolimesnių regionų sąskaita arba nusavina turtingesnių, tolimesnių regionų išteklius šelpdama ir palaikydama neturtingesnius, labiau atsiliekančius centrinius regionus. Antai vienas iš *Plaid Cymru* manifestų skelbia:

> Niekas geriau neatskleidžia leiboristų partijos beširdiškumo kaip jos nesirūpinimas Velso akmens anglies ir skalūnų gavybos regionais. Juk kaip tik ant šachtininkų ir kalnakasių pečių leiboristų partija atėjo į valdžią. Tačiau kartą atėjusi į valdžią, rūpinimąsi šių regionų gerove ji išbraukė iš savo prioritetų sąrašų[10].

O Škotijos Nacionalinės partijos (ŠNP) ekonomistas sieja šį ekonominį argumentą su autonomijos prielaida, kai jis rašo:

> Savivalda yra geras dalykas, bet ne vien todėl, kad ji gali padaryti Škotijos ekonomiką efektyvesnę: savivalda geras dalykas kaip tikslas pats sau, nes ji reiškia, jog žmonės mokosi veikdami. Ji reiškia, jog, imdamiesi atsakomybės už savo reikalų tvarkymą, mes, kaip gamintojai, turėsime iš jos naudos, nes, ją prisiimdami, išmokstame efektyviau ir geriau atlikti savo darbą...

Jau daug laiko, kai mums primetamos įvairios reglamentinės priemonės, tokios kaip samdomo darbo apmokestinimas paslaugų srityje ir periodiniai banko paskolų suvaržymai, o jos, net jeigu ir tinka Pietryčių Anglijai, tikrai niekada netiko Škotijos ekonomikai. Jos tik stiprino emigracijos ir nedarbo tendencijas[11].

Panašiai bretaniečiai tvirtina, kad jų ekonominis atsilikimas esąs prancūzų planuotojų ilgamečio nesirūpinimo jais padarinys; korsikiečiai protestuoja prieš turistinį ir strateginį savo krašto išnaudojimą, prieš jūros teršimą ir kolonus, tvarkančius didžiules žemės valdas ir vyno prekybą[12]. Kita vertus, Ispanijoje baskai ir kataloniečiai skundžiasi, kad jų labiau industrializuota ir pažengusi ekonomika verčiama palaikyti, jų pačių nenaudai, neturtingesnę ir labiau atsilikusią Kastilijos ir Leono ekonomiką[13].

Antras — politinis — argumentas yra nukreiptas prieš perdėtą centralizavimą. Separatistų teigimu, šiuolaikinė valstybė yra tapusi per daug racionalizuota, per daug biurokratiška, kad galėtų patenkinti žmogaus socialinius ir politinius poreikius. Tik nedidelė, gyva bendruomenė galinti susidoroti su šiandienos problemomis. Kaip rašė Johnas Osmondas,

Korporacinės valstybės kelias veda į akligatvį... Vienintelė racionali alternatyva — tai požiūris į gyvenimą, kuris teikia pirmenybę bendruomenės sąvokai... Svarbiausias reikalavimas bendruomenei yra tas, kad ji būtų žmogiško masto, kad kiekvienas galėtų čia įgyti tikslo, atsakomybės ir tapatybės jausmą[14].

O savo neseniai pasirodžiusioje didžiulėje studijoje apie keltų etnines grupes Britanijoje Michaelis Hechteris priėjo panašią išvadą: "Pastarųjų laikų keltiškojo nacionalizmo kristalizavimąsi galiausiai galima suprasti kaip griežtą biurokratinio centralizmo principo kritiką"[15].

Ir pagaliau yra kultūrinis priešinimasis asimiliacijai. Tai paprastai būna prisirišimas prie senos arba atgaivintos kalbos. Tačiau kartais tapatumo paieškos židiniu tampa religija, kaip Olsteryje arba Juroje. Arba juo gali būti daug savitų

institucijų, pavyzdžiui, Škotijos įstatymų, švietimo ir bažnytinės sistemos. Visi šie židiniai gali būti naudojami kaip simboliai ugdant bendros istorijos, įkūnijančios unikalią bendruomenės patirtį ir asmenybę, jausmą; ir kaip tik šiai asmenybei arba tapatumui iškyla grėsmė didesniems išoriniams dariniams skverbiantis į šventąją sritį. Štai kodėl mažumas tampa kultūrine ir politine dorybe, o individualumas sutapatinamas su laisve. Tačiau yra keletas bruožų, kuriais dabartinis separatizmas bent jau šiek tiek skiriasi nuo ankstesniųjų nacionalizmų. XIX amžiaus nacionalistai norėjo savo suverenių valstybių, tuo tarpu daugelis šiandienos etninių sąjūdžių tenkinasi federaciniu arba autonominiu statusu stambesniame vienete. Pavyzdžiui, Ispanijoje kataloniečių ir baskų sąjūdžių pagrindinė srovė vis dar yra iš esmės "autonomistinė" ir siekia maksimalios savivaldos federacinėje Ispanijoje, kaip tai buvo šio amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje[16]. Nepaisant kai kurių šūkių už Groot-Nyderlando įkūrimą ar už glaudesnius ryšius su prancūziškai kalbančiomis grupėmis kitose valstybėse, dauguma flamandiškųjų ir valonietiškųjų sentimentų neiškyla aukščiau belgiškojo patriotizmo. Tebevykstantis kalbinis konfliktas, ypač Briuselio regione, yra kova dėl hegemonijos egzistuojančioje valstybėje, net jeigu kultūrinės stiprybės semiamasi iš Hagos ar Paryžiaus. Šveicarijoje romanų ir juros grupės reikalavo pripažinimo kalbiniu ir kantoniniu pagrindu, o fryzai ir groningiečiai Olandijoje siekia valstybinės paramos savo kalbai ir švietimo institucijoms[17]. Net Bretanėje, Velse ir Škotijoje, nors ten yra visiško atsiskyrimo partijų, pagrindinis siekis kol kas atrodo autonomistinis ir federalistinis.

Antras bruožas, skiriantis šiandienos autonomistinius sąjūdžius nuo ankstesniųjų nacionalizmų, yra pirmųjų polinkis į ekonominį planavimą. Daugelis dabartinių etninių judėjimų turi stiprų socialdemokratinį arba socialistinį elementą, pabrėžiantį ekonominės autarkijos, primenančios Listo, vo-

kiečių XIX amžiaus penktojo dešimtmečio ekonomisto, tezes[18]. Nuo Rousseau, garbinusio Korsikos prigimtinį paprastumą ir žemdirbiškas dorybes, laikų nacionalizmas visada pabrėždavo reikalą kontroliuoti tautinius išteklius[19]. Bet iš tikrųjų tik XX amžiuje atsirado šio nacionalistinės doktrinos aspekto socialinė bazė, suteikusi jam tokį svorį, kokio jis niekada neturėjo XIX amžiuje. Šiuo požiūriu naujesnis XX amžiaus nacionalizmas atrodo grįžęs greičiau prie XVIII amžiaus pabaigos nacionalistinių judėjimų negu prie dažnai konservatyvesnių praeito amžiaus judėjimų.

Pagaliau, kaip jau minėta, dabartiniai autonomistiniai judėjimai skiriasi nuo ankstesniųjų nacionalistinių judėjimų savo kontekstu. Tai nebėra protestas prieš dinastines ar imperines tironijas, o protestas prieš senas, įsitvirtinusias demokratines valstybes, iškreipusias ar išdavusias savo demokratinius idealus. Šiuo aspektu Ispanija stovi šiek tiek atokiau, nors ir čia etninio pripažinimo siekis kyla kartu su protestu prieš demokratizacijos vilkinimą. Tačiau apskritai naujieji autonomizmai atsirado industrializuotose ir liberaliose nacionalinėse valstybėse tarp politines teises turinčių piliečių.

Ir vis dėlto, nepaisant šių skirtumų, šių dienų autonomistiniai judėjimai atitinka bendrąjį nacionalizmo modelį. Nesvarbu, kas tampa ginčo objektu — nafta ar turizmas, universitetų išsidėstymas ar kalbos teisės, migracija ar savivaldos mastas, — pagrindinės prielaidos niekada neginčijamos. Visada siekiama ir ieškoma kolektyvinės autonomijos, kolektyvinio solidarumo ir kolektyvinio tapatumo tikintis to etninio atgimimo ir susibroliavimo, kurį įkūnija "tautiškumo" sąvoka.

NAUJOJI TECHNINĖ INTELIGENTIJA

Aiškindamiesi naujojo autonomizmo socialinę bazę, randame didelę detalių įvairovę, bet taip pat ir bendrą modelį, pažįstamą iš ankstesnio nacionalizmo. Paprastai nacionalizmas pirmiausia patraukia daug inteligentijos — intelektualų ir profesionalų sluoksnius, kurie pritaiko ir skleidžia idėjas bei technologijas ir įgyja pripažinimą savo diplomais. Po to gali būti pritrauktos kitos "viduriniosios klasės" grupės — karininkai, valdininkai, žemesnioji dvasininkija ir verslininkai. Jeigu judėjimas ir kova užtrunka ilgam ir suintensyvėja, gali būti įtraukiami dar kiti sluoksniai. Bet apskritai valstietija ir miesto darbininkija yra kur kas mažiau nacionalistinės[20].

Nacionalizmas paprastai prasideda daugiau literatūriniuose ir romantiniuose inteligentijos sluoksniuose — tarp poetų, rašytojų, menininkų ir akademikų. Šioje pakopoje nacionalizmas yra daugiausia kultūrinis sąjūdis. Kad taptų politine jėga, jis turi taip pat patraukti laisvųjų profesijų atstovus — gydytojus, teisininkus, žurnalistus, mokytojus. Naujasis nacionalizmas turi savo literatūrinės ir profesionaliosios inteligentijos kontingentą — tai ir enciklopedinio, plataus išsimokslinimo žmonės ir tie, kuriuos galima laikyti tikrais intelektualais. Pavyzdžiui, kuriant kultūrinius bretaniečių ar škotų nacionalizmo pamatus praėjusiame amžiuje arba Velso ir flamandų savimonę šiame amžiuje, istorikai, poetai, filosofai ir rašytojai suvaidino svarbų vaidmenį. Kataloniečių nacionalizmas ištisus du šimtmečius nuolat rėmėsi savo menininkais ir intelektualais, o įvairūs kalbiniai sąjūdžiai — romanų, fryzų, gelų — buvo sužadinti daugiausia mokslininkų pastangomis. Be to, pati nacionalizmo ideologija iš pradžių buvo suformuluota žymiausių XVIII amžiaus pabaigos intelektualų — Rousseau, Montesquieu, Burke'o, Herderio ir Fichte's — nonkonformistų, sukilusių prieš viešpataujan-

čias kosmopolitines prielaidas dėlei naujų autentiškumo ir pilietinių dorybių idealų[21].

Tačiau yra vienas svarbus šiandienos nacionalizmo, bent jau labiau išsivysčiusių jo atmainų socialinės sudėties ypatumas. Šiandienos inteligentijoje kur kas ryškesnis techninis pradas. Technikai, planuotojai ir socialiniai inžinieriai, nuo socialinės globos darbuotojų iki miestų planuotojų bei agronomų, susibūrė prie nacionalizmo vėliavos; ir jie suteikė judėjimui praktiškesnį ir profesiškesnį pobūdį. Tai lemia polinkis į gerovės socializmą. Judėjimo vadai privalo ieškoti būdų, kaip geriau realizuoti jų neišnaudotus talentus, planuodami "racionalesnę", t.y. lokaliai tinkamą ekonomiką ir visuomenę. Kai Bretanės ūkininkai prašo subsidijų žemės ūkiui, o Velso profesoriai reikalauja institucinio pripažinimo, kai Škotijos biznieriai ieško komercinių atodangų, o baskų pramonininkai skundžiasi centrinės valdžios įvestais apribojimais, jų nepasitenkinimą liberali ir techninė inteligentija sieja su radikaliu jų suvaržyto mobilumo ir nepripažinto statuso problemų sprendimu. Stokodami aukšto statuso ar strateginės padėties platesnėje visuomenėje ir pritraukdami į savo gretas daugiau viduriniųjų klasių technikų ir profesionalų, naujieji autonomistiniai nacionalistai — nesvarbu, Kvebeke ar Škotijoje, — tampa vis technokratiškesni ir socialistiškesni. Ir priešingai, kuo silpnesnis šis techninis ir profesinis pradas, tuo labiau kultūriškai romantinis tampa etninis sąjūdis, kaip rodo Velso, Flamandijos ir Bretanės pavyzdžiai[22].

Tad polinkis į ekonominį kolektyvizmą yra skiriamasis labiau išsivysčiusių šiandienos autonomistinių sąjūdžių bruožas. Juk tik šiame šimtmetyje gausesnė techninė inteligentija nustelbė labiau humanitarines ankstesnes grupes ir jų sąjungininkus buržuazijos sluoksniuose. Atitinkamai naujajam XX amžiaus nacionalizmui būdingas kur kas praktiškesnis ir pragmatiškesnis socialinio mobilumo ir ekonominės autarkijos sie-

kis. Nacionalistai tikisi, kad, sukūrę savo biurokratines ir profesines institucijas, atskirtas nuo platesnės visuomenės institucijų, jie gali patenkinti savo narių nepatenkintas ambicijas ir nepanaudotus talentus.

ATSILIKIMAS IR ISTORIŠKUMAS

Mūsų trečias klausimas — kodėl šie autonomistiniai judėjimai iškilo kaip tik tada ir tose vietose — yra susilaukęs daugybės aiškinimų. Daugeliu požiūrių šios teorijos kartoja nacionalistinius argumentus ir perdeda etninių judėjimų naujumą. Verta prisiminti, kad dauguma šių judėjimų buvo aktyvūs prieš paskutinįjį karą, o kai kurių iš jų istorija siekia praėjusį šimtmetį[23].

Šis etninis autonomizmas dažnai aiškinamas kaip per didelės centralizacijos padarinys. Antai neseniai Patricia Mayo iškėlė tezę, kad bretaniečių, baskų ir velsiečių judėjimai turi būti laikomi protestu prieš politines negalias, sukeltas modernios jakobiniškos valstybės biurokratinio aparato ir kontrolės. Tolima, bet visagalė biurokratija ypač apleidžianti arba prievartaujanti periferinius regionus. Nėra visai aišku, ar labiau bijoma apleidimo ar kišimosi, tačiau iš tikrųjų silpnoji tokio argumento vieta yra jo nesugebėjimas paaiškinti, kodėl tokie individualios anomijos ir negalios pojūčiai turėtų sietis su etnine bendruomene ar su tauta. Tam tikru atžvilgiu mes visi jaučiamės bejėgiai didžiulės, beasmenės biurokratijos akivaizdoje. Tačiau autonomistiniai sentimentai apsiriboja tam tikrų etninių grupių nariais, o dažnai net mažumomis tose grupėse. Be to, kažin ar galime Kanadą, Belgiją ar Šveicariją laikyti, kaip Prancūziją, perdėm centralizuotomis, jakobiniškomis valstybėmis. Biurokratizmas yra svarbus visų aiškinimų motyvas, bet jis nėra pakankamas pats savaime[24].

Kaip naujojo autonomizmo priežastis taip pat nurodomi

ir regionų ekonominio išsivystymo skirtumai. Kaip matėme, kai kurie regionai yra mažiau arba daugiau išsivystę palyginti su kitais regionais ir centru: Katalonija arba baskų kraštas Kastilijos atžvilgiu ar Olsteris Airijos atžvilgiu yra išsivystę, tuo tarpu Šiaurės Velsas, Oksitanija, Fryzija, Bretanė ar Jura ir Korsika — tai atsiliekantys kaimo regionai, išnaudojami turizmui ar žemės ūkio gamybai[25]. Iš dalies šis požiūris yra pagrįstas. Jeigu regionas jau turi stiprų kultūrinio atskirumo jausmą ir taip pat yra mažiau ar daugiau išsivystęs už valstybės centrą, tai šansai, kad čia atsiras radikalus separatizmas, bus kur kas didesni. Tačiau toks paaiškinimas yra geriausiu atveju tik dalinis. Jis, žinoma, nepaaiškina pradinio atskirumo jausmo ar to fakto, kad tokiuose atsiliekančiuose ar pirmaujančiuose regionuose, kaip Anglijos šiaurės rytai ar Italijos pietūs, nepaisant viso jų nepasitenkinimo, neatsirado etninio ir juo labiau separatistinio jausmo. Dar daugiau, tokie "regionai" kaip Škotija su jos naftos potencialu, neseniai perėjo iš santykinio atsilikimo į pariteto su centru padėtį, tačiau nacionalistinės nuotaikos čia ne susilpnėjo, kaip galima buvo tikėtis pagal šią teoriją, o sustiprėjo.

Nors biurokratija ir atsilikimas gali sustiprinti egzistuojantį etninio atskirumo jausmą, šis jausmas pats turi kilti iš kokių nors objektyvių kultūrinių skirtumų. Religija, papročiai, institucijos, kalba ar istorija turėjo per kelias kartas veikti kaip barjerai, skiriantys tam tikrą žmonių grupę didesnėje valstybėje. Ypač svarbus vidinis atskiros etninės kilmės ir istorijos jausmas, kurį šie [išoriniai] kultūriniai skirtumai simbolizuoja. Kaip tik šis etninis jausmas teikia itin seniems kultūriniams skirtumams seniai įsitvirtinusiose valstybėse ypatingą vaidmenį. Daugiau ar mažiau kiekvienas autonomistinis judėjimas remiasi tikėjimu turint savo savitas etnines šaknis. Be abejo, kai kurios iš šių etninių "subtautų" yra "istoriškesnės" negu kitos. Škotija ir Katalo-

nija gali pasiremti šimtmetine istorine savo kaip nepriklausomų valstybių patirtimi, tuo tarpu Velsas, Bretanė ir Fryzija mažiau prisimena nepriklausomą valstybingumą. Be abejo, šis skirtumas padeda paaiškinti kai kurias šių skirtingų etninių sąjūdžių ypatybes. Bet jis nepaaiškina ir negali paaiškinti, kodėl šie sąjūdžiai sustiprėjo dabar ir kodėl jie paplito. Turime atsiminti, kad tik praėjusiame amžiuje poetai ir mokslininkai pradėjo įžiūrėti senose valstybėse šiuos senus ir istorinius skirtumus. Iki tol niekam iš tikrųjų nerūpėjo gaivinti pirmykščius padavimus ar poetiškas kalbas. Tačiau šiandieną visos šios "subtautos" jaučiasi etniškai ir kultūriškai atskiros, nepaisant, ar jos yra "istorinės" tautos, ar ne. Todėl negalime, remdamiesi šiais kultūriniais skirtumais, paaiškinti nacionalizmo atgimimo šiandienos Vakaruose[26].

IMPERIJŲ ŽLUGIMAS IR DEMOKRATIJŲ NESĖKMĖS

Norėdami paaiškinti dabartinį nacionalizmo atgimimą, turime pažvelgti į besikeičiančią etninių mažumų padėtį platesniame tarptautinių kultūros ir politikos pokyčių kontekste. Pažvelkime pirmiausia į kultūrą. Nuo XVIII amžiaus pabaigos Vakaruose įvyko dvi pagrindinės kultūros transformacijos — techninė ir substancinė. Techniniu požiūriu įvyko didžiulis šuolis komunikacijų srityje. XX amžiaus viduryje net atokiausios kaimiškos vietovės Europoje buvo įtrauktos į šį tankų komunikacijų tinklą. Kvebekas, Flandrija, Šiaurės Velsas, Bretanė, Jura — kraštai, kurie buvo modernizacijos srovės nuošalėje, — dabar daugiau ar mažiau įsitraukė į bendrąją Vakarų kultūrą. Koks šios kontinentinės kultūros turinys? Apskritai kalbant, tai yra pasaulietiška, racionalistinė, mokslinė kultūra, griaunanti religinius įsitikinimus ir

tradicijas. Metropoliniuose centruose sekuliarizacijos procesas prasidėjo prieš du šimtmečius, tačiau nuošalesni ir ekonomiškai atsilikę regionai dar pajėgė išlaikyti savo kaimiškąjį paveldą. Dabar, mažėjant Bažnyčios įtakai net čia, šie "vėlai sekuliarizuoti" regionai pradėjo varžytis su pagrindiniais miestais centrais kurdami savąjį mokslinį ir profesinį elitą, dažnai gavusį išsimokslinimą svetur.

Pasaulietinė kultūra, kurios šis elitas persiėmė, yra novacinė, eksperimentinė ir antitradicinė. Ji yra taip pat humanistinė ir egalitarinė. Ji glaudžiai susijusi su demokratiniu judėjimu, kurį palaiko ir skatina. Tai yra vienas — bendrasis — dabartinio etninio radikalizmo šaltinis.

Ieškodami specifiškesnių dabartinio etninio radikalizmo priežasčių, turime panagrinėti tarptautinę politikos raidą ir jos socialinius padarinius. Vienas pagrindinių pokario politikos raidos įvykių buvo imperializmo žlugimas Vakaruose. Visos seniai įsitvirtinusios valstybės prarado savo imperialistinį vaidmenį ir nusmuko į antraeilę padėtį palyginti su supervalstybėmis. Anglijoje, Prancūzijoje, Belgijoje, Olandijoje ir Ispanijoje šis nuosmukis buvo ne tik fizinis ir ekonominis; jis buvo kur kas daugiau politinis ir psichologinis. Europa ir Kanada, apsuptos kontinentinių supervalstybių, kol kas nesugebėjo atrasti alternatyvaus — atlantiškojo ar europietiškojo — tapatumo. Tai lėmė nepasitikėjimo savimi ir savęs įtvirtinimo mišinys. Tačiau nusivylimas išlieka. Dabarties staigus globalinis turto ir galios persiskirstymas verčia daugelį europiečių, ypač seniausiose valstybėse, šiandien jausti nuopuolį ir nuosmukį[27].

Vienas iš svarbių socialinių šio milžiniško geopolitinio pasikeitimo padarinių buvo tas, kad sumažėjo progų pasireikšti vietinėms ambicijoms ir talentams. Anksčiau škotai ir korsikiečiai galėjo valdyti ir prižiūrėti imperiją; dabar ankštoje Britanijos ar Prancūzijos arenoje jie dažniausiai negali rasti lygiaverčių postų, atitinkančių jų kvalifikaciją ar ambi-

cijas[28]. Profesionaliai ir techniškai išsilavinusių žmonių skaičius išaugo, tačiau ištekliai ir teritorija, kurioje jų talentai galėtų būti panaudoti, sumažėjo. Ambicingesni žmonės būriais traukdami iš atsilikusių regionų į Briuselį, Paryžių ar Pietryčių Angliją, neišvengiamai susiduria su sąlygų ir galimybių stoka, kad patenkintų savo poreikius.

Čia matome atsirandant naujo, iš pakraščių ateinančio profesionalaus elito "tapatumo krizę". Vėluojanti sekuliarizacija susilpnino jų religinius įsitikinimus. Jie jau negali visiškai susitapatinti su savo kaimiškomis tradicijomis. Jie jau nesijaučia esą paprasti kaimiečiai ar paprasti krikščionys arba katalikai, metodistai, presbiterionai ir t.t. Tuo pat metu klausimas, kas jie yra ir kam jie priklauso, tampa jiems dar svarbesnis, nes dideliuose miestų centruose jiems reikia varžytis su kitų dialektų, kitų religijų, kitaip besirengiančiais, kitais papročiais besivadovaujančiais žmonėmis. Kaip kartą nurodė Karlas Kautsky: "Geležinkelis — tai didžiausias tautinės neapykantos kurstytojas"[29]. Dideliame mieste etniniai skirtumai tampa ryškesni, o etniniai antagonizmai, galbūt ilgai slypėję, dažnai iškyla į paviršių. Be to, trūkstant darbų ir išteklių, lengva žmones atstumti etniniu pagrindu, o patogu tuo pačiu pagrindu tą atstūmimą nesunkiai paaiškinti.

Tačiau dabartinio etninio nepasitenkinimo negalima paaiškinti vien miestiška diskriminacija ir konkurencija. Žmogus iš kultūriškai savito regiono, jeigu jis yra praradęs tradicinius įsitikinimus ir trukdoma jo karjerai, negali tapatinti savęs su egzistuojančia nacionaline valstybe taip, kaip tai daro jo kaimynas iš centro. Užimdamas diskriminuojamojo padėtį socialinėse varžybose, jis negali puoselėti ištikimybės jausmo gendančiai ir smunkančiai valstybei, kuri dėl savo socialinės sąrangos visada turi teikti pirmenybę kultūrinei daugumai. Čia susiduria dvi visiškai skirtingos šiuolaikinės tendencijos — vėluojantis atkampių regionų sekuliari-

zavimas ir staigus imperijų žlugimas su jo socialiniais padariniais. Šio susidūrimo rezultatas gali būti dramatiškas: jis gali paskatinti didžiulę emigraciją arba etninį radikalizmą[30].

Daugelis iš tikrųjų emigruoja ir ne tik iš etninių mažumų. Tačiau dar daugiau žmonių dėl vienokių ar kitokių priežasčių negali emigruoti. Jie pasilieka vietose nusivylę ir nepatenkinti, nepajėgdami rasti tinkamą nišą centre, jausdamiesi atstumti ir svetimi. Jie jaučiasi netvirtai tarp negyvybingų gimtųjų tradicijų ir netesėtų racionalistinės modernybės pažadų. Šioje tapatumo ir tikslo krizėje kai kurie žmonės nusigręžia nuo asimiliavimosi su viešpataujančia visuomene. Užtat asimiliavęsi jie mėgina atrasti savo šaknis ir šitaip pakelti savo etninės bendruomenės prestižą ir padėtį. Jie grįžta prie gimtosios istorijos, tiesa, jau modernybės požiūriu. Šioje istorijoje jie atranda naują tapatumą, kuris gali suteikti pagrindą naujai visuomenei ir naujai valstybei, kur jie jau nebūtų diskriminuojama ir svetima mažuma.

Tas faktas, kad vis daugiau ir daugiau regioninių etninių grupių narių pasirenka grįžimą prie savo istorinių šaknų, liudija esminę senųjų demokratijų nesėkmę. Daugeliu atvejų demokratiniai vadai tai suprato per vėlai. Decentralizacija, kurią jie pavėluotai siūlo, tik žadina separatizmo apetitą. Reikalas tas, kad etniniai autonomistai jaučia, jog demokratinės sistemos neturi ko jiems pasiūlyti, negali patenkinti jų poreikių ir yra neišvengiamai svetimos etninei mažumai. Partijų sistema yra susikūrusi klasių ryšių pagrindu, o konfliktas daugumose tarp liberalaus demokratinio centro ir vadinamųjų dešiniojo ar kairiojo sparno ekstremistų neturi didesnės reikšmės etninei mažumai. Infliacijos ir darbo santykių konfliktų problemos, kurios vargina senąsias demokratijas, tik skatina radikalius autonomistus žengti savuoju keliu. Jie žvelgia į jas kaip į demokratijos sklerozės pavyzdį, kaip į demokratinių institucijų sustabarėjimo liudijimą, jų

nepajėgumą atsižvelgti į pokyčius ir į naujųjų elitų poreikius[31].

Tuo pat metu šie naujieji elitai visiškai perėmė sekuliarizuotą, racionalistinę daugumos kultūrą ir jos demokratinius bei egalitarinius siekius. Jie taip pat, kaip matėme Kvebeke, Katalonijoje ir Škotijoje, linksta į nuosaikų ekonominį kolektyvizmą, pabrėždami valstybinę rūpybą ir planavimą. Jų politiniai reikalavimai dabar susimaišę su naujo statuso ir orumo siekiais, grindžiamais grįžimu prie savo šaknų. Etninis atgimimas buvo susietas su reikalavimais kurti tikresnę ir prasmingesnę demokratiją su naujomis institucijomis, tenkinančiomis apibrėžtus vietinius poreikius. Šiame judėjime yra logikos; senajai nacionalinės valstybės demokratijai pripažinti etninių reikalavimų pagrįstumą reikštų dar labiau susilpninti savo pozicijas ir prestižą, nes tai reikštų pripažinti, kad per šimtus metų jai taip ir nepavyko sutelkti visų savo piliečių į darnią visumą, vienijamą bendros "pilietinės teologijos" ir bendro tapatumo jausmo[32].

IŠVADOS

Demokratijos išbandymas šiandieną — tai visuomenės vienybės krizė. Kol demokratija rėmėsi imperijos ir globalinio viešpatavimo galia, šis iššūkis galėjo būti atidėliojamas ateičiai. Kol sekuliarizacija nebuvo pasiekusi kaimiškųjų užkampių, nebuvo provincijos inteligentijos, galinčios iškelti demokratijos vėliavą prieš sustabarėjusią demokratiją. Žlugus imperijai ir išsiplėtus komunikacijoms, visa tai pasikeitė. Nauji profesionalūs elitai iš provincialių regionų metė iššūkį senųjų metropolinių elitų viešpatavimui kaip tik tada, kai šie išgyveno pasitikėjimo savimi krizę. Naujieji elitai suprato, kad egzistuojančios demokratinės institucijos nėra pajėgios pasirūpinti jų ir jų regionų poreikiais — regionų, su

kuriais jie vis labiau susitapatina ieškodami atsvaros prieš daugumą ir jos nacionalinę valstybę. Kartais, kaip Flandrijoje, kur flamandai sudaro daugumą, jiems pavykdavo išsikovoti tam tikrą paritetą ir įgyvendinti kai kuriuos iš savo tikslų Belgijos valstybėje. Kartais, kaip Šveicarijoje, demokratinė sistema būna pakankamai lanksti ir decentralizuota, kad galėtų prisitaikyti prie naujų regioninių-etninių reikalavimų. Kitais atvejais, kur valstybė labiau centralizuota, kova dėl etninio pripažinimo tęsiasi. O Ispanijoje etninė kova yra dar ir kova dėl ilgai atidėliotos demokratizacijos.

Etninių mažumų nepaisymas niekur nepasiteisino. Ir kuo demokratiškesnis režimas, tuo garsesni tampa jų reikalavimai ir tuo rimčiau jie turi būti traktuojami.

7 skyrius

BIUROKRATINIS CIKLAS

Nuo XVIII amžiaus pabaigos iki šiandienos tautinis idealas tapo viena iš stipriausių (nors ir sunkiai apibrėžiamų) moderniųjų ideologijų. Jis kilo kaip viduriniųjų klasių socialinės emancipacijos ir vienybės siekis prieš despotų valdžios savivalę. Bet netrukus jis tapo ginklu ginant privilegijas, o vėliau — pateisinant valstybės ekspansiją ir užjūrių imperializmą. Tuo pat metu jo griebėsi etninių mažumų inteligentija, kuri tautinio apsisprendimo būdu siekė atsiskirti nuo milžiniškų imperijų ir suvienyti visus bendros kultūros žmones vienoje valstybėje. XIX amžiaus pabaigoje nacionalizmas taip pat vienijosi su populizmu skelbdamas kaimiškų šaknų būtinumą tik ką urbanizuotiems ir šaknis praradusiems gyventojų sluoksniams.

Mūsų šimtmetyje tautinis idealas buvo naudojamas įvairiems tikslams ir skleidėsi įvairiais pavidalais. Pirmiausia paminėtinas antikolonijinis modernizacijos judėjimas, kurį pradėjo suvakarietiškėjusi inteligentija besivystančiose Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos šalyse kaip išsivadavimo vajų, o dabar jis tapo naujųjų valstybių homogeniškumo ir integracijos sąjūdžiu. Čia taip pat svarbus, dažnai kartu su antikolonijine integracija, populistinis idealas, kuris siekia

suartinti inteligentiją su valstietija šiose naujose valstybėse ir sumoderninti jų pramonę "nacionalinio komunizmo" priemonėmis. Europoje matėme to paties tautinio idealo atgimimą kaip etninių "neonacionalizmų" pakilimą, kuris primena ankstesnį etninį secesionizmą, tačiau papildo jį naujais motyvais ir atspindi kitokią politinio ir ekonominio ciklo fazę[1]. Pagaliau yra odos spalvos ir pannacionalizmai, vis dar aktyvūs kai kuriose pasaulio šalyse, kurie gali būti laikomi priemone nutraukti rasinį bei kultūrinį išnaudojimą atgaunant prarastą orumą bei tapatumą.

Tautinio idealo patrauklumo šaltiniai šiandien tokie pat įvairūs kaip ir praėjusiame amžiuje, tačiau pats idealas, nors jis tapo universalesnis ir iš dalies patobulintas ir pakeistas, išlaikė tam tikrus nuolatinius leitmotyvus: autonomijos ir savivaldos siekį, solidarumo "tėvynėje" poreikį bei unikalioje istorijoje ir kultūroje atrandamo tapatumo troškimą. Klausimai, kurie natūraliai iškyla, yra šie: kodėl šis idealas išlieka toks stiprus ir patvarus ir kokios yra bendros jo patrauklumo šaknys tokiuose skirtinguose kontekstuose — šalia ir virš specifinių ir vietinių šaltinių? Ar yra šiandien bendrasis nacionalizmo patrauklumo vardiklis?

DVI "TAUTOS" PRASMĖS

Dalį atsakymo galima rasti skiriant dvi "tautos" prasmes: tauta kaip "natūralus" istorinis vienetas ir tauta kaip istoriškai konkretus ir politinis tikslas arba idealas. Nacionalistinių ideologijų "tautinis idealas" remiasi labai senu, kvaziorganiniu dariniu — tauta kaip kultūrine ir etnine organizacija. *Šiuo* atžvilgiu etninė grupė ir "tauta" skiriasi tik savo mastu ir tai tik dėl mūsų polinkio, dažnai politiškai motyvuoto, terminą "tauta" taikyti didesnėms, labiau išsivysčiusioms etninėms grupėms. Istoriškai ir etimologiškai termi-

nas "*natio*" dažnai reiškė atokias ir barbariškas gentis, kurios buvo pripažįstamos kaip atskiri etniniai ir kultūriniai vienetai su savita kilme ir apibrėžta teritorija. Šia prasme tauta yra etimologiškai susijusi su prigimtimi ir gimimo vieta, ir ji derina tai, ką Debray vadina dviem "sakraliniais" visų didelių žmonių asociacijų steigimosi procesais: atsiradimo laike paženklinimas ir bendruomenės erdvinių ribų nustatymas[2]. Iš tiesų, terminų "*natio*" ir "*tauta*" [*nation*] raida iliustruoja žmogaus savos kultūrinės organizacijos supratimo nepastovumą, nes šių terminų nurodomi objektai keitėsi nuo tolimų iki artimų, nuo mažesnių iki didesnių, nuo paprastų iki sudėtingesnių asociacijų priklausomai nuo augančios šių asociacijų politinės reikšmės. Klasikinėje praeityje "*natio*" galėjo žymėti klanų junginį, šis terminas dažnai reiškė tą patį, ką "*gens*"[3]. Šiandien terminu "tauta" apibūdinamos tik svarbiausios ir didžiausios kultūrinės asociacijos, ir mes dažnai nesutariame, ar mažesnės (ir tolimesnės) kultūrinės grupės yra "iš tikrųjų" tautos.

Iš esmės etninė tauta — tai senas istorinis ir kultūrinis darinys, dažnai religinis savo kilme ir visada glaudžiai susijęs su "gamtos" ritmais. Jis dažnai žadina kolektyvinį etnocentrizmo jausmą: valstiečio prisirišimas prie savo etninės-gentinės bendruomenės, įsitvirtinusios savoje žemėje, laikomas savaime suprantamu ir neginčijamu dalyku. Viena, kilmė ir paveldas bei, antra, glaudus ryšys su žeme ir teritorija apibrėžia seniausias ir pamatines žmonių asociacijos formas. Jos išlieka moderniajame pasaulyje kaip kultūrinės ir istorinės duotybės, kurios iki šiol žadina kolektyvines emocijas ir dažnai sukuria nepajudinamas užtvaras šiuolaikinių technologijų ir moderniųjų nenacionalinių ideologijų skverbimuisi.

Tačiau yra kita "tautos" prasmė, kuria išreiškiamas vienintelis politikos ir valdžios pagrindas, visuomeninio teisingumo ir pažangos tikrasis istorinis kelias. Tai yra moderni,

revoliucinė ir savita nacionalistinė sąvoka — politinis idealas, būdingas milžiniškų pasikeitimų amžiui. Šitaip suprastas nacionalizmas tampa daugiau nei etnocentrizmu grindžiama kolektyvinė emocija, daugiau nei "tautinis jausmas" ar "tautinė sąmonė"; jis pats virsta ideologija, besivaržančia su kitomis ideologijomis, bet išsiskiria iš kitų savo tvirtu ryšiu su "įgimta" kolektyvine emocija, kuri visada papildo etninę asociaciją. Priešingai, yra kažkas netikra ir dirbtina "klasiniuose", "valstybiniuose" ir "rasiniuose" komunizmo, fašizmo ir rasizmo pagrinduose; pastarieji yra ypatingas modernių, net industrinių sąlygų produktas ir jiems trūksta nacionalizmo galios patraukti savo pusėn senąsias nuostatas ir emocijas. Nacionalizmas yra natūralus nepertraukiamos tradicijos paveldėtojas, ir jis stengiasi ją panaudoti ir nukreipti saviesiems politiniams tikslams. Net rasizmas, norėdamas įgyvendinti savo tikslus, yra priverstas išradinėti plačias ir naujas kategorijas, tokias kaip kaukaziečių ar alpinė rasė, arba remtis senesniais religiniais ar etniniais antagonizmais. Dar daugiau: kaip matėme, dauguma komunizmo ir populizmo pergalių buvo laimėtos dėl sąjungos su nacionalizmu kaip su dominuojančiu partneriu, o fašizmo sėkmę tarpukario Europoje iš dalies lėmė nacionalizmo laikinas nuosmukis po 1918 m. Ir atvirkščiai, komunizmo ar fašizmo nesėkmes iš dalies lėmė jų priešiškumas tautinėms emocijoms ir nacionalizmui. Net bolševikų Rusijoje, kuri yra bene vienintelis internacionalistinės komunistinės revoliucijos pavyzdys, patriotizmo ir nacionalizmo gaivalai vėl iškilo gynybinėse 1919-1922 m. kovose ir prie Stalino.

Taigi šia antrąja prasme "tautos" nėra tik visko, kas šventa ir "prigimta", visko, kas "turi šaknis", saugyklos. Jos čia tampa pasiaukojimo aukurais, visuomenės mobilizavimo įrankiais ir revoliucijų arenomis. Nacionalizmas politizuoja tautą. Jis paverčia kultūrą politikos pagrindu ir kriterijumi, ir jis sudaro pagrindinę politinę erdvę mūsų amžiaus visuo-

menės raidai. Jis paverčia tautą "nacionaline valstybe". Tauta čia tampa savitu moderniu idealu, su kuriuo siejami saviti modernūs autentiškumo, savęs realizavimo, autonomijos, [politinio] dalyvavimo ir priklausymo [bendruomenei] siekiai, kurie, kaip atrodo, iškyla kaip tik tada, kai trūksta sąlygų jiems įgyvendinti. Nacionalizmo ideologija pasirodo tuo momentu, kai modernybės sąlygos būna sutrikdžiusios, bet dar nesunaikinusios senosios kultūrinės tradicijos ir tautos etninio jausmo[4].

BIUROKRATINIS NACIONALIZMAS

Etninės tradicijos ir kolektyvinės emocijos — tai faktoriai, kuriais remiasi nacionalistas ir kurie iš dalies paaiškina nacionalizmo patrauklumo mastą ir stiprumą moderniajame pasaulyje. Bet jie nepaaiškina nacionalizmo kaip modernios politinės nacionalinio valstybingumo ir nacionalinio išsivadavimo ideologijos sėkmės ir populiarumo. Norėdami suprasti šį jo neslūgstantį populiarumą ir netgi atgimimą šiandien, turime panagrinėti modernybei būdingą procesų ciklą, kurio padarinys yra etninės tautos statuso ir įtakos stiprėjimas tarp gyventojų.

Dažnai sakoma, kad gyvename postromantiniame amžiuje. Mūsų jau nepagauna perdėtos romantiško menininko ar poeto emocijos ir individualizmas, jo naivios viltys ir beribiai siekiai. Mūsų amžius yra praktiškas ir net pragmatiškas. Vyraujančios šio amžiaus vertybės yra utilitarinės, racionalistinės ir materialistinės. Efektyvumo ir materialios gerovės siekiama kaip savitikslio dalyko, o ne kaip priemonės išaukštinti romantinę dvasią ir susilieti su gamta. Konkurencijos etika ir atsidavimas metodui pakeitė ankstesnįjį individualaus genijaus ir kūrybinės vaizduotės kultą; jausmingumu ir skaistumu nepasitikima arba jie apgailimi, o

technologijos ir psichologijos pažanga sugriovė individo privatumą ir kelia pavojų jo autonomijai.

Šios pažįstamos antitezės remiasi tam tikromis prielaidomis apie XX amžiaus visuomenės prigimtį. Aiškinama, kad mes gyvename "masinėje visuomenėje", kur komunikacijos, miestų plėtra ir demografinis sprogimas sukūrė netikrumo ir nesaugumo būklę, su kuria nepajėgia susidoroti gerovės valstybės tarnybos ir kurios mūsų konstitucinės partijos negali pažaboti konstruktyviems tikslams. Sparti demokratizacija ir industrializacija sunaikino tradicijas, išmetė daugybę dezorientuotų individų į milžiniškus miestų "perlydymo katilus" ir pakirto senųjų valdančiųjų elitų autoritetą ir prestižą[5]. Bet tuo pat metu mūsų visuomenės nėra beformės masės ar chaotiškos betikslių individų ir institucijų sankaupos. Čia viešpatauja didžiulės biurokratinės organizacijos, kurios reguliuoja ir kontroliuoja ne tik savo narių, bet ir daugybės pašaliečių gyvenimus. Būdingas jų pavyzdys yra milžiniškos korporacijos, šiandien dažnai daugianacionalinės, turinčios didžiulių išteklių, profesionalų personalą ir milžinišką planavimo aparatą. Tokie pat bruožai būdingi valdiškoms organizacijoms, tokioms kaip didžiųjų valstybių kariuomenės, milžiniškos nacionalizuotos arba valstybinės mišraus ar socialistinio ūkio įmonės. Viską apimančiai organizacijai — valstybei — itin būdingi panašūs biurokratiniai bruožai. Ji organizuoja atsakomybės padalijimą pagal aiškiai apibrėžtas pareigas; ji reikalinga hierarchinės drausmės, griežto rutinos ir procedūrų laikymosi, ji skatina didelio masto planavimą ir yra vertinama pagal savitikslio efektyvumo kriterijų.

Kaip ir kitos didelės organizacijos, biurokratinė valstybė yra būtinai beasmenė ir racionalistinė. Ji operuoja statistinėmis kategorijomis ir sluoksniais, o jos *raison d'état* abejingas individų likimui. Individas turi reikšmės tik kaip eksperimentinis atvejis ar precedentas; biurokratui jis turi tapti nuasmenintu vienetu. Didėjanti biurokratijos priklausomybė

nuo specializuotų mokslinių ir techninių žinių tik skatina šią nuasmeninimo tendenciją. Siekiant išlaidų efektyvumo, reikia vis labiau konvejerinti organizavimo metodus bei procesus ir nepaliaujamai diegti naujausias žinias ir technologijas. Žinoma, tai yra biurokratijos siekiamas idealas. Praktiškai daugelis tarnybų neatitinka šio siekio, tapdamos hermetiškais reglamentuotų procedūrų labirintais, kurie turi maža ryšio su oficialiai skelbiamais ar išoriniais tikslais, kaip kad buvo daugelyje prieškario Rytų Europos biurokratinių sistemų[6]. Arba jos tampa korumpuotos, kaip šiandien kai kuriose besivystančiose šalyse. Organizacija tapo per daug gremėzdiška, kad čia būtų galima ką nors padaryti be asmeninių ryšių ir kyšininkavimo.

Tačiau ten, kur ekonomika pažangesnė, tarpvalstybinė ir korporacinė konkurencija verčia nuolat ieškoti papildomų pranašumų, kurių gali suteikti tik mokslinė kompetencija ir technologinės išgalės. Nepaisant vidinio daugelio biurokratų priešinimosi, mokslinės racionalizacijos tendencija vis stiprėja.

Valstybinė biurokratija taip pat skiriasi nuo kitų didelių organizacijų keliais svarbiais bruožais. Jos veikimo diapazonas, žinoma, nepalyginti platesnis. Teoriškai nėra tokio dalyko, kad ir trivialiausio, kuris nepriklausytų jos sričiai. Kaip tik į valstybę yra priverstas kreiptis kiekvienas pilietis dėl savo vaikų lavinimo, dėl medicininių ar draudimo paslaugų, dėl apsaugos, dėl mokesčių, dėl teisingumo, dėl komunikacijų, dėl beveik visos informacijos ir net dėl daugelio savo laisvalaikio leidimo galimybių. Antra, valstybinės biurokratijos jurisdikcija turi aiškiai apibrėžtą teritoriją. Kaip tik šis teritorinis apibrėžtumas ir valdžia leido biurokratijai suvaidinti tokį lemiamą vaidmenį sukuriant darnią "piliečių" visumą — visumą vyrų ir moterų, kurie turi lygias teises ir pareigas valstybei ir gali laisvai judėti savo noru pačioje valstybėje. Šitaip valstybinė biurokratija neišvengiamai savo

piliečius potencialiai supriešina su panašių valstybinių vienetų nariais. Naudodamos tokias priemones kaip pasai, pasienio muitai ir valiutos kontrolė, jos atriboja skirtingų teritorinių vienetų piliečius vienus nuo kitų ir šitaip ilgainiui įdiegia jiems atskirumo jausmą[7]. Trečia, biurokratinei valstybei kur kas svarbiau nei kitoms didelėms organizacijoms integruoti savo narius į vieningą ir net vienalytį darinį. Nors ir suvokiama politinė kultūrinio pliuralizmo nauda, biurokratinimo tendencija valstybėje plėtojasi priešinga kryptimi. Įstatymai ir reglamentuojantys potvarkiai turi būti vienodi ir visų aiškiai suprantami; socialinės paslaugos turi būti teikiamos po lygiai; visuotinai skleidžiama informacija, politinės teisės ir postai turi būti visiems prieinami pagal nuopelnus. Valstybė turi veikti pagal pripažintas arba įtvirtintas taisykles, galiojančias kiekvienam piliečiui bendrų vertybių pagrindu. Šiam tikslui naudinga bendra kalba arba bent jau bendra "administracinė kalba", arba kokie nors specialūs susitarimai daugiakalbėse bendruomenėse, kaip Kanadoje ir Šveicarijoje[8]. Taip kuriasi "politinė kultūra", kur bendra istorinė patirtis atspindima formuojant bendras vertybes ir institucijas, padedančias integruoti įvairias kultūrines ir socialines grupes[9].

Politinės kultūros augimas gali greitai pažadinti biurokratinį nacionalizmą, kurio didžiausias patrauklumas yra jo žadama tvarka ir stabilumas greitos kaitos laikotarpiais. Valstybė laikoma tiek tvirtove prieš per didelę ar per daug sparčią kaitą, tiek ir geidžiamos kaitos įrankiu. Panašiai valstybė organizuoja tautos gynybą ir apsaugą nuo įsiveržėlių, tuo pat metu tvarkydama vidaus išteklius ir rūpindamasi bendruomenės gerove. Kitaip sakant, biurokratinė valstybė perima į savo rankas dviejų pirmykščių tautos poreikių tenkinimą: ji žaboja nenumaldomą laiko tėkmę ir uždaro griežtai apibrėžtą erdvę. Tautai siekiant šių ir panašių tikslų šiandienos nacionalinių valstybių pasaulyje, reikia, kad biurokra-

tinė valstybė turėtų politinę galią ir mokslinę kompetenciją. Kai mokslinės valstybės idėja "prigyja", kai valstybę jos nariai pradeda laikyti tikrąja savo gynėja nuo išorės agresijos ir nuo vidaus suirutės, kai ji pradedama tapatinti su tautos istorija ir teritorija, tada ji virsta "nacionaline valstybe", o etatizmą pakeičia biurokratinis nacionalizmas, kaip tai per kelis šimtmečius įvyko Anglijoje ir Prancūzijoje[10].

BENAMIŠKUMAS IR ANARCHIJA

Nors valstybinis ar biurokratinis nacionalizmas populiarus modernioje epochoje, jis sudaro tik apie pusę visų nacionalizmų, ir tik iš dalies juo paaiškinamas nacionalizmo kaip modernios politinės ideologijos patrauklumas. Šiandien, kaip ir anksčiau, nacionalizmas taip pat yra tautinio išsivadavimo ir etninio atgimimo judėjimas. Jis padeda ne tik senoms, gerai išsilaikiusioms etninėms tautoms; jis taip pat suburia ir gaivina išblaškytas ar iširusias etnines grupes ir net suvienija keletą etninių grupių į vieningą politinę tautą. Čia jo veikimas yra greičiau revoliucinis negu stabilizuojantis. Jis mobilizuoja grupes ir jas sutelkia, pradėdamas naujas tautas ir nubrėždamas naujas etnines teritorijas, ypač Vidurio Afrikoje[11]. Antra vertus, Vakarų Europoje etninio atgimimo ir autonomijos sąjūdis kai kada siekia atskirti egzistuojančių nacionalinių valstybių dalis ir įkurti jose minivalstybes šiems etnosams. Tiek vykstant antikolonijinio išsivadavimo kovoms, tiek ir siekiant etninio separatizmo, judėjimas visų pirma nukreipiamas prieš esamą valstybę ir jos biurokratinį aparatą, ir jokiu fantazijos šuoliu neįmanoma šių judėjimų pavadinti biurokratiniais nacionalizmais — tai yra greičiau grįžimas prie senesniųjų romantinių nacionalizmų.

Antibiurokratinis nacionalizmas dažnai traktuojamas kaip

reakcija į valstybinį nacionalizmą ir jo imitacija. Pati daugumos biurokratinio nacionalizmo sėkmė skatina mažiau privilegijuotos mažumos reakciją, kuri virsta noru imituoti jo sėkmę. Kitaip sakant, mažumų nacionalizmai yra paprasčiausi "antros bangos" judėjimai, atrandantys naują kultūrinį pagrindą savo politiniams reikalavimams[12]. Belgų eksperimento sėkmė paskatino imituojančią neprivilegijuotų flamandų reakciją, o Pakistane užmiršti bengalai atrado kalboje naują pagrindą pradėti savo mažumos maištą. Kaip tik sėkmingai įgyvendintų nepriklausomybės reikalavimų "parodomasis efektas" pats savaime žadina autonomijos troškimą visose pakankamai kultūriškai sąmoningose grupėse, kurios jaučiasi uždarytos ir nuskriaustos didesnėse nacionalinėse valstybėse.

Mažai abejotina, kad įgyvendintų nepriklausomybės reikalavimų reginys gali paakinti ir pamokyti priklausomas mažumas. Bet vis dėlto mes dar turime paaiškinti, kodėl jos pasijunta kaip tik tokiu momentu apleistos ar neprivilegijuotos ir kodėl jos dėl to kaltina savo priklausomybę egzistuojančiam politiniam vienetui. Kas skatina jų naują kultūrinę savimonę ir jų politinį nepasitenkinimą?

Iš dalies atsakyti į klausimą turi nuoroda į socialinius bei kultūrinius perdėtos biurokratinės kontrolės ir reglamentavimo padarinius. Trys šios kontrolės aspektai itin kelia individų ir grupių protestą ir pasipriešinimą. Akivaizdžiausias iš jų — tai biurokratinės mašinos beasmeniškumas. Keletas eksperimentų didelėse pramonės įmonėse atskleidė, kaip susidaro nedidelės draugų ir bendradarbių neformalios grupės, kurios priešinasi didelės formalios organizacijos monolitiniam beasmeniškumui ir vienodumui. Šios mažos draugiškos grupės yra atsvara menkumo ir nesaugumo jausmui, kurį dažnai kuria nuasmenintos organizacijos. Nauja patirtis tampant sraigteliu milžiniškos mašinos, valdomos standartizuotų procedūrų ir grynai instrumentinių ryšių, daugeliui žmo-

nių žadina mažesnių, tradicinių grupių nostalgiją ir naują "priklausymo" svarbos įsisąmoninimą. Tokiose didelėse organizacijose žmonėms lengva pasijusti atomizuotiems, atskirtiems nuo jų procesų ir tikslų, ciniškiems jų vadovų atžvilgiu ir apatiškiems jų simboliams ir principams. Vis labiau negalėdami susitapatinti su biurokratiniais tikslais, žmonės ieško bendrijų, kuriose asmeniniai santykiai ir emociniai ryšiai pakeičia taisykles ir procedūras kaip jungiamąją visuomenės jėgą. Aukščiausiame ir viską aprėpiančiame biurokratinės valstybės lygmenyje kaip tik tauta daugeliui atrodo ištesėsianti tikrai broliškų ryšių ir emocinio solidarumo pažadą.

Nors beasmeniškumas ir jo priešybė — "noras priklausyti [bendruomenei]" yra svarbūs bendrieji biurokratizacijos padariniai, jie dar nepaaiškina, kodėl biurokratija sukelia tokius anarchistinius protestus ir kaip ji žadina naują romantizmą ir nacionalizmą. Norėdami tai suprasti, turime panagrinėt dar du kitus biurokratijos aspektus: jos technologinį racionalizmą ir jos centralizuotą planavimą — du valstybei ypač būdingus bruožus. Nuo pat XVIII amžiaus apsišvietę despotai ir administracijos naudojosi moksliniais metodais ir moksline technika, bet niekada tiek ir tokiu mastu kaip mūsų amžiuje. Dėl XIX amžiaus pabaigos mokslinės-techninės revoliucijos, kuri rėmėsi elektros ir chemijos sričių atradimais ir kuri neatpažįstamai pakeitė kasdienį gyvenimą, biurokratinės korporacijos ir organizacijos gali prasiskverbti į visas ekonomikos ir visuomenės sritis, pasiekti kiekvieną socialinę klasę ir sritį bei techniškai spręsti visas socialines problemas[13]. Naujoji pramoninės ir valdiškos biurokratijos technologija, glaudi mokslinės technologijos ir valstybės sąjunga pavertė daugelį ankstesnių asmeninių reikalų socialinėmis problemomis, spręstinomis techniškai ir kolektyviai. Formuojantis biurokratinei ir mokslinei valstybei, jos įtaka ir prasmė vis labiau ėmė priklausyti nuo

šio jos sugebėjimo naudotis priemonėmis ir ekspertinėmis žiniomis, kurios nepasiekiamos individams ar mažesnėms grupėms. Todėl ji turi neatsilikti nuo modernizacijos taikydama mokslinį metodą ir technologijas visuomeniniam gyvenimui. Šiandieną daugeliui savo operacijų ji, pavyzdžiui, naudoja kompiuterinę bei elektroninę technologiją ir remiasi sistemine analize spręsdama daugelį problemų.

Tačiau, kiek biurokratinės valstybės mašiną neišvengiamai varo modernizacijos jėga, jos veikimas ir juo labiau jos požiūris į problemas turi būti labai mechanistinis ir techninis. Biurokratinės valstybinės mašinos operatoriai vis labiau tapatina protą ir supratimą su technika, procedūra ir sistema. Susidurdami su didelio masto problemomis, turinčiomis alternatyvius sprendimus, biurokratai vis labiau linksta mąstyti statistinių dydžių ir įeigos-išeigos [*input-output*] modelių kategorijomis, kurios savo ruožtu palieka mažai vietos individualioms ypatybėms ar istoriniams skirtumams. Iš tikrųjų istorinio tęstinumo ir kaitos reiškinių ar trauminių įvykių padarinių supratimas, kuris yra toks svarbus istorinei analizei, paprastai lieka už tokios mechanistinės ir racionalizuotos biurokratinės organizacijos, kokia yra šiuolaikinė valstybė, regėjimo lauko. Moksliškai organizuota valstybė savo pobūdžiu yra iš esmės neistorinė; ji sunkiai suvokia tuos istorinius kompromisus tarp klasių, regionų ir etninių grupių, kurie suvaidino tokį svarbų vaidmenį formuojantis šiandienos nacionalinėms valstybėms.

Tačiau kai kuriose srityse šiandien esame liudytojai stiprios reakcijos prieš "modernizaciją". Neturi reikšmės, ar "modernizaciją" suprantame kaip savarankišką ekonomikos augimą, ar apskritai — kaip didėjantį mokslinių metodų ir mašininės technologijos panaudojimą socialinėje srityje[14]. Nėra atsitiktinumas, kad ekologiniai sąjūdžiai prasidėjo tuo pačiu metu kaip ir etninio atgimimo, moterų išlaisvinimo ir neomarksizmo judėjimai. Juk jiems visiems būdingas prie-

šiškumas biurokratinei nuostatai ir jos pabrėžtinam mechanicizmui bei sisteminiam modeliavimui. Priešingai, visi "mažumų" sąjūdžiai pabrėžė atviresnes, subjektyvesnes nuostatas, tapatindami supratimą su tiesioginiu patyrimu ir net su intuicija. Jie atmetė ekonominės pažangos ir socialinės inžinerijos dogmas, t.y. didžiąją dalį to, kas vadinama modernizacija, ieškodami autentiškos asmeninės patirties, prasmingesnio dalyvavimo visuomeniniame gyvenime ir individualesnės saviraiškos. Atmesdami mechanistinį racionalizmą, kuriuo grindžiama biurokratinė valstybė, jie taip kelia abejones dėl pačios valstybės reikalingumo ir atveria duris anarchistiniams sprendimams bei teroristiniams protestams.

Technologinis racionalizmas skatina subjektyvistinį proto neigimą, o valstybinėms biurokratijoms būdingas labai centralizuotas planavimas tik dar labiau apsunkina problemą. Kad ir kokie jautrūs būtų planuotojai vietiniams poreikiams, sisteminis modelis ir standartiškumo bei vienodumo reikalavimai, kuriuos kelia išorės ir vidaus spaudimas, vis labiau apsunkina įvairių gyventojų grupių vietinių ir istorinių poreikių tenkinimą. Modernizaciniai biurokratinės mašinos užmojai jau yra sutrikdę trapią jėgų lygsvarą, atsiradusią iš istorinių kompromisų, kuriais buvo grindžiama valstybė, — tokių kompromisų kaip Škotijos ir Anglijos sąjunga, Bretanės prijungimas arba galų, tigrių ir amharų genčių kompromisas, tapęs Etiopijos valstybės pagrindu[15]. Planinis centralizmas ardo tradicines regionines, gentines-etnines arba kalbines grupes, kurios iki šiol dar sugebėjo apsaugoti individus nuo žiauriausių biurokratinio kišimosi padarinių. Stokodama istorinio supratimo ir perkeldama vietines problemas į valstybinę plotmę, biurokratinė mašina neišvengiamai apleidžia arba iškreipia konkrečių grupių problemas — grupių su jų itin skirtingais ištekliais, nevienodais išsivystymo lygiais, skirtingais kultūriniais bruožais ir socialinėmis institucijomis. Dar blogiau, kai ji pradeda "vystyti" šiuos

regionus ir tvarkyti šias grupes, ji tik pakursto ir padidina esamus skirtumus dar labiau išryškindama ir suviešindama nesutarimus. Nepaisant visų jos norų patenkinti vietinius "ypatingus poreikius", centralizuota valstybinė valdžia neišvengiamai nukelia dar toliau į centrą visus svarbius sprendimus, kurie yra esminė jos bendro vystymo plano dalis.

Tad nenuostabu, kad mažumos reakcija į tai, kas jai atrodo šiurkščia ir išnaudotojiška galia, gali virsti priešiškumu bet kuriai socialinei tvarkai, paremtai modernizacija ir planavimu. Taip pat nenuostabu, kad šūkis "maža yra gražu" skamba taip patraukliai, kai pats brutalus dydžio faktas laikomas kartu ir nesirūpinimo, ir centralizuoto vystymo šaltiniu. Tokiomis aplinkybėmis "benamiškumo" pojūtis ir valstybinės valdžios neigimas eina išvien ir veda į bergždžią anarchistinį terorizmą — arba į nacionalizmą.

NAUJASIS ROMANTIZMAS

Anarchizmas ir nacionalizmas, žinoma, gali glaudžiai sietis, ypač teroristiniu periodu, tačiau ilgainiui reikia pasirinkti tarp chiliastinio revoliucijos ir netvarkos kulto ir blaivaus atsidavimo kuriant naują visuomeninę ir kultūrinę tvarką, arba "tautą". Tai yra pasirinkimas tarp abstraktaus visuotinio idealo, išreiškiančio nomadinę ir globalinę būtį, ir praktiškesnės bei ribotesnės vizijos, paremtos istoriniais skirtumais apibrėžtoje erdvėje. Atsisakydamas anarchistinio ir utopinio protesto etninio nacionalizmo labui, naujasis romantikas atsiriboja nuo revoliucinio, tačiau elitiškai intelektualaus ir kosmopolitinio idealo ir pasineria į masių kultūrinės būties viziją ir realybę, kuriai jis atsiduoda savo revoliucine aistra. Šiuo požiūriu "tauta" kaip kultūrinis ir psichologinis vienetas yra kur kas pranašesnė už grynai ekonominę "klasės" kategoriją ar už profesionalių revoliucionierių pernelyg

suideologintą "sektos" kategoriją. Tauta teikia kur kas daugiau galimybių tiek iracionalizmui, tiek masių mobilizavimui.

Pastaruoju metu susidūrėme su tiesioginėmis anarchistinio protesto prieš moderninančią biurokratiją formomis. Pasikartojantys valdžios ir korporacijų puldinėjimai, jų atstovų grobimas ir žudymas tėra nedidelė, nors ekstremistiška ir ryški naujojo anarchistinio romantizmo apraiška. Ne mažiau svarbios yra įvairios mažumų — homoseksualų, juodaodžių, moterų — gynimo ir aplinkos apsaugos kampanijos. Galbūt net dar įtakingesni buvo netiesioginiai protestai prieš pozityvistinį ir racionalistinį mąstymo būdą — nuo ekstrasensorikos bei okultizmo iki įvairių idealistinių neomarksizmo atmainų, kurios pabrėžia Marxo ankstyvųjų raštų humanizmą[16]. Tokie judėjimai, nors kiekvienas savaip, liudija dabartinį bėgimo nuo proto populiarumą. Jie ne mažiau aistringai atmeta pozityvizmą, ekonominius aiškinimus ir techninį žinojimą, kurie visi tokie gyvybiškai svarbūs valdant biurokratinę mašiną. Šie judėjimai pabrėžia autentiškumo, tikrosios savasties atradimo ir puoselėjimo, saviraiškos, savojo gyvenimo patirties ir jos nevaržymo svarbą. Autentiškumą ir saviraišką jie papildo autonomijos reikalavimu, apeliuodami į žmogaus poreikį būti savo paties gyvenimo šeimininku, tenkinančiu savo vidinius polinkius be nurodymo ar prievartos iš išorės. Naujieji romantikai yra nuoseklūs subjektyvistai. Jiems visos idėjos ir pažiūros atrodo ideologizuotos ir vertybiškai tendencingos. Jie kovoja su viešpataujančiomis technologinėmis ir materialistinėmis visuomenės vertybėmis, kurios, jų teigimu, yra primestos individui iš šalies ir kurios slopina jo autentišką patirtį ir galią reikšti save.

Šiame kontekste suprantamesnis tampa romantinio etninio nacionalizmo atgimimas. Kaip ir kitos romantizmo formos, naujasis nacionalizmas yra nukreiptas prieš technologinę ir biurokratinę valstybę ir prieš "netikrą" biurokratinį nacionalizmą, kurį ji kuria. Etninė tauta tampa naujo išsiva-

davimo "nešėja", nes ji įkūnija kolektyvinę emociją, kuri nėra sutepta elito racionalizacijų — elito, kuris naudoja valstybės biurokratinę mašiną, kad išlaikytų savo padėtį ir modernintų savo visuomenę. Dar svarbiau, etninė tauta parūpina inteligentijai — nuo biurokratinio siautėjimo labiausiai kenčiančiam sluoksniui — naują būdą reintegruotis su kitais sluoksniais, nuo kurių ją nutolino pasaulietinis išsilavinimas ir atsidavimas racionalistinei modernizacijai. Artimesnis ir ilgesnis kontaktas su biurokratinės reglamentacijos beasmeniškumu, mechanistiniu racionalizmu ir centralizuotu planavimu pavertė daugelį profesionalų ir intelektualų nusivylusiais antiracionalistais, pribrendusiais naujam subjektyviam romantizmui. Pastarasis žada atkurti biurokratinės modernizacijos sunaikintą tapatumą. Neturi reikšmės, ar tokio tapatumo realiai būta iki modernizacijos pradžios. Jis dabar tampa didžiu siekiu, mokslinei valstybei plintant gilyn ir platyn. Naujojo tapatumo, išaugančio iš pirmykščių šaknų, paieška ne tik padeda atkurti nutrūkstantį ryšį su praeitimi, bet taip pat kontroliuoti ir valdyti mokslinės modernizacijos gaivalą. Etninę tautą inteligentija suvokia kaip priemonę suvaldyti ir pažaboti mokslinės valstybės ir jos biurokratinio aparato modernizuojančią energiją[17]. Tuo ji patraukli naujajam romantikui. Per tautą jis gali mobilizuoti kur kas stipresnį energijos šaltinį nei mokslinės valstybės galia, nes tautos galia remiasi faktoriais, kurie kur kas senesni ir tvirtesni už pačią galingiausią valstybės naudojamą sistemą ar techniką. Tauta, kaip matėme, kyla iš pirmykščio poreikio lokalizuotis laiko ir erdvės chaose, iš poreikio turėti šaknis ir teritorinį apibrėžtumą. Bet tokie poreikiai yra ne tik stabilizavimo, bet ir išlaisvinimo faktoriai, nes jie yra ne proto ar technologijos išmonė, o švelnesnių, "natūralių" ritmų, susikuriančių žmogaus santykyje su jo natūralia aplinka, padarinys. Žinoma, kaip ir jų pirmtakai, neoromantikai apeliuoja į "gamtą"; ir čia vėl matome naujojo romantizmo ir Europos etninio

neonacionalizmo bei populistinio nacionalizmo kitur giminingumą. Neoromantiniai nacionalistai "natūralią" kultūrinę tautos būtį gali iš naujo priešpriešinti šiurkščiai ir dirbtinei mokslinės valstybės "geležinei tvarkai": visa, kas teikia gyvybę, kas autentiška ir ką biurokratinė valstybė kėsinasi sužlugdyti ir atimti, įsišaknijusi žemėje tauta atkurs ir gausins.

FAŠISTINĖ ALTERNATYVA

Akivaizdu, kad mes negyvename postromantiniame pasaulyje; gyvename greičiau tokiame pasaulyje, kur romantiniai įvaizdžiai ir veiksmai, kaip turistinė ekskursija, pateikiami mums gražiai įpakuoti ir sutrivialinti. Romantinė patirtis neišnyko, ir ji neprarado savo reikšmės daugeliui žmonių. Bet ji jau nėra lengvai įgyjama, nebent atskiestu pavidalu. Komerciškumas ir biurokratizmas iškreipė romantinės patirties prigimtį, o mokslas mėgina apskritai ją nurašyti. Tačiau, nepaisant šio spaudimo, romantinės tendencijos išlieka ir randa naujų šalininkų iš jaunesnių kartų.

Tačiau pats naujojo romantizmo miglotumas ir emocingumas kelia pavojų nacionalizmui. Etninio atgimimo globojama naujojo tapatumo paieška gali įgyti radikalesnių pavidalų. Antai neofašistinės organizacijos gali pasinaudoti romantiniu šaltiniu rasiniams jausmams sukelti, tapatindamos juos su ištikimybe tautai. Nacionalistinis rasizmas, kaip matėme, panaudoja tautinius jausmus rasės vardan. Jo šalininkų nuomone, tauta yra pavaldi rasei, o kultūriniai skirtumai aiškintini kaip biologinių faktorių, tokių kaip "veislė" ar "kraujas", padarinys. Tačiau, kad toks nacionalistinis rasizmas įsigalėtų, reikia užgrobti ir panaudoti valstybės aparatą netgi uždraudžiant parlamentus ir partijas ir kariškai organizuojant tautą galimam karui. Ne kiekvienas nacionalisti-

nis rasizmas virsta fašizmu ir skelbia grynojo smurto etiką, išpažįsta darvinistinę kovos dėl pasaulinio viešpatavimo doktriną bei Vado ir valstybės kultą. Tačiau tokia tikimybė išlieka. Pats rasistinės minties radikalizmas, jo sukuriamas išskirtinumo ir pranašumo jausmas skatina smurto ir karo nuotaikas, tikėjimą valstybės ir Vado, kuris vienintelis žino rasės paslaptis, neklystamumu.

Rasistinio fašizmo keliamus pavojus nacionalizmui didina nacionalizmo polinkis į emocionalumą. Nors pats savaime tautinis idealas gana tolimas fašistiniams motyvams, tam tikromis aplinkybėmis jis gali būti suviliotas rasizmo, fašizmo arba jų abiejų. Tokių aplinkybių analizė yra svarbus ateities studijų uždavinys. Akivaizdu, kad vienos nacionalizmo atmainos artimesnės rasistiniams ar valstybinio smurto motyvams negu kitos, tačiau tai yra tik pirmas socialinės analizės žingsnis. Ekonominės krizės taip pat gali žadinti radikalesnius tapatumo krizės įveikimo būdus, tačiau kaip tik politinėse institucijoje, jų sąveikoje su kultūros tradicijomis reikia ieškoti nacionalizmo transformavimosi į fašizmą šaknų. Kiek šios institucijos pajėgios dorotis su tikslo ir tapatumo krizėmis, kiek tautos kultūrinės tradicijos leidžia pakelti išorės metamą iššūkį jos tapatumui, — štai klausimai, kurie gali nušviesti lemtingą posūkį fašizmo link.

BIUROKRATINIS CIKLAS

Dėl nacionalizmo priklausomybės nuo masių emocijų jį gali pažeisti ne tik rasizmas ir fašizmas, bet ir populistinis anarchizmas. Taip pat matome, jog tam tikromis aplinkybėmis masių tautiniai jausmai stiprina biurokratinę valstybę ir jos socialinę tvarką. Tiesą sakant, tautos idealas masių jausmuose svyruoja nuo išsilaisvinimo ir romantinio protesto polėkio iki viešos tvarkos ir stabilumo tvirtovės vizijos.

Tiesioginės išorinės grėsmės akivaizdoje masių nuotaikos paprastai pasvyra valstybės pusėn, tačiau ilgesnis ir mažiau pastebimas užsienio galybių varžymasis, kartu vykstantys vidaus nesutarimai ar irimas gali sužadinti romantinį antivalstybinį nacionalizmą, iškeliantį mistinę etninės tautos viziją virš egzistuojančios valdžios.

Ir kaip ideologija nacionalizmas paprastai svyruoja tarp priešingų — anarchizmo ir etatizmo — polių. Prasidėdamas kaip romantinis protestas prieš perdėtą biurokratiją ir racionalizmą, jis siekia išvaduoti tikrąją kultūrinę tautą nuo biurokratinio aparato priespaudos, nuo [masių lūkesčiams] neatstovaujančio elito centristinės modernimo politikos. Čia nacionalizmas siekia iškovoti autonomiją ir autentiškumą istoriniu pagrindu išskirtam kultūriniam dariniui. Tai darydamas, jis tikisi sugebėsiąs atkurti tautos "liaudies" tikrąjį tapatumą ir jos teisėtus "namus". Išsikovodamas tėvynės, kaip teritorinio vieneto, tarptautinį pripažinimą, jis tikisi pašalinti "liaudies" susvetimėjimo ir benamiškumo jausmą.

Kitame ciklo etape, nacionalistams išsikovojus šį pripažinimą, jie imasi "tautos kūrimo" uždavinių. Iš esamos etninės ir kultūrinės medžiagos jie pradeda konstruoti "tikrąją" savo idealų tautą. Esminė šio kūrimo proceso dalis — sukūrimas stiprios centrinės valdžios, turinčios pakankamai galios ir kompetencijos patenkinti socialinius ir kultūrinius visų gyventojų poreikius. Kitaip sakant, biurokratinio aparato ir jo sisteminių metodų veikimo apimties ir efektyvumo didinimas tampa "tautos kūrimo" pagrindu. Vadinasi, pirmykštė išsivaduojamoji nacionalizmo paskata turi būti suvaržyta. Autentiškumo ir autonomijos siekiams neturi būti leidžiama trukdyti integruojantiems ir formuojantiems biurokratinės mašinos veiksmams. Romantinis nacionalizmas turi užleisti vietą labiau numatomam ir rutiniškam biurokratiniam nacionalizmui. Be to, jeigu siekiama, kad tauta išliktų labai konkuruojančių nacionalinių valstybių pasaulyje,

visais būdais turi būti stiprinami ir palaikomi valstybės valdžia ir veiksmingumas, jos pajėgumas moderninti ir plėtoti šalies išteklius. Tarptautinės padėties poveikis ir reikalavimai palieka nedaug vietos nesaistomų romantinių potraukių laisvai raiškai nacionalinėje valstybėje. Siekiant atsispirti naujam kolonializmui, romantinė energija turi būti pažabota ir reguliuojama gerai suplanuotais ir centralizuotai vykdomais valstybės kūrimo projektais.

Taip pasiekiamas trečias etapas. Tauta sutapatinama su valstybe, su įsitvirtinusia ir rutinine valdžia. Ištikimybė tautai grasina virsti biurokratinio diktato ir išmanymo pripažinimu; atstovavimo institucijų galia silpnėja ir trivialėja. Nesant akivaizdžios išorinės grėsmės, tokios kaip karas, pirmykštė nacionalistinė vizija žlunga, o ją įkvėpusios emocijos sustabarėja. Bet jos nemiršta. Valstybei vis labiau nuasmeninant visuomenę, biurokratinei kontrolei tampant vis labiau mechanine ir centralizuota, dauguma žmonių tampa apatiški ir susvetimėję, o inteligentija nuvilta ir pikta. Biurokratinė valstybė žadina kaip tik tą tikrojo tapatumo ir namų ilgesį ir kaip tik tą maištą prieš mokslinę modernizaciją, kurie įkvėpė pirmykštį tautinį idealą.

Ir taip mes sugrįžtame į pirmąjį ciklo etapą, kuriame dalis inteligentijos nusprendžia išsižadėti anarchistinių protestų ir abstrakčių intelektualinių idealų ir atsiduoti ribotam, bet istoriškam kolektyviniam dariniui — tautai. Dabartiniame atskirų ir besivaržančių valstybių pasaulyje biurokratinis ciklas atrodo savaime atsikuriantis. Be to, kur nacionalinę valstybę sudaro daugiau nei viena etninė grupė, ten jau yra paruoštas židinys romantiniam protestui prieš biurokratiją. Nematyti jokios perspektyvos, kad šis ciklas nutrūktų, net jeigu būtų patenkinti esami etninio nacionalizmo reikalavimai. Tai, ką galima pavadinti "Šetlendo efektu", kai mažesnė etninė bendruomenė iškelia savus reikalavimus platesniam etniniam nacionalizmui, kaip tai įvyko su Šetlendo

salomis Škotijoje, yra gana paplitęs ir, matyt, nesulaikomas reiškinys[18].

Nacionalizmo patrauklumą šiandieną daugiausia lemia biurokratinis ciklas su jam būdinga tendencija provokuoti naujus išsilaisvinimo sąjūdžius. Savo mėginimu pabėgti nuo perdėto racionalizmo ir biurokratijos inteligentijos neoromantizmas gana artimas etninei tradicijai ir tautinėms emocijoms, kuriomis nacionalizmas siekia pasinaudoti. Tačiau, nuspręsdamas savo romantiškus ir subjektyvius įsitikinimus susieti su tauta, maištininkas, pats to galbūt net nesuvokdamas, žengė lemiamą žingsnį tuo pačiu modernizacijos keliu. Savo paties išsilaisvinimą susiedamas su savo etninės bendruomenės atgimimu, siekdamas savo paties tapatumo ir saviraiškos per savo tautos atgaivinimą, romantiškas ir iracionalistinis maištininkas imasi kolektyvinio mobilizavimo ir vystymo uždavinių, kurie reikalingi racionalios technikos, mokslinių procedūrų ir valstybės pateikiamos organizacijos. Todėl jis turi savąjį polėkių ir spontaniškumo pasaulį pakeisti pasauliu, kurį valdo racionali kontrolė, logika ir apskaičiavimas, kur viešpatauja iki tol niekinta technologija. Ir taip nacionalizmas nejučiomis tampa modernizacijos veiksniu, nors dabartinės jos ištakos antimodernistinės.

TAUTA KAIP BUFERIS

Pateikiau dvi priežastis, kodėl dabar atgimsta nacionalizmas. Pirmoji yra bendra: stiprios etninės tradicijos ir gilių, nors slopinamų, tautinių jausmų egzistavimas. Antroji yra istoriškai specifinė; tai biurokratinio ciklo poveikis, kuris šiandien skatina dviejų rūšių nacionalizmą — valstybinį nacionalizmą ir, kaip reakciją į jį, romantinį etninį nacionalizmą. Abi nacionalizmo rūšys, žinoma, be galo laimi iš pasaulio padalijimo per pastaruosius du šimtmečius į vis

daugiau suverenių nacionalinių valstybių ir iš akivaizdžių nacionalistinių judėjimų sėkmių.

Tautiškumo jausmai dažnai būna migloti ir nepastovūs. Tačiau yra kažkas pastovaus pastangose grįsti kultūrą ir politiką "tauta". Tauta, matyt, suderina ir subalansuoja priešiškus socialinius poreikius ir veikia kaip buferis tarp mechanistinės biurokratijos Scilės ir utopinio anarchinio iracionalizmo Charibdės. Nors nacionalizmo ideologija kartais svyruoja tarp šių dviejų polių, pati tauta, atrodo, sugeba sutaikyti antagonistinius poreikius — tvarką ir valdymą su autonomija ir saviraiška. Jos, kaip pirminės socialinės kategorijos, patvarumas paaiškinamas kaip tik šiuo sugebėjimu absorbuoti ir sutaikyti priešybes. Kol biurokratizmas ir iracionalizmas laikomi pavojumi visuomeninei būčiai, tol tauta greičiausiai išliks kaip prieglobstis ir alternatyvi teisingumo instancija. Ir su kiekvienu apsisukimu biurokratiniame cikle nacionalizmo patrauklumas didėja ir auga.

Tautinis idealas remiasi jausmais ir saitais, kurie siekia giliausią senovę, bet jis labiausiai klesti moderniomis racionalizmo, biurokratijos ir pasaulinės valstybių sistemos sąlygomis; juk šios sąlygos žadina kaip tik tą namų ir tapatumo poreikį ir troškimą, kuriems patenkinti nacionalizmas buvo sukurtas ir kuriuos jis turi periodiškai tenkinti iš naujo.

8 skyrius

INTERNACIONALIZMAS

Tas paradoksas, kad nacionalizmas klesti internacionalizmo amžiuje, verčia mus dar kartą įvertinti nacionalizmo įveikimo arba panaikinimo ateityje šansus. Jeigu biurokratinio ciklo poveikis tebėra pagrindinė "vidaus" kliūtis tokiam įveikimui, tai nacionalizmo internacionalizavimas vis labiau tampa pagrindine "išorės" kliūtimi ir, atvirkščiai, netgi nacionalizmo tvirtėjimo ir atgimimo pagrindu.

"PATENKINTI" NACIONALIZMAI?

Bent jau šimtmetį liberalūs kosmopolitai svajojo apie tarpusavio priklausomybės ryšiais susietą pasaulį — vieną plačią civilizaciją ir nekliudomą tarpkontinentinio judėjimo laisvę. Mūsų amžiuje šį idealą sustiprino pasaulinės valdžios idėjos, kurias, kaip buvo tikimasi, įkūnijo iš pradžių Tautų Lyga, o po to Jungtinių Tautų Organizacija. Pirmuoju žingsniu kosmopolitai tikėjosi įveikti "siaurą nacionalizmą" kurdami regionines-kontinentines sąjungas, tokias kaip paneuropietiška Bendroji Rinka, Arabų Lyga ir Afrikos vienybės organizacija. Buvo taip pat tikimasi, kad besiplečiantis

masinis turizmas, informacijos ir idėjų sklaida masinės informacijos kanalais ir, svarbiausia, daugiašalė prekyba parodys nacionalizmo, o gal ir nacionalinių valstybių beprasmiškumą. Pakartodami marksistinę prognozę, kad iš daugelio vietinių kultūrų kapitalizmas ir socializmas sukurs "pasaulinę literatūrą", įveiksiančią tautinį vienašališkumą ir "siauraprotiškumą", mūsų naujieji kosmopolitai kultūriniuose ir studentų mainuose, švietimo šiuolaikiniais klausimais srityje, naujų *linguae francae* atsiradime matė pamatą naujos pasaulio kultūros, kuri atpalaiduos žmones nuo atsidavimo siauriems tautiniams dariniams[1].

Nėra reikalo kalbėti apie tokių vilčių naivumą dabartinėmis sąlygomis, tačiau verta panagrinėti jų žlugimo priežastis. Pirmiausia tokių vilčių turėjo arba išsilavinę liberalai senose Vakarų valstybėse, arba aukštesnieji sluoksniai dviejose naujose supervalstybėse, kurios kontroliavo, tiesiogiai ar ekonomiškai, kai kurių mažesnių tautų likimus. Kaip teigia Seton-Watsonas, tiek Amerika, tiek Sovietų Sąjunga turėjo sunkumų su nacionalizmu savo valdose ir už jų; galime pridurti, kad ir senosios Vakarų valstybės patiria panašių sunkumų[2]. Abiem atvejais optimistinės liberalų prognozės, kad urbanizavimas, industrializavimas ir visuotinis švietimas sumažins nacionalizmo patrauklumą, pasirodė klaidingos. Juk, antra vertus, aiškėja, jog pati modernizacija kursto, o ne švelnina tautinius jausmus ir neapykantą. Tai, žinoma, iš dalies nulemia pramoninės ir socialinės raidos netolygumas, kai skirtingu laiku vieni regionai vystomi kitų sąskaita, sukeliant tokiu būdu jų tarpusavio priešiškumą ir nesantaiką[3]. Šis netolygumas, pasak Gellnerio, yra griaunamasis: jis skatina mobilumą, "o mobilumas *kartu* su net santykiniu neturtingumu sukelia nepasitenkinimą, tuo tarpu stabilumo sąlygomis jo nesukelia net didesnis neturtingumas"[4]. Tačiau modernizacija yra ne tik netolygi, ji skatina grupių konkurenciją dėl trūkstamų miesto [civilizacijos] priemonių[5]. To-

dėl ji ne tik suburia iki tol buvusias santykinai izoliuotas etnines grupes, bet taip pat jas supriešina. Jų ekonominiai ir kultūriniai vaidmenys nebepapildo vienas kito ir virsta konkuruojančiais: etninės grupės dubliuoja viena kitos veiklą smarkiai viršydamos poreikių saiką[6]. Trečia, panašiai ir kultūriniai šalių mainai, kuriuos modernizacija skatina, gali pažadinti tautinio kultūrinio atsinaujinimo reikalavimus. Kultūrinio imperializmo baimė šiandien paprastai išryškėja kaip "vakarų", "jankių" ar "sovietų" hegemonijos ir globos atmetimas (pačiuose Vakaruose — kaip priešinimasis supervalstybių įtakai ir madoms). Lygiai kaip kėlimasis į miestus nacionalinio darinio viduje dažnai sukursto etninį antagonizmą, darydamas etnines grupes labiau matomas ir "grėsmingesnes", taip ir tarptautinis mobilumas gali paskatinti ir kartais paskatina grįžti prie vietinių kūrybiškumo šaltinių ir atgaivina dėmesį istoriniam bei kultūriniam tapatumui.

Tad jeigu pati modernizacija, priešingai liberaliems lūkesčiams, iš tikrųjų skatina tautinius jausmus, tai ar nacionalizmas gali būti kada nors patenkintas? Tikrai, kai nacionalistiniai nepriklausomybės ir susivienijimo poreikiai bus patenkinti ir kai baigsis skausmingas perėjimas prie visiškos industrializacijos ir modernizacijos, nacionalizmas nunyks pats savaime? Juk jo uždaviniai bus įvykdyti, jo troškimai patenkinti[7]. Yra ir funkcionalistinė šio argumento versija. Pasak šios versijos, nacionalizmas yra viena iš keletos ideologijų, kurios skatina racionalizaciją ir socialinį vystymąsi; tačiau pati jų sėkmė daro jas nereikalingas ir net kliūtimis tolesnei pažangai, t.y. racionalizacijai. Todėl jas turi ilgainiui nustelbti kitos ideologijos arba jos turi tapti "deideologizuotos", tiktai pragmatiškos ir techniškos, arba, kaip pasakytų Weberis, rutiniškos.

Gana keista, bet kaip tik šios rūšies "rutiniškumo" arba "sunorminimo" siekia dauguma nacionalizmo atmainų, bet niekada galutinai jų nepasiekia. Elementariausias nacionalis-

tų siekis — tarptautinis jų judėjimo ir jų tautos pripažinimas; jie nori turėti balsą Jungtinėse Tautose. O pamatinis jų siekis — darnus darbo pasidalijimas ir socialinių sluoksnių bei kultūrinių įgūdžių pasiskirstymo racionalumas, kaip pažangiose Vakarų nacionalinėse valstybėse. Jie taip pat nori turėti visą organizacinį modernios valstybės aparatą ir, visų svarbiausia, sukurti solidarumo ir unikalumo jausmą, kuris vienintelis, jų nuomone, gali išlaikyti tautinę struktūrą. Apversdami marksistinę "bazės-antstato" metaforą, nacionalistai reikalauja kultūrinės istorijos, tapatumo ir kalbos bazės, ant kurios kuriamas ir puoselėjamas atitinkamas ekonominis, klasinis ir biurokratinis antstatas. Šitaip nacionalistas supranta "normalumą".

Deja, kaip matėme, normalumas visada susiremia su unikalumo ir skirtingumo kultu, su autentiškumu, o autentiškumas yra beveik nenumatomas, nepaverčiamas rutina. Kitaip sakant, vienintelė nacionalizmo priemonė, siekiant tikslų, amžinai konfliktuoja su tais tikslais. Kad taptum "normalus", turi būti unikalus, bet niekada negali iš anksto žinoti, kur nuves unikalumo siekis arba kada jis iškils.

Tad ne vien kolektyvinių etninių sentimentų išlikimas ar biurokratinis ciklas palaiko tautinius jausmus. Kažkoks savavališkumo ir nenumatomumo pradas yra visame judėjime. Nacionalizmas tampa savaime atsikuriančiu reiškiniu nacionalinių valstybių pasaulyje. Jeigu jau "normalumas" pasaulyje apibrėžiamas kaip tautinis solidarumas ir tautinis valstybingumas, tai kiekviena tauta turi ryžtingai kovoti su kultūrinės asimiliacijos reiškiniais ir ugdyti nacionalistus, apsiimančius stiprinti tautinį tapatumą ir unikalumą, kad didėtų socialinis susitelkimas ir solidarumas. Nacionalinių valstybių pasaulyje nacionalizmas niekada negali būti galutinai patenkintas. Galbūt visiška industrializacija ir visuotinis švietimas gali sumažinti tautinį agresyvumą; Gellneris nurodo Šveicariją kaip "tradicinę visuomenę, atlaikiusią mo-

dernizaciją" ir todėl pakančią kalbiniam pliuralizmui[9]. Bet net čia yra kalbinių sunkumų Juroje; be to, labai ypatingi faktoriai, tokie kaip gerai ginkluotas neutralitetas ir geopolitinė padėtis, veikia konsoliduojant esminį ypatingo šveicariškojo solidarumo jausmą, dažnai net išimtinį ir intravertišką[10]. Kaip Gellneris vėliau pripažino, visiška industrializacija ir daugumos nacionalistinių tikslų patenkinimas nesumažino tautinio smurto ir agresijos Japonijoje ir Vokietijoje, o tuo smurtu fašizmas netruko pasinaudoti[11]. Bet visa tai yra tik ekstremalūs bendresnio reiškinio atvejai. Reikalas tas, kad nacionalizmo patvarumas net po to, kai patenkinami jo politiniai reikalavimai ir net įvykdoma modernizacija, yra pačios tarptautinės sistemos padarinys. Nacionalizmas gal iš pradžių padėjo sukurti šią sistemą, dabar jis savo ruožtu yra palaikomas šios sistemos, panašiai kaip pramonės struktūra dabar palaiko tą kapitalizmą, kuris tiek daug prisidėjo prie pramonės pažangos[12]. Nacionalizmą palaikančios sąlygos dabar yra kitokios negu tos, kurios iš pradžių jį skatino, ir čia kur kas svarbesni nauji išoriniai faktoriai, kuriems pats nacionalizmas padėjo atsirasti.

NACIONALINIŲ VALSTYBIŲ PASAULYJE

Nors naujosios "pasaulinės valstybių sistemos" prigimtis ir mastas gali būti ginčo objektas, nėra abejonės, kad daugelis valstybių šiandieną yra susietos beveik globaliniais sandėriais ir priklausomybėmis. Labai mažai valstybių yra regionaliai izoliuotos, ir daugybė valstybių turi svarbių ryšių su kitomis, esančiomis toli nuo jų kultūrinės erdvės. Todėl tradicinės sampratos, tokios kaip "jėgų pusiausvyra", suvaidinusi svarbų vaidmenį XVIII amžiaus Europos nacionalizmo kalvėje, yra dar svarbesnės šiandien. Tiesa, kad pusiausvyra yra nebe tik tarp nacionalinių valstybių, vei-

kiančių suvereniai ir nepriklausomai, kaip tai buvo XIX amžiaus Europoje. Ji apima ir regioninius blokus (NATO, Varšuvos Paktas, Afrikos vienybės organizacija ir t.t.). Tačiau praktiškai blokai retai veikia kaip blokai, o tik tarpvalstybinių ginčų atveju, pavyzdžiui, Indijos ir Pakistano, Alžyro ir Maroko ar Etiopijos ir Somalio atvejais. Net iškilus dramatiškiausiem regionų vidaus konfliktams, pavyzdžiui, tarp arabų ir Izraelio, įtraukiamas ne NATO ar Varšuvos Paktas, bet Rusija ir Amerika kaip nacionalinės supergalybės, palaikančios vietines tautas klientes. Taigi nacionalizmo plitimas paprasčiausiai globalizavo tradicines europietiškas "jėgos pusiausvyros" sąvokas ir santykius, ir šie dabar savo ruožtu stiprina nacionalizmą. Juk tas faktas, jog yra tokia jėgos, arba grėsmės, pusiausvyra, suteikia daug daugiau erdvės nacionalistiniam agresyvumui ir neapykantai bei daugiau vilčių nacionaliniams secesionistams.

Iš tiesų, kuo atidžiau įsižiūrime į įvykių raidą, tuo labiau krinta į akis "žnyplinė" visų sėkmingų nacionalistinių maištų struktūra. Viena žnyplių dalis yra vidinė: vietos partizaniniai judėjimai ar vietos partinė organizacija, reikalaujanti nepriklausomybės ar atsiskyrimo. Kita dalis yra išorinė — tai vienos ar kelių didžiųjų galybių parama, šioms mėginant panaudoti vietinį judėjimą savo varžovams silpninti. Didžiųjų galybių paramą gali paskatinti diasporos judėjimas, kuris teikia savo tautiečiams materialių ir moralinių išteklių ir daro įtaką didžiajai galybei. Labai retai vietinis sąjūdis gali būti sėkmingas be šios išorinės paramos, kaip tai patyrė graikų sukilėliai 1827 m. ir ypač skaudžiai armėnai ir kurdai mūsų amžiuje[13]. Konkreti geopolitinė padėtis turi palikti pakankamai erdvės manevrui, o viena iš galybių turi būti pasiryžusi tokį sąjūdį paremti, kad jis turėtų kokių nors šansų įveikti ryžtingą pasipriešinimą. Net ten, kur imperinė ar kolonijinė galybė nori atsikratyti savo įkyrėjusių valdų, geopolitinė pusiausvyra turi būti jai palanki; tokia ji buvo

Britanijai 1947 m., nes Amerika buvo pajėgi garantuoti reikiamą stabilumą ir pusiausvyrą, kurią šiaip jau skubotas pasitraukimas galėjo sugriauti.

Vietinis nacionalizmas greitai išmoko internacionalizuoti savo įvaizdį ir ryšius. Nacionalistai neblogai nusimano apie propagandos meną ir puikiai panaudoja masinės informacijos priemones, pasiekdami plačiausią auditoriją šalyse, kurių vyriausybės gali nusverti jėgų balansą jų naudai. Tarptautinis terorizmas yra kitas nacionalistų ginklas; perimdami tarptautinių revoliucinių sektų kalbą ir kontaktus, nacionalistiniai pavergtų ir ignoruojamų etninių grupių partizanai sugeba iškelti savo reikalą viešumon ir daryti šiokį tokį spaudimą nedraugiškoms vyriausybėms, kad šios imtųsi nuolaidų. Tačiau yra požymių, kad šios rūšies taktika gali nepasiteisinti, be to, jai vėlgi reikia bent vienos galybės paramos, kad ji turėtų bent kokią pozityvią vertę[14].

Be globalinės jėgų blokų pusiausvyros, keletas kitų pasaulinės valstybių sistemos aspektų padeda konsoliduoti ir stiprinti nacionalistinius idealus ir jausmus. Vienu iš savo aspektų ši pasaulinė sistema skatina pasaulinio prestižo varžybas tarp tautinių elitų. Nieko nuostabaus, kad "užtvankų sistema", kuria nacionalizmas pavertė pasaulį, kelia tautiniams elitams nepilnavertiškumo ir pažeminimo jausmus[15]. Kolonializmo laikais šie elitai dažnai būdavo suburiami valdančioje metropolijoje, kur jie perimdavo vakarietiškas vertybes ir suvokdavo savo pačių bejėgiškumą bei savo bendruomenių pažeminimą ir nuosmukį. Paskata siekti pariteto ar lygiavertiškumo Vakarams buvo natūralus jų nuoskriaudos suvokimo ir jausmų padarinys. Natūraliomis sąlygomis šiuos jausmus vargu ar galima lengvai sušvelninti. Be centralizuoto pasaulinės valdžios planavimo, visuomenės ir ekonomikos moderninimas ir toliau vyks netolygiai, palankiau toms tautoms, kurios jau pirmauja šiose varžybose. Be to, kadangi gamtiniai ir kitokie ištekliai pasaulyje yra pasiskirs-

tę nevienodai, kai kurie iš atsiliekančiųjų greičiausiai pralenks kitus, sustiprindami vietinių tautinių elitų tarpusavio priešiškumą. Tai itin prasiverš ten, kur etninės grupės jau turi tarpusavio antagonizmo istoriją ir kur viena iš jų naudojasi didesnės galybės palankumu ir globa. Tad ir ekonominis, ir politinis valstybių klienčių tarptautinės sistemos aspektai neišvengiamai skatins tautines įtampas neturtingesniame Pietų pusrutulyje, nors ir skelbiama neprisijungimo politika.

Su šiomis elitų varžybomis glaudžiai siejasi naujų valstybių vadovaujančių sluoksnių pasikeitimas. Paskutinėmis kolonializmo dienomis nacionalistiniai vadai buvo linkę derinti savo vietinius rūpesčius su stipriu atsidavimu universalesniems idealams. Šiuo požiūriu jie buvo artimi tiems kosmopolitiniams intelektualams, kurie nuo Švietimo laikų svajojo apie bendrą pasaulinę civilizaciją ir laikė save pasaulio piliečiais. Nedaugelis iš intelektualų, atvykusių į Europą ar Ameriką su tokiais totalinės asimiliacijos siekiais, buvo pakankamai idealistiški, kad pakiltų virš atvirai nacionalistinės savo naujos aplinkos tikrovės. Dauguma šių intelektualų sugrįžo į tėvynę nusivylę Vakarais ir pasipiktinę jų dvigubais standartais. Tačiau daugelis iš jų išlaikė intelektualinį savo pasaulėžiūros pamatą ir, siekdami savitų vietinių tikslų, ieškojo kokios nors progos savo vietiniu nacionalizmu susijungti su platesniu kontinentiniu idealu, tokiu kaip panafrikanizmas.

Šiandien šią intelektualinę vadovybę pamažu keičia vietinė inteligentija, kurios pažintis su Vakarų praktika ir mąstymu yra kur kas paviršutiniškesnė ir trumpesnė. Nacionalizmui persmelkiant vietinę socialinę struktūrą, jis įtraukia į savo orbitą daugumą inteligentų — vyrus ir moteris, kurių *raison d'être* ir gyvenimo perspektyvos priklauso nuo diplomų, šiandien vis dažniau įteikiamų vietinių organų pagal vietos reikalavimus ir standartus. Žinoma, daugelyje šalių,

ypač nesocialistinių, atsivežtų akademikų ir technikų dėka dar jaučiama stipri Vakarų įtaka. Bet net čia toji įtaka daroma per vietinę inteligentiją, kuri keičia kosmopolitiškesnę intelektualų kartą ir kurios pasaulėžiūra yra kur kas siauresnė ir vietininkiška.

Pagrindiniu šios inteligentijos rūpesčiu tampa "talentams atvirų" postų ir nišų paieška ir atitinkamai tokio socialinio ir ekonominio vystymosi skatinimas, kuris tenkintų didėjantį jos skaičių. Tad natūralu, kad inteligentai daugiausia domisi vyriausybine ir vietine biurokratija ir tomis profesijomis, kurios sudaro struktūrinį modernios autarkinės ir gyvybingos valstybės branduolį. Iš čia jų polinkis gausinti biurokratiją kuriant sau uždarą erdvę varžyboms dėl statuso. Tiek teritorinis, tiek ir struktūrinis nacionalinės valstybės aspektai idealiai tenkina statuso įsigijimo poreikius, atsiranda hierarchinio kilimo kopėčios ambicingiems, kvalifikuotiems profesionalams. Tokiu būdu gali būti iš dalies patenkintas tarptautinio lygiavertiškumo jausmas: net jeigu negalima Vakarų pasivyti, galima sukurti vietinę statuso sistemą, galbūt pranašesnę už kaimynų.

Ši aplinkybė yra dar kito pažįstamo šiandienos nacionalistų reikalavimo — ekonominės autarkijos — šaltinis. Norint išlaikyti biurokratinį aparatą, būtiną aptarnauti naujiems išsilavinusiems sluoksniams tinkamą vietinę statuso sistemą, reikia, kad pakankamai pastoviai augtų ekonomika ir būtų vietinė išteklių ir turto kontrolė. Antraip korupcija nuvertins naująją statuso hierarchiją ir susilpnins jos veiksmingumą; arba naujieji elitai ir jų institucijos vėl taps priklausomi nuo didžiųjų galybių. Kadangi abu šie pavojai neretai virsta realybe, nacionalistinė inteligentija svyruojančių pasaulinių kainų ir nepalankaus prekybos balanso sąlygomis ypač rūpinasi maksimizuoti gamybą ir įvairinti ekonomiką. Šias jos pastangas remia tarptautiniai patarėjai iš Jungtinių Tautų ir kitų tarptautinių organizacijų, kurie pa-

brėžia savikliovos ir savarankiškumo dorybes[16]. Tad vėl tautinių elitų reakcija į valstybių tarpusavio priklausomybės sistemą stiprina jų atsidavimą nacionalistiniams tikslams ir jų siekį mobilizuoti tautinius savo gyventojų sentimentus.

Vietinių elitų nacionalizmą stiprina, ir tai gana paradoksalu, tarptautinių elitų nurodymai. Pastarieji ypač iškilūs įvairiose tarptautinėse institucijose, tokiose kaip Jungtinės Tautos ir jų agentūros, Pasaulio Bankas, Tarptautinis valiutos fondas, Ekonominio bendradarbiavimo ir vystymo organizacija ir pan. Tarptautinis patarėjų korpusas — technokratai, ekonomistai, agronomai, švietimo, sveikatos apsaugos ir socialinės rūpybos ekspertai — dažnai sudaromas tautiniu ir regioniniu pagrindu, ir šie žmonės paprastai yra kviečiami nacionalinių vyriausybių kaip patarėjai rengiant vystymo planus, kurie savo užmoju vėlgi yra būtinai nacionaliniai. Savo statistiką jie taip pat renka nacionalinių valstybių pagrindu; ir ne tik statistikos duomenys, bet ir šių informacijos rinkimo veiksmų metodinės prielaidos yra susijusios su nacionalistine ideologija, kuri žvelgia į "visuomenes" kaip į "natūraliai" apibrėžtas nacionalinių valstybių sienomis ir savybėmis[17]. Pagaliau neturi stebinti ir tai, kad tarptautiniai patarėjai, pritraukti iš tautinių regionų, suvokia pasaulio vystymąsi kaip atskirų "tautų kūrimo" operacijų sankaupą — kaip tautinio vystymo programų visumą. Tačiau turėtume taip pat prisiminti, kad net metropolijų ir supervalstybių elitiniai patarėjai šiose tarptautinėse organizacijose laikosi autarkinės, jei ne atvirai protekcionistinės, vystymosi interpretacijos; kitaip sakant, jie "vystymąsi" supranta kaip "savikūrą" naudojant vietinius išteklius ir sugebėjimus[18].

Ši "nacionalinė" pažangos ir kaitos interpretacija lygiai taip pat apima teorijos sritį. "Visuomenės" tyrinėjimai šiandien beveik be išlygų tapatinami su nacionalinių valstybių analize; "metodologinio nacionalizmo" principas taikomas visuose sociologijos, politikos, ekonomikos ir moderniosios

epochos istorijos tyrimo lygmenyse[19]. Yra ir svarių praktinių tokios nuostatos priežasčių, tačiau teorinis jos pagrindimas smarkiai remiasi nacionalistinių koncepcijų pripažinimu ir savo ruožtu jas sustiprina. Tokiu būdu pasaulinė nacionalinių valstybių sistema yra tapusi pastoviu ir stabiliu visos mūsų pažintinės nuostatos komponentu, net nepriklausomai nuo jos teikiamo psichologinio pasitenkinimo.

TARPTAUTINIO SKALDYMOSI PADARINIAI

Kol kas ligšiolinė mūsų analizė atskleidinėjo mechanizmus, kuriais šiandien besiklostanti internacionalinė sistema realiai stiprina tą nacionalizmą, kuris padėjo jai susikurti. "Globalizuodama" tarpvalstybinį jėgų balansą ir nacionalistinės inteligentijos ekonomines bei statuso varžybas, pasaulinė valstybių sistema didina nacionalistinę įtampą, paversdama tautinius sentimentus ir nacionalistinius idealus "normaliomis" ir "natūraliomis" šios sistemos savybėmis. Internacionalizmas įteisina nacionalizmą. Nors kol kas jis nesutramdė nacionalizmo, jis iškovojo jam pripažinimą. Net internacionalistinio elito teorijos ir jo veikla stiprina tautines prielaidas ir nacionalistinę veiklą.

Ir tai, žinoma, reiškia, kad nebegalime, kaip vis dar dažnai daroma, supriešinti "internacionalizmo" su nacionalizmu. Kosmopolitizmas yra tikrasis nacionalizmo priešas; internacionalizmas yra tiesiog kitų tautų nacionalizmo pripažinimas bei įteisinimas ir jo suinstitucinimas globaliniu mastu.

Dar daugiau, "internacionalizmas" yra linkęs palaikyti tik tam tikros rūšies nacionalizmą — deramai įformintų ir plačiai pripažintų nacionalinių valstybių nacionalizmą. Jis negali įteisinti ambicijų tų etninių grupių ar nacionalistinių

sąjūdžių, kurie meta iššūkį esamai tarptautinei nacionalinių valstybių santvarkai. Todėl tarp internacionalizmo ir kylančio bei secesionistinio nacionalizmo yra nuolatinė įtampa. Neapkęsdamas separatizmo, jis turi laikyti tokius sąjūdžius tarptautinės tvarkos griovėjais. Panašiai tarptautinės nacionalinių valstybių sistemos šalininkai turi įtariai žvelgti į "pan" judėjimų mėginimus suvienyti valstybes, nes jie vadovaujasi veiklos principais, gana tolimais tiems kriterijams, kuriais grindžiama narystė tarptautinėje sistemoje. "Pansusivienijimo" judėjimai ne tik kelia grėsmę egzistuojančiai globalinei ir regioninei jėgų pusiausvyrai, jie ardo ir istorinę bei teisinę tarptautinės tvarkos sistemą. Taigi pati tarptautinė tvarka visada iškyla kaip nacionalinių valstybių nacionalizmo atrama prieš nevalstybinių darinių nacionalizmą.

Tačiau daugeliui nacionalinių valstybių šiandien gresia arba ištirpimas didesniuose vienetuose, arba balkanizavimasis į mažesnius vienetus. Kaip matėme, apsisprendimo principu gali pasinaudoti visokio dydžio ir visokio tipo grupės; nėra jokių visuotinai pripažintų "tautos" sudarymo kriterijų, jokio sutarimo dėl tautų dydžio. Šiuo požiūriu nevakarų pasaulis paprasčiausiai nepasekė Vakarų pavyzdžiu. Jis atmetė "vidutinio dydžio" — vidurkį tarp išsikerojusios imperijos ir savarankiškų kaimų ar miestų — principą, norėdamas išsaugoti kitus esmingesnius nacionalizmo reikalavimus, traktuodamas pirmąjį kaip "regimybę", o pastarąjį — kaip "esmę". Anglijos ir Prancūzijos dydis, nors ir patogus, vis dėlto buvo atsitiktinis; nėra jokio *a priori* pakankamo pagrindo, kodėl didesnės ar mažesnės grupės negali turėti savo autonomijos, solidarumo ir tapatumo[20].

Tad kuo labiau tarptautinė tvarka remia egzistuojančių nacionalinių valstybių reikalavimus, tuo labiau ji žvelgia į kitus reikalavimus kaip į "griaunamuosius", tuo labiau ji kursto etninio ir "pannacionalizmo" aistras ir tuo didesnė

tampa pagunda, pavyzdžiui, separatistiniams judėjimams, siekti kurios nors didžiosios galybės paramos tam, kad laikinai būtų sutrikdyta jėgų pusiausvyra ir būtų galima patekti į internacionalizmo pašventintą nacionalinių valstybių klubą. Tad ir čia internacionalizmas netiesiogiai skatina nacionalizmą, remdamas vienus tautinius darinius kitų sąskaita ir taip gundydamas vienus ar kitus savo tautinius narius palikti jo gretas remiant vienokį ar kitokį kylantį nacionalizmą.

Etniniai ir "pan" judėjimai savo ruožtu stiprina ir gaivina egzistuojančių nacionalinių valstybių nacionalizmą. "Integracija" ir "homogenizacija" tampa primygtiniais poreikiais, o ne vien tolimais idealais naujoms, dažniausiai netvirtoms valstybėms reaguojant į balkanizacijos ar ištirpimo pavojus. Ypač Afrikoje, Saharos zonos valstybėse, "gentinio" secesionizmo gaivalai teikia naujos jėgos ir paspirties biurokratiniam nacionalizmui[21]. Net Europoje neonacionalistiniai separatistiniai judėjimai pradeda iš naujo stiprinti tautinius didžiųjų etninių grupių sentimentus tokiose senose valstybėse kaip Britanija ir Prancūzija, kurios pačios dalyvauja regioninėse ir tarptautinėse varžybose dėl rinkų ir prestižo.

Vadinasi, nacionalizmas ir internacionalizmas sukasi ydingame abipusio skatinimo rate, kuriam pagreitį teikia dažni vietiniai tarptautinės tvarkos pažeidimai, elitų tarpusavio varžybos bei jėgų pusiausvyros svyravimai. Kiekvienas vietinis šios tvarkos pažeidimas ją stiprina, kiekvienas tarptautinis egzistuojančių valstybių teisėtumo patvirtinimas padeda kurstyti vietinius šios tvarkos užpuolimus ir jėgų pusiausvyros, kurią ji palaiko, pažeidimus. Ir pagaliau kiekvienas tarptautinės sistemos pažeidimas aštrina tautinius konfliktus tiek vietiniame, tiek tarptautiniame lygmenyse, stiprindamas paliestų gyventojų grupių tautinę savimonę.

SUPRANACIONALIZMAS

Jeigu nacionalizmas ir internacionalizmas iš tikrųjų yra tik dvi to paties medalio pusės, tai galbūt kosmopolitinės viltys nuslopinti nacionalizmą gali būti dedamos į supranacionalizmo tendenciją kai kuriose srityse? Šį klausimą itin kelia Europos Ekonominės Bendrijos raida ir jos, atrodo, metamas iššūkis egzistuojančiam valstybiniam nacionalizmui.

"Europietiškasis" idealas ir mėginimai jį įkūnyti EEB institucijose — tai Paneuropos idealistų ir nacionalinių Europos technokratų bendradarbiavimo vaisiai. Jo rezultatas — nelengvas kompromisas tarp *Confédération des patries**, kurios pagrindinė institucija yra Ministrų Taryba, ir idealistų numatytos Europos Sąjungos, kuri remiasi Europos Komisija ir Europos Parlamentu. Technokratai ir tautiniai elitai mato Europoje patogią erdvę nacionaliniam prestižui ir nacionaliniam produktui realizuoti, o Paneuropos idealistai nuo pat jų sąjūdžio pradžios Hagoje 1948 m. siekia realaus politinio susivienijimo ir autentiško europietiško tapatumo, kuris pakeistų egzistuojančius tautinius tapatumus[22].

Kosmopolitinių svajų požiūriu tokia paneuropizmo atmaina greičiausiai bus apvilianti. Jis per daug panašus į egzistuojančių nacionalinių valstybių nacionalizmą. Jis turi panašią paskatą — tai išorės priešų, šįkart supergalybių blokų Rytuose ir Vakaruose, baimė. Jis remiamasi panašiais tikslais — bendru politinio susivienijimo ir autonomijos siekiu, panašiu rūpesčiu dėl tapatumo, grindžiamo bendra krikščioniška viduramžiška praeitimi. Čia glūdi tie patys nacionalistiniai pasaulinio prestižo, ekonominio savarankiškumo ir savarankiško vystymosi stimulai. Ir daugiakalbė bendruomenės prigimtis neatrodo esanti neįveikiama kliūtis:

* Tėvynių konfederacija (*pranc.*).

argi Šveicarija puikiausiai neišsiverčia su savo keturiomis kalbomis? Bendros politinės institucijos ilgainiui sukurs bendrą politinę kultūrą, bendrą tikslą ir valią[23].

Tad supranacionalizmas gali sumažinti konkuruojančių nacionalizmų skaičių tam tikroje teritorijoje, tačiau tik naujo — galingesnio ir platesnio — "supranacionalizmo" kaina. Tas pat pasakytina apie tokias šešėlines sąjungas kaip Arabų Lyga, panafrikietiškoji Afrikos vienybės organizacija ar Lotynų Amerikos šalių organizacijos. Jos vis dar yra "šešėlinės", nes egzistuojančių nacionalinių valstybių pretenzijos atėmė iš jų tą vienijančią jėgą, kuri leistų joms veikti kaip egzistuojantiems tautiniams vienetams. Tačiau, jeigu vienijimasis vyktų kur kas didesniu mastu, tai tokios supervalstybės ar supertautos greičiausiai elgtųsi panašiai kaip egzistuojančios nacionalinės valstybės ir turėtų panašius tikslus ir idealus. Šio teiginio patvirtinimą, žinoma, galima rasti "pannacionalistiniuose" tokių sąjungų pamatuose; afrikiečių ar arabų "tautos", sukurtos nacionalistinių prielaidų ir kategorijų pamatu, pradėtų naujas kontinentinių tautų varžybas. Mastas pasikeistų, tačiau nepasikeistų elitų varžybų ar jėgos pusiausvyros mechanika; ir vėl galėtume prognozuoti panašius vietinius naujos kontinentinės tvarkos pažeidimus, kuriuos regime šiandien. Tai liudija ligšiolinė EEB užsienio politikos praktika — praktika, kuri nuo atskirų valstybių praktikos skiriasi tik atsargumo mastu (kol kas).

Egzistuoja dar ir ta galimybė, kad supranacionalizmo tendencija paskatins "subtautinius" ir, tiesą sakant, tautinius judėjimus kaip reakciją į biurokratinės kontrolės nutolimą. Negalime būti tikri, tačiau toji "decentralizacija", kurios geidžia periferinės etninės grupės, vadovaudamosi savo nacionalizmu, gali pasirodyti gyvybingesnė valstybių visuotinės kontinentinės federacijos kontekste. Bet atsakomasis egzistuojančių nacionalinių valstybių nacionalizmas yra tiek pat tikėtinas, kai jų etninė dauguma atsiduria vietinio etninio

separatizmo ir kontinentinio biurokratinio suliejimo "žnyplėse".

Tikra atrodo tai, kad supranacionalizmo ir separatizmo nulemtas didesnis situacijos neapibrėžtumas teikia daugiau galimybių įvairiausiems besivaržantiems nacionalizmams, didina tautinių konfliktų eskalavimo ir išsiveržimo tikimybę. Tas faktas, kad žmonės gali būti ištikimi ne tik vienai tautai — juk lojalumo ratai yra koncentriniai, — nepašalina poreikio atsirinkti vieną iš jų kaip dominuojantį krizės ar sprendimo priėmimo metu. Naujas neapibrėžtumas atsiveriančios naujos galimybės pasirinkti reiškia, kad individai bus traukiami skirtingomis kryptimis ir kad didės nacionalistinių konfliktų galimybės ir stiprės tautinis jausmas[24].

IŠVADOS

Taigi nei internacionalizmas, nei supranacionalizmas neteikia daug vilčių, kad įvyks nacionalizmo erozija, kurios taip geidžia kosmopolitiniai utopistai. Nacionalizmą, kuris taip tvirtai įsišaknijęs modernybės socialiniame ir politiniame kontekste, tiek iš vidaus, tiek iš išorės palaiko patys įvairiausi mechanizmai. Vietiniame lygmenyje biurokratinio ciklo veikimas, besiremiantis senomis gyventojų masės etninėmis tradicijomis, nuolat gaivina nacionalizmo pradus po to, kai jis sustabarėja biurokratinėje mašinoje. Išoriniame tarptautiniame lygmenyje šalių tarpusavio priklausomybė išsklaidė jėgų pusiausvyrą ir pavertė ją baimės pusiausvyra, kurios užuovėjoje tiek supergalybės, tiek kitos nacionalinės valstybės siekia vietinių pranašumų. Internacionalizmas taip pat paaštrino varžybas tarp tautinių elitų, kuriuos vis dažniau sudaro vietinė inteligentija, besirūpinanti apdrausti savo statusą vietinėse biurokratijose vietinio savarankiškumo pagrindu. Tarptautinės organizacijos ir jų tarptautinis patarė-

jų korpusas savo teorija ir praktika iš tikrųjų tik stiprina šiuos nacionalistinius siekius, tuo tarpu pati tarptautinė tvarka, palaikydama egzistuojančių nacionalinių valstybių reikalavimus, skatina tiek separatistinį etninį nacionalizmą, tiek "pansusivienijimo" sąjūdžius. Pagaliau net supranacionalistiniai projektai tik atkartoja, žingsnis po žingsnio, tuos nacionalistinius tikslus ir veiklos būdus, su kuriais jie pradeda varžytis ir kuriuos jie mėgina įveikti atkurdami kontinento lygmenyje egzistuojančią valstybingumo sistemą.

Tad turime padaryti išvadą, kad pats mėginimas išrauti nacionalizmą padeda jam toliau klestėti ir skatina jį periodiškai iškilti; atrodytų protingiau mėginti su juo sugyventi, sušvelninant jo ekscesus abipusio pripažinimo ir įteisinimo būdais, jei tik tai atrodo įgyvendinama konkrečiose teritorijose. Dar svarbiau, nacionalizmo patvarumas ir patrauklumas kildintinas iš trijų jėgų junginio, kuris jį pradžioje formavo: ilgaamžių etninių tradicijų, naujų pasaulietinių idealų atsiradimo ir modernizacijos bei jos socialinių padarinių ypatingo pobūdžio. Kaip tik į šiuos tris lygmenis turi būti atsižvelgta tyrinėjant, jei norime paaiškinti daugiabriaunį ir neblėstantį nacionalizmo patrauklumą; tik jų junginys ir jų sąveika gali atskleisti, kodėl kaip tik šis konkretus idealas ir judėjimas įgijo tokią didžiulę įtaką moderniosios epochos kartų protui ir širdžiai. Konkrečios sąlygos, kurios skatina atskirus nacionalistinius judėjimus, natūraliai skiriasi, priklausomai nuo įvairių istorinių periodų ir konkrečios aplinkos, tačiau jo pagrindinių idealų visuotinis paplitimas skatina ieškoti bendrų nacionalizmo modelio gijų.

PASTABOS

1 SKYRIUS

1. Tai yra pagrindinė idėja vieno pirmųjų nacionalistinių manifestų — abato Sieyèso *Qu'est-ce que le Tiers Etat?*, parašyto 1789 m. pradžioje. Ji taip pat pasirodo 1789 m. rugpjūčio 26 d. Teisių Deklaracijoje: "Viso suverenumo šaltinis yra iš esmės tauta".
2. Šios idėjos užima daugybę puslapių 1788-1789 m. pamfletuose ir *cahiers*; plg. B. Hyslop. *French Nationalism in 1789 According to the General Cahiers.* — Columbia University Press, New York, 1934.
3. H. Kohn. *Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789-1815.* — Van Nostrand, Princeton, 1967. Čia pabrėžiamas tiek revoliucinis socialinės vienybės siekis, tiek ir patriotinis tikėjimas kalbiniu bei kultūriniu tapatumu, ypač jų meilė prancūzų kalbai ir menui bei jų dėmesys nacionaliniam švietimui.
4. Dantono 1792 m. raginimas Prancūzijai pasiekti savo "natūralias ribas" pakartoja kai kurių prancūzų idėjas, keltas valdant Liudvikui XIV; žr. K. Minogue. *Nationalism.* — Batsford, London, 1967, p. 43. Net italų jausmas, kad Alpės sudaro natūralią sieną, paliko kai kurias problemas neišspręstas. Tirolis teikia pamokantį analogą problemų, kurias sukėlė Elzaso įgijimas Revoliucijos metu; plg. E. Kedourie, *Nationalism.* — Hutchinson, London, 1969, p. 16-17 ir L. Dobb. *Patriotism and Nationalism.* — Yale University Press, New Haven, 1964.

5. Apie šiuos debatus žr. P. Gay. *The Enlightenment: An Interpretation.* — Wildwood House, London, 1973, Part I, Bk I, ch. 2 ir Bk II, ch. 5.
6. Žr. M. Laclotte. "J-L. David, Reform and Revolution", in *Arts Council: The Age of Neo-Classicism.* - Shenval Press, London, 1972, p. lxvi-lxxi.
7. Apie ankstyvosios Romos kultą žr. R. Herbert. *David, Voltaire, Brutus and the French Revolution.* — Allen Lane, London, 1972. Buvo taip pat žavimasi senovės žydais, kuriuos Mozė, siekdamas jų išskirtinumo, "apkrovė" ritualais ir papročiais; ta pati tema kartojama Rousseau patarimuose lenkams (1772).
8. R. Anchor. *The Enlightenment Tradition.* — Harper & Row, New York, 1967; H. Honour. *Neo-Classicism.* — Penguin, Harmondsworth, 1968.
9. F. Barnard. *Herder's Social and Political Thought: From Enlightenment to Nationalism.* — Clarendon Press, Oxford, 1965, ch. 1; H. Kohn. *The Idea of Nationalism.* — Macmillan, New York, 1967, ch. 7.
10. Plg. P. Sugar and I. Lederer (eds). *Nationalism in Eastern Europe.* — Far Eastern and Russian Institute, University of Washington, Seattle, 1969; Barany ir Brocko esė.
11. J.K. Campbell and P. Sherrard. *Modern Greece.* — Benn, London, 1968, chs 1-3; L. Stavrianos. "Antecedents of the Balkan Revolutions of the 19th Century", in *Journal of Modern History* 29, 1957, 333-348.
12. A.P. Whitaker. *Nationalism in Latin America, Past and Present.* — University of Florida Press, Gainesville, 1962.
13. Tai Kohno tezė, op. cit. ir jo *Nationalism: Its Meaning and History.* — Van Nostrand, Princeton, 1955.
14. Kaip parodo R.W. Harris. *Romanticism and the Social Order, 1780-1830.* — Blandford Press, London, 1969 ir D. Irwin. *English Neo-Classical Art.* — Faber & Faber, London, 1966.
15. Plg. A. Cohler. *Rousseau and Nationalism.* — Basic Books, New York, 1970; I. Berlin. "Herder and the Enlightenment", in E.A. Wasserman (ed.). *Aspects of the Eighteenth Century.* — Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1965.
16. Dėl argumentų, atskleidžiančių neoklasikinio ir ankstyvojo, ar-

ba "ikiromantinio", nacionalizmo panašumus, plg. M. Floriso-one. *"The Romantic and Neo-Classical Conflict"*, in Arts Council. *The Romantic Movement.* — London, 1959, p. 21-26; A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976, p. 74-87.

17. Apie ankstyvuosius San Martino ir Bolívaro sąjūdžius Lotynų Amerikoje 1810 m. žr. esė rinkinį R.A. Humphreys and J. Lynch (eds). *The Origins of the Latin American Revolutions, 1808-1826.* — Knopf, New York, 1965.
18. Žr. A. Mickiewicz. *Books of the Polish Nation and its Pilgrimage* (1831): "Ir jie nukankino lenkų tautą ir paguldė ją į kapą, ir jos siela paskendo tamsybėse. Tačiau trečią dieną siela grįš į kūną ir tauta prisikels iš numirusių ir išlaisvins visas Europos tautas iš vergovės". Cituojama pagal K. Pruszynski. *Adam Mickiewicz. 1798-1855.* — Polish Cultural Institute, London, 1955, p. 35-36.
19. Dvasininkijos vaidmuo Graikijos nepriklausomybės kare vaizdingai nušviestas kn. C.A. Frazee. *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1969. Dėl vėlesnės intelektualinės serbų raidos žr. T. Stoianovitch. "The Pattern of Serbian Intellectual Evolution", in *Comparative Studies in Society and History 1*, 1958, p. 242-272.
20. Žr. F. Heer. *Europe, Mother of Revolutions.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1971, ch. 3, p. 47-57.
21. D. Beales. *The Risorgimento and the Unification of Italy.* — Allen & Unwin, London, 1971, — apie Gioberti ir d'Azeglio; apie Karamziną žr. L. Shapiro. *Rationalism and Nationalism in Russian 19th Century Political Thought.* — Yale University Press, New Haven and London, 1967.
22. Žr. E.E. Hales. *Mazzini and the Secret Societies: The Making of a Myth.* — Kennedy, New York, 1956. Atitinkamų Rousseau ir Mazzini'o idealų reziume galima rasti kn. S. Baron. *Modern Nationalism and Religion.* — Meridian Books, New York, 1960, ch. 2.
23. Apie Michelet nacionalizmą žr. H. Kohn. *Prophets and Peoples.* — Macmillan, New York, 1961.

24. J. Droz. *Europe between Revolutions, 1815-1848.* — Collins, London and Glasgow, 1967, p. 147-148, 152-153.
25. Apie Treitschke žr. I. Weiss. *Conservatism in Europe 1770-1945.* — Thames & Hudson, London, 1977, p. 84-89; apie Lagarde'ą žr. G. Mosse. *The Crisis of German Ideology.* — Grosset & Dunlap, New York, 1964, ch. 2.
26. Šią idėją gerai formuluoja B. Akzin. *State and Nation.* — Hutchinson, London, 1964, p. 55 ir kt.
27. F. Znaniecki. *Modern Nationalities.* — University of Illinois Press, Urbana, 1952; K. Symmons-Symonolewicz. *Nationalist Movements: A Comparative View.* — Maplewood Press, Meadville, Pa., 1970.
28. M. Crowder. *West Africa under Colonial Rule.* — Hutchinson, London, 1968.
29. R. Pierce. *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule.* — University of California Press, Berkeley, 1960; R. Szporluk. "Nationalities and the Russian Problem in the USSR: An Historical Outline", in *Journal of International Affairs* 27, 1973, 22-40.
30. P. Curtin. *The Image of Africa.* — University of Wisconsin Press, Madison, 1964.
31. Žr. A. Walicki ir R. Hofstadterio esė kn. E. Gellner and G. Ionescu (eds). *Populism, its Meanings and National Characteristics.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.
32. Žr. žemiau sk. 3 ir G. Mosse, op. cit., *passim.*
33. Apie šias fazes žr. A.R. Desai. *The Social Background of Indian Nationalism.* — Bombay Publishing Company, Bombay, 1954.
34. M. Kilson. "Nationalism and Social Classes in British West Africa", in *Journal of Politics* 20, 1958, 268-287; plačiau — P.C. Lloyd. *Africa in Social Change.* — Penguin, Harmondsworth, 1967, chs 5, 8-9.
35. Tačiau Indijos klausimu žr. B.B. Misra. *The Indian Middle Classes: Their Growth in Modern Times.* — Oxford University Press, London, 1961.
36. M. Maruyama. *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics.* (ed. Ivan Morris). — Oxford University Press, London, 1960; M.C. Wright. *The Last Stand of Chinese Conservatism.* — Stanford University Press, Stanford, Ca., 1957.

37. Apie ankstyvąsias arabų nacionalizmo apraiškas žr. C.E. Dawn. "From Ottomanism to Arabism: the origins of an ideology", in *Review of Politics* 23, 1961, 379-400.
38. Apie šį sluoksnį žr. J.H. Kautsky (ed.). *Political Change in Underdeveloped Countries.* — John Wiley, New York, 1962, įvadą ir Benda, Colemano ir Matossiano straipsnius; taip pat E. Shils. "Intellectuals in the Political Development of New States", in *World Politics* 12, 1960, 329-368.
39. Vokiškoji "organiška" nacionalizmo atmaina, išplėtota XIX amžiaus pradžios romantikų, dažnai laikoma klasikine, arba tikrąja doktrina. Šio požiūrio kritika pateikta kn. A.D. Smith. *Theories of Nationalism.* — Duckworth, London, 1971, ch. 1.
40. C.J.H. Hayes. *The Historical Evolution of Modern Nationalism.* — Smith, New York, 1931.
41. Naudinga įvairių nacionalizmo atmainų analizė pateikta kn. F. Hertz. *Nationalism in History and Politics.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1944.

2 SKYRIUS

1. Dažniausiai cituojamas Biblijos tekstas yra *Apr 20, 4-6:*

> Aš pamačiau sostus, ir jie sėdosi į juos, ir jiems buvo pavesta teisti. Taip pat aš regėjau sielas tų, kuriems buvo nukirstos galvos dėl Jėzaus liudijimo ir dėl Dievo žodžio, kurie negarbino žvėries, nei jo atvaizdo, ir neėmė jo ženklo sau ant kaktos ir rankos. Jie atgijo ir viešpatavo su Kristumi tūkstantį metų. Visi kiti mirusieji neatgijo iki pasibaigiant tūkstančiui metų. Toks yra pirmasis prisikėlimas. Palaimintas ir šventas, kas turi dalį pirmajame prisikėlime! Šitiems antroji mirtis neturi galios; jie bus Dievo ir Kristaus kunigai ir viešpataus su juo tūkstantį metų.

Apie viduramžių milenarizmus žr. N. Cohn. "Medieval Millennarism: Its Bearings on the Comparative Study of Millennarian Movements", in. S. Thrupp (ed.). *Millennial Dreams in Action.* — Nijhoff, The Hague, 1962.

2. Bendrą apžvalgą pateikia B. Wilson. "Millennialism in Comparative Perspective", in *Comparative Studies in Society and History* 6, 1964, 93-114.

3. Y. Talmon. "The Pursuit of the Millennium — the Relation Between Religious and Social Change", in *European Journal of Sociology* 3, 1962, 125-148.
4. Iš tikrųjų daugelis rašiusių apie ankstyvąjį Afrikos ir Azijos nacionalizmą, taip pat Hodgkinas, Balandieras, Colemanas, Rotbergas, von der Mehdenas, Benningsenas, Sarkisyanzas, pripažįsta "evoliucinę" pažinimo ir socialinių judėjimų pakopų koncepciją.
5. E. Kedourie. *Nationalism.* — Hutchinson, London, 1960; net kur kas vėlesniame jo darbe *Nationalism in Asia and Africa.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1971, Introduction.
6. E. Hobsbawm. *Primitive Rebels.* — Manchester University Press, Manchester, 1959; P. Worsley. *The Third World.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.
7. E. Kedourie. *Nationalism in Asia and Africa,* op. cit., Introduction; taip pat Hobsbawm, op. cit., ch. 4. Kedourie daugeliu atveju remiasi tokių milenarinių sąjūdžių, kaip Miunsterio anabaptistai, analize, pateikta kn. N. Cohn. *The Pursuit of the Millenium.* — Secker & Warburg, London, 1957.
8. G. Balandier. *Sociologie actuelle de l'Afrique noire.* — Presses Universitaires de France, Paris, 1955.
9. P. Worsley. *The Trumpet Shall Sound* (2nd ed). — MacGibbon & Kee, London, 1968, p. 16.
10. Žr. A. Wallace. "Revitalisation Movements", in *American Anthropologist* 58/2, 1956, 264-281.
11. žr. Cohn, op. cit., *passim,* ir Kedourie. *Nationalism in Asia and Africa,* op. cit., Introduction.
12. G. Balandier, "Messianismes et nationalismes en Afrique noire", in *Cahiers internationaux de sociologie* 14, 1953, 41-65.
13. G. Shepperson and T. Price. *Independent African; John Chilembwe and the Origins, Setting and Significance of the Nyasaland Native Rising of 1915.* — Edinburgh University Press, Edinburgh, 1958.
14. T. Hodgkin. *Nationalism in Colonial Africa.* — Muller, London, 1956, p. 104, 109.
15. Ibid., p. 112-113, cituojamas A. Le Grip. "Le Mahdisme en Afrique noire", in *L'Afrique et L'Asie* 18, 1952.

16. E. Sarkisyanz. *Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution.* — Nijhoff, The Hague, 1965, ir H. Tinker. "Politics of Burma", in S. Rose (ed.). *Politics in Southern Asia.* — Macmillan, London, 1963.
17. Kedourie. *Nationalism in Asia and Africa,* Introduction, p. 99-103.
18. W. Kolarz. *Peoples of the Soviet Far East.* — Philip, London, 1954, ch. 6. Jakutų ir buriatų (panmongoliškas) nacionalizmas XX amžiaus pradžioje, priešingai, nebuvo pradėtas milenaristiniais protrūkiais (ibid., chs 4-5).
19. Apie tai žr. Worsley. *The Trumpet Shall Sound,* op. cit., ir I.C. Jarvie. *The Revolution in Anthropology.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1964.
20. Apie Tuka sąjūdį Fidžyje žr. K. Burridge. *New Heaven, New Earth.* — Basil Blackwell, Oxford, 1969, p. 49-53.
21. J. Marcus (ed.). *The Jew in the Medieval World.* — Harper & Row, New York, 1965, p. 261-269; R.J. Werblowsky. "Messianism in Jewish History", in H.H. Ben-Sasson and S. Ettinger. *Jewish Society through the Ages.* — Valentine, Mitchell, London, 1971.
22. H. Kohn. "The Origins of English Nationalism", in *Journal of the History of Ideas* 1, 1940, 69-94; L. Stone. "The English Revolution", in R. Foster and J.P. Greene (eds). *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe.* — Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1974, ir Cohn, op. cit., Appendix, apie ranterius.
23. V. Lanternari. *The Religions of the Oppressed.* — Mentor Books, New York, 1965.
24. P. Mayo. *The Roots of Identity.* — Allen Lane, London, 1974; žr. taip pat skyrių 6 (žemiau).
25. R. Bastide. "Messianisme et developpement économique et social", in *Cahiers internationaux de sociologie* 31, 1961, 3-14.
26. Apie žydiškas krikščioniškojo mesianizmo ištakas žr. S.G.F. Brandon. *Jesus and the Zealots.* — Manchester University Press, Manchester, 1967, ir H. Maccoby. *Revolution in Judaea.* — Ocean Books, London, 1974.
27. Apie Joachimą ir jo sekėjus žr. Cohn, op. cit., passim.

28. Kedourie. *Nationalism in Asia and Africa*, Introduction, p. 92 ir toliau.
29. Apie tai žr. Cohn, op. cit., p. 102-103 ir 12 skyrių; taboritai *buvo* nacionalistiškesni, ibid., ch. 10.
30. Worsley. *The Trumpet Shall Sound*, op. cit., p. xlvii, laiko lumpą milenarizmo, "energingo masių nacionalizmo įkūnytojo", evoliucinio pakaitalo pavyzdžiu. Apie kitas antinacionalistines milenarines sektas žr. E. Marmorstein. "Religious Opposition to Nationalism in the Middle East", in *International Affairs* 28, 1952, 344-359.
31. Apie tautinį jausmą vėlyvųjų viduramžių Europoje žr. C.L. Tipton (ed.). *Nationalism in the Middle Ages.* — Holt, Rinehart & Winston, New York, 1972.
32. Apie *Mau Mau* žr. C.G. Rosberg and J. Nottingham. *The Myth of Mau Mau: Nationalism in Kenya.* — Praeger, New York, 1966.
33. Žr. H. Kohn. *The Idea of Nationalism.* — Macmillan, New York, 1967, ch. 4.
34. Dėl Kedourie ankstesnės tezės kritikos žr. A.D. Smith. *Theories of Nationalism.* — Duckworth, London, 1971, chs 1-2.
35. Apie socialinę nacionalizmo sudėtį žr. A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976, Argyle'o, Warburtono ir Kiernano skyriai; taip pat A.D. Smith. *Theories of Nationalism*, op. cit., ch. 6.
36. Dėl Worsley "elito-masės" skyrimo žr. jo *The Third World.* — Weidenfeld & Nicolson, London 1964; jo kritiką — A.D. Smith. "Nationalism, A Trend Report and Bibliography", in *Current Sociology* 21/3. — Mouton, The Hague, 1973, section V. Apie milenarizmo socialinę sudėtį žr. B. Wilson. *Sects and Society.* — Oxford University Press, Oxford, 1961, bei Lanternari, Kohno, Balandiero ir Worsley darbus.
37. Apie švietimo, prekybos ir profesijų vaidmenį nacionalistiniuose judėjimuose žr. D. Kimble. *A Political History of Ghana: The Rise of Gold Coast Nationalism, 1850-1928.* — Clarendon Press, Oxford, 1963; I. Wallerstein. "Elites in French-Speaking West Africa", in *Journal of Modern African Studies* 3, 1965, 1-33; L.S. Stavrianos. The Balkans Since 1453. — Holt, New York,

1961; H. Carrère d'Encausse, *Réforme et révolution chez les Musulmans de l'Empire Russe, Bukhara 1867-1924.* — Armand Colin, Paris, 1966; B.T. McCulley. *English Education and the Origins of Indian Nationalism.* — Smith, Gloucester, Mass., 1966; A.L. Tibawi. "The American Missionaries in Beirut and Butrus al-Bustani", in *St Anthony's Papers* 16, 1963, 137-182.

38. K. Mannheim. *Ideology and Utopia.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1936.
39. Šį aspektą pirmąkart palietė Herderis, žr. F.M. Barnard. "Culture and Political Development: Herder's Suggestive Insights", in *American Political Science Review* 62, 1969, 379-397. Originalus lingvistinio lavinimo vaidmens, susikuriant modernioms tautoms, paaiškinimas pateiktas kn. E. Gellner. *Thought and Change.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964, ch. 7.
40. Pavyzdžiui, Cheikh Anta Diopo rekonstrukcijos; žr. I. Geiss. *The Pan-African Movement.* — Methuen, London, 1974, p. 123.
41. J. Talmon. *Political Messianism: The Romantic Phase.* — London, 1960. Apie lenkų "mesianizmą" žr. H. Kohn. *PanSlavism.* — Vintage Books, New York, 1960, ch. 2.
42. Žr. K. Deutsch and W. Foltz. *Nation-Building.* — Atherton, New York, 1963, ir R. Bendix. *Nation-Building and Citizenship.* — Wiley, New York, 1964, kur pateikti du "nacionalizmo" arba greičiau "tautų augimo" paaiškinimai, paremti šia nacionalistine ideologine sąvoka, kuri atrodė tokia tinkama optimistinei, ekspansyviai sociologijai ir politologijai.
43. E. Hobsbawm, op. cit., p. 84. Visa blogojo pasaulio esatis turėjo būti sunaikinta.
44. Worsley. *The Trumpet Shall Sound,* op. cit., p. xlii; xliv.
45. Tipiškų nacionalistinių argumentų ir reikalavimų analizė pateikta kn. L. Snyder (ed.). *The Dynamics of Nationalism.* — Van Nostrand, New York, 1964.
46. Tad Kedourie kn. *Nationalism,* op. cit., p. 85-89, pateiktas nacionalizmo vaizdas iš tikrųjų pritaikomas tik milenariniams judėjimams.
47. Reportažas *New York Times,* 1948 m. gruodžio 9; cituojamas kn. M. Halpern. *The Politics of Social Change in the Middle*

East and North Africa. — Princeton University Press, Princeton, 1963, p. 150, išnaša 32.

48. C.P. Harris. *Nationalism and Revolution in Egypt: The Role of the Muslim Brotherhood.* — Mouton, The Hague, 1964.
49. Halpern, op. cit., p. 136, 143, 146 (7 išnaša); 150-152 apie Pakistaną ir Iraną.
50. Apie al Afganį žr. E. Kedourie. *Afghani and Abduh.* — Cass, London and New York, 1966.
51. H. Brechert. "Buddhism and Mass Politics in Burma and Ceylon", in D.E. Smith (ed.). *Religion and Political Modernisation.* — Yale University Press, New Haven and London, 1974, ypač p. 152-154.
52. D.E. Smith. *Religion and Politics in Burma.* — Princeton University Press, Princeton, 1965.
53. Sarkisyanz, op. cit.; apie Khilafato judėjimą žr. E. Rosenthal. *Islam in the Modern National State.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1965.
54. Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa,* op. cit., Introduction, p. 70-71.
55. Ibid., p. 71 ir kt., ir R.I. Crane. "Problems of Divergent Developments within Indian Nationalism, 1895-1905", in R.K. Sakai (ed.). *Studies on Asia.* — University of Nebraska Press, Lincoln, 1961.
56. R. Bellah (ed.). *Religion and Progress in Modern Asia.* — Free Press, Glencoe, Ill., 1965, pabaiga; D.C. Holtom. *Modern Japan and Shinto Nationalism.* — University of Chicago Press, Chicago, 1943.
57. Žr. L. Binder. *The Ideological Revolution in the Middle East.* — John Wiley, New York, 1964; G.E. von Grunebaum. "Problems of Muslim Nationalism", in R.N. Frye (ed.). *Islam and the West.* — Mouton, The Hague, 1957.
58. Žr. J. Gusfield. "Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change", in *American Journal of Sociology* 72, 1967, 351-362; ypač atkreipiamas dėmesys į šiandienės Indijos žemesniųjų kastų "sanskritinimą".
59. Apie religinės reformos judėjimus apskritai žr. W. Wertheim. "Religious Reform Movements in South and South-East Asia",

in *Archives de sociologie des religions* 12, 1961, 53-62. Jis pabrėžia kapitalizmo veržimosi į regioną bangas; aš labiau pabrėžiu biurokratijos ir mokslo poveikį, žr. A.D. Smith. "Nationalism and Religion: The Role of Religious Reform in the Genesis of Arab and Jewish Nationalism", in *Archives de sociologie des religions* 35, 1973, 23-43.

60. W.D. Robson-Scott. *The Literary Background of the Gothic Revival in Germany.* — London, 1965; H.S. Reiss (ed.). *The Political Thought of the German Romantics, 1773-1815.* — Blackwell, Oxford, 1955, ir F. Heer. *Europe, Mother of Revolutions.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1971, ch.3.
61. G. Mosse. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich.* — Grosset & Dunlap, New York, 1964, ypač ch. 2.
62. L. Shapiro. *Rationalism and Nationalism in Russian 19th Century Political Thought.* — Yale University Press, New Haven and London, 1967, ir M.B. Petrovich. *The Emergence of Russian PanSlavism, 1856-1870.* — Columbia University Press, New York, 1956.
63. E.C. Thaden. *Conservative Nationalism in 19th Century Russia.* — University of Washington Press, Seattle, 1964, chs 3, 6, 7.
64. Žr. puikią studiją H.A.R. Gibb. *Modern Trends in Islam.* — Chicago University Press, Chicago, 1947. Abduho reformizmas buvo radikalesnis ir prisidėjo prie liberalaus Egipto nacionalizmo; žr. N. Safran. *Egypt in Search of Political Community.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1961; žr. taip pat L.C. Brown. "The Islamic Reformist Movement in North Africa", in *Journal of Modern African Studies* 2, 1964, 55-63.
65. G. Shepperson. "Ethiopianism and African Nationalism", in *Phylon* 14, 1953, 9-18.
66. Tai pagrindinė tema kn. R. Rotberg and A. Mazrui (eds). *Protest and Power in Black Africa.* — Oxford University Press, New York, 1970.
67. C. Heimsath. *Indian Nationalism and Hindu Social Reform.* — Princeton University Press, Princeton, 1964.
68. D. Pocock. "Notes on the Interaction of English and Indian Thought in the 19th Century", in *Journal of World History* 4,

1958, 833-848, ir A.R. Desai. *The Social Background of Indian Nationalism.* — Bombay Publishing Company, Bombay, 1954, chs 13, 17.

69. M.A. Meyer. *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749-1824.* — Wayne State University Press, Detroit, 1967; J. Katz. "Jews and Judaism in the 19th Century", in *Journal of World History* 4, 1958, 881-900.
70. Katz, op. cit.; J.L. Blau. *Modern Varieties of Judaism.* — Columbia University Press, New York, 1966, ypač sk. 2, 5.
71. S.A. Zenkovsky. *Pan-Turkism and Islam in Russia.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1960, ir "A Century of Tatar Revival", in *Slavic Review* 12, 1953, 303-318.
72. Apie "reformos" sąvoką žr. G. Ladner. *The Idea of Reform.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1959.
73. Sąveika, kurią simbolizuoja tokių Kinijos reformatorių kaip Liang Chi Chao karjera; žr. J.R. Levenson. *Li'ang Ch'i Ch'ao and the Mind of Modern China.* — University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1959.
74. Apie dirvininkus žr. Thaden, op. cit., ch. 5; apie Birmos JBA žr. Sarkisyanz, op. cit., p. 114 ir kt.
75. Žr. A.D. Smith. "Nationalism, A Trend Report", op. cit., section 5.
76. Apie reformistų denominijas žr. D. Martin. *Pacifism.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1965.
77. Kaip tai matyti Malaizijos atveju; žr. W. Roff. *The Origins of Malay Nationalism.* — Yale University Press, New Haven, 1967. Reformistiniai-nacionalistiniai elitai buvo labai tolimi daugiausia kaimiškoms grupuotėms, kurios rėmė XIX amžiaus milenarinį Padri judėjimą su jo panislamiškais motyvais; žr. A. Reid. "Nineteenth-century pan-Islam in Indonesia and Malaysia", in *Journal of Asian Studies* 26, 1967, 267-283.
78. Žr. E. Gellner. "Scale and Nation", in *Philosophy of the Social Sciences* 3, 1973, 1-17, — apie švietimo ir mobilumo vaidmenį.
79. Apie tai žr. Gibb, op. cit. ir A.D. Smith. "Nationalism and Religion ...", op. cit.
80. K. Minogue. "Nationalism and the Patriotism of City-states", in

A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.

81. W. Bruford. *Germany in the Eighteenth Century.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1965.
82. Apie "tautinį" ir "tarptautinį" neoklasicizmo aspektus žr. H. Honour. *Neo-Classicism.* — Penguin, Harmondsworth, 1968.
83. J. Lively (ed.). *The Enlightenment.* — Longman, London, 1966, p. 51, 56-59, 154-162, ypač apie Voltaire'o reakciją.
84. Apie "stoiškąjį" antikos ir dorybės kultą žr. R. Rosenblum. *Transformations in Late 18th-Century Art.* — Princeton University Press, Princeton, 1967, ch. 2.
85. Kedourie. *Nationalism in Asia and Africa,* op. cit., p. 77-92, pateikia pavyzdžių ir pabrėžia sukeltą nepasitenkinimą.
86. Žr. R.L. Herbert. *David, Voltaire, Brutus and the French Revolution.* — Allen Lane, London, 1972, ir Honour, op. cit.
87. D.G. McCrae. *Ideology and Society.* — Heinemann, London, 1961, ch. 16.
88. *Iz 65,17.*
89. *Am 9,14.*
90. *Iz 35,10.*

3 SKYRIUS

1. Evoliucinio požiūrio laikosi R. Butler. *The Roots of National Socialism.* — Faber & Faber, London, 1941, ir E. Vermeil. "The Origin, Nature and Development of German Nationalist Ideology in the 19th and 20th Centuries", in *The Third Reich* (parengtoje remiant International Council for Philosophy and Humanistic Studies ir UNESCO). — Praeger, New York, 1955. Dėl "totalitarinės" koncepcijos apie Vokietiją žr. G. Ritter. "The Historical Foundations of the Rise of National Socialism", in *The Third Reich,* op. cit.
2. K. Popper. *The Open Society and its Enemies* (4th ed). — Routledge & Kegan Paul, London, 1962, vol. II, ch. 12, p. 49, 51.
3. E. Kedourie. *Nationalism.* — Hutchinson, London, 1960, p. 72.

4. Apie klasikinę marksistinę pažiūrą į nacizmą kaip į "monopolinio kapitalizmo" epochos reiškinį žr. F. Neumann. *Behemoth, the Structure and Practice of National Socialism 1933-1944.* — Oxford University Press, New York, 1944.
5. H. Seton-Watson. *Nationalism, Old and New.* — Sydney University Press, Sydney, 1965, p. 21.
6. W. Kornhauser. *The Politics of Mass Societies.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1959.
7. K. Bracher. *The German Dictatorship: The Origins, Structure and Effects of National Socialism.* — Penguin, Harmondsworth, 1973, p. 88.
8. Žr. W. McDougall. *The Group Mind.* — Methuen, Cambridge, 1920; ir G. Le Bon. *The Crowd.* — Unwin, London, 1896. Apie Freudo įsitikinimą, kad masėms reikia valdžios figūros žr. jo *Moses and Monotheism* (vert. K. Jones — Hogarth Press, London, 1939, p. 185.
9. J. Kaplow (ed.). *New Perspectives on the French Revolution.* — John Wiley, New York, 1965.
10. H.M. Pachter. "Nazi and Fascist Propaganda for Power", in *The Third Reich,* op. cit.
11. Z. Barbu. "Nationalism as a Source of Aggression", in Ciba Foundation. *Conflict.* — London, 1966.
12. K. Appel. "Nationalism and Sovereignty: A Psychiatric View", in *Journal of Abnormal and Social Psychology* 40, 1945, 355-363; žr. taip pat T. Parsons. "Sources and Patterns of Aggression", in P.Mullahy (ed.). *A Study of Interpersonal Relations: New Contributions to Psychiatry.* — Hermitage Press, New York, 1949, čia — socialinės psichologijos požiūris.
13. Žr. N.J. Smelser. *A Theory of Collective Behaviour.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1962, — bendra koncepcija apie socialinius sąjūdžius ir masinius protrūkius.
14. Apie masių reakcijas į modernizaciją žr. S.N. Eisenstadt. "Social Change and Development", in S.N. Eisenstadt (ed.). *Readings in Social Evolution and Development.* — Pergamon Press, Oxford and London, 1970.
15. Apie nacionalizmą ir fašizmą kaip sekuliarizuotą milenarinį

opiumą žr. E. Kedourie (ed.). *Nationalism in Asia and Africa.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1971.

16. Apie nacionalistinių judėjimų Habsburgų imperijoje mastą ir socialinę sudėtį žr. W.J. Argyle. "Size and Scale as Factors in the Development of Nationalist Movements", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.
17. Apie nacionalizmo santykius su industrializavimu ir ekonominiu vystymusi žr. H.G. Johnson. "A Theoretical Model of Economic Nationalism in New and Developing Countries", in *Political Science Quarterly* 80, 1965, 169-185; A. Pepelassis. "The Image of the Past and Economic Backwardness", in *Human Organisation* 17, 1958, 19-27, ir A.D. Smith. *Theories of Nationalism.* — Duckworth, London, 1971, ch. 6.
18. Sieyèso tautos apibrėžimas yra iš tikrųjų kontraktinis ir politinis: "Kas yra tauta?", — klausė jis. — "Asocijuotų žmonių visuma, paklūstanti bendram įstatymui ir atstovaujama vienos įstatymų leidybos". Traktate "Qu'est-ce que le Tiers Etat?" (Paris, 1789) taip pat "tauta" apibrėžiama klasių ir etniniais terminais, pasiremiant apverstu Boulainvillierso nugalinčių frankų ir pavergtųjų galų skyrimu; žr. J.Barzun. *The French Race.* — Columbia University Press, New York, 1932.
19. J.H. Füssli. *Catechetische Anleitung zu dem politischen Pflichten,* cituojama kn. H. Kohn. *The Idea of Nationalism.* — Collier-Macmillan, New York, 1967, p. 385.
20. T. Jeffersono laiškas Mr. Weightmanui, 1826 m. birželio 24 d. (*Jefferson's Writings,* ed. A.A. Lipscomb, vol. IV, p. 380 ir kt.), cituojama kn. Kohn, op. cit., p. 311, ir išnaša 130, p. 678.
21. Apie šį tarptautinį kultūrinį judėjimą žr. H. Honour. *Neo-Classicism.* — Penguin, Harmondsworth, 1968, ir A.D. Smith. "Neoclassicist and Romantic Elements in the Emergence of Nationalist Conceptions", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.
22. N. Webster. *Sketches of American Policy,* ed. H.R. Warfel. — New York; cituojama kn. Kohn, op. cit., p. 287.
23. Jakobinai iš tikrųjų paveldėjo absoliutistinį centralizmą tų monarchų, kuriuos jie padėjo nuvainikuoti; žr. A. Cobban. "The

Enlightenment and the French Revolution", in *Aspects of the French Revolution*. — Paladin, London, 1968.

24. Laiškas pasirodė Smolenskino žurnale *HaShaar X*, p. 244-245, ir yra perspausdintas kn. A. Hertzberg (ed.). *The Zionist Idea.* — Meridian Books, New York, 1960, p. 160-165.
25. Dėl etninių lingvistinių prancūzų nacionalizmo aspektų Revoliucijos metu žr. H. Kohn. *Prelude to Nation-States: the French and German Experience, 1789-1815.* — Van Nostrand, Princeton, 1967, chs 12-14; taip pat J.-Y. Lartichaux. "Linguistic Politics during the French Revolution", in *Diogenes* 97, 1977, 65-84.
26. Žr. F. Antal. *Classicism and Romanticism, with other Studies in Art History.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1966, - apie "ikiromantizmo" sąvoką.
27. Istorijos svarba ir istorinių rašinių ypatinga reikšmė XVIII amžiuje, skatinant kultūrinį domėjimąsi etniniu atgimimu ir nacionalizmu, dokumentiškai išanalizuota darbe P. Walsh. "Charles Rollin and Early Neoclassicism", in *Art Bulletin* 49, 1967, 123-127; žr. taip pat R. Rosenblum. *Transformations in Late 18th Century Art.* — Princeton University Press, Princeton, 1967.
28. F. Schlegel. *Philosophical Lectures in the Years 1804 to 1806.* Ši ir aukščiau pateikta ištrauka cituojama pagal H. Kohn. *The Mind of Germany; the Education of a Nation.* — Macmillan, London, 1965, p. 59-60, kur parodyta, kad, pasak Schlegelio, krikščioniška tauta, valdoma senos (Habsburgų) monarchijos, dėl savo kraujo ir kalbos turi būti suvienyta į vieną etninę šeimą ir kad tai laiduos ištikimybę autentiškoms vokiškoms tradicijoms bei papročiams.
29. Cituojama Kohn. *The Mind of Germany,* op. cit., p. 76. Čia taip pat matome pirmykštį vokiškojo grynumo ir vieningumo dvejopą priešinimą prancūziškam lėkštumui ir žydiškam kosmopolitiškumui, kuris vėliau užvaldė vokiečių nacionalizmą.
30. A.P. Whitaker and D.C. Jordan. *Nationalism in Contemporary Latin America.* — Free Press, New York, 1966; taip pat J. Johnson. "The New Latin American Nationalism", in *The Yale Review* 54, 1965, 187-204. Apie ekonominį nacionalizmą apskritai žr. H.G. Johnson (ed.). *Economic Nationalism in Old and New States.* — Allen and Unwin, London, 1968.

31. Platesnė nacionalizmo apibrėžimo problemos aptartis pateikta kn. A.D. Smith. *Theories of Nationalism.* — Duckworth, London, 1971, ch. 7, ir "Nationalism, a Trend Report and Bibliography", in *Current Sociology* 21, 1973, section 2, kur daugiau pabrėžiama savivalda.
32. B. Mussolini. *The Political and Social Doctrine of Fascism.* — Hogarth Press, London, 1936.
33. B. Mussolini. "Fascismo", in *Enciclopedia Italiana,* vol. 14, 848a, cituojama E. Nolte. *Three Faces of Fascism.* — New York and Toronto, 1969, p. 314.
34. 1926 m. spalio 12 d. statutas; cituojama Nolte, op. cit., p. 338-339.
35. *Opera Omnia di Benito Mussolini,* 30, 154, Fiorenza, 1951 ir vėliau; cituojama pagal E. Nolte, op. cit., p. 346; žr. taip pat jo teiginį kn. Nolte, p. 346: "Jūs pažįstate mane kaip partijos garbintoją. Partija iš tiesų yra tautos dvasia, tautos variklis".
36. Nolte, op. cit., p. 315, 333, cituojamos dvi Mussolini'o formuluotės apie šį fašistinį "stilių":

> šią antipacifistinę dvasią fašizmas perkelia ir į individų gyvenimą. Išdidus skvadristų šūkis "Man nusispjauti" - tai filosofinis aktas, kuris yra daugiau negu stoiškas, tai esmė doktrinos, kuri yra daugiau negu politinė: čia atsiskleidžia kovinė drausmė, ryžtas pakelti pavojus; tai naujas italų gyvenimo būdas. [*Enciclopedia Italiana,* XIV, 849a.]
>
> Demokratija atėmė iš tautos gyvenimo "būdą", tai yra elgesio kryptį, spalvingumą, jėgą, vaizdingumą, netikėtumą, mistiškumą; trumpai, viską, kas esminga masių sieloje. Mes grojame lyra visomis jos stygomis: nuo smurto iki religijos, nuo meno iki politikos. [*Opera Omnia*, op. cit., XVIII, 438.]

37. Cituojama G. Mosse. "The Genesis of Fascism", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 14.
38. R.J. Soucy. "The Nature of Fascism in France", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 50 ir kt. Tačiau jis tampa "karžygiu", "herojumi" tik būdamas elitinės grupės dalimi; šitaip,

pasak Drieu, įveikiamas individualizmo "paralyžius" ir žmonės iš naujo išmoksta *"la vie de groupe"* [grupės gyvenimo].

39. Ibid., p. 48, ir Mosse, op. cit., p. 38.
40. Horia Sima. *Destinée du nationalisme.* — Paris, n.d., p. 19, cituojama pagal Mosse, op. cit., p. 39. Tačiau "dvasingumas" čia turi būti suprantamas kaip "instinktyvus" ir primityvistinis reikalavimas spartietiškos gyvenimo nuostatos - disciplinos, vyriškumo ir agresyvumo, kai išlieka tik stipriausi.
41. Mosse, op. cit., p. 23.
42. Tai toli gražu nereiškia, kad visi nacionalizmai išsižada ekspansijos ir plėsti savo valdas! Bet fašizmas pačia savo esme yra karingas ir siekia valdyti kitas valstybes, tuo tarpu nacionalizmas, patenkinęs savo teritorijos atgavimo reikalavimus, turi nurimti, nes jis tiki tautinių sienų šventumu ir "natūralumu". Apie postūmį, kurį Italijos fašizmui suteikė XIX amžiaus pabaigos italų nacionalizmas ir jo konservatyvumas bei tradicionalizmas, žr. Alexander J. de Grand. *The Italian Nationalist Association and the Rise of Fascism in Italy.* — University of Nebraska Press, Lincoln and London, 1978.
43. Apie tokius "policentrinius" nacionalistinius ūglius komunizme žr. R. Lowenthal. "Communism versus Nationalism", in *Problems of Communism* 11, 1962, 37-44. Apie Amerikos "liberalųjį nacionalizmą" žr. R.B. Nye. *The Cultural Life of the New Nation, 1776-1830.* — Hamish Hamilton, London, 1960.
44. Rousseau įtaka Prancūzijoje, Šveicarijoje, Vokietijoje ir Amerikoje (per Jeffersoną) šiuo požiūriu buvo itin reikšminga; ji persikėlė ir į užjūrius, pavyzdžiui, į Afriką; žr. H. Kohn. *Nationalism and Liberty.* — Macmillan, London, 1956, — apie šį žemdirbiškąjį elementą Šveicarijoje; taip pat T. Hodgkin. "A Note on the Language of African Nationalism", in *St Antony's Papers* 10, 1961, 22-40, — apie Rousseau įtaką Afrikoje.
45. P.M. Hayes. "Quisling's Political Ideas", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 149, ir Nolte, op. cit., p. 495.
46. Žr. W. Friedlander. *David to Delacroix.* — Schocken Books, New York, 1968.
47. Mosse, op. cit., p. 16.

48. Šis skirtumas yra esminis; žr. P. van den Berghe. *Race and Racism*. - John Wiley, New York, 1967, p. 9-10.
49. A. Herzberg. *The French Enlightenment and the Jews*. — Schocken Books, New York, 1968, p. 360.
50. Ankstyvieji šio perėjimo požymiai išryškėjo jau prancūzų Švietime, Voltaire'o darbuose, o jo politinis "mokinys" — Elzaso jakobinų deputatas Rewbellis - priešinosi žydų emancipacijai; Herzberg, op. cit., p. 354 ir kt. Apie prancūzų antisemitizmą Dreyfuso byloje žr. R. Kedward. *The Dreyfus Affair*. — Longman, London, 1965.
51. žr. Mosse, op. cit., p. 23-24. Apie Mussolini'o antisemitizmą žr. Nolte, op. cit., p. 295-297, 575.
52. Soucy, op. cit., p. 42-43.
53. Žr. L. Poliakov. *Harvest of Hate*. — Syracuse University Press, New York, 1954. Seton-Watsonas išskiria lenkus, ukrainiečius, slovakus ir rumunus kaip ypač antisemitiškai nusiteikusius, daugiausia dėl didelės žydų koncentracijos tose vietovėse; Vokietijoje ir Austrijoje vokiečių priešiškumą daugiausia skatino jų ekonominė ir kultūrinė konkurencija, žr. H. Seton-Watson. "Fascism, Right and Left" in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 189-191.
54. Poliakov, op. cit., p. 5-8, 310; ir H. Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. — Harcourt, Brace, New York, 1951.
55. Pavyzdžiui, Drieu de la Rochelle; žr. Soucy, op. cit., p. 37-42.
56. E. Weber. "The Men of the Archangel", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 101-126.
57. Pavyzdžiui, Musulmonų brolijos ar Sukarno ir Nkrumaho charizmatiniai režimai. Apie Musulmonų broliją žr. C. Harris. *Nationalism and Revolution in Egypt: The Rise of the Muslim Brotherhood*. — Mouton, The Hague, 1964.
58. Apie nacionalizmo socialinę sudėtį žr. A.D. Smith. *Theories of Nationalism*. — Duckworth, London, 1971, ch. 6, ir "The Formation of Nationalist Movements", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements*. — Macmillan, London, 1976.
59. Žr. E. Weber, op. cit., p. 107, ir R. Rogowski. "The Gauleiter and the Social Origins of Fascism", in *Comparative Studies in Society and History* 19, 1977, 399-430.

60. Žr. I lentelę straipsnyje H. Gerth. "The Nazi Party: Its Leadership and Composition", in *The American Journal of Sociology* 45, 1940, 517-541. Ji paremta oficialia Nacių partijos 1935 m. statistika, kuri parodo partijos profesinę sudėtį iki 1933 m. ir 1935 m. Gerthas pabrėžia menką fizinio darbo atstovavimą ir neproporcingai didelį "viduriniųjų klasių", ypač baltadarbių darbininkų, atstovavimą. 30 procentų fizinio darbo darbininkų atstovavimas Nacių partijoje, žinoma, yra visos vokiečių darbininkų klasės mažuma.
61. Žr. E. Weber, op. cit., p. 120, išnaša 11.
62. L. Jedlicka. "The Austrian Heimwehr", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 128-129, 130-131, 134. Dar fašistiškesnė buvo pulkininko Hiltlo *Frontkämpfer* Asociacija Vienoje, įkurta tuo pačiu metu (1919), ir jos elitinės idėjos apie "geležinį branduolį" kaip "organizacijos sielą, kurią įkvepia vado dvasia ir valia" (cituojama pagal Jedlicka, op. cit., p. 132). Tačiau po 1932 m. frontkämpferiai, o vėliau ir Heimwehras buvo įveikti arba absorbuoti augančios Austrijos Nacių partijos.
63. Mosse, op. cit., p. 21.
64. S.M. Lipset. *Political Man.* — William Heinemann, London, 1960, ch. 5. Klasinio požiūrio, kuris pabrėžia politiškai apatiškų ir naujų rinkėjų vaidmenį, kritiką pateikia R. Bendix. "Social Stratification and Political Power", in R. Bendix and S.M. Lipset (eds). *Class, Status and Power.* — Free Press, Glencoe, Ill., 1956; žr. taip pat Lipseto komentarus kn. *Political Man*, op. cit., p. 149-152; apie mobilumo vaidmenį kariuomenėje, švietime ir kvalifikuoto darbo srityse žr. Rogowski, op. cit.
65. Lipset, op. cit., p. 157-166. Pužadizmas buvo iš esmės valstiečių, amatininkų ir krautuvininkų populizmas, ypač Pietuose; nors čia būta fašistinių elementų (antikapitalizmas, antisemitizmas, antimarksizmas), jis laikėsi 1789 m. Respublikos tradicijos, priešindamasis "politikams" tautos vardu ir neskelbė darvinistinės doktrinos; žr. S. Hoffman. *Le Mouvement poujade.* — Armand Colin, Paris, 1956.
66. Kaip teigia Seton-Watsonas, op. cit., ir Weberis, op. cit., p. 188, 193-194, 122-126. Idealistinė motyvacija ir kaimiška bei jaunuoliška rumunų fašizmo socialinė bazė iki Antonescu yra iš-

ryškinta taip pat S. Fisher-Galati. "Rumanian Nationalism", in P.F. Sugar and I.J. Lederer (eds). *Nationalism in Eastern Europe*. - University of Washington Press, Seattle and London, 1969, p. 392-393. Išsamiausia "Geležinių saugų" studija yra E. Weber. "Romania", in H. Rogger and E. Weber (eds). *The European Right: A Historical Profile*. — University of California Press, Berkeley, Ca., 1965, p. 501-574.

67. H. Thomas. "The Hero in the Empty Room: Jose Antonio and Spanish Fascism", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 174-182.
68. Kedourie, op. cit., p. 101.
69. Apie skirtumus tarp mokslininkų-propagandininkų, agitatorių-aktyvistų ir nepriklausomybės vadų nacionalistiniuose sąjūdžiuose žr. A.D. Smith. "Nationalism, A Trend Report and Bibliography", in *Current Sociology* 21, 1973, 99-100.
70. Apie santykius tarp nacių lyderių žr. Gerth, op. cit. ir J.C. Fest. *The Face of the Third Reich*. — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970. Abu pabrėžia pakalikų ir vidinės grupuotės varžybas dėl Vado pasitikėjimo, kuris yra vienintelis valdžios kriterijus.
71. Indijoje Tilakui nacionalistiniams reikalams pavyko 1908 m. sukelti Bombėjaus tekstilininkus; žr. A.R. Desai. *The Social Background of Indian Nationalism*. — Bombay Publishing Company, Bombay, 1954. Tačiau Kongresas paprastai nenorėdavo kurstyti darbininkų klasės nepasitenkinimo. Panašiai ir Afrikos nacionalistai, nors kai kuriose šalyse - Sudane, Ganoje, Kenijoje, Tunise, Alžyre, Gvinėjoje, Malyje ir Dramblio Kaulo Krante bei iš dalies Nigerijoje - profesinės sąjungos, nepaisant darbininkų klasės tuometinio negausumo, iki nepriklausomybės dėjosi prie nacionalistinių partijų; žr. I. Davies. *African Trade Unions*. — Penguin, Harmondsworth, 1966, p. 96. Lenkijoje maždaug 1905 m. Pilsudskiui pavyko patraukti didelę darbininkijos dalį savojo nacionalizmo pusėn; žr. O. Halecki. *A History of Poland* (rev. ed.). — J.M. Dent, London, 1955, ch. 23.
72. Apie tai žr. A.D. Smith. "Ideas" and "Structure" in the Formation of Independence Ideals", in *Philosophy of the Social Sciences* 3, 1973, 19-39.
73. Apie santykį tarp industrializacijos ir smukimo greičio žr. M.

Olson. "Rapid Growth as a Destabilising Force", in *Journal of Economic History* 23, 1963, 519-552. Tačiau taip pat žr. Rogowski, op. cit., apie kilimo greičio vaidmenį tarp gauleiterių.

74. Nacionalistiniai sentimentai stiprėjo Anglijoje ir Prancūzijoje visą XVIII amžių, o Lenkijoje, Korsikoje ir Amerikoje — po 1760 m. Korsikoje 1734 m. maištas prieš Genują įgijo nacionalistinį pobūdį prie Paoli tik maždaug 1760 m.; žr. P. Thrasher. *Pasquale Paoli.* — Constable, London, 1970, p. 23-25; Šveicarijoje Helvetų draugija buvo įkurta 1761 m.; žr. Kohn. *Nationalism and Liberty,* op. cit., p. 27.
75. Apie nacionalizmą viduramžių Europoje žr. C.L. Tipton (ed.). *Nationalism in the Middle Ages.* — Holt, Rinehart & Winston, New York, 1972, ir J. Strayer. "The Historical Experience of Nation-building in Europe", in K. Deutsch and W. Foltz (eds). *Nation-Building.* — Atherton, New York, 1963.
76. Apie etnocentrizmą antikoje žr. M. Handelsman. "Le rôle de la nationalité dans l'histoire de l'antiquit", in *Bulletin of the International Committee of Historical Science* 2, 1929, 305-320, ir A.D. Smith. "Ethnocentrism, Nationalism and Social Change", in *International Journal of Comparative Sociology* 13, 1972, 1-20.
77. Apie šį jakobinų respublikinį nacionalizmą žr. R.L. Herbert. *David, Voltaire, Brutus and the French Revolution.* — Allen Lane, London, 1972; taip pat B.C. Shafer. "Bourgeois Nationalism in the Pamphlets on the Eve of the French Revolution", in *Journal of Modern History* 10, 1938, 31-50.
78. H. Rogger. "Nationalism and the State: a Russian Dilemma", in *Comparative Studies in Society and History* 4, 1962, 253-264. Apie Italiją žr. D. Beales. The Risorgimento and the Unification of Italy. — Allen & Unwin, London, 1971.
79. Žr. Kedward, op. cit., ch. 2; taip pat J. Weiss. *Conservatism in Europe 1770-1945.* — Thames & Hudson, London, 1977.
80. Formuluotės autorius yra Seton-Watson, op. cit., p. 184-187; 191.
81. Apie šią lemiamą raidą žr. G. Barraclough. *An Introduction to Contemporary History.* — Penguin, Harmondsworth, 1967.
82. J. Plamenatz. "Two Types of Nationalism", in E. Kamenka (ed.).

Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea. — Australian National Press, Canberra, 1973.

83. G. Mosse. *The Crisis of German Ideology.* — Grosset and Dunlap, New York, 1964, p. 4 ir kt.
84. *Von Deutscher Art und Kunst.* — Hamburg, 1773; ed. Philipp Reclam, Stuttgart.
85. Šie ir kiti vokiečių "gotiškojo" medievizmo pavyzdžiai pateikti kn. W.D. Robson-Scott. *The Literary Background of the Gothic Revival in Germany.* — Clarendon Press, Oxford, 1965.
86. Citata iš Fichte's, pagal K.D. Bracher, op. cit., p. 40. Apie Novalį, Schlegelį ir romantikus žr. Kohn. *The Mind of Germany,* op. cit., p. 52-57.
87. Bracher, op. cit., p. 38.
88. Žr. puikią analizę kn. E.C. Thaden. *Conservative Nationalism in 19th Century Russia.* — University of Washington Press, Seattle, 1964.
89. Tai temos, kurias aistringai skelbia Šatovas Dostojevskio romane *Velniai,* dalis II, ypač 1/7.
90. Apie Aurobindo žr. K. Singh. *Prophet of Indian Nationalism.* — Allen & Unwin, London, 1963. Plačiau žr. C. Heimsath. *Indian Nationalism and Hindu Social Reform.* — Princeton University Press, Princeton, 1964, ir D. Pocock. "Notes on the Interaction of English and Indian Thought in the 19th Century", in *Journal of World History* 4, 1958, 833-848.
91. F. Jahn. *Das Deutsche Volkstum.* — Lubeck, 1810; žr. vertimo ištrauką kn. L. Snyder (ed.). *The Dynamics of Nationalism.* — Van Nostrand, New York, 1964, bei interpretaciją Kohn. *The Mind of Germany,* op. cit., p. 88 ir kt.
92. Apie Menzelį žr. Kohn. *The Mind of Germany,* op. cit., p. 94 ir kt.
93. J.G. Fichte. *Kreipimaisi į vokiečių tautą (1807-1808).* Fichte's egalitarinis jakobinizmas akivaizdus jo *Dabarties amžiaus bruožuose* (1806) bei ankstesniuose darbuose. Müllerio etatizmas yra konservatyvesnis, jo praeitin žvelgiantis organiškas tikėjimas nacionaline valstybe remiasi daugiau Bonaldu nei Burke'u; žr. Kohn. *The Mind of Germany,* op. cit., p. 64-68.
94. Apie *Edų, "Nybelungų giesmės"* ir Hohenstaufenų suliejimą

Wagnerio kūrinyje, apie Zigfrido ir Kristaus sutapatinimą, taip pat apie Nybelungų turtų sutapatinimą su Hohenstaufenų reichu ir Barbarosos Šventuoju Graliu žr. Kohn. *The Mind of Germany,* op. cit., ch. 9, ypač p. 194 ir kt.

95. *Die Walküre,* veiksmas II, scena 2. Apie Wagnerio antisemitizmą žr. jo esė *Pasaulinė žydija muzikoje* (1869) ir Bracher, op. cit., p. 47-48.
96. Wagneriui šis nihilizmas ir herojinis elitizmas kilo skaitant Schopenhauerį, nors šis jam nepritarė.
97. Žr. M. Banton. *Race Relations.* — Tavistock Publications, London, 1967, p. 28-30, 32-33, 38-39. Apie Vacher de Lapuoge'ą ir Chamberlainą žr. Nolte, op. cit., 357-363. Apie Lagarde'ą, Langbehną, Riehlį ir visą *völkisch* pasaulėžiūrą žr. G. Mosse. *The Crisis of German Ideology,* op. cit., chs. 1-7.
98. Kaip parodo Kohnas kn. *The Mind of Germany,* op. cit., Langbehno atviras fašizmas gerokai pralenkė Lagarde'o vokiškąjį imperializmą. Labai populiari jo knyga *Rembrantas kaip švietėjas* (1890) tapo dar populiaresnė po 1918 m. Žr. taip pat G. Mosse. "The Mystical Origins of National Socialism", in *Journal of the History of Ideas* 22, 1961, 81-96, apie Listą, Schulerį ir Tarnhari.
99. Apie rasinio antisemitizmo augimą tuo metu žr. P. Pulzer. *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria.* — John Wiley, New York, 1964, ypač sk. 10-12. Taip pat Bracher, op. cit., p. 55-63.
100. Žr. Bracher, op. cit., p. 63-66, 72-80; Pulzer, op. cit., chs 17 18.
101. *Germanen-und Wälsungsorder* (Germanų ir vėlsungų orda) buvo viena iš daugybės rasistinių organizacijų su ložių struktūra, slaptais ritualais ir simbolika, primenančia masoniškąją, nors jai griežtai priešišką. Labiausiai antisemitinis buvo Lange's *Deutschbund,* įsteigtas dar 1894 m.; žr. Pulzer, op. cit., p. 230-231, ir Bracher, op. cit., p. 65, 109-112, 117, 119-120, 125. Apie Vokiečių sąjungą, žr. G. Mosse. *The Crisis of German Ideology,* op. cit., ch. 12.
102. Apie Lanzą žr. Bracher, op. cit., p. 86; Pulzer, op. cit., p. 315-317, ir Mosse, op. cit., mini kitas mistines, kosmines ir rasistines

pseudofilosofijas, ypač runiškąsias ir saulės garbinimo idėjas, kurias skelbė Guido von Listas ir Eugenas Diederichsas, turėję įtakos populiariam neoromantiniam "Jaunimo sąjūdžio" eskapizmui.

103. A. Hitler. *Mein Kampf*, p. 728, cituojama pagal Nolte, op. cit., p. 514.

104. Iš tikrųjų pati Vokietija buvo suskirstyta į įvairius rasinius elementus, iš kurių "natūraliai" viešpataujanti buvo pati NSDP, nes ji įkūnijo ariškąjį vokiečių tautos rasinį branduolį; žr. Hitler. *Mein Kampf*, p. 433, kn. Nolte, op. cit., p. 518. Rasinė pasaulėžiūra aiškiai iškilo po 1935 m. Niurnbergo įstatymų.

105. Ši bakteriologinė analogija visiškai atitinka nacių biologišką darvinistinę filosofiją, Hitlerio liguistą seksualinį pavydą ir maniją bei buvusio ūkininko Himmlerio požiūrį į žemės ūkio kenkėjus; žr. Bracher, op. cit., p. 531, Pulzer, op. cit., p. 60, 317.

106. Apie Hitlerio daugiausia nevokiškuosius modelius žr. Nolte, op. cit., p. 522-524. Tai ryškus atitikmuo to, kaip Hitleris (pvz., degindamas knygas) atmetė ir sunaikino didelę dalį vokiškosios kultūros (o ką jau kalbėti apie europietiškąją). Žinoma, kiti nacių vadai buvo mažiau negu Hitleris ir SS vadovybė persiėmę rasistinių pažiūrų; kai kurie iš jų derino nacistinį rasizmą su senesniais nacionalistiniais pangermaniškais motyvais.

107. Žemdirbio įvaizdis atėjo iš "Jaunimo sąjūdžio" ir iš *Artamanen*, kuriems priklausė Himmleris, Hoessas ir Waltheris Darré, hitlerinis žemės ūkio ministras; žr. Mosse, op. cit., ch. 6, apie Theodoro Fritscho ir Willibaldo Hentschelio kaimietiškas *völkisch* utopijas.

108. Hitler. *Mein Kampf*, p. 358. Apie Dietricho Eckarto įtaką jaunajam Hitleriui ir apie paties Eckarto *Der Bolschewismus von Moses bis Lenin. Zwiegespräch zwischen Adolf Hitler und mir* (München, 1924) su jos lemtinga žydiška bolševikine pasaulio istorijos interpretacija žr. Nolte, op. cit., p. 415-422, 511-513.

109. Himmlerio kalbos Goslau 1935 m. išvada: "SS yra antibolševikinė kovinė organizacija" yra aptariama kn. Nolte, op. cit., p. 494-495. Eckarto nihilistinis "pragaro drakono" įvaizdis yra iš jo nacistinės "Puolimo giesmės".

110. *Adolf Hitler in Franken — Reden aus der Kampfzeit* (Nurnberg,

1939), p. 144, cituojama pagal Nolte, op. cit., p. 528. Tai, žinoma, yra Hitlerio "gamtos dėsnis", kurį žydiškas intelektas ir dvasia mėgina "iščiulpti" ir sugriauti.

111. Apie nacistinį Nietzsche's *Übermensch* (antžmogio) sąvokos iškreipimą ir jo netautinio asketizmo bei griežto individualizmo profanavimą žr. Kohn. The Mind of Germany, op. cit., p. 212-221.

112. Apie eutanazijos programą "nenaudingiems" vokiečiams žr. Poliakov, op. cit., p. 183-191. Tik vokiečių pasipriešinimas privertė Hitlerį atsisakyti šios programos, bet tik tada, kai jau 70 000 psichinių ligonių buvo tokiu būdu "apdoroti" (iki 1941 m. rugpjūčio).

113. Žr. *Hitler's Tischgespräche,* p. 424 ir kt., kn. Nolte, op. cit. p. 521.

114. Apie "Galutinį sprendimą" žr. Poliakov, op. cit., ir R. Hilberg. *The Destruction of the European Jews.* — Quadrangle, Chicago, 1961.

115. Žr. analizę kn. Nolte, op. cit., p. 513 ir kt.

116. Frazė iš Hitlerio paskutinio testamento, cituojama pagal Poliakov, op. cit., p. 285.

117. Dėl "kastos" apibrėžimo žr. E. Leach. "Caste, Class and Slavery", in A. de Reuck and J. Knight (eds). *Caste and Race.* — Ciba, London, 1967. Taip pat O.C. Cox. *Caste, Class and Race.* — Doubleday, New York, 1948.

118. Apie kastas Indijoje žr. L. Dumont. *Homo Hierarchicus.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970, ir G.D. Berreman. "Caste in India and the United States", in *American Journal of Sociology* 66, 1960, 120-127. Apie "kastų tvarką" ir "parijų tautas" žr. Wagatsuma esė apie *Burakumin* ir Cohno bei Poliakovo straipsnius apie viduramžiškąjį ir modernųjį Europos antisemitizmą kn. *De Reuck and Knight,* op. cit., p. 118-165, 223-265.

119. Apie Hitlerio "racionalų antisemitizmą" žr. Nolte, op. cit., p. 401.

120. Žr. S. Baron. *Modern Nationalism and Religion.* — Meridian Books, New York, 1960, dėl tėvų steigėjų nacionalistinių formuluočių.

121. *Hitler's Tischgespräche,* p. 227, cituojama pagal Nolte, op. cit.,

p. 516. Visur yra priešstata tarp nacizmo ir tradicinio nacionalizmo.

122. A. Schweitzer. "Nazification of the Lower Middle Class and Peasants", in *The Third Reich,* op. cit., ir Gerth, op. cit.

123. Tačiau Schleswig-Holsteine konservatoriai prarado smulkių savininkų paramą, išlaikydami aukštesnių sluoksnių palaikymą; žr. R. Heberle. *From Democracy to Nazism.* — Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1945. Dėl 1928-1933 m. rinkimų Vokietijoje statistikos žr. Lipset, op. cit., p. 141; dėl tezės, kad nacizmas nepalietė daugelio konservatyvių nacionalistinių regionų žr. ibid., p. 142-146. Kita vertus, 1930 m. rinkimuose balsavusių už nacionalistus (DNVP) sumažėjo 50%, palyginti su 1928 m. rinkimais; žr. Bracher, op. cit., p. 233. Apie stambaus verslo teikiamą pradinę paramą žr. ibid., p. 126.

124. žr. H.M. Pachter. "Nazi and Fascist Propaganda for Power", in *The Third Reich,* op. cit., ir Bracher, op. cit., p. 117-118, 189-195. Pačiam Hitleriui labai rūpėjo taktikos ir masinės propagandos dalykai, kaip rodo jo samprotavimai *Mein Kampf:* pavyzdžiui, jis pabrėžia šūkių paprastumą, "fanatizmo" ir masinės isterijos poreikį intelektualiai ribotoms "masėms"; žr. *Mein Kampf* (München, 1925-1928), Boston, 1962, p. 197-198, ir analizę kn. W. Maser. *Hitler's Mein Kampf.* — Faber & Faber, London, 1969. Įdomų požiūrį į nacių simbolizmą ir liturgiją kaip į kilusius iš ankstesnių vokiškųjų *völkisch* meninių erdvinių ir ritminių eksperimentų dėsto G. Mosse. "Mass Politics and the Political Liturgy of Nationalism", in Kamenka (ed.), op. cit., p. 39-54.

125. Apie Hitlerio ir nacių paneuropizmo idėjas ir apie nacionalines nevokiškųjų Europos tautų aspiracijas žr. Bracher, op. cit., p. 505-508, 511-512; apie Hitlerio testamentą žr. ibid., p. 574-575.

126. Žr. P.E. Mayo. *The Roots of Identity: Three National Movements in Contemporary European Politics.* — Allen Lane, London, 1974. Čia galime nurodyti baskų, kataloniečių, galiciečių, bretonų, korsikiečių, škotų, velsiečių ir Olsterio judėjimus, greta su bruzdėjimais Menkse, Kornvalyje ir Juroje, taip pat seną flamandų ir valoniečių ginčą. Apie tai žr. sk. 6 (žemiau).

127. Apie didaktinį ir herojinį *philosophes*, ypač Diderot, moralizmą

žr. J.A. Leith. *The Idea of Art as Propaganda in France, 1750-1799.* — University of Toronto Press, Toronto, 1965, chs 2-4.

128. Žr. Goebbelso pareiškimą (per radiją 1933 balandžio 1): "Šiuo būdu 1789 metai ištrinami iš istorijos" (J. Goebbels. *Revolution der Deutschen.* — Oldenburg, 1933, p. 155); cituojama ir aptariama Bracherio, op. cit., p. 22-23; žr. taip pat Fest, op. cit., p. 66.

129. Himmlerio kalba mažam ištikimų SS vadų būriui Poznanėje 1943 m. spalio 4 (*Nürnberger Dokumente,* PS-1919, vol. XXIX, p. 122-123), iš dalies perspausdinta Bracherio, op. cit., p. 522-523 ir Poliakovo, op. cit., p. 214. Plačiau žr. H. Bucheim et al. *Anatomy of the SS State.* — Collins, London, 1968.

130. L.R. Franck. "The Economic and Social Diagnosis of National-Socialism", in *The Third Reich,* op. cit.

131. Būtent Rytuose "secesionistinis" etninis nacionalizmas buvo stipriausias dėl anksčiau buvusių etninių antagonizmų, pakurstytų naujos miesto konkurencijos dėl ribotų išteklių; žr. B. Azkin. *State and Nation.* — Hutchinson, London, 1964, p. 55 ir kt. Santykinis nacionalizmo nesugebėjimas, net iškovojus nepriklausomybę, sulaikyti ar išsklaidyti ekonominio ir socialinio nesaugumo, didesnės demokratijos, mažumų konfliktų ir masinio smurto padarinių patraukė vis daugiau Rytų Europos gyventojų prie antisemitinių, ypač rasistinių ir paramilitarinių sprendimų. Tuo pat metu "rasė" ir elitas galėjo atrodyti kaip kur kas įtikinamesnės nacionalistinių tikslų ir kategorijų interpretacijos — jų nesugadintu, pirmykščiu pavidalu.

132. Apie Pirmojo pasaulinio karo poveikį fašizmo "ritmui" ir jo *élan* žr. Mosse. "The Genesis of Fascism", op. cit., p. 17. Apie ankstyvąjį ryšį Hitlerio sąmonėje tarp nuodingųjų dujų naudojimo Didžiajame kare ir "hebrajų" išnaikinimo žr. Hitler. *Mein Kampf,* p. 722, cituojama Nolte, op. cit., p. 524.

133. Ypač Vokietijoje, kur pralaimėjimas ir žeminanti taika pakirto daugelio tikėjimą autoritarine hierarchine valstybe; "intravertiškesnė" ir "dvasingesnė" rasės samprata dabar galėjo išsikovoti platesnį pripažinimą. Ir šiuo požiūriu Didysis karas pasirodė esąs revoliucinio masto sprendimų katalizatorius; net jeigu jis nesunaikino *Obrigkeitsstaat* idėjos, jis leido ją pritaikyti dinaminei

rasinės kovos koncepcijai. Ludendorffo ir Rohmo "ginkluotos valstybės" idėjos buvo įtrauktos į Hitlerio ir Himmlerio "rasinės valstybės" idėjas; žr. Nolte, op. cit., p. 412-422.

134. T. Parsons. "Democracy and Social Structure in Pre-Nazi Germany" ir "Some Sociological Aspects of the Fascist Movements" (abu 1942), kn. Parsons. Essays in *Sociological Theory* (rev. ed). — Free Press, Glencoe, Ill., 1964.
135. Žr. M. Weber. *Wirtschaft und Gesellschat,* 3/9.

4 SKYRIUS

1. Dėl kitų apibrėžimų žr. K. Deutsch. *Nationalism and Social Communication.* — MIT Press, New York, 1966, ch. 1, ir A.D. Smith. *Theories of Nationalism.* — Duckworth, London, 1971, ch. 7.
2. Sąvokos "tauta" ir "nacionalizmas" taip pat aptariamos G. Zernatto. "Nation: The History of a Word", in *Review of Politics* 6, 1944, 351-366, ir neseniai — straipsnyje E. Kamenka. "Political Nationalism — the Evolution of an Idea", in E. Kamenka (ed.). *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea.* — Australian National University, Edward Arnold, London, 1976, p. 3-20.
3. Skirtumas tarp "racism" ir "racialism", kur pirmasis terminas žymi rasines teorijas arba ideologijas, o antrasis — rasinę politiką ar veiklą, yra nubrėžtas M. Bantono. *Race Relations.* — Tavistock Publications, London, 1967, p. 8.
4. Žr. P. van den Berghe. *Race and Racism.* — John Wiley, New York, 1967, p. 10-11, dėl tolesnių komentarų apie socialinius ir "subjektyvius" apibrėžimus.
5. Banton, op. cit., p. 18. Blumenbacho penkios rasės — tai kaukazietiškoji (baltoji), mongoliškoji (geltonoji), etiopiškoji (juodoji), amerikietiškoji (raudonoji) ir malajietiškoji (rudoji); Blumenbacho nuomone, jos susiformavo paveldint pokyčius, sąlygotus skirtingos aplinkos.
6. Antai W. Boyd. "The Contribution of Genetics to Anthropology", in. A. Kroeber (ed.). *Anthropology Today.* — University of

Chicago Press, Chicago, 1953, p. 488-506, pabrėžia dėmesį Rh kraujo grupei ir ABO genams, kuriais grindžiama penkiaguba klasifikacija į europiečių, afrikiečių, azijiečių, Amerikos indėnų ir australidų rases; S.M. Garn. *Human Races.* — Thomas, Springfield, 1961, išskiria devynias "geografines rases"; C.S. Coon, S.M. Garn ir J.B. Birdsell. *Races.* — Thomas, Springfield, 1950, siūlė smulkesnę klasifikaciją — trisdešimtį rasių, kurios ilgainiui keičiasi ir kurios susikuria jungiantis skirtingoms fizinėms savybėms.

7. Apie "metodologinį nacionalizmą" žr. H. Martins. "Time and Theory in Sociology", in J.Rex (ed.). *Approaches to Sociology, An Introduction to Major Trends in British Sociology.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1974.
8. T. Dobzhansky. *Mankind Evolving.* — Bantam Books, Toronto and New York, 1962, p. 283.
9. Van den Berghe, op. cit., p. 9-10.
10. A.D. Smith. "Ethnocentrism, Nationalism and Social Change", in *International Journal of Comparative Sociology* 13, 1972, 1-20.
11. Apie tokius įrašus žr. J.B. Pritchard (ed.). *The Ancient Near East.* — Princeton University Press, Princeton, 1958, ir C.H. Gordon. *The Ancient Near East* (3rd rev. ed.). — Norton & Co., New York, 1965.
12. Žr. M.L. Gordon. "The Nationality of Slaves under the Early Roman Empire", in *Journal of Roman Studies* 14, 1924, 93-111, perspausdinta kn. M.I. Finley (ed.). *Slavery in Classical Antiquity.* — Heffer & Sons, Cambridge, 1960.
13. Tacitus. *Germania*; žr. E.A. Thompson. "Slavery in Early Germany", in *Hermathena* 89, 1957, 17-29, perspausdinta kn. Finley, op. cit.
14. Horacijus. *Odės* I (27) ir III (3,4); žr. A.N. Sherwin-White. *Racial Prejudice in Imperial Rome.* — Blackwell, Oxford, 1952.
15. R. Schlaifer. "Greek Theories of Slavery from Homer to Aristotle", in *Harvard Studies in Classical Philology* 47, 1936, 165-204, kn. Finley, op. cit. Apie arabus žr. P. Mason. *Patterns of Dominance.* — Oxford University Press, London, 1971, p. 193-194, 206, 221; ir J. Carmichael. *The Shaping of the Arabs.* —

Macmillan, London, 1967, p. 137, 236-238 (apie Zanjo vergų sukilimą 869-883 m. po Kr., dalyvaujant daugiausia negrams, atgabentiems vykstant Afrikos vergų prekybai).

16. L. Poliakov. "Racism in Europe", in A. de Reuck and J. Knight (eds.). *Caste and Race.* — Ciba Foundation, London, 1967, 223-234, datuoja "rasinio mentaliteto" atsiradimą 1800-1815 m. laikotarpiu, remdamasis Grattenauerio (1803), Jahno (1810), Arndto ir Fichte's vokiškomis knygomis bei pamfletais, kurių turinys daugiausia buvo antisemitinis, bei Napoleono pareiškimais apie *"sang vicie"* (užterštą kraują), kuris būdingas *"la race juive"* (žydų rasei). Tačiau teoriškesni darvinistiniai veikalai pasirodo po 1850 m., ir Bantonas datuoja rasistinės teorijos atsiradimą XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio pradžia (Knoxo, Gobineau, Notto ir Gliddono, taip pat Disraeli; vėliau — Hunto ir Beddoe darbai), žr. Banton, op. cit., p. 28-35. Nacionalizmo atsiradimą galima datuoti laikotarpiu tarp Paoli sukilimo Korsikoje 1750 m. bei pirmojo Lenkijos padalijimo 1772 m. (abu šie įvykiai paskatino protonacionalistinius Rousseau patarimus) ir Prancūzų revoliucijos bei panašių sąjūdžių Olandijoje, Šveicarijoje ir Jungtinėse Valstijose.
17. Žr. A.P. Whitaker and D.C.Jordan. *Nationalism in Contemporary Latin America.* — Free Press, New York, 1966, ch. 9.
18. Van den Berghe, op. cit., p. 48, ir J. Pitt-Rivers. "Race, Color, and Class in Central America and the Andes", in C.S. Heller (ed.). *Structured Social Inequality.* — Macmillan, London, 1970, p. 380-387.
19. Van den Berghe, op. cit., p. 54.
20. Whitaker and Jordan, op. cit., p. 108.
21. Apie Sanchezą ir indėnų Renesansą žr. K. Masur. *Nationalism in Latin America.* — Macmillan, New York, 1966, p. 97-100.
22. Apie šį *sertanismo* žr. Whitaker and Jordan, op. cit., p. 78-79, ir Masur, op. cit., p. 124.
23. Apie Jaguaribe žr. Whitaker and Jordan, op. cit., p. 83-85.
24. Van den Berghe, op. cit., p. 69-75.
25. H. Martins. "Ideology and Development: "Developmental Nationalism" in Brazil", in *Sociological Review Monograph* No. 11, 1967, 153-172. Apie rasių santykius Brazilijoje žr. C. Wag-

ley (ed.). *Race and Class in Rural Brazil.* — Unesco, Paris, 1952, ir A.W. Lind (ed.). *Race Relations in World Perspective.* — University of Hawaii Press, Honolulu, 1955, p. 461.
26. W.J. Argyle. "European Nationalism and African Tribalism", in P.H. Gulliver (ed.). *Tradition and Transition in East Africa.* — Pall Mall Press, London, 1969; bet plg. skirtumus, palyginti su Europos etniniu nacionalizmu, kaip juos apibūdina B. Neuberger. "State and Nation in African Thought", in *Journal of African Studies* 4/2, 1977, 198-205.
27. Apie tai žr. V. Olorunsola (ed.). *The Politics of Cultural Subnationalism in Africa.* — Anchor Books, New York, 1972; taip pat B. Neuberger. "The Western Nation-state in African Perceptions of Nation-building", in *Asian and African Studies* 11/2, 1976, 241-261.
28. Žr. C. Anderson, F. von der Mehden and C. Young. *Issues of Political Development.* — Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1967, ch. 2.
29. G. von Grunebaum. "Problems of Muslim Nationalism", in R.N. Frye (ed.). *Islam and the West.* — Mouton, The Hague, 1957. Taip pat E.I.J. Rosenthal. *Islam in the Modern National State.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1965, p. 117-123.
30. Apie kai kuriuos iš šių etninių konfliktų žr. "Nationalism and Separatism", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971. Apie Burakuminą žr. H. Wagatsuma. "The Pariah Caste in Japan: History and Present Self-Image", in de Rouck and Knight (eds.), op. cit., p. 118-140.
31. B. Akzin. *State and Nation.* — Hutchinson University Library, London, 1964, p. 53 ir kt., ir E. Gellner. "Scale and Nation", in *Philosophy of the Social Sciences* 3, 1973, 1-17.
32. Van den Berghe, op. cit., p. 12-13; Mason, op. cit., p. 12-20.
33. B. Lewis. *The Emergence of Modern Turkey.* — Oxford University Press, London, 1968, p. 345-348.
34. Z.N. Zeine. *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism.* — Khayats, Beirut, 1958, p. 77-80.
35. Lewis, op. cit., p. 352-354, 357-361.
36. Dėl al Afganio ir Abduho įtakos arabiškojo Renesanso Libane metu, vadovaujant Butrusui al Bustaniui, šimtmečio pradžioje

tokie autoriai kaip al Jazijis, al Kavakibis ir Negibas Azoury pradėjo skelbti pasaulietišką arabų nacionalizmą. Tačiau tikrasis panarabizmas turėjo palaukti ketvirtojo dešimtmečio, kai jo pagrindiniai skelbėjai buvo libaniečiai, siriečiai ir irakiečiai, tokie kaip Edmondas Rabbathas, al Alajilis, Samis Šavkatas ir Satis al Husris; žr. H.B. Sharabi. *Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914.* — John Hopkins Press, Baltimore and London, 1970, ir S. Haim. *Arab Nationalism, An Anthology.* — University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1962, ypač p. 35 ir kt.

37. Apie Ašies įtaką Irake žr. L. Hirscowicz. *The Third Reich and the Arab East.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1966, p. 77-78. Rasinis elementas ryškus Rabbatho ir al Alajilio darbuose, žr. S. Haim, op. cit., p. 37-38, 40-42, 68, 103-119, 124-126.
38. C. E. Dawn. "From Ottomanism to Arabism: The Origins of an Ideology", in *Review of Politics* 23, 1961, 379-400, ir A.D. Smith. "Nationalism and Religion: The Role of Religious Reform in the Genesis of Arab and Jewish Nationalism", in *Archives de sciences sociales des religions* 35, 1973, 23-43.
39. P.O. Esedebe. "Origins and Meaning of PanAfricanism", in *Presence Africaine* 73, 1970, 109-127.
40. B. Neuberger. "The African Concept of Balkanisation", in *Journal of Modern African Studies* 13, 1976, 523-529.
41. C. Legum. *PanAfricanism, A Short Political Guide.* — Pall Mall Press, London and Dunmow, 1962, p. 33-34.
42. Apie panslavizmą apskritai žr. H. Kohn. *Pan-Slavism: Its History and Ideology,* 2nd rev. ed. — Vintage Books, Random House, New York, 1960. Apie kai kuriuos prieštaravimus rusų nacionalizme žr. H. Rogger. "Nationalism and the State: A Russian Dilemma", in *Comparative Studies in Society and History* 4, 1962, 253-264.
43. E.C. Thaden. *Conservative Nationalism in the 19th Century Russia.* — University of Washington Press, Seattle, 1964.
44. Banton, op. cit., p. 40-41, 45; Poliakov, op. cit., p. 231-232; taip pat H. Tint. *The Decline of French Patriotism, 1870-1940.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.
45. G.L. Mosse. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins*

of the Third Reich. — Grosset and Dunlap, New York, 1964, chs. 2-4, 12.
46. H. Seton-Watson. "Unsatisfied Nationalisms", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 3-14. Apie vokiečių pavyzdį žr. C.L. and R. Tilly. *The Rebellious Century, 1830-1930.* — J.M. Dent, London, 1975, ch. 4. Apie Bismarcko Reicho nevieningumą žr. M.S. Anderson. *The Ascendancy of Europe, 1815-1914.* — Longman, London, 1972, p. 124-127.
47. Žr. L. Greenberg. *The Jews in Russia,* vol. II. — Schoken Books, New York, 1976 (1951), p. 82-83, 87-88, — apie jų veiklą.
48. H. Kohn. *The Mind of Germany.* — Macmillan, London, 1965, p. 87.
49. Ibid., p. 58-68. Taip pat H.S. Reiss (ed.). *The Political Thought of the German Romantics, 1793-1815.* — Blackwell, Oxford, 1955, ir J. Weiss. *Conservatism in Europe, 1770-1945.* — Thames & Hudson, London, 1977, p. 41-45.
50. Apie šią konservatyvios valstybės prasmę žr. L. Krieger. *The German Idea of Freedom.* — Beacon Press, Boston, 1957, ir K.D. Bracher. *The German Dictatorship.* — Penguin, Harmondsworth, 1973, p. 31 ir kt.
51. Apie Marro, Dühringo ir von Glogau "politinį antisemitizmą" ir kaimiškąjį Langbehno, Fritscho ir Willibaldo Hentschelio populizmą žr. P. Pulzer. *The Rise of Political AntiSemitism in Germany and Austria.* — John Wiley, New York, 1964, chs. 6-7, ir Mosse, op. cit., p. 112-119; taip pat Weiss, op. cit., ch. 7.
52. Apie tai žr. H. Sachar. *The Course of Modern Jewish History.* — Delta Books, Dell Publishing Co., New York, 1958, p. 61-65.
53. Žr. R.F. Byrnes. *AntiSemitism in Modern France.* — Rutgers, New York, 1950, ir E. Nolte. *Three Faces of Fascism.* — Mentor, New York, 1969, pt.II.
54. G. Lichtheim. *Imperialism.* — Penguin Books, Harmondsworth, 1971, ch. 6, ypač p. 88 ir kt. Apie Vokietiją žr. K.D. Bracher, op. cit., p. 34-35; 45; 50-51.
55. M. Banton, op. cit., p. 32-33; E. Nolte, op. cit., p. 354-357.
56. Apie Japoniją žr. D.C. Holtom. *Modern Japan and Shinto Nationalism.* — University of Chicago Press, Chicago, 1943; japoniškojo fašizmo varianto interpretacija pateikta kn. Barrington

Moore, Jr. *Social Origins of Dictatorship and Democracy.* — Allen Lane, The Penguin Press, London, 1967, ch. 5, ypač p. 291 ir kt.

57. Apie būrų nacionalizmą žr. F.A. van Jaarsfeld. *The Awakening of Afrikaner Nationalism, 1868-1891.* — Human & Rosseau, Cape Town, 1961, ir P. van den Berghe. *South Africa: A Study in Conflict.* — Wesleyan University Press, Middletown, Conn., 1965.
58. G. Barraclough. *An Introduction to Contemporary History.* — Penguin, Harmondsworth, 1967.
59. N. Cohn. "The Myth of the Demonic Conspiracy of Jews in Medieval and Modern Europe", in de Reuck and Knight, op. cit., p. 240-254.
60. Žr. R. Segal. *The Race War.* — Cape, London, 1966; J. Rex. *Race Relations in Sociological Theory.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970, p. 161. Apie kategorijas "juodieji" ir "baltieji" žr. de Reuck and Knight, op. cit., p. 255 ir kt.
61. T. Draper. *The Rediscovery of Black Nationalism.* — Secker & Warburg, London, 1971, ch. 8.
62. A. Horton. "Refutation of the Alleged Inferiority of the Negro Race", (1866), in D. Nicol (ed.). *Africanus Horton, The Dawn of Nationalism in Modern Africa.* — Longman, London, 1969, p. 24-30.
63. A. Horton. *West African Countries and Peoples* (1868), in H.S. Wilson (ed.). *Origins of West African Nationalism.* — Macmillan, London, 1969, p. 167-168.
64. Horton, op. cit., taip pat jo *Letters on the Political Condition of the Gold Coast,* in Wilson, op. cit., p. 168-170, 198-199: "Tad jeigu Europa nuolatinės pažangos keliu pakilo į savo dabartinį civilizacijos lygį, Afrika taip pat, padedama civilizacijos iš Šiaurės, pakils į tokį pat lygį. Sėkla pasodinta; ji jau pradeda rodyti gyvybės ir būsimos galios požymius; ..."
65. E. Blyden. "Our Origins, Dangers and Duties", annual address before Mayor and Common Council of Monrovia, National Independence Day, 26 July 1865. Cituojama pagal Wilsoną, op. cit., p. 103-104.
66. R. July. *The Origins of Modern African Thought.* — Faber & Faber, London, 1968, p. 222-223.

67. E.W. Blyden. "Ethiopia Stretching Out Her Hands to God" (1880), in *Christianity, Islam and the Negro Race* (1887), p. 13-29, in Wilson, op. cit., p. 246.
68. E.W. Blyden. "Study and Race", in *Sierra Leone Times* (1893 birželio 3), in Wilson, op. cit., p. 250.
69. Antai 1880 m. jis rašė: "Rasės ir tautos sentimentai stebinančiai išsivystė ... Tokių žmonių kaip Garibaldi ir Cavouras Italijoje, Kossuthas Vengrijoje, Bismarckas Vokietijoje, ašančių ir zulsų Afrikoje pastangomis buvo įrodytas nepalaužiamas rasizmo gyvybingumas ir jo jėga". ("Ethiopia Stretching ...", op. cit., p. 245.) Panašiai Hortonas gali rašyti apie Siera Leonę 1868 m.: "Bet kolonijos gyventojai pamažu susilieja į vieną rasę, formuojasi tautinė dvasia". (*West African Countries and Peoples,* in Wilson, op. cit., p. 172.)
70. July, op. cit., p. 215-217; taip pat H.R. Lynch. *Edward Wilmott Blyden: Pan-Negro Patriot, 1832-1912.* — Oxford University Press, New York, 1967.
71. E.W. Blyden. "The Prospects of the African", p. 7, in July, op. cit., p. 219.
72. Wilson, op. cit., Introduction, p. 40-41.
73. I. Geiss. *The Pan-African Movement.* — Methuen, London, 1974, p. 116-118; July, op. cit., ch. 21.
74. G. Shepperson. "Notes on Negro American Influence on African Nationalism", in *Journal of African History* 1, 1960, 299-312.
75. Alexander Crummell. "The Social Principle Among a People ..." (1875), in J.H. Bracey, Jr, A. Meier, and E. Rudwick (eds). *Black Nationalism in America.* — Bobbs-Merrill, Indianapolis and New York, 1970, p. 130. Crummellis iš tikrųjų siekė tokio negrų rasės išdidumo ir savarankiškumo, kuris priverstų baltuosius pripažinti rasių lygybę ir šitaip "galiausiai pašalintų visus kastų ir rasių skirtumus" (ibid., p. 133).
76. Bishop Henry M. Turner. "God is a Negro" (*Voice of Missions,* 1898 vasario 1), in Bracey, Meier and Rudwick, op. cit., p. 154-155.
77. Pagal Legum. *Pan-Africanism,* op. cit., p. 20.
78. W.E.B. Du Bois. Vedamasis in *The Crisis* 20, 1920 m. spalis, in Bracey, Meier, and Rudwick, op. cit., p. 276-278.

79. W.E.B. Du Bois. "Criteria of Negro Art", in *The Crisis* 32, 1926 m. spalis, in ibid., p. 280-281.
80. Langston Hughes, pagal Legum, op. cit., p. 17.
81. Langston Hughes. *The Langston Hughes Reader.* — Braziller, New York, 1958, pagal Legum, op. cit., p. 18-19.
82. Kn. Olumbe Bassir (ed.). *An Anthology of West African Verse.* — Ibadan, 1957. In Legum, op. cit., p. 19.
83. Apie Césaire žr. C. Wauthier. *The Literature and Thought of Modern Africa.* — Pall Mall Press, London, 1966, p. 104-105, 111-112; 170-172 ir Legum, op. cit., p. 92-95.
84. In *Black Orpheus,* 1958. In Legum, op. cit., p. 19.
85. Apie Harlemo renesansą žr. H. Cruse. *The Crisis of the Negro Intellectual.* — William Morrow, New York, 1967.
86. Geiss, op. cit., p. 320-321.
87. Legum, op. cit., p. 34-37, 95-96, nurodant Senghoro 1961 m. pareiškimą: "Iš tikrųjų aš nesu panafrikanistas, aš esu humanistas" ir šiuos Césaire žodžius:

> ... apsaugok mane, širdie, nuo neapykantos, nepaversk manęs nepakantos žmogumi, kurio nekęsiu norėdamas pakilti iki šios nepakartojamos rasės, tu žinai mano meilę, kuri aprėpia visą pasaulį, žinai, kad ne prieš kitas rases puoselėju šią vieną rasę....

88. Cituojama ibid., p. 96-97; Appendix 19, p. 212-213, — Pirmosios negrų rašytojų ir menininkų konferencijos (Paryžius, 1956) rezoliucija.
89. Négritude. *Black Orpheus,* 1958, in ibid., p. 94, ir Wauthier, op. cit., p. 106; 278.
90. Geiss, op. cit., p. 319.
91. Ibid., p. 319. Psichologines interpretacijas ginčija T. Hodgkin. "The Relevance of "Western" Ideas in the Derivation of African Nationalism", in J.R. Pennock (ed.). *Self-government in Modernising Societies.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1964.
92. A.A. Mazrui. *Towards a Pax Africana.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1966, ch. 3.
93. Apie šiuos elitus žr. P.C. Lloyd (ed.). *New Elites in Tropical Africa.* — Oxford University Press, London, 1966.

94. Žr. I. Wallerstein. *Africa, the Politics of Unity: An Analysis of a Contemporary Social Movement.* — Pall Mall Press, London, 1967.
95. Apie Nkrumahą žr. Geiss, op. cit., p. 368-381, ir apibendrinimą p. 427-432.
96. E. Kedourie. *Nationalism.* — Hutchinson, London, 1960, ch. 4, ir E. Gellner. *Thought and Change.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964, ch. 7.
97. Apie vietinių kalbų atgimimą žr. J. Fishman (ed.). *Language Problems in Developing Countries.* — John Wiley, New York, 1968.
98. Egipto ir Etiopijos istorija, nepaisant jos simbolizmo, neturėjo šios patirties; žr. Geiss, op. cit., p. 430.
99. Žr. A. Hertzberg. *The Zionist Idea.* — Meridian Books, New York, 1960, Introduction.
100. Emociškai panafrikanizmas visada turi ambivalentiškai reaguoti į savo kontinentinės politikos tikslus, kurie natūraliai suteikia lygų statusą Šiaurės Afrikos šalims.
101. Rasinis aršumas labiausiai akivaizdus garvejizme; žr. E.D. Cronon. *Black Moses.* — University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1955.

5 SKYRIUS

1. Kaip tai padarė Vokietijos socialdemokratai, balsuodami už kreditus Kaizerio karui 1914 m.
2. K. Marx. *Capital.* — Modern Library, New York, 1936, p. 708-709.
3. Frazė iš kalbos "The Study of History", kurią Banerjea sakė tėvų auditorijai 1870-ųjų m. pabaigoje ir kurioje jis teigė, kad Indijos "praeities šlovės" studijos teikia paskatą moraliniam, taigi ir socialiniam bei politiniam atgimimui; žr. R.C. Palit (ed.). *Speeches of Babu Surendra Nath Banerjea, 1876-1880.* — Calcutta, 1880, p. 1-18, cituojama kn. E. Kedourie (ed.). *Nationalism in Asia and Africa.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970, p. 225-244.

4. XIX amžiaus vidurio Japonijai tas išorės "priešas" ir katalizatorius buvo Amerika ir jos laivyno įsiveržimai į teritorinius Japonijos vandenis, ir kaip tik ji suteikė naują palyginimo matą nepatenkintiems samurajams. Panašiai nuolatiniai karai su Anglija (Septynerių metų karas, Amerikos nepriklausomybės karas) išmokė lyginti "anglų laisves" su hedonistine dvaro tironija Rokoko Prancūzijoje. Panašių "atsinaujinimo" nacionalizmų, pažadintų analogiškų pagedimo ir nuopuolio jausmų, atsirado XX amžiaus pradžios Turkijoje ir Persijoje.
5. K. Marx and F. Engels. *The German Ideology.* — International Publishers, New York, 1947, p. 9; 21.
6. Cituojama kn. C. Legum. *PanAfricanism; A Short Political Guide.* — Pall Mall Press, London and Dunmow, 1962, p. 15.
7. L. Pinsker. *Autoemancipation.* — Berlin, 1882 (ZOA 1956), p. 19.
8. K. Marx. *Economic and Philosophic Manuscripts* (1844), in L.D. Easton and K. Guddat (eds). *Writings of the Young Marx on Philosophy and Society.* — Anchor Books, Garden City, NY, 1967, p. 289-290.
9. K. Marx. *Critique of Hegel's Philosophy of the State* (1843), in Easton and Guddat, op. cit., p. 155.
10. K. Marx. *Excerpt-Notes of 1844,* in Easton and Guddat, op. cit., p. 115.
11. K. Marx. *Economic and Philosophic Manuscripts* (1844), in Easton and Guddat, op. cit., p. 297.
12. Apie šį būtinumą išlaikyti savo ryšį su praetimi žr. S.M. Dubnow. *Nationalism and History* (ed. K.S. Pinson). — Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1958.
13. G. Mazzini. *Life and Writings of Joseph Mazzini.* — Smith, Elder, London, 1890, vol. I., p. 226-290; cituojama kn. H. Kohn. *Nationalism, Its Meaning and History.* — Van Nostrand, Princeton, 1955, p. 118.
14. Mazzini, op. cit., ibid., p. 119.
15. Hyde. *Revival of Irish Literature and other Addresses.* — Fisher Unwin, London, 1894, p. 117-131, cituojama kn. Kohn, op. cit., p. 148-149.
16. Žr. P. Calvert. "On Attaining Sovereignty", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976, ypač p. 142-145.

17. K. Marx. *Capital*, vol. I, ch. 32. — Lawrence and Wishart, London, 1970.
18. K. Marx. *Werke*, vol. IV, p. 338-339; cituojama kn. S. Avineri. *The Social and Political Thought of Karl Marx.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1968, p. 191.
19. K. Marx. *Economic and Philosophic Manuscripts* (1844), in Easton and Guddat, op. cit., p. 314.
20. K. Marx and F. Engels. *The German Ideology* (1846), in Easton and Guddat, op. cit., p. 424-425.
21. K. Marx. *Economic and Philosophic Manuscripts* (1844), in Easton and Guddat, op. cit., p. 304.
22. K. Marx. *Critique of the Gotha Programme* (1875), in L.S. Feuer (ed.). *Marx & Engels: Basic Writings on Politics & Philosophy.* — Anchor Books, Garden City, NY, 1959, p. 119.
23. A. Müller. *The Elements of Politics* (1809), cituojama kn. E. Kedourie. *Nationalism.* — Hutchinson, London, 1960, p. 39.
24. J.-J. Rousseau. *Projet Corse* (1765), cituojamas kn. A.M. Cohler. *Rousseau and Nationalism.* — Basic Books, New York, 1970, p. 199, išnaša 23. Rousseau darbščius, darniai sugyvenančius šveicarus priešina korsikiečiams, grįžtantiems į savo pradinę būklę, kai jie nusikratė Genujos tironijos.
25. J.-J. Rousseau. *Considerations on the Government of Poland* (1772), in F.M. Watkins (ed.). *Rousseau, Political Writings.* — Nelson, Edinburgh and London, 1953, p. 165. Salų gyventojai, būdami "mažiau maišyti", kaip sako Rousseau apie korsikiečius, ypač išsiskiria nacionaliniu charakteriu; ibid., p. 293.
26. E. Burke. *Reflections on the Revolution in France* (1790), cituojama kn. S. Baron. *Modern Nationalism and Religion.* — Meridian Books, New York, 1960, p. 30.
27. G. Mazzini. *Italia del Popolo*, 1848 birželio 18, straipsnis perspausdintas kn. G. Mazzini. *Scritti editi ed inediti Edizione nazionale,* 89 tomai, Imola, 1906-1940, 38; 82; cituojama kn. Baron, op. cit., p. 49.
28. Klasikinė teritorinės autarkijos ir agrarinio idealo išraiška pateikiama Rousseau panegirikose šveicarams ir korsikiečiams. Pavyzdžiui: "Žemės ūkis yra vienintelis būdas išlaikyti išorinę valstybės nepriklausomybę" ir "Žemės dirbimas ugdo dvasią; visos

žemdirbių tautos gausėja"... Kalbėdamas apie lenkus: "gerai įdirbkite savo laukus ir daugiau niekuo nesirūpinkite ... nekreipkite dėmesio į užsienio šalis, nesirūpinkite prekyba, bet gausinkite kiek galima maisto gėrybių gamybą ir vartojimą šalyje". Cituojama kn. Watkins, op. cit., p. 283; 285; 226; 231. Marxui, žinoma, "kaimo gyvenimo idiotizmas" yra dar vienas pagrindas teikti pirmenybę miestietiškai industrializacijai su visomis jos blogybėmis, bet tik tam, kad per ją būtų iškovotas socializmas, panaikinantis darbo pasidalijimą.

29. Žr. W. MacGaffey and C.R. Barnett. *Cuba, Its People, Its Society, Its Culture.* — HRAF Press, New Haven, 1962, p. 20.
30. J. Carmichael. "The Nationalist-Communist Symbiosis in the Middle East", in *Problems of Communism* 8/3, 1959, 35-41.
31. Žr. R. Lowenthal. "The Points of the Compass", in J.H. Kautsky (ed.). *Political Change in Underdeveloped Countries.* — John Wiley, New York, 1962, p. 335-347 ir J.H. Kautsky, Introduction, chs 3-4.
32. G. Amin. "The Egyptian Economy and the Revolution", in P.J. Vatikiotis (ed.). *Egypt since the Revolution: An Economic Analysis.* — RIIA, Oxford, 1963, taip pat C. Issawi. *Egypt in Revolution: An Economic Analysis.* — RIIA, Oxford, 1963.
33. L. Binder. *The Ideological Revolution in the Middle East.* — John Wiley, New York, 1964, ir H.B. Sharabi. *Nationalism and Revolution in the Arab World.* — Van Nostrand, Princeton, 1966.
34. Apie Sékou Touré pažiūras žr. P. Worsley. *The Third World.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964, p. 127; 162; 179-180.
35. Ypač Kinijoje, kurios žemės ūkio komunos atrodo reikšmingesnės nei sovietiniai fabrikai. Taip pat teigiamai vertinamas Izraelio *moshav*; žr. P. Worsley. "The Concept of Populism", in E. Gellner and G. Ionescu (eds). *Populism: Its Meaning and National Characteristics.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970, p. 212-250.
36. S.P. Huntington. *Political Order in Changing Societies.* — Yale University Press, New Haven and London, 1968, p. 334 ir kt.
37. F. Engels. *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky,* ed. B. Kautsky. — Vienna, 1955, p. 5-53; cituojama kn. H.B. Davis. *Nationalism and Socialism.* — Monthly Review Press, New York, 1967, p. 17.

38. R. Lowenthal. "Communism versus Nationalism", in *Problems of Communism* 11, 1962, 37-44, — apie tokį komunistinį "policentrizmą" nuo 1948 m.
39. C. Leiden and K.M. Schmitt. *The Politics of Violence.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1968, ch. 10, ir T. Draper. *Castroism: Theory and Practise.* — Praeger, New York, 1965.
40. D.A. Wilson. "Nation-Building and Revolutionary War", in K. Deutsch and W. Foltz (eds). *Nation-building.* — Atherton, New York, 1963.
41. Apie Birmą žr. E. Sarkisyanz. *Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution.* — Nijhoff, The Hague, 1964. Apskritai apie kultūrines reakcijas į vakarietinimą ir jų politizavimąsi žr. straipsnius kn. D.E. Smith (ed.). *Religion and Political Modernisation.* — Yale University Press, New Haven and London, 1974, ypač von der Mehdeno, Smitho, Becherto ir Lewy straipsnius.
42. Žr. Draper, op. cit., p. 132-133.
43. Leiden and Schmitt, op. cit., p. 188-189, 195-196.
44. C. Johnson. "Building a Communist Nation in China", in R.A. Scalapino (ed.). *The Communist Revolution in Asia.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1969, p. 52-84.
45. R.V. Burks. *The Dynamics of Communism in Eastern Europe.* — Princeton University Press, Princeton, 1961, ch. 6, p. 107 ir kt.
46. Ibid., p. 118-130; I.J. Lederer. "Nationalism and the Yugoslavs", in P.F. Sugar and I.J. Lederer (eds). *Nationalism in Eastern Europe.* — University of Washington Press, Seattle and London, 1969, ypač p. 433-438.
47. Johnson, op. cit., p. 52, citata iš *Liaudies dienraščio* (Pekinas), 1963 m. vasario 11 d.
48. Šios Hošimino vadovaujamos Lao Dong partijos strategijos yra analizuojamos J.C. Donnello ir M. Gurtovo straipsnyje "North Vietnam", in Scalapino, op. cit., p. 151-184.
49. R. Lowenthal. "The Points of the Compass", in Kautsky, op. cit., p. 335-347.
50. R. A. Scalapino. "Communism in Asia", in Scalapino, op. cit., p. 1-51, ypač 7-8.

51. Azijos pavyzdžiai yra pateikti Scalapino, op. cit., p. 10-18; 25-41. Žr. taip pat Donnello and Gurtovo esė, op. cit.
52. K. Marx and F. Engels. *The Communist Manifesto,* in Feuer, op. cit.
53. K. Marx and F. Engels. *The German Ideology.* — International Publishers, New York, 1963, p. 63; 69.
54. Marx and Engels. *The Communist Manifesto,* in Feuer, op. cit., p. 11. Tai prasideda judėjimu nuo "nacionalinio užsisklendimo ir egzistavimo savosios gamybos pagrindu" prie "nacijų visapusiškų ryšių, visapusiškos jų tarpusavio priklausomybės".
55. Marx and Engels. *The German Ideology,* op. cit., p. 99.
56. K. Marx. "Prospects in England and France", in *New York Tribune,* 27 April, 1855 (Werke, vol XI, 182), cituojama kn. Davis, op. cit., p. 74.
57. Nacionalinės krizės metu darbininkai lygiai taip pat, kaip bet kuri kita grupė, yra linkę į ksenofobiją, tačiau ramesniais laikais jie daugiausia rūpinasi savo ekonominės padėties gerinimu klasės, šeimos ar individualiu mastu; žr. Egipto darbininkų atsakymus į Lernerio apklausas kn. D. Lerner. *The Passing of Traditional Society.* — Free Press, New York, 1958.
58. Štai tas tekstas:

> Tik įsiviešpatavus krikščionybei, kuri sudaiktina visus žmonių santykius - tautinius, prigimtinius, moralinius ir teorinius, - buržuazinė visuomenė galėjo visiškai atsiriboti nuo valstybės srities, panaikinti visus tuos ryšius, kurie sieja žmones kaip rūšines būtybes, pakeisdama juos egoizmo ir savanaudiškumo reikalavimais, išskaidydama žmogaus pasaulį į atomizuotų ir vienas kitam priešiškų individų pasaulį. *"Zur Judenfrage", Deutsch-Französische Jahrbücher, 1843-1844* (*Werke* I, 376), cituojama kn. Easton and Guddat, op. cit., p. 247.

Davis, op. cit., p. 6-7, viena iš silpnųjų komunizmo vietų laiko jo nesirėmimą "tauta" kaip organizaciniu solidarumo vienetu nunykus valstybei.

59. F. Engels. *Po und Rhein* (1859), (*Werke* XIII, 267), kurį cituoja Davis, op. cit., p. 60-61 ir išnaša 37 čia.

60. Marx and Engels. *The Communist Manifesto*, in Feuer, op. cit., p. 19. Tuo pat metu "modernus darbas pramonėje" panaikino proletariato nacionalinį charakterį (ibid., p. 18).
61. Ibid., p. 26.
62. Dėl paties Engelso polinkio į vokiškąjį nacionalizmą ir hėgeliškos teorijos apie "neistorines tautas" poveikio jis buvo jautresnis Rytų Europos tautų problemai; žr. Davis, op. cit., p. 18-23, 44-51.
63. K. Marx. *A Contribution to the Critique of Political Economy* (1859), pratarmė, kn. Feuer, op. cit., p. 43-44.
64. "Tauta yra istoriškai susiklosčiusi, pastovi bendruomenė, kurią vienija kalba, teritorija, ekonominis gyvenimas ir psichologiniai bruožai, pasireiškiantys kultūros bendrumu." J. Stalin. *Marxism and the National Question* (1913), in J. Stalin. *Marxism and the National and Colonial Question.* — Lawrence & Wishart, London, 1936, p. 8. Žr. taip pat S. Shaheen. *The Communist Theory of Self-determination.* — Van Hoeve, The Hague, 1956.
65. Kaip ir vokiečių nacionalistas Maxas Weberis; žr. jo "Structures of Power: The Nation", in H. Gerth and C.W. Mills (eds). *From Max Weber: Essays in Sociology.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1947.
66. Apie šiuos Prancūzų revoliucijos didvyrius žr. R. Herbert. *David, Voltaire, Brutus and the French Revolution.* — Allen Lane, London, 1972, ir "Neo-classicism and the French Revolution", in *The Arts Council of Great Britain: The Age of Neo-Classicism.* — Shenval Press, London & Harlow, 1972, lxxii-lxxv.
67. Stalin, op. cit., p. 13-20.
68. Žr. J.H. Kautsky. *Communism and the Politics of Development.* — John Wiley, New York, 1968; kaip Kautsky pažymėjo anksčiau, savo įvade į *Political Change in Underdeveloped Countries*, op. cit., p. 74 ir kt.: "neomaoistinė strategija, kurią komunistai perėmė po 1947 m., pripažino vietinius kapitalistus, kuriuos marksistai visada laikė priešais, išnaudotojais *par excellence*. Dabar jie buvo suvienyti į bendrą keturių klasių (proletariato, valstietijos, smulkiosios buržuazijos ir vietinių kapitalistų) bloką prieš "imperializmą".
69. Apie vis išoriškesnę nacionalinių elitų orientaciją žr. J.P. Nettl

and R. Robertson. *International Systems and the Modernisation of Societies.* — Faber, London, 1968, Part II.

70. Žr. E. Kedourie. *Nationalism in Asia and Africa,* op. cit., Introduction; įdomus komunizmo santykių su tradicija aptarimas yra S.N. Eisenstadt and Y. Azmon (eds). *Socialism and Tradition.* — Humanities Press, Atlantic Highlands, NY, 1975.

6 SKYRIUS

1. Įžvalgi politinių ideologijų ir jų socialinių bei psichologinių ištakų klasifikacija pateikta kn. H. Walsby. *The Domain of Ideologies, A Study of the Origin, Development and Structure of Ideologies.* — William MacLellan, London, 1947.
2. Žr. Ortegos y Gasseto, Karlo Mannheimo, Emilio Ledererio ir Hannaho Arendto darbus; taip pat W. Kornhauser. *The Politics of Mass Society.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1959. Dėl "masinės visuomenės" koncepcijų kritikos žr. J. Gusfield. "Mass Society and Extremist Politics", in *American Sociological Review* 27, 1962, 19-30.
3. Tendencija, kurią gausiai dokumentuoja G. van Benthem, van den Berghe, "Contemporary Nationalism in the Western World", in *Daedalus* 95, 1966, 828-861.
4. Pavyzdžiui, Denis de Rougemont. *The Meaning of Europe.* — Sidgwick & Jackson, London, 1965, ir C.J. Friedricho apžvalga *Europe: An Emergent Nation?.* — Harper & Row, New York. 1969.
5. H. Seton-Watson. *Nationalism, Old and New.* — Sydney University Press, Sydney, 1965, ir E. Gellner. *Thought and Change.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964, ch. 7, ypač p. 174.
6. Apie fašizmą ir nacionalizmą žr. E. Nolte. *Three Faces of Fascism.* — Mentor, New York and Toronto, 1969, ir H. Seton-Watson. "Fascism, Right and Left", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 183-197.
7. Dėl modernaus nacionalizmo tipologijos žr. A.D. Smith. "The Formation of Nationalist Movements", in Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976, p. 1-30, ir

L. Snyder. *The New Nationalism.* — Cornell University Press, Ithaca, NY, 1968.

8. Daugybė galimų etninių pogrupių Europoje išnagrinėta kn. J. Geipel. *The Europeans: The People — Today and Yesterday — Their Origins and Interrelations.* — Pegasus, New York, 1970, ir G. Heraud. *L'Europe des Ethnies.* — Presses d'Europe, Paris, 1963. Žr. taip pat puikią J. Krejci analizę "Ethnic Problems in Europe", in S. Giner and M.S. Archer (eds). *Contemporary Europe: Social Structures and Cultural Patterns.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1978.
9. Didesni etniniai judėjimai turi tendenciją plėtotis iš labiau intravertiško, tradicinio ir gynybinio etnocentrizmo į kur kas labiau pasaulietinį, intervencionistinį politinį nacionalizmą, kaip rodo Kvebeko ir Škotijos pavyzdžiai. Apie Kvebeką žr. R. Cook (ed.). *Canada and the French-Canadian Question.* — Macmillan, Toronto, 1967, ir D. Smiley. *The Canadian Political Nationality.* — Methuen, Toronto, 1967.
10. Plaid Cymru Research Group. *An Economic Plan for Wales.* — Cardiff, 1970, p. 286; cituojama kn. M. Hechter. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1975, — svarbi studija apie škotų, velsiečių ir airių nacionalizmą.
11. D. Simpson. "Independence: The Economic Issues", in N. MacCormick (ed.). *The Scottish Debate, Essays on Scottish Nationalism.* — Oxford University Press, London, 1970, p. 128-129; taip pat I.S.M. MacCormick. "The Case for Independence", in ibid., p. 96-99.
12. Apie Korsiką žr. P. Savigear. "Corsicans and the French Connection", in *New Society,* 10 February 1977, p. 273-274.
13. S. Payne. "Catalan and Basque Nationalism", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, p. 15-51.
14. J. Osmond. "Centralism or Democracy", in *The Centralist Enemy,* 1974, p. 13.
15. Hechter, op. cit., p. 310.
16. Payne, op. cit., and P. Mayo. *The Roots of Identity: Three National Movements in Contemporary European Politics.* — Allen Lane, London, 1974.

17. W. Petersen. "On the Subnations of Western Europe", in N. Glazer and Daniel P. Moynihan (eds). *Ethnicity, Theory and Experience.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975, p. 177-208.
18. Tai buvo dalis reakcijos į Adamo Smitho racionalizmą ir "prigimtinį įstatymą", pirmąkart iškeltą Adamo Müllerio jo kn. *Elemente der Staatskunst,* vol. I, 1809. Müllerio ir Listo idėjos trumpai aptartos straipsnyje Arcadius Kahan. "Nineteenth-Century European Experience with Policies of Economic Nationalism", in H.G. Johnson (ed.). *Economic Nationalism in Old and New States.* — George Allen & Unwin, London, 1968, p. 17-30.
19. Apie Korsiką Rousseau laikais žr. P. Thrasher. *Pasquale Paoli.* — Constable, London, 1970, ypač p. 23 ir kt. Apie Rousseau nacionalizmą žr. studijas A. Cobban. *Rousseau and the Modern State,* 2nd ed. — Allen & Unwin, London, 1964, ir Anne M. Cohler. *Rousseau and Nationalism.* — Basic Books, New York, 1970.
20. Apie nacionalizmo socialinę sudėtį žr. V.G. Kiernan. "Nationalist Movements and Social Classes", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976, p. 110-133, ir A.D. Smith. *Theories of Nationalism.* — Duckworth, London, 1971, p. 123-133.
21. Mayo, op. cit., apie baskus, bretonus ir velsiečius bei jų kultūrinį atgimimą. Apie mažesnių *ethnie* kalbas žr. S. Potter. *Language in the Modern World.* — Penguin, Harmondsworth, 1968, p. 104-108. Apie ankstyvuosius nacionalistus žr. A. Kemilainen. *Nationalism, Problems concerning the Word, Concept and Classification.* — Kustantajat Publishers, Yvaskyla, 1964.
22. Apie Kvebeko nacionalizmą šiandieną ir praeityje žr. T. Warburton. "Nationalism and Language in Switzerland and Canada", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements,* op. cit., p. 88-109, ir G. Spry. "Canada: Notes on Two Ideas of Nation in Confrontation", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 173-196. Apie škotų ir velsiečių nacionalizmą žr. H.M. Beggo ir J.A. Stewarto, taip pat K.O. Morgano straipsnius tame pačiame tome (p. 135-152, 153-172).
23. Pavyzdžiui, Škotijoje jį pradėjo Johno MacCormicko Škotijos

nacionalinė partija, įsteigta 1928, — žr. H.J. Hanham. *Scottish Nationalism.* — Faber & Faber, 1969, p. 151-162 and ch. 8 "The Scottish National Party". Tačiau pirmieji škotų nacionalizmo požymiai siekia XIX amžiaus pradžią, ibid., p. 73; labai panaši raida vyko Katalonijoje, Velse ir baskų krašte, nors politinės organizacijos atsirado vėliau.

24. Mayo, op. cit., *passim*; ir Warburton, op. cit. apie šveicarų (ir iš dalies kanadiečių) politinės santvarkos lankstumą.
25. Šį skirtumą vaizdingai nubrėžia T. Nairn. "Scotland and Wales: Notes on Nationalist Pre-history", in *Planet* 34, November, 1976, 1-11.
26. Nairnas, op. cit., naudojasi Hegelio ir Engelso įvesta "istoriškumo - neistoriškumo" sąvoka kai kuriems skirtumams tarp Velso ir Škotijos nacionalizmo paaiškinti, tačiau jis pripažįsta, kad ji negali paaiškinti bendro Vakarų nacionalizmo atgimimo (p. 9). Terminas "subnacija", kurį vartoja Petersenas, op. cit., turi platesnę reikšmę negu specifinis terminas "etninė grupė", išryškinantis bendros kilmės ir istorijos momentą, gyvybiškai svarbų nacionalistiniams judėjimams.
27. Apie šias geopolitines permainas žr. G. Barraclough. *An Introduction to Contemporary History.* — Penguin, Harmondsworth, 1967.
28. Žr. Hanham, op. cit., ir Savigear, op. cit., p. 273.
29. K. Kautsky, in *Neue Zeit,* 1886, p. 522-525; cituojama kn. H.B. Davis. *Nationalism and Socialism.* — Monthly Review Press, New York and London, 1967, p. 142.
30. Panašiai imperializmo žlugimą pabrėžia, ir tai galima pritaikyti patiems Vakarams, D. Bell. "Ethnicity and Social Change", in Glazer and Moynihan, op. cit., p. 141-174, ypač 169-171.
31. Apie škotų nacionalistų pabrėžiamą demokratiją žr. *S.N.P. and You: Aims and Policy of the Scottish National Party* (3rd ed.). — SNP, Edinburgh, 1968 (pavyzdžiui, "tai rodo demokratinę, nesektantišką Nacionalinės partijos prigimtį ... Nacionalinė partija atstovauja tautai; visiems sluoksniams, visiems jos žmonėms; ji vadovaujasi bendru tikslu; ji yra angažuota socialinei ir ekonominei visų gerovei").

32. Sąvoką "pilietinė teologija" pateikė Bell, op. cit., p. 144, ir E. Voegelin. *The New Science of Politics.* — Chicago University Press, Chicago, 1952, p. 81-83.

7 SKYRIUS

1. E. Hobsbawm. "Some reflections on "The Break-up of Britain", in *New Left Review,* 105, 1977, 3-23. Terminą "neonacionalizmas" vartoja T. Nairn. *The Break-up of Britain.* — New Left Books, London, 1977, p. 90.
2. R. Debray. "Marxism and the National Question", in *New Left Review,* 105, 1977, p. 29-41.
3. G. Zernatto. "Nation: the History of a Word", in *Review of Politics* 6, 1944, 351-366.
4. Po 1789 m. šios daugiausia ikiindustrinės sąlygos — komercija, sekuliarizmas, biurokratija, teritorinė valstybė — davė pagrindą politiniam nacionalizmui; žr. H. Kohn. *Prelude to Nation-States: the French and German Experience, 1789-1815.* — Van Nostrand, Princeton, 1967.
5. Klasikinė formuluotė kn. W. Kornhauser. *The Politics of Mass Society.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1959.
6. Žr. A.W. Gouldner. "Red tape as a Social Problem", in R.K. Merton et al. (eds). *Reader in Bureaucracy.* — Free Press, New York, 1952.
7. "Išdavystės" reikšmė gerai išanalizuota kn. M. Grodzins. *The Loyal and the Disloyal: Social Boundaries of Patriotism and Treason.* — Meridian Books, Cleveland and New York, 1956.
8. Šią sąrangą analizuoja T. Warburton. "Nationalism and Language in Switzerland and Canada", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.
9. Žr. G. Almond and L. Pye (eds). *Comparative Political Culture.* — Princeton University Press, Princeton, 1965.
10. Tautinio jausmo stiprėjimą *pari passu,* dažnai ir priklausomai nuo valstybės Anglijoje ir Prancūzijoje, aprašo J. Strayer. "The Historical Experience of *Nation-building* in Europe", in K.

Deutsch and W. Foltz (eds). *Nation-Building.* — Atherton, New York, 1963.

11. R.I. Rotberg. "African Nationalism: Concept or Confusion?", in *Journal of Modern African Studies* 4, 1967, 33-46.
12. Difuzionistinę idėją dėsto, pavyzdžiui, H. Trevor-Roper. *Jewish and other Nationalisms.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1961.
13. Apie šią technologinę revoliuciją žr. G. Barraclough. *An Introduction to Contemporary History.* — Penguin, Harmondsworth, 1967, ch. 2.
14. Dėl šių apibrėžimų žr. A.D. Smith. *The Concept of Social Change.* — Routledge & Kegan Paul, London and Boston, 1973, ch. 4.
15. Žr. R. Hess. "Ethiopia", in G. Carter (ed.). *National Unity and Regionalism in Eight African States.* — Cornell University Press, Ithaca, NY, 1966.
16. Apie Marcuse's ir Naujosios kairės idealistines ir iracionalistines neomarksizmo atmainas žr. N. McInnes. *The Western Marxists.* — Alcove Press, London, 1972, chs 5-7. Jis gerai atskleidžia kai kurių jų siekių kultūrinį elitizmą ir chiliazmą, pavyzdžiui, Fanono: "Gelminė, tikroji revoliucija ... pakeičia žmogų ir atnaujina visuomenę ... kuria ir tvarko naują žmoniją", arba Dutschke's tezės, kad tikrasis revoliucionierius esąs internacionalistas, kuris "turi būti totalinėje opozicijoje žmonijos giminės išgelbėjimo ir išsilaisvinimo dėlei", ibid., p. 159.
17. Mano pozicija modifikuoja įprastą požiūrį, kuris inteligentijos poreikius tapatina su modernizacijos siekiais, pavyzdžiui, J.H. Kautsky (ed.). *Political Change in Underdeveloped Countries.* — John Wiley, New York, 1962, Introduction.
18. Ironizuojant pateikta Hobsbawmo, op. cit., p. 13.

8 SKYRIUS

1. Apie elitinę *lingual franca* viduramžiais ir mūsų laikais žr. E. Haugen. "Dialect, Language, Nation", in *American Anthropolo-*

gist 68, 1966, 922-935. Apie marksizmo pranašystes žr. sk. 5 aukščiau.
2. H. Seton-Watson. "Unsatisfied Nationalisms", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 3-14.
3. E. Gellner. *Thought and Change.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964, ch. 7.
4. E. Gellner. "Scale and Nation", in *Philosophy of the Social Sciences* 3, 1973, 1-17, ypač p. 14.
5. B. Akzin. *State and Nation.* — Hutchinson, London, 1964.
6. Žr. antisemitizmo analizę kn. S. Andreski. *Elements of Comparative Sociology.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964, ch. 21.
7. Seton-Watson, op. cit. ir *Nationalism, Old and New.* — Sydney University Press, Sydney, 1965.
8. Žr. D. Apter. *Some Conceptual Approaches to the Study of Modernisation.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1968.
9. Gellner. *Thought and Change*, op. cit., p. 174.
10. T. Warburton. "Nationalism and Language in Switzerland and Canada", in A.D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.
11. Gellner. "Scale and Nation", op. cit., p. 15; žr. taip pat sk. 3 aukščiau.
12. Žr. M. Weber. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* — George Allen & Unwin, London, 1930, p. 181-182.
13. Žr. R.G. Hovannisian. *Armenia, the Road to Independence.* — University of California Press, Berkeley, 1963, ir C.J. Edmonds. "Kurdish Nationalism", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 87-107.
14. Apie terorizmą apskritai žr. P. Wilkinson. *Political Terrorism.* — Macmillan, London, 1974.
15. J.P. Nettl and R. Robertson. *International Systems and the Modernisation of Societies.* — Faber, London, 1968. Frazė "užtvankų sistema" *(system of locks)* yra Gellnerio. *Thought and Change*, op. cit., p. 175.
16. Nettl and Robertson, op. cit., Pt. I.
17. R.L. Merritt and S. Rokkan (eds). *Comparing Nations.* — Yale University Press, New Haven, 1966.

18. Šią interpretaciją palaiko ir kai kurie marksistai, tokie kaip A.G. Frankas. *Latin America: Underdevelopment or Revolution?* — Monthly Review Press, New York, 1969.
19. H. Martins. "Time and Theory in Sociology", in J. Rex (ed.). *Approaches to Sociology, An Introduction to Major Trends in British Sociology.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1974.
20. Kai kurios "nacionalinės valstybės", nors daug didesnės už kaimą ar apskritį, yra gana mažos, pavyzdžiui, Islandija, o kitos, pavyzdžiui, Kinija arba Indija, dydžiu prilygsta imperijoms. Tai šiek tiek apsunkina Gellnerio analizės objekto — tautų masto — apibrėžimą.
21. Žr. P. Mercier. "On the Meaning of "Tribalism" in Black Africa", in P.L. van den Berghe (ed.). *Africa: Social Problems of Change and Conflict.* — Chandler, San Francisco, 1965.
22. Žr. J. Galtung. *The European Community: a Superpower in the Making.* — George Allen & Unwin, London, 1973.
23. D. de Rougemont. *The Meaning of Europe.* — Sidgwick & Jackson, London, 1973.
24. Apie "koncentrinių ratų" sąvoką žr. J.S. Coleman. *Nigeria: Background to Nationalism.* — University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1958.

BIBLIOGAFIJA*

Akzin B. *State and Nation.* — Hutchinson, London, 1964.
Alavi B. "The State in Post-colonial Societies — Pakistan and Bangla Desh", in *New Left Review* 74, 1972, 59-81.
Allardt E. *Implications of the Ethnic Revival in Modern Industrialised Societies.* — Commentationes Scientarum Socialium 12, 1979. Societas Scientarum Fennica, Helsinki.
Almond G. and Pye L. (eds). *Comparative Political Culture.* — Princeton University Press, Princeton, 1965.
Amin G. "The Egyptian Economy and the Revolution", in P. J. Vatikiotis (ed.). *Egypt since the Revolution.* — George Allen & Unwin Ltd., London, 1968.
Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* — Verso, London, 1983.
Anderson C. W., von der Mehden F. and Young C. *Issues of Political Development.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1967.
Anderson M. S. *The Ascendancy of Europe, 1815-1914.* — Longman, London, 1972.
Andreski S. *Elements of Comparative Sociology.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.
Anchor R. *The Enlightenment Tradition* — Harper & Row, New York, Evanston and London, 1967.
Antal F. *Classicism and Romanticism, with other studies in Art History.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1966.

---

* Bibliografija papidyta pasiremiant naujaušia A. D. Smitho knyga *National Identity* (1991). Paties A. D. Smitho knygų sąrašas pateikiamas atskirai, po bibliografijos.

Appel K. "Nationalism and sovereignty: a psychiatric view", in *Journal of Abnormal and Social Psychology* 40, 1945, 355-363.

Apter D. *Some conceptual approaches to the study of modernisation.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1968.

Arendt H. *The Origins of Totalitarianism.* — Harcourt, Brace, New York, 1951.

Argyle W. J. "European nationalism and African tribalism", in P. H. Gulliver (ed.). *Tradition and Transition in East Africa.* — Pall Mall Press, London, 1969.

Argyle W. J. "Size and scale as factors in the development of nationalist movements", in A. D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.

Arnakis G. "The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", in B. Jelavich and Ch. Jelavich (eds). *The Balkans in Transition.* — University of California Press, Berkeley, 1963.

Asiwaju A. I. (ed). *Partitioned Africans: Ethnic Relations across Africa's International Boundaries, 1884-1984.* — Hurst & Co., London, 1985.

Avineri S. *The Social and Political Thought of Karl Marx.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1968.

Balandier G. *Sociologie actuelle de l'Afrique Noire.* — Presses Universitaires de France, Paris, 1955.

Balandier G. "Messianismes et nationalismes en Afrique Noire", in *Cahiers Internationaux de Sociologie* 14, 1953, 41-65.

Banton M. *Race Relations.* — Tavistock Publications Ltd., London, 1967.

Banyazizi A. and Weiner M. (eds). *The State, Religion and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran and Pakistan.* — Syracuse University Press, 1986.

Barbu Z. "Nationalism as a source of aggression", in *Conflict.* — Ciba Foundation, London, 1966.

Barnard F. *Herder's Social and Political Thought: From Enlightenment to Nationalism.* — Clarendon Press, Oxford, 1965.

Barnard F. "Culture and political development: Herder's suggestive insights", in *American Political Science Review* 62, 1969, 379-397.

Baron S. *Modern Nationalism and Religion.* — Meridian Books, New York, 1960.

Barraclough G. *An Introduction to Contemporary History.* — Penguin, Harmondsworth, 1967.
Barrington Moore Jr. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy.* — Allen Lane, Penguin, London, 1967.
Barzun J. *The French Race: Theories of Its Origins and Their Social and Political Implications Prior to the Revolution.* — Columbia University Press, New York, 1932.
Bastide R. "Messianisme et developpement economique et sociale", in *Cahiers Internationaux de Sociologie* 31, 1961, 3-14.
Beales D. *The Risorgimento and the Unification of Italy.* — Allen & Unwin, London, 1971.
Begg H. M. and Stewart J. A. "The nationalist movement in Scotland", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 135-152.
Bell D. "Ethnicity and social change", in N. Glazer and D. P. Moynihan (eds). *Ethnicity, Theory and Experience.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., and London, 1975.
Bellah R. (ed.). *Religion and Progress in Modern Asia.* — Free Press, Glencoe, 1965.
Bendix R. *Nation-Building and Citizenship.* — John Wiley, New York, 1964.
Bendix R. "Social stratification and political power", in R. Bendix and S. M. Lipset (eds). *Class, Status and Power.* -- Free Press, Glencoe, 1956.
Bennigsen A. & Lemercier-Quelquejay C. *Les mouvements nationaux chez les musulmans de la Russie.* — Mouton, Paris, 1960.
Benthem van den Berge G. van "Contemporary nationalism in the Western world", in *Daedalus* 95, 1966, 828-861.
Berlin I. "Herder and the Enlightenment", in E. A. Wasserman (ed.). *Aspects of the Eighteenth Century.* — Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1965.
Berreman G. D. "Caste in India and the United States", in *American Journal of Sociology* 66, 1960, 120-127.
Binder L. *The Ideological Revolution in the Middle East.* — John Wiley, New York, 1964.
Blau J. L. *Modern Varieties of Judaism.*— Columbia University Press, New York, 1966.
Boyce G. D. *Nationalism in Ireland.* — Croom Held, London, 1982.
Boyd W. "The contribution of genetics to anthropology", in A. Kro-

eber (ed.). *Anthropology Today.* — University of Chicago Press, Chicago, 1953.

Bracey J. H., Meier A. & Rudwick E. (eds). *Black Nationalism in America.* — Bobbs-Merrill, Indianopolis and New York, 1970.

Bracher K. D. *The German Dictatorship; the Origins, Structure and Effects of National Socialism.* — Penguin, Harmondsworth, 1973.

Brandon S. G. F. *Jesus and the Zealots.* — Manchester University Press, Manchester, 1967.

Brass P. *Religion, Language and Politics in North India.* — Cambridge University Press, 1974.

Brechert H. "Buddhism and Mass Politics in Burma and Ceylon", in D. E. Smith (ed.). *Religion and Political Modernisation.* — Yale University Press, New Haven and London, 1974.

Breuilly J. *Nationalism and the State.* — Manchester University Press, 1982.

Brock P. *The Slovak National Awakening.* — University of Toronto Press, 1976.

Brown D. *Nationalism in Japan: An Introductory Historical Analysis.* — University of California Press, Berkeley, 1955.

Brown D. "Ethnic Revival: Perspectives on State and Society", in *Third World Quarterly* 11, 1989, no.4, 1-17.

Brown L. G. "The Islamic Reformist movement in North Africa", in *Journal of Modern African Studies* 2, 1964, 55-63.

Bruford W. *Germany in the Eighteenth Century.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1965.

Bucheim H. et al. *Anatomy of the SS State.*— Collins, London, 1968.

Burks R. V. *The Dynamics of Communism in Eastern Europe.* — Princeton University Press, Princeton, 1961.

Burridge K. *New Heaven, New Earth.* — Basil Blackwell, Oxford, 1969.

Butler R. D. *The Roots of National Socialism.* — Faber & Faber, London, 1941.

Byrnes R. F. *Anti-Semitism in Modern France.* — Rutgers University Press, New York, 1950.

Calvert P. "On attaining sovereignty", in A. D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.

Campbell J. K. and Sherrard P. *Modern Greece.* — Ernest Benn Ltd., London, 1968.

Carmichael J. *The Shaping of the Arabs.* — Macmillan, London, 1967.

Carmichael J. "The Nationalist Communist Symbiosis in the Middle East", in *Problems of Communism* VIII/3, 1959, 35-41.

Carras C. *3 000 Years of Greek Identity — Myth or Reality?* — Domus Books, Athens, 1983.

Carrère d'Encausse H. *Réforme et Révolution chez les Musulmans de l'Empire Russe, Bukhara 1867-1924.* — Armand Colin, Paris, 1966.

Chaliand G. *People without a Country: The Kurds and Kurdistan.* — Zed Press, London, 1980.

Cliffe L. "Forging a Nation: The Eritrean Experience", in *Third World Quarterly* 11, 1989, no.4, 131-147.

Cobban A. *Rousseau and the Modern State.* — Allen & Unwin, London, 1964.

Cobban A. *Aspects of the French Revolution.* — Paladin, London, 1968.

Cohler A. *Rousseau and Nationalism.* — Basic Books, New York, 1970.

Cohn N. *The Pursuit of the Millennium.* — Secker & Warburg, London, 1957.

Cohn N. "Medieval millennarism: its bearings on the comparative study of millennarian movements", in S. Thrupp (ed.). *Millennial Dreams in Action.* — Nijhoff, The Hague, 1962.

Cohn N. "The myth of the demonic conspiracy of Jews in medieval and modern Europe", in A. de Reuck and J. Knight (eds). *Caste and Race.* — Ciba Foundation, London, 1967.

Coleman J. S. *Nigeria, Background to Nationalism.* — University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.

Coleman J. S. "Nationalism in tropical Africa", in *American Political Science Review* 18, 1954, 404-426.

Connor W. "Eco- or Ethno-nationalism?", in *Ethnic and Racial Studies* 7, 1984, No.3, 342-359.

Connor W. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy.* — Princeton University Press, 1984.

Connor W. "When is a Nation?", in *Ethnic and Racial Studies* 13, 1990, No.1, 92-103.

Conversi D. "Language or Race: The choice of core values in the development of Catalan and Basque nationalisms", in *Ethnic and Racial Studies* 13, 1990, No.1, 50-70.

Cook R. (ed.). *Canada and the French-Canadian Question.* — Macmillan, Toronto, 1967.

Coon C. S., Garn S. M. and Birdsell J. B. *Races.* — Thomas, Springfield, 1950.

Cox O. C. *Caste, Class and Race.* — Doubleday, New York, 1948.

Crane R. I. "Problems of divergent developments within Indian nationalism, 1895-1905", in R. K. Sakai (ed.). *Studies on Asia.* — University of Nebraska Press, Lincoln, 1961.

Cronon E. D. *Black Moses.* — University of Wisconsin Press, Madison, 1955.

Crowder M. *West Africa under Colonial Rule.* — Hutchinson, London, 1968.

Cruse H. *The Crisis of the Negro Intellectual.* — William Morrow, New York, 1967.

Cummins I. *Marx, Engels and National Movements.* — Croom Held, London, 1980.

Curtin P. *The Image of Africa.* — University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin,1964.

Davies I. *African Trade Unions.* — Penguin, Harmondsworth, 1966.

Davies N. *God's Playground: A History of Poland.* — 2 vols. — Clarendon Press, Oxford, 1982.

Davis H. B. *Nationalism and Socialism: Marxist and Labour Theories of Nationalism.* — Monthly Review Press, London, 1967.

Dawn C. E. "From Ottomanism to Arabism: the origins of an ideology", in *Review of Politics,* 23, 1961, 379-400.

De Reuck A. and Knight J. (eds). *Caste and Race.* — Ciba Foundation, London, 1967.

De Rougemont D. *The Meaning of Europe.* — Sidgwick & Jackson, London, 1965.

Debray R. "Marxism and the National Question", in *New Left Review* 105, 1977, 29-41.

Desai A. R. *The Social Background of Indian Nationalism.* — Bombay Publishing Company, Bombay, 1954.

Deutsch K. W. *Nationalism and Social Communication.* — MIT Press, New York, 1966.

Deutsch K. W. and Foltz W. (eds). — *Nation-Building.* — Atherton, New York, 1963.

Djilas A. "Communists and Yugoslavia", in *Survey* 28, 1984, No.3, 25-38.

Dobzhansky T. *Mankind Evolving.* — Bantam Books, Toronto and New York, 1962.

Donnell J. C. and Gurtov M. "North Vietnam", in R. A. Scalapino (ed.). *The Communist Revolution in Asia.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1969.

Doob L. *Patriotism and Nationalism: Their Psychological Foundations.* — Yale University Press, New Haven, 1964.

Draper T. *Castroism: Theory and Practice.* — Praeger, New York, 1965.

Draper T. *The Rediscovery of Black Nationalism.* — Secker and Warburg, London, 1971.

Droz J. *Europe between Revolutions, 1815-1848.* — Collins, London and Glasgow, 1967.

Dubnow S. M. *Nationalism and History.* ed. K. S. Pinson, Jewish Publication Society of America. — Philadelphia, 1958.

Dumont L. *Homo Hierarchicus.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.

Dunlop J. B. *The New Russian Nationalism.* — Praeger, New York, 1985.

Edmonds C. J. "Kurdish nationalism", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 87-107.

Eisenstadt S. N. (ed.). *Readings in Social Evolution and Development.* — Pergamon Press, Oxford and London, 1970.

Eisenstadt S. N. and Azmon Y. (eds). *Socialism and Tradition.* — Humanities Press, Atlantic Highlands, New Jersey, 1975.

Enloe C. *Ethnic Soldiers.* — Penguin, Harmondsworth, 1980.

Enloe C. "Ethnicity, the State and the New International Order", in J.F.Stack (ed). *The Primordial Challenge: Ethnicity in the Contemporary World.*- Op. cit.

Entessar N. "The Kurdish Mosaic of Discord", in *Third World Quarterly* 11, 1989, no.4, 83-100.

Esedebe P. O. "Origins and meaning of panAfricanism", in *Présence Africaine,* 73, 1970, 109-127.

Fest J. C. *The Face of the Third Reich.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.

Finley M. I. (ed.). *Slavery in Classical Antiquity.* — Heffer & Sons, Cambridge, 1960.

Fischer-Galati S. "Rumanian nationalism", in P. F. Sugar and I. J. Lederer (eds). *Nationalism in Eastern Europe.* — University of Washington Press, Seattle and London, 1969.

Fishman J. (ed.). *Language Problems in Developing Countries.* — John Wiley, New York, 1968.

Florisoone M. "The Romantic and Neo-Classical conflict", in *The Arts Council. The Romantic Movement.* — London, 1959, 21-26.

Franck L. R. "The Economic and social diagnosis of National Socialism", in *The Third Reich.* — Praeger, New York, 1955.

Frank A. G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution?* — Monthly Review Press, New York, 1969.

Frazee C. A. *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1969.

Freud S. *Moses and Monotheism.* — Hogarth Press, London, 1939.

W. Friedlander. *David to Delacroix.* — Schocken Books, New York, 1968.

Friedrich C. J. *Europe: An Emergent Nation?.* — Harper & Row, New York, 1969.

Frye R. N. (ed.). *Islam and the West.* — Mouton, The Hague, 1957.

Galtung J. *The European Community: a Superpower in the Making.* — George Allen & Unwin, London, 1973.

Gans H. "Symbolic Ethnicity", in *Ethnic and Racial Studies* 2, 1979, No.1, 1-20.

Garn S. M. *Human Races.* — Thomas, Springfield, 1961.

Gay P. *The Enlightenment: an Interpretation,* 2 vols. — Wildwood House, London, 1973.

Geipel J. *The Europeans: The People — Today and Yesterday — Their Origins and Interrelations.* — Pegasus, New York, 1970.

Geiss I. *The Pan-African Movement.* — Methuen & Co., London, 1974.

Gellner E. *Nations and Nationalism.*- Blackwell, Oxford, 1983.
Gellner E. *Thought and Change.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.
Gellner E. "Scale and Nation", in *Philosophy of the Social Sciences* 3, 1973, 1-17.
Gellner E. and Ionescu G. (eds). *Populism, its Meanings and National Characteristics.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.
Gerth H. "The Nazi Party: its leadership and composition", in *American Journal of Sociology* XLV, 1940, 517-541.
Gibb H. A. R. *Modern Trends in Islam.* — Chicago University Press, Chicago, 1947.
Glazer N. and Moynihan D. P. (eds). *Ethnicity; Theory and Experience.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975.
Gordon C. H. *The Ancient Near East* (third ed. revised). — Norton & Co., New York, 1965.
Gordon M. L. "The nationality of slaves under the early Roman Empire", in *Journal of Roman Studies* 14, 1924, 93-111, reprinted in M. I. Finley (ed.). *Slavery in Classical Antiquity.* — Heffer & Sons, Cambridge, 1960.
Gouldner A. W. "Red Tape as a social problem", in R. K. Merton et al. (eds). *Reader in Bureaucracy.* — Free Press, New York,1952.
Gouldner A. *The Rise of the Intellectuals and the Future of the New Class.*- Macmillan, London, 1979.
Greenberg L. *The Jews in Russia,* 2 vols. — Schocken Books, New York, 1976 (1951).
Grodzins M. *The Loyal and the Disloyal: Social Boundaries of Patriotism and Treason.* — Meridian Books, Cleveland and New York, 1956.
Grunebaum G. E. von. "Problems of Muslim nationalism", in R. N. Frye (ed.). *Islam and the West.* — Mouton, The Hague, 1957.
Gusfield J. "Mass society and extremist politics", *American Sociological Review* XXVII, 1962, 19-30.
Gusfield J. "Tradition and modernity: misplaced polarities in the study of social change", in *American Journal of Sociology* 72, 1967, 351-362.

Haim S. (ed.). *Arab Nationalism. An Anthology.* — University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1962.

Halecki O. *A History of Poland* (rev. edn.). — J. M. Dent, London, 1955.

Hales E. E. *Mazzini and the Secret Societies: The Making of a Myth.* — Kennedy, New York, 1956.

Hall R. (ed.). *Ethnic Autonomy — Comparative Dynamics.*- Pergamon Press, New York, 1979.

Halliday F. and Molyneux M. *The Ethiopian Revolution.*- Verso, London, 1981.

Halpern M. *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa.* — Princeton University Press, Princeton, 1963.

Handelsman M. "Le rôlé de la nationalité dans l'histoire de l'antiquité", in *Bulletin of the International Committee of Historical Science,* 2, 1929, 305-320.

Hanham H. J. *Scottish Nationalism.* — Faber & Faber, London, 1969.

Harris C. P. *Nationalism and Revolution in Egypt: the Role of the Muslim Brotherhood.* — Mouton, The Hague, 1964.

Harris R. W. *Romanticism and the Social Order, 1780-1830.* — Blandford Press, London, 1969.

Haugen E. "Dialect, language, nation", in *American Anthropologist* 68, 1966, 922-935.

Hayes C. J. H. *The Historical Evolution of Modern Nationalism.* — Smith, New York, 1931.

Hayes P. M. "Quisling's political ideas", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 145-167.

Heberle R. *From Democracy to Nazism.* — Louisiana State University Press, Baton-Rouge, 1945.

Hechter M. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1975.

Hechter M. and Levi M. "The Comparative Analysis of Ethno-regional Movements", in *Ethnic and Racial Studies* 2, 1979, No.3, 260-274.

Heer F. *Europe, Mother of Revolutions.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1971.

Heimsath C. *Indian Nationalism and Hindu Social Reform.* — Princeton University Press, Princeton, 1964.

Heller C. S. (ed.). *Structured Social Inequality.* — Macmillan, London, 1970.

Heraud G. *L'Europe des Ethnies.* — Presses d'Europe, Paris, 1963.
Herbert R. *David, Voltaire, Brutus and the French Revolution.* — Allen Lane, London, 1972.
Herbert R. "Neo-classicism and the French Revolution", in *The Arts Council of Great Britain: The Age of Neo-Classicism.* — Shenval Press, London and Harlow, 1972, lxxii-lXXV.
Hertz F. *Nationalism in History and Politics.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1944.
Hertzberg A. *The French Enlightenment and the Jews.* — Schocken Books, New York, 1968.
Hertzberg A. (ed.). *The Zionist Idea, A Reader.* — Meridian Books, New York, 1960.
Hess R. "Ethiopia", in G. Carter (ed.). *National Unity and Regionalism in Eight African States.* — Cornell University Press, Ithaca, 1966.
R. Hilberg. *The Destruction of the European Jews.* — Quadrangle, Chicago, 1961.
Hirscowicz L. *The Third Reich and the Arab East.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1966.
Hobsbawm E. *Primitive Rebels.* — Manchester University Press, Manchester, 1959.
Hobsbawm E. "Some reflections on "The Break-up of Britain", in *New Left Review* 105, 1977, 3-23.
Hobsbawm E. and Ranger T. *The Invention of Tradition.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
Hodgkin T. *Nationalism in Colonial Africa.* — Muller, London, 1956.
Hodgkin T. "A note on the language of African nationalism", in *St. Antony's Papers,* 10, 1961, 22-40.
Hodgkin T. "The relevance of "Western" ideas in the derivation of African nationalism", in J. R. Pennock (ed.). *Self-government in Modernising Societies.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1964.
Hoffman S. *Le Mouvement Poujade.* — Armand Colin, Paris, 1956.
Holtom D. C. *Modern Japan and Shinto Nationalism.* — University of Chicago Press, Chicago, 1943.
Honour H. *Neo-Classicism.* — Penguin, Harmondsworth, 1968.

Horowitz D. *Ethnic Groups in Conflict.* — University of California Press, Los Angeles, 1985.
Horowitz I. L. *Taking Lives: Genocide and State Power.* — Transaction Books, London, 1982.
Hovannisian R. G. *Armenia, the Road to Independence.* — University of California Press, Berkeley, 1963.
Humphreys R. A. and Lynch J. (eds). *The Origins of the Latin American Revolutions, 1808-1826.* — A. Knopf, New York, 1965.
Huntington S. P. *Political Order in Changing Societies.* — Yale University Press, New Haven and London, 1968.
Hutchinson J. *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State.* — Allen & Unwin, London, 1987.
Hyslop B. *French Nationalism in 1789 according to the General Cahiers.* — Columbia University Press, New York, 1934.

Irwin D. *English Neo-Classical Art.* — Faber & Faber, London, 1966.
Issawi C. *Egypt in Revolution; an Economic Analysis.* — R.I.I.A., Oxford, 1963.

Jankowski J. P. "Nationalism in Twentieth Century Egypt", in *Middle East Review* 12, 1979, 37-48.
Jarvie I. C. *The Revolution in Anthropology.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1964.
Jedlicka L. "The Austrian Heimwehr", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 127-144.
Johnson C. "Building a communist nation in China", in R. A. Scalapino (ed.). *The Communist Revolution in Asia.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1969.
Johnson H. G. "A theoretical model of economic nationalism in new and developing states", in *Political Science Quarterly*, 80, 1965, 169-185.
Johnson H. G. (ed.). *Economic Nationalism in Old and New States.* — Allen and Unwin, London, 1968.
Johnson J. "The new Latin American nationalism", in *The Yale Review*, 54, 1965, 187-204.
July R. *The Origins of Modern African Thought.* — Faber & Faber, London, 1968.

Kahan A. "Nineteenth-century European experience with policies of economic nationalism", in H. G. Jahnson (ed.) *Economic Nationalism in Old and New States.* — George Allen & Unwin Ltd., London, 1968.

Kamenka E. (ed.). *Nationalism; the Nature and Evolution of an Idea.* — Australian National Press, Canberra, 1973 and Edward Arnold, London, 1976.

Kaplow J. (ed.). *New Perspectives on the French Revolution.* — John Wiley, New York, 1965.

Katz J. "Jews and Judaism in the 19th century", in *Journal of World History* 4, 1958, 881-900.

Kautsky J. H. (ed.). *Political Change in Underdeveloped Countries.* — John Wiley, New York, 1962, Introduction: "An essay in the Politics of Development".

Kautsky J. H. *Communism and the Politics of Development.* — John Wiley, New York, 1968.

Keddie N. *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran.*- Yale University Press, New Haven, 1981.

Kedourie E. *Nationalism.* — Hutchinson, London, 1960.

Kedourie E. *Afghani and Abduh.* — Cass, London and New York, 1966.

Kedourie E. (ed.). *Nationalism in Asia and Africa.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1971.

Kedward R. (ed.). *The Dreyfus Affair.* — Longman, London, 1965.

Kemilainen A. *Nationalism, Problems concerning the Word, Concept and Classification.* — Kustantajat Publishers, Yvaskyla, 1964.

Kiernan V. "Nationalist movements and social classes", in A. D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.

Kilson M. "Nationalism and social classes in British West Africa", in *Journal of Politics,* 20, 1958, 268-287.

Kimble D. *A Political History of Ghana: the Rise of Gold Coast Nationalism, 1850-1928.* — Clarendon Press, Oxford, 1963.

Kitromilides P. "The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict", in *Journal of the Hellenic Diaspora* VI, 1979, no. 4, 5-30.

Kohn H. *The Idea of Nationalism,* (1944). — Collier Books, Macmillan, London, 1967.

Kohn H. *Nationalism: Its Meaning and History.* — Van Nostrand, Princeton, 1955.

Kohn H. *Nationalism and Liberty: the Swiss Example.* — Macmillan, London, 1956.

Kohn H. *Pan-Slavism: Its History and Ideology* (2nd ed. revised). — Vintage Books, Random House, New York, 1960.

Kohn H. *Prophets and Peoples.* — Macmillan, New York, 1961.

Kohn H. *Prelude to Nation-States: the French and German experience, 1789-1815.* — Van Nostrand, Princeton, 1967.

Kohn H. *The Mind of Germany: the Education of a Nation.* — Scribners, New York, 1960; Macmillan, London, 1965.

Kohn H. "The origins of English nationalism", in *Journal of the History of Ideas* I, 1940, 69-94.

Kolarz W. *Peoples of the Soviet Far East.* — Philip, London, 1954.

Kornhauser W. *The Politics of Mass Society.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1959.

Krieger L. *The German Idea of Freedom.* — Beacon Press, Boston, 1957.

Kushner D. *The Rise of Turkish Nationalism.* — Frank Cass, London, 1976.

Laclotte M. "J-L. David, Reform and Revolution", in *The Arts Council: The Age of Neo-Classicism.* — Shenval Press, London, 1972, p. lXVi-lXXi.

Ladner G. *The Idea of Reform.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1959.

La France. *Images of Woman and Ideas of Nation, 1789-1989.* — South Bank Centre, London, 1989.

Landau J. *Pan-Turkism in Turkey.* — C. Hurst & Co., London, 1981.

Lang D. M. *Armenia, Cradle of Civilisation.* — Allen & Unwin, London, 1980.

Lanternari V. *The Religions of the Oppressed.* — Mentor Books, New York, 1965.

Lartichaux J-Y. "Linguistic Politics during the French Revolution", in *Diogenes*, 97, 1977, 65-84.

Leach E. "Caste, class and slavery", in A. de Reuck and J. Knight (eds). *Caste and Race.* — Ciba Foundation, London, 1967.

Le Bon G. *The Crowd.* — Unwin, London, 1896.

Lederer I. "Nationalism and the Yugoslavs", in P. F. Sugar and I. J. Lederer (eds). *Nationalism in Eastern Europe.* — University of Washington Press, Seattle and London, 1969.

Legum C. *PanAfricanism, a Short Political Guide.* — Pall Mall Press, London and Dunmow, 1962.

Leiden C. and Schmitt K. M. *The Politics of Violence.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1968.

Leith J. A. *The Idea of Art as Propaganda in France, 1750-1799.* — University of Toronto Press, Toronto, 1965.

Lerner D. *The Passing of Traditional Society.* — Free Press, New York, 1958.

Levenson J. R. *Liang Ch'i Ch'ao and the Mind of Modern China* (2nd edn revised). — University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1959.

Lewis B. *The Emergence of Modern Turkey.* — Oxford University Press, London, 1968.

Lewis I. M. (ed.). *Nationalism and Self-determination in the Horn of Africa.*- Ithaca Press, London, 1983.

Lichtheim G. *Imperialism.* — Penguin Books, Harmondsworth, 1971.

Lind A. W. (ed.). *Race Relations in World Perspective.* — University of Hawaii Press, Honolulu, 1955.

Lipset S. M. *Political Man.* — William Heinemann Ltd., London, 1960.

Liveley J. (ed.). *The Enlightenment.* — Longman, London, 1966.

Llobera J. "The Idea of *Volksgeist* in the Formation of Catalan Nationalist Ideology", in *Ethnic and Racial Studies* 6, 1983, no.3, 332-350.

Lloyd P. C. *Africa in Social Change.* — Penguin, Harmondsworth, 1967.

Lloyd P. C. (ed.). *New Elites in Tropical Africa.* — Oxford University Press, London, 1966.

Lowenthal R. "Communism versus nationalism", in *Problems of Communism* II, 1962, 37-44.

Lowenthal R. "The points of the compass", in J. H. Kautsky (ed.). *Political Change in Underdeveloped Countries.* — John Wiley, New York, 1962.

Lynch H. R. *Edward Wilmot Blyden, Pan-Negro Patriot, 1832-1912.* — Oxford University Press, London, Oxford, New York, 1967.

Lyon J. "Marxism and Ethno-Nationalism in Guinea-Bissau", in *Ethnic and Racial Studies* 3, 1980, no.2, 156-168.

Maccoby H. *Revolution in Judaea.* — Ocean Books, London, 1974.

MacCormick I. S. M. "The case for Independence", in N. MacCormick (ed.). *The Scottish Debate, Essays on Scottish Nationalism.* — Oxford University Press, London, 1970.

MacCormick N. (ed.). *The Scottish Debate, Essays on Scottish Nationalism.* — Oxford University Press, London, 1970.

McCrae D. G. *Ideology and Society.* — Heinemann, New York, 1961.

McCulley B. T. *English Education and the Origins of Indian Nationalism.* — Smith, Gloucester, Mass., 1966.

McDougall W. *The Group Mind,* Methuen. — Cambridge, 1920.

MacGaffey W. and Barnett C. R. *Cuba, Its People, Its Society, Its Culture.* — HRAF Press, New Haven, 1962.

McInnes N. *The Western Marxists.* — Alcove Press, London, 1972.

Mann M. *The Sources of Social Power.* Vol.1. — Cambridge University Press, 1986.

Mannheim K. *Ideology and Utopia.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1936.

Marcus J. (ed.). *The Jew in the Medieval World.* — Harper & Row, New York, 1965.

Marmorstein E. "Religious opposition to nationalism in the Middle East", in *International Affairs* 28, 1952, 344-359.

Martin D. *Pacifism.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1965.

Martins H. "Ideology and Develepment: "Developmental nationalism" in Brazil", in *Sociological Review Monograph* No. 11, 1967, 153-172.

Martins H. "Time and Theory in Sociology", in J. Rex (ed.). *Approaches to Sociology, An Introduction to Major Trends in British Sociology.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1974.

Maruyama M. *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics* (ed. Ivan Morris). — Oxford University Press, London, 1960.

Marx K. *Capital* — Modern Library, New York, 1936, Lawrence & Wishart Books, 1970.

Marx K. *Writings of the Young Marx on Philosophy and Society* (ed. L. D. Easton and K. H. Guddat). — Anchor Books, Garden City, New York, 1967.

Marx K. and Engels F. *The German Ideology.* — International Publishers, New York, 1947 (1963).
Marx K. and Engels F. *Basic Writings on Politics and Philosophy* (ed. L. S. Feuer). — Anchor Books, Garden City, New York, 1959.
Maser W. *Hitler's Mein Kampf* — Faber & Faber, London, 1969.
Mason P. *Patterns of Dominance.* — Oxford University Press, London, 1971.
Masur K. *Nationalism in Latin America.* — Macmillan, London, 1966.
May R. J. (ed). *Micronationalist Movements in Papua New Guinea.* — Political and Social Change Monograph No.1. — Australian National University, Canberra, 1982.
Mayall J. "Reflections on the New Economic Nationalism", in *Review of International Studies* 10, 1984, 313-321.
Mayall J. "Nationalism and the International Order", in Millenium, *Journal of International Studies* 14, 1985, no.2, 143-158.
Mayall J. *Nationalism and International Society.* — Cambridge University Press, 1990.
Mayo P. *The Roots of Identity: Three National Movements in Contemporary European Politics.* — Allen Lane, London, 1974.
Mazrui A. A. *Towards a Pax Africana.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1966.
Melucci A. *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society.* — Hutchinson Radius, London, 1989.
Mercier P. "On the meaning of "tribalism" in Black Africa", in P. L. van den Berghe (ed.). *Africa: Social Problems of Change and Conflict.* — Chandler Publishing Co., San Francisco, 1965.
Merritt R. L. and Rokkan S. (eds). *Comparing Nations.* — Yale University Press, New Haven, 1966.
Meyer M. A. *The Origins of the Modern Jew: Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749-1824.* — Wayne State University Press, Detroit, 1967.
Minogue K. *Nationalism.* — Batsford, London, 1967.
Misra B. B. *The Indian Middle Classes: Their Growth in Modern Times.* — Oxford University Press, London, 1961.
Mitchison R. (ed). *The Roots of Nationalism: Studies in Northern Europe.* — John Donald Publishers, Edinburgh, 1980.

Morgan K. O. "Welsh Nationalism: the historical background", in *Journal of Contemporary History,* 6/1, 1971, 153-172.

Mosse G. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich.* — Grosset and Dunlap, New York, 1964.

Mosse G. "The mystical origins of National Socialism", in *Journal of the History of Ideas,* 22, 1961, 81-96.

Mosse G. "The genesis of Fascism", in *Journal of Contemporary History,* 1/1, 1966, 14-26.

Mosse G. "Mass Politics and the Political Liturgy of Nationalism", in E. Kamenka (ed.). *Nationalism; the Nature and Evolution of an Idea.* — Australian National Press, Canberra, 1973.

Mouzelis N. *Politics in the Semi-periphery.* — Macmillan, London, 1986.

Mussolini B. *The Political and Social Doctrine of Fascism.* — Hogarth Press, London, 1936.

Nairn T. *The Break-up of Britain; Crisis and Neo-Nationalism.* — New Left Books, London, 1977.

Nairn T. "Scotland and Wales: Notes on Nationalist Prehistory", in *Planet,* 34, 1976, I-II.

Nettl J. and Robertson R. *International Systems and the Modernisation of Societies.* — Faber, London, 1968.

Neuberger B. "The African concept of Balkanisation", in *Journal of Modern African Studies,* XIII, 1976, 523-529.

Neuberger B. "The Western nation-state in African perceptions of nation-building", in *Asian and African Studies* 11/2, 1976, 241-261.

Neuberger B. "State and Nation in African Thought", in *Journal of African Studies* 4/2, 1977, 198-205.

Neuberger B. *National Self-determination in Post-colonial Africa.* — Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 1976.

Neumann F. *Behemoth, the Structure and Practise of National Socialism, 1933-1944.* — Oxford University Press, New York, 1944.

Nicol D. (ed.). *Africanus Horton, The Dawn of Nationalism in modern Africa.* — Longman, London, 1969.

Nolte E. *Three Faces of Fascism.* — Mentor Books, New York and Toronto, 1969.

Nye R. B. *The Cultural Life of the New Nation, 1776-1830.* — Hamish Hamilton, London, 1960.

O'Brien C. C. *God Land: Reflections on Religion and Nationalism.* — Harvard University Press, 1988.

Olorunsola V. (ed.). *The Politics of Cultural Subnationalism in Africa.* — Anchor Books, New York, 1972.

Olsen M. "Rapid growth as a destabilising force", in *Journal of Economic History* 23, 1963, 519-552.

Pachter H. M. "Nazi and fascist propaganda for power", in *The Third Reich.* — Praeger, New York, 1955.

Parsons T. "Sources and patterns of aggression", in P. Mullahy (ed.). *A Study of Interpersonal Relations: New Contributions to Psychiatry.* — Hermitage Press, New York, 1949.

Parsons T. "Democracy and social structure in pre-Nazi Germany", and "Some sociological aspects of the Fascist movements", in T. Parsons. *Essays in Sociological Theory* (rev. edn.). — Free Press, Glencoe Ill., 1964.

Payne S. "Catalan and Basque Nationalism", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 15-51.

Pearson R. *National Minorities in Eastern Europe, 1848-1945.* — Macmillan, London, 1983.

Pepelassis A. "The image of the past and economic backwardness", in *Human Organisation* 17, 1958, 19-27.

Petersen W. "On the Subnations of Western Europe", in N. Glazer and D. P. Moynihan (eds). *Ethnicity, Theory and Experience.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975.

Petrovich M. B. *The Emergence of Russian Pan-Slavism, 1856-1870.* — Columbia University Press, New York, 1956.

Pierce R. *Russian Central Asia, 1867-1917; A Study in Colonial Rule.* — University of California Press, Berkeley, 1960.

Pinard M. and Hamilton R. "The Class Bases of the Quebec Independence Movement: Conjectures and Evidence", in *Ethnic and Racial Studies* 7, 1984, no.1, 19-54.

Pitt-Rivers J. "Race, Color and Class in Central America and the Andes", in C. S. Heller (ed.). *Structured Social Inequality.* — Macmillan, London, 1970.

Plamenatz J. "Two Types of Nationalism", in E. Kamenka (ed.). *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea.* — Australian National Press, Canberra, 1973.

Pocock D. "Notes on the interaction of English and Indian thought in the 19th century", in *Journal of World History,* 4, 1958, 833-848.

Poliakov L. *Harvest of Hate.* — Syracuse University Press, New York, 1954.

Poliakov L. "Racism in Europe", in A. de Reuck and J. Knight (eds). *Caste and Race.* — Ciba Foundation, London, 1967.

Popper K. *The Open Society and Its Enemies,* 2 Vols (4th edn). — Routledge and Kegan Paul, London, 1962.

Porter R. and Teich M. (eds). *Romanticism in National Context.* — Cambridge University Press, 1988.

Potter S. *Language in the Modern World.* — Penguin, Harmondsworth, 1968.

Pritchard J. B. (ed.). *The Ancient Near East.* — Princeton University Press, Princeton, 1958.

Pruszynski K. *Adam Mickiewicz, 1798-1855.* — Polish Cultural Institute, London, 1955.

Pulzer P. *The Rise of Political AntiSemitism in Germany and Austria.* — John Wiley, New York, 1964.

Ramet P. *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics.* — Duke University Press, Durham and London, 1989.

Reid A. "Nineteenth century pan-Islam in Indonesia and Malaysia", in *Journal of Asian Studies,* 26, 1967, 267-283.

Reiss H. S. (ed.). *The Political Thought of the German Romantics, 1793-1815.* — Blackwell, Oxford, 1955.

Rex J. *Race Relations in Sociological Theory.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.

Rex J. *Race and Ethnicity.* — Open University Press, Milton Keynes, 1986.

Richmond A. "Ethnic Nationalism and Postindustrialism", in *Ethnic and Racial Studies* 7, 1984, no.4, 4-18.

Ritter G. "The historical foundations of the rise of National Socialism", in *The Third Reich.* — Praeger, New York, 1955.

Robson-Scott W. D. *The Literary Background of the Gothic Revival in Germany.* — Clarendon Press, Oxford, 1965.

Roff W. *The Origins of Malay Nationalism.* — Yale University Press, New Haven, 1967.

Rogger H. "Nationalism and the State: a Russian Dilemma", in *Comparative Studies in Society and History* 4, 1962, 253-264.

Rogger H. and Weber E. (eds.). *The European Right: A Historical Profile.* — University of California Press, Berkeley, Calif., 1965.

Rogowski R. "The Gauleiter and the social origins of Fascism", in *Comparative Studies in Society and History* 19, 1977, 399-430.

Rosberg C. G. and Nottingham J. *The Myth of Mau Mau: Nationalism in Kenya.* — Praeger, New York, 1966.

Rosenblum R. *Transformations in Late 18th Century Art.* — Princeton University Press, Princeton, 1967.

Rosenthal E. I. J. *Islam in the Modern National State.* — Cambridge University Press, Cambridge, 1965.

Rotberg R. "African nationalism: concept or confusion?" in *Journal of Modern African Studies* 4, 1967, 33-46.

Rotberg R. and Mazrui A. A. (eds). *Protest and Power in Black Africa.* — Oxford University Press, New York, 1970.

Sachar H. *The Course of Modern Jewish History.* — Delta Books, Dell Publishing Company, New York, 1958.

Safran N. *Egypt in Search of Political Community.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1961.

Samuel R. *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1989.

Sarkisyanz E. *Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution.* — Nijhoff, The Hague, 1965.

Sathyamurthy T. *Nationalism in the Contemporary World.* — Frances Pinter, London, 1983.

Savigear P. "Corsicans and the French Connection", in *New Society,* 10 February 1977, 273-274.

Scalapino R. A. (ed.). *The Communist Revolution in Asia.* — Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1969.

Schama S. *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age.* — William Collins, London, 1987.

Schlaifer R. "Greek theories of slavery from Homer to Aristotle", in *Harvard Studies in Classical Philology* 47, 1936, 165-204, reprinted in M. I. Finley (ed.). *Slavery in Classical Antiquity.* — Heffer & Sons, Cambridge, 1960.

Schlesinger P. "On National Identity: Some Conceptions and Misconceptions Criticized", in *Social Science Information* 26, 1987, no.2, 219-264.

Schopflin G. "National Identity in the Fabric of Yugoslav Politics", in *Survey* 25, 1980, 1-19.

Schweitzer A. "Nazification of the lower middle classes and peasants", in *The Third Reich.* — Praeger, New York, 1955.

Segal R. *The Race War.* — Cape, London, 1966.

Seltzer R. M. *Jewish People, Jewish Thought.* — Macmillan, New York, 1980.

Seton-Watson H. *Nationalism, Old and New.* — Sydney University Press, Sydney, 1965.

Seton-Watson H. "Fascism, Right and Left", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 183-197.

Seton-Watson H. "Unsatisfied nationalisms", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 3-14.

Seton-Watson H. *Nations and States.* — Methuen, London, 1977.

Shafer B. C. "Bourgeois nationalism in the Pamphlets on the eve of the French Revolution", in *Journal of Modern History* 10, 1938, 31-50.

Shaheen S. *The Communist Theory of Self-determination.* — Van Hoeve, The Hague, 1956.

Shapiro L. *Rationalism and Nationalism in Russian 19th Century Political Thought.* — Yale University Press, New Haven and London, 1967.

Sharabi H. *Nationalism and Revolution in the Arab World.* — Van Nostrand, Princeton, 1966.

Sharabi H. *Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875-1914.* — Johns Hopkins Press, Baltimore and London, 1970.

Shepperson G. "Ethiopianism and African nationalism", in *Phylon* 14, 1953, 9-18.

Shepperson G. "Notes on Negro American Influence on African Nationalism", in *Journal of African History* I, 1960, 299-312.

Shepperson G. and Price T. *Independent African: John Chilembwe and the Origins, Setting and Significance of the Nyasaland Native Rising of 1915.* — Edinburgh University Press, Edinburgh, 1958.

Sherwin-White A. N. *Racial Prejudice in Imperial Rome.* — Blackwell, Oxford, 1952.

Shils E. "Intellectuals in the political development of new states", in *World Politics,* 12, 1960, 329-368.

Shils E. *Political Development in the New States.* — Humanities Press, New York, 1964.

Simpson D. "Independence: the Economic Issues", in N. MacCormick (ed.). *The Scottish Debate, Essays on Scottish Nationalism.* — Oxford University Press, London, 1970.

Singh K. *Prophet of Indian Nationalism.* — Allen & Unwin, London, 1963.

Singleton F. *A Short History of the Yugoslav Peoples.* — Cambridge University Press, 1985.

Smelser N. J. *A Theory of Collective Behaviour.* — Routledge & Kegan Paul, London, 1962.

Smiley D. *The Canadian Political Nationality.* — Methuen, Toronto, 1967.

Smith A. D. "Modernity and Evil: Some sociological reflections on the problem of meaning", in *Diogenes* 71, 1970, 65-80.

Smith A. D. "Ethnocentrism, Nationalism and Social Change", in *International Journal of Comparative Sociology,* 13, 1972, 1-20.

Smith A. D. *Theories of Nationalism.* — Duckworth, London, 1971, Harper & Row, New York, 1972.

Smith A. D. "Ideas" and "Structure" in the Formation of Independence Ideals", in *Philosophy of the Social Sciences* 3, 1973, 19-39.

Smith A. D. "Nationalism and Religion: The role of religious reform in the genesis of Arab and Jewish Nationalism", in *Archives de sociologie des Religions,* 35, 1973, 23-43.

Smith A. D. *The Concept of Social Change.* — Routledge & Kegan Paul, London and Boston, 1973.

Smith A. D. "Nationalism, A Trend Report and Bibliography", in *Current Sociology* 21/3, 1973. — Mouton, The Hague.

Smith A. D. *Social Change.* — Longman, London and New York, 1976.

Smith A. D. (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976, St. Martin's Press, 1977.

Smith A. D. "The Diffusion of Nationalism: some historical and sociological perspectives", in *British Journal of Sociology* XXIX/2, 1978, no.2, 243-248.

Smith A. D. "The 'Historical Revival' in Late Eighteenth-Century England and France", in *Art History* 2, 1979, no.2, 158-178.

Smith A. D. "States and Homelands: The social and political implications of national territory", in *Millenium, Journal of International Studies* 10, 1981, no.3, 187-202.
Smith A. D. "War and Ethnicity: The role of warfare in the formation, self-images and cohesion of ethnic communities", in *Ethnic and Racial Studies* 4, 1981, no.4, 375-397.
Smith A. D. "Nationalism and Classical Social Theory", in *British Journal of Sociology* 34, 1983, 19-38.
Smith A. D. "Ethnic Identity and World Order", in *Millenium, Journal of International Studies* 12, 1983, 149-161.
Smith A. D. and Williams C. "The National Construction of Social Space", in *Progress in Human Geography* 7, 1983, 502-518.
Smith A. D. "Ethnic Persistence and National Transformation", in *British Journal of Sociology* 35, 1984, 452-461.
Smith A. D. "Ethnic Myths and Ethnic Revivals", in *European Journal of Sociology* 25, 1984, 283-305.
Smith A. D. "National Identity and Myths of Ethnic Descent", in *Research in Social Movements, Conflict and Change* 7, 1984, 95-130.
Smith A. D. "*Ethnie* and Nation in the Modern World", in Millenium, *Journal of International Studies* 14, 1985, 127-142.
Smith A. D. "Conflict and Collective Identity: Class, *ethnie* and nation". In E. E. Azar and J. W. Burton (eds). *The Theory and Practice of International Conflict Resolution.* — Wheatsheaf, Brighton, 1986.
Smith A. D. "State-making and Nation-building", in J. Hall (ed) *States in History.* — Blackwell, Oxford, 1986, 228-263.
Smith A. D. "History and Liberty: Dilemmas of loyalty in Western democracies", in *Ethnic and Racial Studies* 9, 1986, no.1, 43-65.
Smith A. D. "The Myth of the 'Modern Nation' and the Myths of Nations", in *Ethnic and Racial Studies* 11, 1988, no.1, 1-26.
Smith A. D. "Social and Cultural Conditions of Ethnic Survival", in *Journal of Ethnic Studies, Treatises and Documents* (Ljubljana) 21, 1988, 15-26.
Smith A. D. "The Suffering Hero: Belisarius and Oedipus in Late Eighteenth Century French and British Art", in *Journal of the Royal Society of Arts,* CXXXVII, September 1989, 634-640.
Smith D. E. *Religion and Politics in Burma.* — Princeton University Press, Princeton, 1965.

Smith D. E. (ed.). *Religion and Political Modernisation.* — Yale University Press, New Haven and London, 1974.

G. E. Smith. "Ethnic Nationalism in the Soviet Union: Territory, Cleavage and Control", in *Environment and Planning C: Government and Policy,* 3, 1985, 49-73.

Smith G. E. "Gorbachev's Greatest Challenge: *Perestroika* and the National Question", in *Political Geography Quarterly* 8, 1989, no.1, 7-20.

Snyder L. *The Meaning of Nationalism.* — Rutgers University Press, New Brunswick,1954.

Snyder L. *The New Nationalism.* — Cornell University Press, Ithaca, 1968.

Snyder L. (ed.). *The Dynamics of Nationalism: A Reader.* — Van Nostrand, New York, 1964.

Soucy J. "The nature of Fascism in France", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 27-55.

Spry G. "Canada: Notes on Two Ideas of Nation in Confrontation", in *Journal of Contemporary History* 6/1, 1971, 173-196.

Stack J. F. *The Primordial Challenge: Ethnicity in the Contemporary World.* — Greenwood Press, New York, 1986.

Stalin J. *Marxism and the National and Colonial Question.* — Lawrence and Wishart, London, 1936.

Stavrianos L. *The Balkans Since 1453.* — Holt, New York, 1961.

Stavrianos L. "Antecedents of the Balkan revolutions of the 19th century", in *Journal of Modern History,* 29, 1957, 333-348. T. Stoianovitch. "The pattern of Serbian intellectual evolution", in *Comparative Studies in Society and History* I, 1958, 242-272.

Stone L. "The English Revolution", in R. Forster and J. P. Greene (eds). *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe.* — Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1972.

Strayer J. "The historical experience of nation-building in Europe", in K. Deutsch and W. Foltz (eds). *Nation-Building.* — Atherton, New York, 1963.

Sugar P. and Lederer I. (eds). *Nationalism in Eastern Europe.* — Far Eastern and Russian Institute, University of Washington, Seattle, 1969.

Symmons-Symonolewicz K. *Nationalist Movements: a Comparative View.* — Maplewood Press, Meadville, Pa., 1970.

Symmons-Symonolewicz K. "Nationalist Movements: an attempt at a comparative typology", in *Comparative Studies in Society and History* 7, 1965, 221-230.

Szporluk R. "Nationalities and the Russian Problem in the USSR: an historical outline", in *Journal of International Affairs* 27, 1973, 22-40.

Talmon J. *Political Messianism, the Romantic Phase.* — London, 1960.

Talmon J. *Israel among the Nations.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.

Talmon Y. "The pursuit of the millennium — the relation between religious and social change", in *European Journal of Sociology* 3, 1962, 125-148.

Thaden E. C. *Conservative Nationalism in 19th Century Russia.* — University of Washington Press, Seattle, 1964. *The Third Reich,* a study published under the auspices of the International Council for Philosophy and Humanistic Studies, with the assistance of UNESCO. — Praeger, New York, 1955.

Thomas H. "The Hero in the Empty Room: Jose Antonio and Spanish Fascism", in *Journal of Contemporary History* 1/1, 1966, 174-182.

Thompson E. A. "Slavery in Early Germany", in *Hermathena* 89, 1957, 19-29, reprinted in M. I. Finley (ed.) *Slavery in Classical Antiquity.* — Heffer & Sons, Cambridge, 1960.

Thompson L. *The Political Mythology of Apartheid.* — Yale University Press, New Haven and London, 1985.

Thrasher P. *Pasquale Paoli.* — Constable, London, 1970.

Tibawi A. L. "The American Missionaries in Beirut and Butrus al-Bustani", in *St. Antony's Papers* 16, 1963, 137-182.

Tilly R. and C. L. *The Rebellious Century, 1830-1930.* — J. M. Dent & Sons Ltd., London, 1975.

Tinker H. "Politics in Burma", in S. Rose (ed.). *Politics in Southern Asia.* — Macmillan, London, 1963.

Tint H. *The Decline of French Patriotism, 1870-1940.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.

Tipton C. L. (ed.). *Nationalism in the Middle Ages.* — Holt, Rinehart and Winston, New York, 1972.

Tivey L. *The Nation-State.* — Martin Robertson, New York, 1980.
H. Trevor-Roper. *Jewish and Other Nationalisms.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1961.

Van den Berghe P. L. *South Africa: a Study in Conflict.* — Wesleyan University Press, Middletown, Conn., 1965.
Van den Berghe P. L. (ed.). *Africa: Social Problems of Change and Conflict.* — Chandler Publishing Company, San Francisco, 1965.
Van den Berghe P. L. *Race and Racism.* — John Wiley, New York, 1967.
Van Jaarsfeld F. A. *The Awakening of Afrikaner Nationalism, 1868-1991.* — Human and Rosseau, Cape Town, 1961.
Vardys V. S. "Lithuanian National Politics", in *Problems of Communism* XXXVIII, 1989 (July-August), 53-76.
Vermeil E. "The origin, nature and development of German nationalist ideology in the 19th and 20th centuries", in *The Third Reich.* — Praeger, New York, 1955.
Voegelin E. *The New Science of Politics.* — Chicago University Press, Chicago, 1952.

Wagatsuma H. "The pariah caste in Japan: history and present self-image", in A. de Reuck and J. Knight (eds). *Caste and Race.* — Ciba Foundation, London, 1967.
Wagley C. (ed.). *Race and Class in Rural Brazil.* — Unesco, Paris, 1952.
Walch P. "Charles Rollin and early NeoClassicism", in *Art Bulletin* XLIX, 1967, 123-127.
Wallace A. "Revitalisation Movements", in *American Anthropologist* LVIII/2, 1956, 264-281.
Wallerstein I. *Africa, the Politics of Unity; an Analysis of a Contemporary Social Movement.* — Pall Mall Press, London, 1967.
Wallerstein I. "Elites in French-speaking West Africa", in *Journal of Modern African Studies* 3, 1965, 1-33.
Walsby H. *The Domain of Ideologies, A Study of the Origin, Development and Structure of Ideologies.* — William MacLellan, London, 1947.
Warburton T. R. "Nationalism and language in Switzerland and Canada", in A. D. Smith (ed.). *Nationalist Movements.* — Macmillan, London, 1976.

Watkins F. M. (ed.). *Rousseau, Political Writings.* — Nelson, Edinburgh and London, 1953.

Wauthier C. *The Literature and Thought of Modern Africa.* — Pall Mall Press, London, 1966.

Weber E. "Romania", in H. Rogger and E. Weber (eds). *The European Right: A Historical Profile.* — University of California Press, Berkeley, Calif., 1965.

Weber E. "The Men of the Archangel", in *Journal of Contemporary History,* 1/1, 1966, 101-126.

Weber E. *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914.*- Chatto & Windus, London, 1979.

Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* — George Allen & Unwin, London, 1930.

Weber M. *From Max Weber, Essays in Sociology* (ed. H. Gerth and C. W. Mills). — Routledge & Kegan Paul, London, 1948.

Weiss J. *Conservatism in Europe, 1770-1945.* — Thames & Hudson, London, 1977.

Werblowsky R. J. "Messianism in Jewish History", in H. H. Ben-Sasson and S. Ettinger (eds). *Jewish Society through the Ages.* — Valentine, Mitchell, London, 1971.

Wertheim W. F. "Religious reform movements in South and Southeast Asia", in *Archives de Sociologie des Religions* 12, 1961, 53-62.

Whitaker A. P. *Nationalism in Latin America, Past and Present.* — University of Florida Press, Gainesville, Fla., 1962.

Whitaker A. P. and Jordan D. C. *Nationalism in Contemporary Latin America.* — Free Press, New York, 1966.

Wiberg H. "Self-determination as international issue", in I. M. Lewis (ed.): *Nationalism and Self-determination,* op. cit.

Wilkinson P. *Political Terrorism.* — Macmillan, London, 1974.

Wilson B. *Sects and Society.* — Oxford University Press, Oxford, 1971.

Wilson B. "Millennialism in Comparative Perspective", in *Comparative Studies in Society and History* 6, 1964, 93-114.

Wilson D. A. "Nation-building and revolutionary war", in K. W. Deutsch and W. Fotz (eds). *Nation-Building.* — Atherton, New York, 1963.

Wilson H. S. (ed.). *Origins of West African Nationalism.* — Macmillan & Co., London, 1969.

Woodhouse C. M. *Modern Greece: A Short History.* Faber & Faber, London and Boston, 1984.
Worsley P. *The Third World.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1964.
Worsley P. *The Trumpet Shall Sound* (2nd edn). — MacGibbon & Kee, London, 1968.
Worsley P. "The concept of Populism", in E. Gellner and G. Ionescu (eds). *Populism, Its Meanings and National Characteristics.* — Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.
Wright M. C. *The Last Stand of Chinese Conservatism.* — Stanford University Press, Stanford, 1957.

Yerushalmi Y. H. *Jewish History and Jewish Memory.* — University of Washington Press, Seattle and London, 1983.
Yoshino K. *Cultural Nationalism in Contemporary Japan.* — Ph.D. Dissertation, University of London, 1989.

Zeine Z. N. *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism.* — Khayats, Beirut, 1958.
Zenovsky S. *Pan-Turkism and Islam in Russia.* — Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1960.
Zenkovsky S. "A century of Tatar revival", in *Slavic Review* 12, 1953, 303-318.
Zernatto G. "Nation: the history of a word", in *Review of Politics* VI, 1944, 351-366.
Znaniecki F. *Modern Nationalities.* — University of Illinois Press, Urbana, Illinois, 1952.

RODYKLĖ

absoliutizmas 9, 14, 111
actekai 125
Action française 82, 92, 134
Aflakas (Aflaq Michel) (g.1910) — arabų politinis lyderis 49
Afrika 4, 12, 19, 22, 25, 36, 51, 94, 124, 127, 129, 130, 136, 140—149, 166, 168, 194, 211, 219, 245, 247
Pietų 32, 194
Vakarų 22, 141, 143
Afrikos vienybės organizacija 247
Ahlwardt Hermann (1846-1914) — vokiečių rašytojas, antisemitas 100
Airija 17, 130, 158, 204
Aksakovas Konstantinas (1817-1860) — slavofilas 51, 96, 89
aktyvizmas 40, 42, 48, 58, 75, 110, 117, 187
Al Afganis (al-Afghani, Jamal al-Din) (?1838-1897) — musulmonų politikas 47, 49
Al Banas (al-Banna Hasan) — musulmonų politikas 47
Aleksandras Didysis (356-323 pr. Kr.) — Senovės Graikijos valdovas, garsus užkariautojas 122
Aleksandras (1876-1903) — Serbijos karalius 174
Alfieri Vittorio (1749-1803) — italų poetas ir dramaturgas 23, 56
al Jazijis (al-Yaziji Ibrahim) — arabų politinis veikėjas 49
Al-Manar (*Švyturys*, arabų žurnalas) 53
alpinė rasė 214
Altajus 33
Alžyras 151, 169, 174, 238
amharai 223
anabaptistai 35, 36
anarchija 43, 98, 223—225, 229, 232
Anatolija 129, 136
Andai 70, 126
Andalūzija 43, 195
An die Deutschen (Schlegel) 72
Anglija 9, 15, 32, 34, 35, 37, 55, 70, 91, 102, 104, 161, 198, 204, 207, 219, 244
anglosaksai 17, 34
Angola 151, 164, 172
antika 13, 14, 16
antikolonializmas 20—22, 33, 36, 44, 125, 194, 211, 219
antisemitizmas 76, 77, 81—83, 85, 92, 98—100
Antonio José — ispanų fašistas 88
Antrasis pasaulinis karas 83, 192
antropologija 134, 135

Aprista (*Alianza Popular Revolucionaria Americana*) — 1924 m. Peru įkurta kairiųjų partija 126
arabai 22, 47, 49, 51, 94, 122, 127, 129, 148, 238, 247
Arabų Lyga — 1945 m. Egipto, Sirijos, Libano, Jordanijos, Jemeno, Saudo Arabijos ir Libijos sudaryta sąjunga 233, 247
arabų socializmas 168
Argentina 16, 37, 94
"arijai" 63, 100—102, 104—106
aristokratija 14, 16, 39, 91, 136
Arkangelo Mykolo legionas 85
Armėnija (armėnai) 22, 37, 238
armija (kariuomenė) 168, 169, 227
Arndt Ernst Moritz (1769-1860) — vokiečių poetas ir politikas 16, 30, 42, 50, 72, 81, 97
Arnim Achim von (1781-1831) — žymus vokiečių poetas, romantikas 96
Arnold Matthew (1822-1888) — anglų poetas ir kritikas 130
asimiliacija 19, 56, 57, 96, 143, 156, 198, 236, 240
ašančiai 127
Atatürk Kemal (1881-1938) — jaunatiurkų vadas, Turkijos respublikos prezidentas 57, 72, 89, 129, 158
Atėnai 13
aukso amžius 26, 152, 163, 184, 189
Aurobindo Chose (1872-1950) — indų poetas 97
Austro-Vengrija 16
autarkija 73, 162, 170, 171, 199, 241, 242
autentiškumas 43, 118, 153, 162, 166, 179, 183, 202, 215, 225, 236
Azija 12, 19, 21, 22, 25, 33, 52, 124, 126, 127, 136, 211
BAAS — Arabų atgimimo partija, įkurta 1947 m. Sirijoje 168
Bagavadgita 48
bakongai 30, 32, 37, 40, 127
Balkanai 14—16
balkanizacija 127, 130, 146, 244, 245
Banerjea Surendranath (1848-1925) — Indijos nacionalinio išsivadavimo veikėjas 89, 97
Bangladešas 127
Barrés Maurice (1862-1923) — prancūzų rašytojas 92, 130
baskai 126, 198, 199, 203, 204
Batista Fulgencio (1901-1973) — Kubos diktatorius 173
Bavarija 133, 195
Bažnyčia, *žr.* religija
Bebel August (1840-1913) — vokiečių socialdemokratų vadas 159
Beirutas 99
Belgija 32, 37, 76, 195, 203, 206
Belinskis Visarionas (1811-1848) — garsus rusų literatūros kritikas 57
benamiškumas 224, 229
Bendroji Rinka 193, 233, 246, 247
bendruomenė 3, 10, 31, 40—42, 55, 71, 73, 74, 76—78, 110, 112—114, 121—124, 129, 138—140, 156, 157, 188, 192, 193, 198, 199
bengalai 220
Ben-Gurion David (1886-1973) — pirmasis Izraelio ministras pirmininkas 89
Ben-Jehudah Eliezer (1857-1922) — Lietuvoje gimęs žydų kalbininkas 71
Biblija 13, 30, 33, 35, 56, 71, 148
biologija 97, 99, 101—105, 120, 122, 128, 130, 133—135, 141, 227
Birma 33, 37, 48, 53, 123, 127, 128, 131

Bismarck Otto von (1815-1898) — Vokietijos imperijos sukūrėjas, kancleris 18, 98, 99
biurokratija 14, 38, 91, 98, 107, 111, 126, 177, 187, 198, 203, 204, 216—223, 225—232, 241, 248
Bizantija 16, 89
Blum Léon (1872-1950) — Prancūzijos socialistų ir valstybės veikėjas 82
Blumenbach Johan (1752-1840) — vokiečių fizinės antropologijos pradininkas 118
Blyden Edward (1832-1912) — JAV negrų mokslininkas ir politikas 21, 140—142
Boeckel Otto — vokiečių antisemitas ir pangermanistas, Heseno valstiečių sąjungos (1885-1894) vadovas 100
Bolingbroke Henry (1678-1751) — anglų rašytojas ir politikas 23
Bolívar Simón (1783-1830) — Pietų Amerikos respublikų vadas laisvės kovose su Ispanija 15
bolševikai 112, 214
Bonald Louis de (1754-1840) — prancūzų politikas ir filosofas 17
Booth Joseph — evangelikų misionierius Pietų Afrikoje 32
Boulanger Georges (1837-1891) — prancūzų generolas 92
Boulainvilliers Henri de (1658-1722) — prancūzų istorikas 135
brahmanas 48, 51, 52
Brasillach Robert (1909-1945) — prancūzų žurnalistas 75
brazilai 125, 126, 131
Brentano Clemens (1778-1842) — vokiečių poetas 96
Bretanė 202, 205
bretonai 198
britai 20, 21, 33, 48, 180
Britanija 34, 195, 198, 206, 239, 245
Briuselis 199, 207
Broca Paul (1824-1880) — prancūzų chirurgas, anatomas ir antropologas 100
brolybė 11, 29, 31, 41, 60, 110, 118, 161, 189, 196, 221
Bruce John Edward — afrikiečių rašytojas 143
Brutas (apie 84-43 pr. Kr.) — Cezario draugas ir žudikas 13, 184
"brutalizmas" 76, 80, 86, 111, 115
Bulgarija 18
Burke Edmund (1729-1797) — konservatizmo filosofas 18, 23, 81, 106, 161, 201
Burundis 128
Büsching Johann Gustav — vokiečių filologas germanistas 95

Cahier d'un retour au pays natale (Césaire) 144
caras 19, 33
Casely-Hayford Joseph — afrikiečių nacionalistas 142, 143
Castro Fidel (g. 1926) — Kubos diktatorius nuo 1959 m. 166, 170, 173, 175
Ceilonas 128
centralizmas 70, 98, 174—177, 184, 197, 198, 203, 221, 224
Centrinė Azija 19, 33, 52, 128
Césaire Aimé (g. 1913) — prancūziškai rašęs Afrikos poetas ir dramaturgas 144, 145
Chamberlain Houston (1855-1927) — anglų filosofas rasistas 100
charizma 27, 59, 115, 143
Chibbat Zion — sionistų sąjūdis Rusijos imperijoje XIX a. pab. 53
Chilembwe John (?1860-1915) — afrikiečių sukilėlių vadas 32

chiliazmas, žr. milenarizmas
Chmelnickis Bogdanas (apie 1595-1657) — Ukrainos karo ir valstybės veikėjas 34
Chomiakovas Aleksejus (1804-1860) — rusų filosofas, rašytojas, slavofilų ideologas 51
chutai 128
Cincinatas (apie 520-435 pr. Kr.) — Romos tribūnas ir Kartaginos nesutaikomas priešas 13, 184
Class Heinrich (1868-1953) — vokiečių antisemitas ir pangermanistas 100, 131
Clermont-Tonnerre, Stanislas de — Prancūzijos Nacionalinio susirinkimo 1789 m. deputatas 81
Codreanu Corneliu (1899-1938) — Rumunijos fašistų vadas 85, 87
Criteria of Negro Art (Du Bois) 143
Crummell Alexander (1819-1898) — JAV negrų politinis veikėjas 143
Cuza A. — pirmosios fašistinės partijos "Nacionalinės krikščioniškos gynybos lygos" įkūrėjas Rumunijoje 85

Čadas 32
Čelpanovas Čot — oiratų etninės grupės Altajaus kalnuose vadas 33
čekai 18, 36, 79, 81, 100, 148
čigonai 83, 105
Čilė 16, 70, 131

Dahlmann Friedrich (1785-1860) — vokiečių istorikas ir politikas 17
Dalmas Leon — Gvinėjos poetas 145
Danilevskis Nikolajus (1822-1895) — rusų kultūrologas, filosofas 130
D'Annunzio Gabriele (1863-1938) — italų rašytojas ir politikas 75
darbas, darbo pasidalijimas 154—156, 159—161, 164, 166, 167, 183, 236
Darijus I 122
darvinizmas 20, 75, 76, 83, 95, 100, 101, 110, 120, 124, 128, 130, 133, 149, 228
Darwin Charles (1809-1882) — anglų gamtininkas 135
David J.-L. (1748-1825) — prancūzų tapytojas 13, 80
Déat Marcel (1894-1955) — prancūzų politikas 83, 84, 134
De Daad (flamandų laikraštis) 82
Degrelle Léon (g. 1906) — belgų fašistų politikas 82
deizmas 50, 56
Delacroix Eugène (1798-1863) — prancūzų tapytojas, žymiausias romantizmo krypties atstovas 80
demagogija 31, 64, 66
demokratija 6, 15—17, 21, 22, 24, 58, 66, 67, 189
  ir etninis atgimimas 208—210
  ir fašizmas 75, 110, 112
  ir mažumos 193
  ir nacizmas 62
demokratinis centralizmas 177
Dergue (politinė organizacija Etiopijoje XX a.) 172
Descartes René (1596-1650) — prancūzų filosofas, naujųjų laikų filosofijos pradininkas 35
Deutsches Volkstum (F. L. Jahn) 97
diaspora 71
Diderot Denis (1713-1784) — prancūzų švietėjas, rašytojas, mąstytojas 13
Die Walküre (*Valkirija*, R. Wagner) 99
Didysis karas 22, 94, 110, 112, 132, 142, 143

didvyris 72, 75, 76, 98, 99, 103, 104, 182
Diop Cheikh Anta (g. 1923) — Senegalo literatas 148
dinastija 9, 22, 91, 135, 200
dirvininkai (Rusijos intelektualų kultūrinis ir politinis sąjūdis Rusijoje XIX a. pab.) 53
diskriminacija 81, 82, 207
Doriot Jacques (1898-1943) — prancūzų politikas 84, 88
Dostojevskis Fiodoras (1821-1881) — rusų literatūros klasikas 51, 53, 96
Dramblio Kaulo Krantas 19
Dreyfuso byla 82, 92, 134
Drexler Anton (1884-1942) — vokiečių politikas 101
Drieu de la Rochelle Pierre (1893-1945) — prancūzų rašytojas 75, 82, 134
Drumont Edouard (1844-1917) — prancūzų žurnalistas ir politikas 92, 134
Dublinas 157
Du Bois W.E.B. (1868-1963) — Amerikos negrų rašytojas 116, 143
Duce Il (B. Mussolini) 89
dvasininkija 14—16, 39, 87, 89, 201

Eckart Dietrich (1868-1923) — vokiečių rašytojas 105
Edos — Islandijos epai 71
Egiptas 22, 37, 46, 49, 51, 53, 122, 129, 148, 168
Eisenachas 72
élan vital 78, 115, 124
elitas 31, 54, 189, 192, 239—242, 245—248
 ir biurokratija 226, 229
 ir tapatumo krizė 206
 ir etninis atgimimas 209
 ir fašizmas 78, 80, 85, 89, 99, 100, 102, 103, 104, 113, 115
 rasinis 118, 120, 131, 132, 147
 pakirto autoritetą 216
Elžbieta I (1533-1603) — Anglijos karalienė 37
Engels Friedrich (1820-1895) — marksizmo teoretikas 150, 154, 164, 169, 179—181
Enver Pasha (1882-1922) — turkų generolas 129
Epocha (brolių Dostojevskių 1864-1865 m. leistas žurnalas) 53
Eritrėja 172
etatizmas 82, 133, 168, 169, 178, 219, 229
Ethiopia Unbound (Casely-Hayford) 143
Etiopija 148, 167, 172, 223, 238
etniškumas, etninis 6, 7, 18, 21, 30, 31, 120, 134—136, 222, 223, 225—227, 229—231, 243—245
 atsinaujinimas 193—196, 202, 219
 ir fašizmas 78, 81, 91, 92, 98, 110, 112, 113
 ir kolektyvinė valia 183
 konfliktas 167
 konkurencija 234, 235, 239, 240, 247, 248
 milenarizmas 40, 41, 45
etninis atgimimas 140, 195, 196, 218, 222, 227
etnocentrizmas 37, 91, 95, 121—123, 128, 134, 142, 213
etnologija 128
eugenika 82, 103, 120, 121, 149
Europa 4, 5, 12, 13, 17, 18, 21, 22, 25, 33, 35—38, 46, 55—57, 62, 63, 72, 75, 81, 91, 93—96, 101, 103, 109, 112, 114, 115, 124, 130—132, 134, 135, 141, 148—150, 168, 173, 179, 192,

194, 195, 205, 206, 212, 237, 240, 245, 246
Centrinė 15, 21, 52, 64, 76, 81, 112
Rytų 15, 16, 18, 21, 64, 76, 78, 83, 88, 92, 94, 108, 112, 113, 131, 147, 217
Vakarų 14, 19, 76, 78, 109, 113, 219
Europos Ekonominė Bendrija (EEB) 194, 233, 246, 247
Europos judėjimas 194
Europos Komisija 246
Europos Parlamentas 246
evoliucija 27, 50, 52, 62, 64, 65, 92, 156—159, 163, 187
eviai 127

Falange (Ispanijos frankistų organizacija, veikusi 1937-1977 m.) 76, 77, 88
fangai 127
Fascisti (italų fašistai) 77
fašizmas 3—5, 58, 62—69, 74—96, 98, 100, 101, 106—115, 191, 227, 228, 237
federacija 11, 71, 174, 199
Feder Gottfried (1883-1941) — vokiečių politikas 101
feodalizmas 9, 65, 168
Feuerbach Ludwig (1804-1872) — vokiečių filosofas 156
Fichte Johann (1762-1814) — vokiečių filosofas 18, 23, 28, 50, 81, 89, 95, 96, 98, 158, 183, 201
Fidžis 27, 33
Filipinai 128
filosofija 35, 38, 43, 44, 56, 70, 75, 76, 85, 89
fizinis, kūno sandara, išorė 104
ir fašizmas 81, 97, 102, 107
ir rasė 118—120, 122, 123, 128, 129, 135, 138, 140, 147, 148
Flandrija 82, 195, 197, 199, 202, 205, 210, 220
folkloras (tautosaka) 41, 71, 96
frankai 135
Frankel Zecharian (1801-1875) — žydų sionistinio judėjimo veikėjas 52
Freetown 142
Freud Sigmund (1856-1939) — austrų psichiatras ir psichologas 64, 192
Freytag Gustav (1816-1895) — vokiečių rašytojas 130
Friedlander David (1750-1834) — žydų kultūros veikėjas 52
Fryzija 195, 199, 201, 205
Fiureris 89, 104, *žr.* taip pat Hitler
Fulani valdžia 128
Füssli Johan Heinrich (1741-1825) — šveicarų tapytojas ir poetas 69

Gajana 145
galai 223
galisiečiai 195
Galton Francis (1822-1911) — anglų antropologas, eugenikos mokslo kūrėjas 130
Gana 127, 131, 148
gandai 127
Gandhi Mahatma (1869-1948) — Indijos nacionalistų vadas 39, 48, 97
Garibaldi Giuseppe (1807-1882) — Italijos radikaliųjų nacionalistų vadas 89
Garvey Marcus (1887-1947) — JAV negrų politikas 143
Gasprinski Ismail bey (1851-1914) — turkų rašytojas 52
gaulizmas (Prancūzijos autonomijos išlaikymo doktrina) 195
Geiger Abraham (1810-1874) — Vo-

kietijos žydų istorikas ir rašytojas 52
gelai 158, 201
Gelderlendas 195
"Geležiniai saugai" 75, 77, 131
genai 99, 118—120
genijus 215
genocidas 111, 116
"*gens*" 213
gentis 68, 95, 103, 194, 213, 223, 245
ir tapatumas 122, 124, 126, 127, 130
ir milenarizmas 33, 41, 50
geopolitika 23, 102, 162, 206, 237, 238
giminė, *žr.* šeima
Gilgamešas — legendinis Uruko karalius, babiloniečių herojus 25
Gioberti Vincenzo (1801-1852) — italų filosofas ir politikas 17
Glogau Otto von — vokiečių antisemitas 100
Gobineau J.A. (1816-1882) — prancūzų diplomatas ir rašytojas 100, 135
Goethe Johann Wolfgang von (1749-1832) — vokiečių literatūros klasikas 50, 95
Gokälp Ziya (1875-1924) — turkų politinis filosofas ir sociologas 129
Gomindanas 53, 166, 173
Gotika 16, 50, 72
Graetz Heinrich (1817-1891) — žydų istorikas 52
Graikija 37, 55, 71, 131, 158
Grigorjevas Apolonas (1822-1864) — slavofilas 96
Grimm Jacob (1785-1863) ir Wilhelm (1786-1859) — vokiečių rašytojai 96
Groeningenas 195
Gruzija 22
Gulagas chanas (apie 1217-1265) — mongolų dinastijos Persijoje pradininkas 129
Gumplowicz Ludwig (1838-1909) — lenkų sociologas 130
Gvinėja 168

Habsburgai 93, 100
Haga 199, 246
Hagen Friedrich Heinrich von der (1780-1856) — vokiečių filologas germanistas 95
Haile Selassie (1892-1975) — Etiopijos imperatorius 172
Haitis 145
Harlemas 145
Harris Wade — Vakarų Afrikos sektos vadas mesijas 36, 143
hausai 127, 128
hebrajų klb. 52
Hegel Georg Wolfgang Friedrich (1770-1831) — vokiečių filosofas 52, 98, 130, 180
Heimwehr judėjimas (profašistinis sąjūdis tarpukario Austrijoje) 88
Henrikas VIII (1491-1547) — Anglijos karalius 37
Herder Johann (1744-1803) — vokiečių rašytojas ir istorijos filosofas 15, 17, 23, 64, 81, 95, 111, 142, 161, 164, 201
Herkulaneumas 14
Herodotas (apie 485-425 pr. Kr.) — istoriografijos pradininkas 122
herojus *žr.* didvyris
Herzen Alexander (1812-1870) — rusų socialistas 57
Herzl Teodor (1860-1904) — žydų publicistas, sionizmo pradininkas 34, 57, 89
Hess Moses (1812-1875) — žydų rašytojas 52
hetitai 122

Himmler Heinrich (1900-1945) — vokiečių nacistų pareigūnas 87, 103, 111
Hitler Adolf (1889-1945) — vokiečių nacionalsocialistų vadas 65, 84, 87, 101—108, 113, 115
Hyde Douglas (1860-1949) — airių rašytojas ir politikas 157
Hobsbawm Eric J. — šių dienų anglų istorikas 28, 44
Hohenstaufen 98
Holdheim Samuel (1806-1860) — žydų rabinas 52
Homeras (VIII a. pr. Kr.) — legendinis sen. graikų poetas 71
Horacijus (65-27 pr. Kr.) — žymus Romos poetas 122
Horton Africanus — juodųjų afrikiečių veikėjas, rašytojas 21, 140
Hošiminas (1890-1969) — Vietnamo komunistų vadas 175
hotentotai 118
Hughes Langston (1902-1967) — amerikiečių rašytojas 144
husitų judėjimas (čekų religinis tautinis sąjūdis XV a.) 36

ibai 126, 128
ikipolitinis 30
Iliada 96
imigracija 21, 30, 46
imperializmas 17—19, 57, 79, 104, 108, 134, 152, 187, 189, 211
imperija 18, 70, 125, 206, 208, 209, 211, 244
IMRO (Makedonija) 88
indėnai (Lotynų Amerika) 126
Indianismo (indėnų sąjūdis ir ideologija Centrinėje Amerikoje XX a.) 126
Indija 22, 37, 38, 48, 49, 51, 72, 96, 127, 128, 131, 238
individualumas, *žr.* tapatumas
Indonezija 94, 127, 128
induizmas 47, 48, 52
industrija (pramonė) 20, 92
industrializmas 64—68, 90, 112, 166, 176, 177, 185, 194, 200, 234—236
"industrinis tribalizmas" 66—68
instinktas 74—77, 80, 86, 93, 98, 107, 111, 120
intelektualai 14, 16, 20, 22, 58, 87, 88, 169, 170, 201, 240
inteligentija 15, 21, 22, 38, 54, 87, 136, 170—172, 175—179, 188, 211, 212, 230, 231, 240, 241
ir etninis atgimimas 193, 201, 202
internacionalizmas 233, 243, 245, 246, 248
tarptautinis 205, 229, 235, 237, 244
ir marksizmas 138, 181, 187, 189
iracionalizmas 27, 63, 66, 100, 112, 131, 232
Irakas 128, 129, 168
Iranas, *žr.* Persija
islamas 16, 19, 32, 34, 45—47, 49, 51, 129, 136
Islandija 70
Ispanija 15, 16, 34, 55, 76, 86, 88, 125, 136, 195, 198, 199, 206
istorija 5, 9, 10, 15, 17—20, 41, 69, 122, 135, 201, 222, 243
ir Afrikos nacionalizmas 140, 141, 148, 149
ir fašizmas 78, 80, 92, 95, 96, 101, 102, 106
ir komunistinis nacionalizmas 152, 153, 158, 162, 183, 184
ir tapatumas 127
ir separatizmas 204, 205, 208
"išrinktieji" 25, 26, 29, 59

išsivadavimo karas 158, 187, 194
įstatymas 38, 87, 170, 196, 201, 217
Italija 16, 17, 36, 42, 70, 71, 76, 81, 86, 88, 94, 122, 130, 157, 195, 204
izraelitai 25
Izraelis 59, 238

Jaguaribe Helio — brazilų nacionalistas 126
Jahn Friedrich Ludwig (1778-1852) — vokiečių rašytojas 97
jakobinai 13, 30, 70, 98, 131, 184, 203
Jama'at-i-Islami (Pakistano musulmonų sąjūdis XX a.) 47
JBA (Jaunųjų budistų asociacija Birmoje XX a. pradžioje) 53
Japonija (japonai) 18, 22, 33, 37, 48, 49, 72, 102, 122, 128, 131, 133, 136, 158, 167, 171, 173, 237
"Jaunoji Europa" 17, 88, 89
jausmas, *žr.* tautinis jausmas
Jefferson Thomas (1743-1823) — JAV prezidentas 23, 69, 81, 106
Jemenas 31
Jeruzalė 41
Jėzus Kristus 16, 25, 29, 35, 106
Joakimas Florietis (apie 1132-1202) — teologas mistikas 27
Jordanija 129
jorubiai 127
Jost Isaac Mordecai (1793-1860) — žydų kilmės vokiečių istorikas 52
judaizmas 52, 99, 134
Jugoslavija 151, 164, 167, 172, 174
juodaodis 140, 141, 143—146, 148, 149
Juodkalnija 174
Jungtinės tautos 233, 242
Jungtinės Valstijos (JAV) 21, 55, 70, 73, 93, 143, 154, 167, 173, 194, 195, 235, 238, 239
Juvenalis (apie 60-130) — sen. romėnų rašytojas 122
Kalabrija 35
kalba 13, 15, 18, 19, 41, 56, 71, 72, 78, 81, 97, 127—129, 135, 137, 140, 147—150, 161, 183, 197—200, 236, 237
Kali kultas 48
kakizmas (Kongo nacionalistų sąjūdis XX a.) 32
Kamerūnas 33
Kanada 34, 195, 203, 206, 218
kanariai 195
Kant Immanuel (1724-1804) — vokiečių filosofijos klasikas 18, 35
kantonas 199
kapitalizmas 21, 22, 59, 84
ir fašizmas 98, 99, 110
ir komunizmas 152, 158, 183—185, 189
Karamzinas Nikolajus (1766-1826) — rusų istorikas 17
karas 8, 227, 230
ir fašizmas 75, 80, 90, 101—108
ir komunizmas 150, 158, 172—175, 177, 178, 184
ir rasė 116, 121, 136
karbonarai 17, 88
karenai 128
kasta 103—108, 118, 121, 124, 128, 136
Kastilija 198, 204
Katalonija (katalonieciai) 195, 198, 199, 201, 204, 209
katalikybė 16, 17, 101, 207
Katonas (234-149 pr. Kr.) — sen. romėnų rašytojas 13
Kaukazas 19
kaukaziečių rasė 118, 214
Kazanė 52
Kautsky Karl (1854-1938) — vokiečių

socialistų lyderis 150, 159, 169, 207
Kedourie Elie — šių dienų anglų istorikas 27, 63, 89
keltai 198
Kenija 127, 165
Kenyatta Jomo (1893-1978) — Kenijos politinis veikėjas, prezidentas 129
Khaksar judėjimas (Pakistano musulmonų sąjūdis XX a.) 47
Khilafat judėjimas (musulmoniškas sąjūdis Indijoje XX a. prad.) 48
kikongai, *žr.* bakongai
kikujai 126
kimbangizmas (religinis ir antikolonijinis judėjimas Konge XX a.) 30, 31
Kimbangu Simon (1889-1951) — Kongo politinis veikėjas 27, 37
Kingsley Charles (1819-1875) — anglų rašytojas 130
Kinija 22, 33, 38, 59, 79, 122, 123, 151, 164, 167, 172, 173, 184
klanas 47, 103, 213
klasė 14, 15, 38, 39, 87, 88, 153, 154, 158—160, 180, 181, 187, 221, 222, 236
deklasavimas 66, 90, 93, 110, 112, 113
aukštesnioji 31, 67
vidurinioji 14, 17, 38, 39, 46, 57, 67, 84, 87, 90, 98, 107, 202
žemesnė vidurinioji 21, 31, 39, 54, 87, 90, 107, 110, 133, 135
darbininkų 20, 39, 40, 54, 86, 90, 112, 126, 159, 168—170, 173, 175, 180, 181, 183, 184, 189, 201
valdančioji 19, 131, 154
klasicizmas 46
klasikinis 14, 45, 55
klasių konfliktas 76, 87, 153, 168, 173
Kleopatra (69-31) — paskutinioji Egipto Ptolemėjų dinastijos faraonė 122
Knox Robert (1798-1862) — garsus škotų anatomas 100
kolektyvizmas 62, 63, 66, 75, 191
kolonializmas 19—22, 25, 32—34, 57, 135, 238—240
ir klasicizmas 46
ir komunizmas 166, 169—175
ir negrizmas 145—148
neokolonializmas 168, 187
komercija, *žr.* prekyba
Komunistų partijos manifestas (Marx ir Engels) 180
komunizmas 24, 27—28, 59, 64, 66, 68, 77, 116, 160, 161, 173
žr. taip pat marksizmas
Kongas 30, 31, 127
Kongreso partija (Indija) 21, 39, 52, 97
konservatizmas 16, 17, 27, 51, 52, 55, 91, 107, 110, 115, 133, 142
kontrrevoliucija 17, 110, 136
Korais Adamantios (1748-1833) — graikų rašytojas 16
Koranas 47, 148
Kornvalis 195
korporatizmas 73, 74, 216—217
Korsika (korsikiečiai) 17, 161, 196, 200, 204, 206
kosmopolitizmas 7, 28, 55, 56, 111, 189, 233, 240, 241, 248
krikščionybė 17, 19, 22, 27, 33, 35, 37, 47, 50, 98, 111, 129, 133, 171, 207, 246
žr. taip pat religija
Krymas 52
Kroatija (kroatai) 18, 67
Krochmal Nachman 52
"Krovinio kultas" 26, 33, 36
ksenofobija 21, 32, 45, 57, 173, 174

Kuba 38, 79, 151, 164, 172, 173
kukluksklanas 131
kultūra 9—12, 23, 25, 39, 40, 204, 205, 209
Afrikos 145
ir antisemitizmas 133, 134
ir biurokratija 198, 199, 201, 202, 214, 215, 217, 218, 224—226
ir grynumas 81, 82
istorinė 10, 11
ir kolektyvinė valia 183
ir nacizmas 95—99
ir rasizmas 121—130
ir tapatumas 71, 235
kurdai 126, 238
Kvebekas 195, 197, 202, 205, 209

Lagarde Paul de (1827-1891) — vokiečių orientalistas ir kultūros filosofas 18, 50, 100, 131
Laisvė, vedanti tautą (Delacroix) 80
Langbehn Julius (1851-1907) — vokiečių kultūros filosofas 50, 100, 101
Lapouge Vacher de (1854-1936) — prancūzų teisininkas, rasistas 100
lebensraum 78, 100, 103, 104
Le Bon Gustav (1841-1931) — prancūzų gydytojas ir sociologas 64, 192
Ledesma Ramiro (?1906-1936) — ispanų rašytojas ir politikas 88
Leninas (1870-1924) — Rusijos socialistų vadas 159, 164, 169, 175, 184
Leonas 198
Leonidas — Spartos karalius, Termopilų gynimo (480 m. pr. Kr.) vadas 13
Lenkija 14—16, 18, 31, 34, 42, 55, 71, 88, 107, 126, 130
Lessing Gotthold Ephraim (1729-1781) — vokiečių kritikas ir dramaturgas 35
leveleriai 34
Liaudies frontas (Prancūzija) 82
Libanas 127, 129
liberalizmas 17, 18, 21, 22, 63—67, 79, 97, 98, 115, 165, 172, 191, 234, 235
Liberija 141
Liebenfels Adolf Lanz von — XIX a. pab. austrų rasizmo teoretikas 101
Likurgas (IX a. pr. Kr.) — Spartos įstatymų leidėjas 161
Lingua franca 19, 148, 234
Lisabona 56
List Friedrich (1789-1846) — vokiečių ekonomistas 199
List Guido von — XIX a. pab. austrų rašytojas rasistas 101, 131
literatūra 13, 19, 71, 95, 141, 154, 180, 234
Liuteris Martynas (1483-1546) — krikščionybės reformatorius 13, 72
lokališkumas 30, 41, 139, 240, 241
Lotynų Amerika 12, 15, 16, 73, 136, 194, 213, 247
lubai 127
Lueger Karl (1844-1910) — Austrijos politikas, krikščionis demokratas 101
lujai 127
lulibiai 122
lumpa (sekta) 36
lundai 127
Luzzatto Samuel David (1800-1865) — žydų rašytojas 52

Machtstaat 98
magiškas 32, 77, 108
mahdis 32

Maistre Joseph Marie de (1753-1821) — prancūzas, konservatizmo filosofas 17
makartizmas (*McCarthyism*) 94
Makedonija 88, 174
Malaizija 127, 128, 165
Malis 148, 168
Mao Dzedunas (1893-1976) — Kinijos komunistų partijos vadovas 158, 164, 166, 167, 173, 175
Mariátegui Jose Carlos (1895-1930) — Peru rašytojas ir politikas 125
Marinetti Filippo (1876-1944) — italų rašytojas 80
Marjani Shimabeddin — musulmonų politikas 52
marksizmas 6, 24, 43, 76, 150—156, 158, 190, 222, 225, 236
ir fašizmas 76, 77, 84, 95, 100, 101, 103, 107, 113, 114
žr. taip pat komunizmas
Marokas 238
Marr Wilhelm — vokiečių žurnalistas, Antisemitų lygos įkūrėjas XIX a. pab. 100
Marx Karl (1818-1883) — vokiečių filosofas ir politekonomas 150, 154—156, 158—160, 162—164, 176, 179—182, 186, 189
žr. taip pat marksizmas
Masaryk Tomáš (1850-1937) — čekų sociologas, filosofas, Čekoslovakijos prezidentas 89
Mashriqi Allama — Pakistano politinis veikėjas 47
"masių judėjimas" 27, 39, 66, 67, 87
"masių visuomenė" 64, 67, 192, 216
Matswa Andrè — Kongo religinis veikėjas 27, 32, 36
Mau-Mau (politinis sąjūdis XX a. Birmoje) 37
Maurras Charles (1862-1952) — prancūzų rašytojas ir politikas 82, 92, 132
Mazzini Giuseppe (1805-1872) - italų patriotas, žymus Atgimimo veikėjas 23, 28, 42, 88, 106, 157, 162, 164, 183
mažuma 128, 132, 193, 195, 196, 205, 208, 210, 211, 220, 224, 225
McDougall William (1871-1938) — anglų psichologas 64, 192
McKay Claude (1889-1948) — Jamaikos rašytojas 154
medievizmas 15, 16
Mein Kampf (Hitler) 102
Meksika 59, 125, 126
Mendel Gregor (1822-1884) — genetikos pradininkas 119
Meno sala 195
Menzel Wolfgang (1798-1873) — vokiečių rašytojas 97
mesianizmas 16, 25—28, 32—37, 46, 51, 57, 59, 60, 96
metisai 125
metodizmas 51, 207
Michelet Jules (1798-1874) — prancūzų istorikas 17
Mickiewicz Adam (1798-1855) — lenkų rašytojas 16, 42
miestas 20, 21, 38, 39, 45, 128, 192, 202, 207
miestas-valstybė (polis) 14, 55, 56, 58
milenarizmas 25—45, 48, 53, 59, 60
militarizmas 18, 47, 80, 98, 101, 129, 133, 172, 179, 191
misticizmas 16, 44, 50, 51, 131
mitas 60, 99, 136, 183
Miunsteris 35, 36, 43
mizai 126
mobilizacija 167, 168, 231
ir marksizmas 171, 174, 175, 177, 190
ir spalva 143, 146

mobilumas 90, 177, 202, 234, 235
modernizacija 7, 44, 65, 126, 146, 211, 222, 223, 230, 231, 234, 235, 237, 239
ir marksizmas 150, 151, 166, 185
ir spalva 137
modernybė 13, 53, 60, 208, 248
mokytojas 38, 87, 170, 201
mokslas 39, 53, 83, 119, 146, 206, 217, 219, 221, 222, 226, 231
Moldova 85
mongai 127
mongolai 128, 129
mongolidai 118
Monkada (Kuba) 173
Montesquieu Charles de (1689-1775) — prancūzų filosofas 23, 201
morai 126
Möser Justus (1720-1794) — vokiečių publicistas ir istorikas 95
Mosley Oswald (g. 1896) — D.Britanijos politinis veikėjas, rasizmo teoretikas 82
Mota Ion — rumunų XX a. politikas 87
moteris 47, 222
Mozambikas 151, 164
Mozė — sen. žydų vadas, gyvenęs XIII a. pr. Kr. 56, 161
Mpadi Simon — Kongo XX a. politinis veikėjas 32
mulatai 142
Müller Adam (1779-1829) — vokiečių filosofas ir publicistas 16, 50, 96, 98, 133, 161
Müller Johannes (1752-1809) — šveicarų istorikas 96
Mussert Anton Adrian (1894-1946) — Nyderlandų politikas 82
Mussolini Benito (1883-1945) — Italijos fašistų vadas 74, 75, 80, 88
Musulmonų brolija 46, 47
MVRO (Makedonijos revoliucijos organizacija, įkurta XX a. prad. Bulgarijoje) 88

Nacionalinė krikščionių lyga (Rumunija) 85
Nacionalinė literatūros draugija (Airija) 157
nacionalinis (tautinis) charakteris 10, 106, 183
sąmonė 156, 183, 214, 245
idealas 8—15, 17—23, 211, 212, 232, 243, 249
nacionalinė (tautinė) valstybė 8, 18, 42, 49, 60, 123, 125, 135, 207—209, 215, 219, 220, 229—232, 236, 237, 242—249
nacionalinis socializmas, *žr.* nacizmas
Nacionalistų partija (Vokietija) 107
nacionalizmas, *passim*
atsinaujinimo 195
autonomistinis 34, 109, 195, 199—204, 208
biurokratinis 218—220, 225, 229, 245
diaspora 238
etninis 126, 129—132, 196, 199, 224—227, 230, 231, 245, 249
integracija 125, 126, 194, 211, 245
"integralus" 92
komunistinis 4, 6, 21, 58, 79, 150, 151, 164—179, 186—188, 212
"metodologinis" 119, 242
neonacionalizmas 212, 227
"organiškas" 15, 18
"pannacionalizmas" 58, 125—132, 137, 212, 244, 245, 247, 249

rasinis 129—138, 140, 141
secesinis 19, 22, 127, 212, 238, 244, 245
separatistinis 58, 133, 172, 174, 195, 197—199, 204, 208, 219, 245, 248, 249
"socialinis" 85
"spalvos" 137—141, 145—147
subnacionalizmas 127, 247
supranacionalizmas 247, 248
teritorinis 125, 126
"vystymosi" 126
nacizmas 62, 65—67, 81, 95, 96, 101—109, 111—115, 145, 174
nagai 126
Napoleonas I (1769-1821) — Prancūzijos imperatorius 9, 15, 134, 158
Nasser Gamal (1918-1970) — Egipto politikas, ministras pirmininkas 49, 89, 168
"natio" 213
NATO 238
Naujasis negrų judėjimas 145
Naujasis Testamentas 72
"Naujoji tvarka" 105
Ndungumoi — Fidžio XX a. religinis veikėjas 27, 33
negrai, *žr.* juodaodžiai
negridai 118
negrizmas 131, 137, 145, 146, 154
Nehru Jawaharlal (1889-1964) — pirmasis Indijos respublikos ministras pirmininkas 57
neoklasicizmas 14, 15, 56—58, 69, 70
nepriklausomybė 11, 15—17, 21, 49, 118, 148, 158, 166, 170, 189, 205, 235, 238
Nepriklausomybės deklaracija (JAV) 69
neprisijungimas 174, 187, 240
New York Tribune 180
Niasalendas (niasai) 32, 37
Nietzsche Friedrich (1844-1900) — vokiečių filosofas 108, 111
Nigerija 21, 127, 128
nihilizmas 76, 98, 112
Niurnbergas 95, 138
Nybelungų giesmė 71, 96, 98
Nkrumah Joshuah Kwame (1909-1972) — pirmasis Ganos prezidentas 129, 147, 183
nordiškas 50, 99, 103, 104
"normanų jungas" 34, 81, 126
Norvegija 37
Novalis (1772-1801) — vokiečių poetas 16, 50, 96
Numa Pompilijus (715-672 pr. Kr.) — antrasis sen. Romos karalius 161
nuosavybė 31, 154, 158, 160
Nyerere Julius (g. 1922) — pirmasis Tanzanijos prezidentas 171

Odinas — sen. skandinavų karo dievas 97
oiratai 33, 37
Oiratchanas 33
Oktavianas Augustas (63 pr. Kr. - 14 po Kr.) — Romos imperatorius 122
Olandija (olandai) 76, 82, 91, 104, 195, 199, 206
Olsteris 195, 198, 204
orumas 13, 53, 73, 146, 147, 149, 183, 185, 209, 212
Osianas 71
Ostara (period. leidinys) 101
Otomanų imperija 15, 38, 129

Padmore George (1902-1959) — panafrikiečių politikas, susijęs su tarptautiniu komunizmu 129
Pakistanas 220, 238
Palacký František (1798-1876) — čekų istorikas 89

Palestina 126
Palmyra 14
panafrikanizmas 127, 129, 130, 138, 146, 147, 149, 247
panarabizmas 127, 129
paneuropizmas 62
pangermanizmas 100, 101, 127, 131, 133
panislamizmas 47, 127
pannegrizmas 127, 143, 146
panslavizmas 96, 127, 128, 130, 131
pantiurkizmas 52, 127—129, 131
panturanizmas 128
Papanace Constantin — rumunų politinis veikėjas XX a. 87
papročiai 17, 19, 41, 56, 71, 72, 74, 148, 171, 183, 196, 204, 207
Paryžius 145, 199, 207
parlamentas 74, 75, 227
"parodomasis efektas" 220
Partido Revolucionario Instucional (valdančioji Meksikos politinė organizacija XX a.) 125
patriotizmas 8, 55, 69, 189, 199, 214
paveldėjimas 100, 105, 118
Pearson Karl (1857-1936) — anglų statistikas ir eugenikas 130
Penktosios monarchijos judėjimas 34, 35
Peron Juan (1895-1974) — Argentinos prezidentas 94
Persija (persai) 123, 128
Peru 125
pilietybė 9, 13, 19, 55, 69, 78, 104, 161, 196
ir biurokratija 217
ir nacizmas 106
ir rasizmas 118, 135, 149
Pilis (McKay) 154
piktai 122
Pinsker Leo (1821-1981) — Rusijos žydų lyderis 154
Plaid Cymru (Velso nacionalistų partija, įk. 1925 m.) 195
pliuralizmas 65, 145, 237
poezija 96, 201, 205
pogromas 106, 128, *žr.* taip pat antisemitizmas
"policentrizmas" 169
politika 11, 23, 44, 55, 75, 76, 117, 214, 218, 247
Politinis biuras 177
Pompėja 14
pongyis (Birma) 48
popiežius 17, 25, 34, 35
populizmas 3, 20, 21, 170—175, 178, 190, 211, 228
ir fašizmas 79, 82, 84, 85, 88, 92, 110
ir milenarizmas 47, 50, 58
ir rasė 125, 134, 143
Poznanė 111
pozityvizmas 110, 225
praktika 160, 182
pranciškonų spiritualistai 30, 35, 36
Prancūzija (prancūzai) 9, 15—17, 19, 30, 55, 56, 70, 71, 75, 76, 80, 83, 84, 86, 88, 92, 97, 99, 131, 132, 134, 148, 166, 180, 195, 198, 203, 206, 219, 245
Prancūzijos revoliucija 9, 12, 16, 29, 37, 38, 65, 69, 71, 91, 153, 193
prekyba 8, 14, 15, 22, 38, 87—90, 92, 122, 227, 234
presbiterionizmas 207
Price-Mars Jean — Haičio rašytojas 145
"priešistorė" 59, 152, 163
prietaras 123, 125—127, 148, 150, 180
primityvizmas 103
profesinė sąjunga 74, 112
proletariatas, *žr.* darbininkų klasė
propaganda 53, 54, 82, 157, 239
protekcionizmas 242
protestantizmas 37

provincialus, provincialumas 70, 157, 209
Prūsija 16, 55, 98
psichologija 65, 216
pužadizmas (dešiniojo protesto sąjūdis Prancūzijoje XX a.) 94

racionalizmas 15, 35, 45, 46, 53, 202, 208, 209, 215—217, 221, 223, 226, 229, 231, 232, 235
ir fašizmas 111, 115
ir vakarietiškas mąstymas 40, 47, 52, 57, 145
radikalizmas 16, 27, 29, 51, 84, 85, 91, 100, 110, 165, 166, 208, 227, 228
Ranke Leopold von (1795-1886) — vokiečių istorikas 98
ranteriai 34
rasė 23, 50, 63, 158, 191, 214, 227, 228
ir fašizmas 76, 81—83, 99—108, 111—122
ir tautinis tapatumas 116—136
"rasinis integralumas" 141, 142
rasinis sąmoningumas 102, 129, 130, 138, 147—149
rasizmas 20, 21, 23, 24, 50, 58, 63, 116—121, 124—126, 128—138, 140, 141, 143, 149
ir fašizmas 81—83, 93, 95, 97, 101, 102
Rashid Rida (1865-1935) — Sirijos mokslininkas ir rašytojas 51, 53
Rassemblement Démocratique Africaine (panafrikiečių politinė organizacija) 53
razas (Moldova) 85
reforma 37, 45, 48—55, 57, 58, 126, 173
regionalizmas 9, 30, 153, 195, 204, 207—210
Reichas 17, 97
Reinlandas 17
reksistai 82
religija 3, 15—17, 24, 28, 49, 133, 134, 149, 183, 190, 198, 204, 205, 207, 213
ir etnocentrizmas 123
ir fašizmas 91, 93, 105, 106
ir tapatumas 71
ir mileniumas 35—38, 42—51, 59—61
žr. taip pat Biblija
Renesansas 13, 55
respublika 13, 14, 17, 80
Revett Nicolas 13
revoliucija 15, 25, 123, 214, 219, 221, 224
ir fašizmas 65, 73, 79, 85, 92, 93, 98, 99, 110, 112, 114, 115
ir marksizmas 158—160, 162, 163, 178, 184, 189
ir mileniumas 26, 31, 35, 37, 42, 50, 59
Rhigas Pheraios (?1757-1798) — graikų rašytojas 16
Rio de Žaneiras 126
Roma (romėnai) 13, 55, 72, 97, 103
romanai 199, 201
romantizmas 35, 45, 63, 85, 99, 189, 201, 202, 219, 221, 224—231
ir negrizmas 145
Romos imperija 13, 122
Romos respublika 13, 58
Rosenberg Alfred (1893-1946) — vienas iš vokiečių nacių vadų 102, 104
Rotteck Karl (1775-1840) — vokiečių istorikas ir politikas 17
Rousseau Jean-Jacques (1712-1778) — prancūzų filosofas 12, 13, 15, 17, 23, 71, 81, 106, 161, 164, 183, 200, 201

Roy Ram Mohun (1772-1833) — induizmo atgaivinimo lyderis 51
Ruanda 128
Rumunija (rumunai) 18, 37, 75, 82, 85, 88, 126
Rusija, *žr.* Sovietų Sąjunga
Rusijos revoliucija 214
rūšis 102, 119
"rūšinė būtis" 156, 161, 163

Saya San 33, 37
Salafiyya judėjimas (politinis sąjūdis Egipte) 51
Salazaras 94
Sanchez Luis Alberto — indianizmo ideologas 126
Sangha Sametggi taryba (Birma) 48
San Martin José de (1778-1850) — argentiniečių generolas 15
San Paulas 126
Saras 108
Saraswati Dayananda (1824-1883) — indų religijos reformatorius ir švietėjas 52
savęs realizavimas 59, 140, 157, 178, 215
savikliova 45, 53, 59, 242
savivalda 11, 69, 141, 197, 212
Schiller Friedrich von (1759-1805) — vokiečių literatūros klasikas 72
Schleiermacher Friedrich (1768-1834) — vokiečių filosofas 50
Schlegel August Wilhelm von (1767-1845) - vokiečių poetas ir literatūros kritikas 50, 96
Schlegel Friedrich von (1772-1829) — vokiečių rašytojas ir literatūros kritikas 50, 72, 95
Schönerer Georg von (1842-1921) — Austrijos ekstremistinis politikas, pangermanistų partijos (1885) įkūrėjas 101, 106, 131
secesionizmas, *žr.* nacionalizmas
Sékou Touré (g. 1922) — Gvinėjos politinis veikėjas 168
sekta 23, 34, 36, 53, 225, 239
sekuliarizmas (pasaulietiškumas) 27, 28, 34, 35, 43, 49, 54, 55, 127, 205—207, 209
ir etninis solidarumas 91
ir neotradicionalizmas 46
Sen Chandra (1838-1884) — indų filosofas ir socialinis reformatorius 51
Senegalas 19, 32, 169
Senghor Leopold (g. 1906) — Senegalo poetas ir prezidentas (1960-1980) 144, 146
sentimentas, *žr.* tautinis jausmas
separatizmas, *žr.* nacionalizmas
Serbija (serbai) 16, 18, 130, 174
sertanismo 126
siciliečiai 195
Siera Leonė 21, 141
Siera Maestra 170
Sieyès Emmanuel Joseph (1748-1836) - Prancūzijos revoliucijos veikėjas, kunigas 13, 23
Sima Horia — Rumunijos "Geležinių saugų" vadas 75
Sinn Fein 158
Sinedrionas 134
sinto kultas 72
sionizmas 52, 61, 154
Sirija 129, 165
skandinavai 104
slavai 72, 96, 104, 130
slavofilai 18, 50, 51, 96, 130
Slovakija 67
Smolenskin Peretz (1842-1885) — žydų rašytojas 52
smurtas 143, 158, 171, 228, 237
ir fašizmas 66, 75, 78, 80, 83, 85, 89, 93, 101, 107, 110, 113

Smirna 34
socialdemokratija 86, 170, 173, 193, 199
socializmas 59, 199, 202, 216, 234, 241
ir fašizmas 77, 84, 86, 100, 101, 107
ir marksizmas 150, 159, 163, 165, 170, 171, 176, 178, 181, 187, 190
sociologija 242
soliai 127
solidarumas 12, 23, 52, 56, 117, 221, 236, 237, 244
Afrikos 127, 149
ir autonomija 200, 212
ir etniškumas 121
ir fašizmas 70, 77, 78, 80, 91, 110
ir marksizmas 157, 162, 188
Somalis 126, 151, 168, 172, 238
Sovietų Sąjunga 16—19, 21, 31, 33, 50, 51, 59, 93, 96, 130, 133, 167, 168, 170, 172, 174, 184, 186, 234
Sparta (spartiečiai) 13, 56, 102
Spinoza Baruch (1632-1677) — Nyderlandų filosofas 35
SS 80, 102, 104, 111
stačiatikybė 16, 33, 51
Stalinas Josifas (1879-1953) — Sovietų Sąjungos komunistų partijos vadovas 182, 185, 214
Stoecker Adolf (1835-1909) — vokiečių politikas 100
Strabonas (53 m. pr. Kr. — 25) sen. graikų geografas 122
Starchovas Nikolajus (1828-1896) — slavofilas 51, 96
Strauss Franz-Josef (1915-1988) — Bavarijos krikščionių demokratų sąjungos vadovas 195
Sturm und Drang 95
Sudanas 32, 128
sufizmas 47
Sukarno Achmed (g. 1901) — Indonezijos prezidentas 94
"superstruktūra" 182, 236
Suomija 128
Szálasi Ferenc (1897-1946) — vengrų politikas 88

šalis, žr. teritorija
šanai 128
šeima 9, 10, 29, 33, 47, 60, 75, 139, 161, 177, 184
Šetlendas 195, 230
Šyvos kultas 48
Škotijos Nacionalinė partija 197
Šveicarija (šveicarai) 37, 55, 69, 70, 195, 199, 203, 210, 218, 236, 247
Švietimas 13, 15, 38, 40, 56, 57, 111, 240

Tacitas (55-120) — sen. Romos istorikas 122
Taipingų sukilimas 33
tamilai 126, 128
Tanzanija 127
tapatumas, *passim*
ir fašizmas 65, 69, 71, 72, 78, 99, 107, 110
ir komunistinis nacionalizmas 161, 173, 178, 185, 188
ir separatizmas 196—199
spalvos 138, 139, 142, 149
"tapatumo krizė" 207, 208, 228
tauta, *passim*
"tautos kūrimas" 42, 70, 138, 171, 229, 242
tautiškumas 42, 69, 70, 91, 97, 117, 149, 157, 158, 161, 170, 180, 200
"istorinė tauta" 205
"subtauta" 205

technologija 97, 136, 216, 217, 221, 222, 225, 226, 231
teritorija 11, 16, 41, 55, 56, 58, 70, 78, 79, 104, 110, 162, 166, 173, 213, 217, 218, 241
Tekin Alp — turkų rašytojas 129
Teozoologija (von Liebenfels) 102
Thakin judėjimas (Birmos komunistų sąjūdis) 33
Tieck Ludwig (1773-1853) — vokiečių rašytojas 16, 50, 95
Tiglatpalasaras III (VIII a. pr. Kr.) — Asirijos karalius 122
tigriai 223
Titkin S. A. (XIX a.) — žydų rabinas, reformatorius 52
Tilak Bal Gangadhar (1856-1920) — Indijos nacionalinio išsivadavimo veikėjas 21, 39, 48, 97
tiroliečiai 195
tironija 34, 42, 80, 152, 153, 158, 162, 183
Tito Josip Broz (1892-1980) — Jugoslavijos kompartijos vadovas 174, 175
Tiuringija 72
Torre Haya de la (1895-1979) — Peru politikas 126
totalitarizmas 62, 64, 109, 187
totoriai 37, 52
tradicionalizmas 16—18, 21, 22, 41, 42, 45—49, 54, 55—58, 92, 93, 172, 231, 248, 249
  ir etninis atgimimas 203, 205—208
  ir kultūra 228
  ir rasė 106, 128—131, 133—135, 139, 145
  ir vienybė 162, 184, 190
  neotradicionalizmas 45, 46, 48, 49, 54, 57
Trečiasis pasaulis 58, 124, 150, 165, 194
Treitschke Heinrich (1834-1896) — vokiečių istorikas 18, 133
Tristanas (R. Wagner) 99
Tulės draugija
"turaniškas" 128
Turner Henry 143
Turnerschaft (gimnastikos lyga) 97
tutsiai 128

ugrofinai 128
ukrainiečiai 18
umma 127
U Nu (g. 1907) — pirmasis Birmos prezidentas 171
U Ottama (g. 1909) — Birmos politikas, JTO gen. sekretorius (1962-1971) 48
urbanizacija 133, 136, 211, 234

vahabizmas 47
valstietija 16, 21, 33, 38, 39, 46, 51, 54, 212, 213
  ir fašizmas 79, 85—87, 90, 107
  ir komunizmas 171—175, 177, 180, 187, 190
  ir panafrikanizmas 147
  žr. taip pat klasė
Vambéry Arminius (1832-1913) — vengrų keliautojas ir rašytojas 128
valoniečiai 195, 199
Varnos 52
Vedos 52
Venesuela 165
Vengrija (vengrai) 14, 16, 18, 86, 88, 128, 130
Versalio sutartis 112, 114
viduramžiai 25, 36
Viena 93, 100, 101
vienybė 10, 16, 17, 50, 157, 158, 161, 196, 246, 248
  ir chiliastai 40
  ir fašizmas 65, 74, 92, 97

kultūrinė 183
ir politinė nepriklausomybė 16
ir rasė 139, 143, 146, 147, 149
Vietnamas 151, 164, 174
"vitalizmas" 75, 76, 85
vystymasis 126, 167, 223, 234, 235, 242
sulėtėjęs 164—169
žr. taip pat modernizacija
Vokiečių ideologija (Marx, Engels) 162
Vokietija (vokiečiai) 9, 13—18, 30, 31, 36, 42, 50, 63, 67, 70—73, 76, 80, 82—84, 86, 88, 94—105, 107, 108, 115, 122, 125, 130—133, 141,174, 195, 237
Volk 17, 95, 97, 100
Von Deutscher Baukunst (Goethe) 95
Votanas 99
Vremia 53
Wackenroder Wilhelm Heinrich (1773-1798) — vokiečių literatūros ir meno teoretikas 95
Wagner Richard (1813-1883) — vokiečių kompozitorius 7, 50, 98—99, 130
Watchtower judėjimas (religinis sąjūdis JAV ir Afrikoje XX a.) 32
Weber Max (1864-1920) — vokiečių sociologas 235
Webster Noah (1758-1843) — amerikiečių leksikografas 70
Weimaro respublika 64
Welcker Karl (1730-1869) — vokiečių teisininkas ir publicistas 17
Wilson Woodrow (1856-1961) — JAV prezidentas 112
Zairas 128
Zambija 127
Zimbabvė 148
Zohar 34
zulai 127
Zunz Leopold (1794-1886) — žydų istorikas 52
Zvi Sabbatai — žydų mistikas ir jo vardo sąjūdis, prasidėjęs XVII a. 31, 34, 37
Žana d'Ark (1407-1431) — Prancūzijos istorinė didvyrė 37
žirondistai 13, 71
žydai 17, 18, 31, 34, 36, 37, 40, 52, 56, 65, 71, 81—83, 93, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 108, 111, 122, 124, 133, 134, 138, 148, 154
žr. taip pat antisemitizmas
žurnalistika (žurnalistai) 38, 53, 87, 170, 201

APIE AUTORIŲ

Anthony D. Smith (g.1933) studijavo klasikinę filologiją ir filosofiją Oxfordo universitete ir gavo sociologijos daktaro laipsnį Londono School of Economics bei meno istorijos daktaro laipsnį Londono universitete. Šiuo metu jis yra London School of Economics sociologijos profesorius.

A. D. Smitho knygų sąrašas:

Theories of Nationalism (1971)

The Concept of Social Change (1973)

Social Change (1976)

Nationalist Movements (1976)

The Ethnic Revival in the Modern World (1981)

State and Nation in the Third World (1983)

The Ethnic Origins of Nations (1986)

National Identity (1991)

Serija "Atviros Lietuvos knyga"

Anthony D. Smith

NACIONALIZMAS DVIDEŠIMTAME AMŽIUJE

Iš anglų kalbos vertė
Algirdas Degutis

Redaktorė
Aldona Radžvilienė

Dailininkas
Eugenijus Karpavičius

Maketavo
Reda Rekašienė

Korektorė
A. Matulevičiūtė

SL 1573. 1995 06 14. 19,3 leidyb. apsk. l.
Tiražas 3 000 egz. Užsakymas 691
Rinko ir maketavo "Amžiaus" techninis centras
Išleido UAB "Pradai" leidykla, T.Vrublevskio g. 6, 2600 Vilnius.
Spausdino Poligrafinių paslaugų įmonė, A. Strazdelio 1, 2600 Vilnius.
Kaina sutartinė

Smitas A.D.

Sm28 Nacionalizmas dvidešimtame amžiuje /A. D. Smith; iš anglų k. vertė A.Degutis; [Įž. str. "Anthony D. Smitho nacionalizmo samprata", p. VII - XI, S.Pivoro]. - V.: Pradai, 1994. - XI, 350 p. - (Atviros Lietuvos knyga: ALK).

Rodyklė: p. 331-350

ISBN 9986-405-17-3

Londono School of Economics profesorius Anthony D. Smithas (g.1933 m.) šioje knygoje nacionalizmą aiškina kaip autonomijos ir vieningumo siekiantį ideologinį judėjimą, apibūdina pagrindines nacionalistinių ideologijų sroves, parodo sąvokinius ir istorinius ryšius, siejančius nacionalizmą su kitomis ideologijomis, ypač fašizmu ir komunizmu, nagrinėja nacionalizmo patvarumo ir net atgimimo priežastis.

UDK 323.14

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su XX amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais.

ARNO ANZENBACHER. *Filosofijos įvadas.* – Katalikų pasaulis, 1992.

ALBERT CAMUS. *Rinktiniai esė.* – Baltos lankos, 1993.

PETER GAY. *Weimaro kultūra: Autsaiderių Vokietija, 1918–1933.* (Kultūros istorija.) – Amžius, 1994.

ERNEST GELLNER. *Postmodernizmas, protas ir religija.* (Filosofija. Sociologija.) – Pradai, 1993.

M.A.GLENDON, M.W.GORDON, C.OSAKWE. *Vakarų teisės tradicijos.* (Lyginamoji teisė.) – Pradai, 1993.

ROBERT A. DAHL. *Demokratija ir jos kritikai.* (Politologija.) – Amžius, 1994.

LESZEK KOŁAKOWSKI. *Metafizinis siaubas.* (Filosofija.) – Amžius, 1993.

CLAUDE LÉVI-STRAUSS. *Rasė ir istorija.* (Antropologija. Istorija.) – Baltos lankos, 1992.

EMMANUEL LÉVINAS. *Etika ir begalybė.* (Filosofija.) – Baltos lankos, 1994.

JEAN-FRANÇOIS LYOTARD. *Postmodernus būvis: Šiuolaikinį žinojimą aptariant.* (Filosofija. Sociologija.) – Baltos lankos, 1993.

FELIX THÜRLEMANN. *Nuo vaizdo į erdvę.* (Menotyra.) – Baltos lankos, 1994.

MICHAEL WALZER. *Kritikų draugija: Visuomenės kritika ir politinis angažuotumas XX amžiuje.* (Politinė filosofija.) – Pradai, 1992.

KURT WUCHTERL. *Religinis protas: Analaizė ir kritika.* (Teologija. Filosofija.) – Taura, 1994.

1994–1995 metais numatoma išleisti

HANNAH ARENDT. *Tarp praeities ir ateities: Aštuoni politinės filosofijos etiudai.* (Žymiosios Heideggerio mokinės, totalitarizmo kritikės esė rinkinys.) Iš anglų k. vertė A. Šliogeris. Versta iš: *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought.* – Viking, 1968.

ISAIAH BERLIN. *Esė apie politiką ir kultūrą.* Sudarė ir iš anglų k. vertė A. Jokubaitis.

FERNAND BRAUDEL. *Kapitalizmo dinamika.* (Garsus prancūzų istorikas apibendrina plačiąsias savo XVI–XVIII a. Europos materialinės kultūros studijas.) Iš pranc. k. vertė A. Nastopkaitė. Versta iš: *La Dynamique du capitalisme.* – Arthaud, 1985.

PETER BROWN. *Augustinas.* (Įžymi Europos dvasinės kultūros kūrėjo biografija, pateikianti ir lemtingojo laikotarpio kultūros skerspiūvį.) Iš anglų k. vertė D. Alekna. Versta iš: *Augustine of Hippo: A Biography.* – Faber & Faber, 1967.

GORDON A. CRAIG. *Vokiečiai.* (Vokiečių istorijos bei kultūros analizė.) Iš anglų k. vertė M. Žukaitė. Versta iš: *The Germans.* – Penguin, 1991.

RALF DAHRENDORF. *Modernusis visuomenės konfliktas.* (Politologija. Sociologija.) Versta iš: *The Modern Social Conflict: An essay on the politics of liberty.* – University of California Press, 1988.

Feminizmas nuo antikos iki postmodernizmo. (Straipsnių rinkinys, kuriame nagrinėjamas lyties klausimas įvairiais aspektais: filosofiniu, istoriniu, psichologiniu.) Sudarytoja K. Gruodytė.

HANS-GEORG GADAMER. *Kalba, menas, istorija.* (Filosofija.) Straipsnių rinkinys, sudarė ir iš vok. k. vertė A. Sverdiolas.

CLIFFORD GEERTZ. *Kultūrų interpretacija.* (Antropologija.) Straipsnių rinkinys, sudarytojas A. Sverdiolas. Iš angl. k. vertė A. Danielius.

H.L.A. HART. *Teisės samprata.* (Teisės filosofijos klasika.) Iš anglų k. vertė E. Kūris. Versta iš: *The Concept of Law.* – Oxford University Press, 1961.

ROBERT HEILBRONER. *Didieji ekonomistai.* (Žymiausių ekonomistų gyvenimų bei jų teorijų istorija.) Iš anglų k. vertė J. Čičinskas. Versta iš: *The Worldly Philosophers: The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers.* – 6th ed. – Simon & Schuster, 1992.

LOUIS HJELMSLEV. *Kalba.* (Kalbos teorijos įvadas.) Iš pranc. k. vertė M. Daškus. Versta iš: *Le Langage.* – Gallimard, 1966.

JOHAN HUIZINGA. *Viduramžių ruduo.* (XIV–XV a. Europos kultūros istorija.) Iš olandų k. vertė A. Gailius. Versta iš: *Herfsttij der Middeleeuwen.* – 1919.

EDMUND HUSSERL. *Dekartiškieji apmastymai.* Iš vok. k. verčia T. Sodeika. Verčiama iš: *Cartesianische Meditationen.* – *Husserliana,* Bd. 1., 1950.

VYTAUTAS KAVOLIS. *Kultūros sociologija.* (Straipsnių rinkinys.) Vertimas iš anglų k.

WALTER LAQUEUR. *Pokario Europos istorija 1945–1992.* Iš anglų k. vertė A. Sabonis. Versta iš: *Europe in Our Time: A History, 1945–1992.* – Viking, 1992.

Literatūros teorija šiandien. (Straipsnių rinkinys.) Sudarytojas S. Žukas.

JURIJ LOTMAN. *Kultūros semiotika.* (Straipsnių rinkinys.) Sudarytojas A. Sverdiolas. Iš rusų kalbos vertė I. Vidugirytė.

CZESŁAW MIŁOSZ. *Pavergtas protas.* Iš lenkų k. vertė A. Grybauskas.

CZESŁAW MIŁOSZ. *Lenkų literatūros istorija.* Iš anglų ir lenkų k. verčia K. Platelis.

CZESŁAW MIŁOSZ. *Tėvynės ieškojimas.* Iš lenkų k. vertė A. Grybauskas, A. Sverdiolas ir A. Kalėda.

CZESŁAW MIŁOSZ. *Ulro žemė.* Iš lenkų k. verčia A. Grybauskas.

Mitologija šiandien. (Šiuolaikinių teorinių darbų apie mitą antologija.) Sudarytojai A.J. Greimas ir T. Keane.

ROBERT NISBET. *Sociologijos tradicija.* (Visuomenės mokslų teorija.) Versta iš: *The Sociological Tradition.* – Basic Books, 1966.

ERWIN PANOFSKY. *Prasmė vizualiniuose menuose.* Verčiama iš: *Meaning in the Visual Arts.* – Doubleday, 1955.

PAUL RICOEUR. *Interpretacijos teorija.* Verčiama iš: *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning.* – Texas Christian University Press, 1976.

GEORGE SABINE & T.L.THORSON. *Politinių teorijų istorija.* Verčiama iš: *A History of Political Theory.* – 4th ed. – Holt, Rinehart & Winston, 1973.

LAWRENCE A. SCAFF. *Besiveržiant iš geležinio narvo: Kultūra, politika ir modernybė Maxo Weberio mąstyme.* (Sociologija.) Iš anglų ir vok. k. vertė Z. Norkus. Versta iš: *Fleeing the Iron Cage: Culture, Politics, and Modernity in the Thought of Max Weber.* – University of California Press, 1989.

ISTORIJA
SOCIOLOGIJA

Iš visų vizijų bei tikėjimų, kurie varžosi dėl žmonių palankumo šiuolaikiniame pasaulyje, labiausiai paplitęs ir patvariausias – tautinis idealas.

Šioje knygoje profesorius Smithas atskleidžia nacionalizmo, kaip autonomijos ir vieningumo siekiančio judėjimo, istorinę raidą, aptaria jo atmainas. Nepaprastas nacionalizmo gyvybingumas XX amžiuje aiškinamas tuo, kad jis tenkina pamatinius žmogaus poreikius ir gali prisiderinti prie kitų ideologijų – liberalizmo ir konservatizmo, fašizmo ir komunizmo, bet nuo pastarųjų dviejų skiriasi iš esmės, todėl negali būti tapatinamas su paprastu šovinizmu. Nacionalizmas iškyla kaip viena svarbiausių moderniųjų ideologijų, atlaikiusi visus bandymus ir šiandien atgimstanti visame pasaulyje.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA